

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
БИБЛИОТЕКА „СТУДИЈЕ И МОНОГРАФИЈЕ“
Књига бр. 66

За издавача:

Др Момчило Митровић

Редакција:

Др Гордана Кривокапић-Јовић (одговорни уредник)

Др Олга Манојловић Пинтар

Др Мирослав Перишић

Др Мира Радојевић

Др Драган Богетић

Рецензенти:

Проф. др Мирослав Јовановић

Др Милан Терзић

Лектор:

Биљана Рацковић

ISBN 978-86-7005-089-1

Штампање ове књиге помогло је
Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије

Алексеј Ј. Тимофејев

РУСИ И ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ У ЈУГОСЛАВИЈИ

*Утицај СССР-а и руских емиграната
на догађаје у Југославији 1941–1945.*

БЕОГРАД, 2010.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	9
Место југословенских догађаја 1941–1945. у историографији о Другом светском рату	14

I УЛОГА РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У ГРАЂАНСКОМ РАТУ И ОКУПАЦИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Руска емиграција уочи грађанског рата: од лојалне мањине до жртве Априлског рата	25
Грађанске организације руских емиграната у окупираној Југославији	32
Емигранти у војним и полицијским антипартизанским формацијама у Југославији	46
Цивилна антикомунистичка активност руских емиграната у Југославији за време рата	65
Друштвени живот руских емиграната у окупираној земљи	70
Утицај Руске православне цркве на емиграцију и пронемачке руске војне јединице за време Другог светског рата у Југославији	92

II СОВЈЕТСКИ КОЛАБОРАЦИОНИСТИ У ЈУГОСЛАВИЈИ И ЊИХОВ ДОПРИНОС БОРБАМА ОКУПАЦИОНОГ АПАРАТА ПРОТИВ ПАРТИЗАНА И ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ

„Феномен колаборације“ или „грађански рат у условима стране окупације“ у СССР-у?	107
Грађани СССР-а у саставу немачких окупационих снага у Србији и Југославији 1943–1945.	124

III УЛОГА СССР-а У ПРИПРЕМИ ПАРТИЗАНСКОГ И ГРАЂАНСКОГ РАТА

Организација и припрема партизанског рата у СССР-у до почетка Другог светског рата.	155
Улога Коминтерне у организацији и припреми партизанског рата	171
Школовање и припрема југословенског партизанског кадра до почетка Другог светског рата	184

IV СОВЈЕТСКА УЛОГА У СРПСКОМ ГРАЂАНСКОМ РАТУ И У ОСЛОБОЂЕЊУ ЈУГОСЛАВИЈЕ ОД ОКУПАТОРА

Совјетски утицај на почетак борбе против окупатора и избијање грађанског рата у Југославији.205
Званични односи СССР-а и Краљевине Југославије уочи рата225
Контакти емигрантске владе и ЈВуО са СССР-ом до јесени 1944. . .	.249
Односи СССР-а и НОП-а294
Борбене операције Црвене армије у Србији318
Црвена армија и ЈВуО у јесен 1944: несуђена сарадња333
Искуство сучељавања: црвеноармејци и становништво Србије364
 ЗАКЉУЧАК409
СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ414
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА448
ИМЕНСКИ РЕГИСТАР450

*Из крови пролитой в боях,
Из праха обращенных в прах,
Из мук казненных поколений,
Из душ крестившихся в крови,
Из ненавидящей любви,
Из преступлений, исступлений
Возникнет праведная Русь.*

*Я за нее одну молюсь
И верю замыслам предвечным:
Ее куют ударом мечным,
Она мостится на костях,
Она святится в ярых битвах,
На жгущих строится мощах,
В безумных плавится молитвах.*

*(Максимилиан Волошин,
1920 г.)*

*Из борбом проливане крви
Из остатака сатрвених
Из мука кажњеног порода
Из душа крштених у крви
Из љубави која је мржња
Из злочина и безумности
Изниче праведна Русија*

*За њу једину молим се ја
И верујем у мисао вечну
Ударцем мачева кована
На костима она се темељи
На очајним биткама свети
Моштима се огњеним гради
У безумој молитви топи*

*(Максимилијан Волошин,
1920. г.)**

* Преводи песама у књизи: Мирела Тимофејев, Владимир Ацан, Сергеј Скорупан.

ПРЕДГОВОР

У минулом 20. веку Русија је доживела нагао и оштар раскол. Услед низа објективних околности и спољних и унутарполитичких завера 1917. године руско друштво је било разбијено на два велика дела, и то не између супротстављених класа већ дуж целе социјалне структуре. Бољшевички део је успео да окупи под заставу пролетерске револуције и социјалне правде не само раднике него и сељаке, део интелектуалаца, чак и већи део официра генералштаба бивше царске руске војске. Табор антикомуниста условно можемо да назовемо „националистима“, иако су се под њиховом заставом окупили и монархисти и социјал-револуционари, и Руси и Черкези, и традиционалистички расположени сељаци из козачких крајева и углађени факултетски професори који су за време цара стално са сетом причали о демократији и либерализму. Победом у грађанском рату (1918–1923) „црвене стране“ није дошло до уједињавања друштва, већ супротно – до формализације раскола две посебне, неједнаке по снази, али концептуално супротстављене целине: тзв. „Совјетске Русије“, односно СССР-а и „Заграничне Русије“, односно активне и хомогене прве и донекле друге генерације руске емиграције.¹ Ово није био нов феномен „трајно подељене нације“ услед грађанског рата (сетићемо се последица енглеско-енглеског рата у Северној Америци 1775–1783, француских емиграната након француске револуције и др.) него прва у низу „подељених револуцијом“ нација у 20. веку. Ову подељеност Русија је рефлектовала у раздобљу између два светска рата и на друге земље у којима су ионако постојали компликовани унутрашњи процеси диференцијације друштава.

Максималну ескалацију поделе по завршетку грађанског рата руско друштво је доживело за време Другог светског рата.² Поједини савремени

¹ Детаљније о на први поглед имагинарном али у ствари изузетно реалном и опипљивом појму „Загранична Русија“ видети у монографији М. Јовановића: Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану. 1920–1940*, Београд, 2006.

² О томе сведочи и податак да је против совјетског система на страни Хитлера са оружјем у рукама учествовало више од једног милиона људи. Сама чињеница незамисливе количине „сарадника окупатора“ још више истиче ране грађанског рата и подељености друшт-

историчари га називају „европским грађанским ратом“.³ Интересантна је хипотеза да се дешавања 1936–1945. посматрају као *велики грађански рат* између либералне (англо-америчке) и тоталитарне (СССР) варијанте левичарског опредељења која „поштује прогрес“ и тежи „модернизацији“ друштва, с једне стране, и традиционалистичке, антимодернизаторске и антидемократске струје фашизма, нацизма, франкизма и сличних покрета, с друге стране.⁴ У овом смислу почетак тог рата, означен у Европи већ за време Шпанског грађанског рата (1936–1939), дао је слику будућег распореда снага – очајне борбе између екстремних страна политичког опредељења нацизма и комунизма са либералним државама које су се такође противиле наци-фашизму, али уз, природну за либералне државе, линију мањег отпора и минимизације жртава које су толико тешко поднете у условима функционисања демократских институција. Привремено одсуство СССР-а

ва ако упоредимо ове бројеве са занемарљивим бројем колабораната из Руске царевине у току Првог светског рата (само пољска легија) или исто толико минорном бројком енглеских „Хитлерових војника“. Littlejohn D., *Foreign Legions of the Third Reich*, San Jose, 1987.

³ Појам *европског грађанског рата* као приступа догађајима у 20. веку услед којих је Европа, с једне стране, изгубила своју доминацију у свету, а с друге стране започела поступак формирања заједничке државе има дугу традицију. Доња граница овог рата понекад се мења у зависности од појединог истраживача (доња граница се спушта од 1939. до 1936. или чак 1914) али горња граница – 1945, углавном остаје општеприхваћена. По први пут овај појам је био формулисан у писаном облику у раду индијског политичара и историчара К. М. Паникара (Panikkar K. M., *Asia and Western dominance: a survey of the Vasco da Gama epoch of Asian history*, London, 1953). Ипак по први пут у европском миљеу идеја о европском грађанском рату се појавила у чувеном ТВ-документарцу ВВС-ја „The World at War“ из уста реномираног америчког историчара С. Амброза (S. Ambrose). Академско утемељивање идеја о *европском грађанском рату* се десило на историјском одељењу London School of Economics. Историографски овај концепт је утемељио П. Престон (Preston P., Mackenzie A., *The Republic Besieged: Civil War in Spain, 1936–1939*, Edinburgh, 1996). Његов колега Р. Бојс (R. Boyce) је на истом одељењу од 2004. држао предавања у којима је говорио о истој хипотези (*The Origins of World War Two: The Debate Continues*, co-editor Robert William Dewar Boyce, 2003). Свој допринос развоју овог концепта дали су и Ф. Ферароти (F. Ferrarotti) са Универзитета у Риму, А. Адамтвајт (A. Adamthwaite) са Универзитета Беркли и Ј. М. Робертс (J. M. Roberts) са Универзитета Дјук (Duke University). Приказ развоја овог концепта видети код: Adamthwaite A., „The Spanish Civil War – ideological battleground of a European civil war?“, *Keynote address to the international conference „Democratic powers and the Right in interwar Europe“*, University of Salford UK, June 2006.

⁴ Није случајно да су се баш ти покрети у најразличитијим земљама Европе, без обзира на своју утемељеност у локалним веома често сукобљеним национализмима, удружили у пружању помоћи Трећем рајху као носиоцу барјака антидемократске и антилибералне традиције. Понекада чак и упркос традиционалним антипатијама својих народа према Немцима (нпр. „Збор“ у Србији) или упркос формалном изостанку своје државе из ратних операција (нпр. Фаланга у Шпанији).

из светске кланице (1939–1940) није се толико објашњавало природним геополитичким партнерским односом између Немачке и Русије већ припремом и једне и друге стране за одлучујућу борбу, која је на крају увелико и решила дефинитивни исход *европског грађанског рата*.⁵ Ипак крај овог рата између „модернизаторске“ и „ретроградне“ опције није означио крај поделе у Европи, већ је донео у њу нову подељеност између „комунистичког“ и „капиталистичког“ лагера, која је ускоро била пројектована и на читав свет.

Ова два грађанска рата увелико су се пројектовала и на стање у Србији. Један је бујао у нивоу борбе између „црвених“ партизана и „националних“ бораца ЈВуО и војника оданих генералу М. Недићу. Други, не мање активан, у исто време се одвијао између „традиционалне“ струје „заштитника српског сељака“ генерала Недића и „православног политичара“ Д. Љотића, с једне стране, и „модернизаторске опције“ либералних демократа окупљених око генерала Д. Михаиловића и социјалистичке и радне демократије Јосипа Броза Тита, с друге стране. Осим идеолошке подлоге, Србија је у то доба била сегмент ширег југословенског контекста. У овом контексту кризе југословенске државе заправо је дошло и до још једног грађанског рата на националној (а заправо културолошкој, верској и у крајњој линији геополитичкој) основи између народа држављана те земље (Срба, Хрвата и Муслимана, косовских Албанаца, војвођанских Немаца и Мађара, Македонаца и Бугара). Иако су у потпиривању овог грађанског рата очито учествовале суседне земље, остаје непобитна чињеница то да је већина жртава рата 1941–1945. у Југославији страдала непосредно од руку својих суграђана, у које су спадали не само партизани, четници, усташе и домобрани већ и војници јединица које су формирале окупационе власти Немачке, Италије, Мађарске, Бугарске и анархичног албанског друштва.⁶

Српском друштву за четири ратне године је било у црном усуду да прође истом голготом националне подељености коју је трасирала Русија у револуционарним дешавањима 1917. и грађанском рату 1918–1923. Очито је

⁵ Индикативно је да немачки губици на Источном фронту, као и губици СССР-а у борби са Немачком представљају већину војних губитака у Другом светском рату.

⁶ Према савременим статистичким истраживањима, Немци су убили за време ратних активности, бомбардовања и антипартизанских акција око 125.000 Југословена, осим тога убили су око 65.000 Јевреја из Македоније, Србије и Словеније. Број Југословена погинулих за време Другог светског рата од руку суграђана је био много већи. Само на подручју НДХ од руке усташких целата је погинуло око 320.000 Срба. Укупни губици Југославије за време Другог светског рата износе око један милион људи. *Kočović B., Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985; *Žerjavić V., Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1992; *Janjetović Z., Od Auschwitzta do Brijuna. Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslavensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Zagreb, 2007.

да су оба дела располућене Русије, „Совјетска Русија“ и „Загранична Русија“, увелико утицала на југословенско и поготово на српско друштво на овом путу. Међутим, ако је руско друштво захваљујући искуству Другог светског рата успело да започне превазилажење свог раскола, који се дефинитивно повукао у наше време,⁷ раскол српског друштва није био завршен по окончању рата и донекле је, у интелектуалном смислу, остао присутан чак и у наше доба.

Анализа догађаја из Другог светског рата у Србији и у Европи уопште у контексту вишеслојног грађанског рата ипак не би требало да доведе истраживача до апсолутизовања овог приступа као што то ради део немачке историографије посматрајући дешавања на истоку Европе у доба Другог светског рата као обрачун између две једнако злочиначке партијске диктатуре.⁸ Европски грађански рат или грађански рат унутар појединих нација и држава се сигурно догодио. Било би веома необјективно занемарити и другу димензију ове светске колизије – германски експанзионизам. За разлику од рата на Западном фронту, ратови на Балкану и на истоку Европе имали су чврсту конотацију ширења „животног простора“. Осим геноцида над Јеврејима (најбруталнијег и најокрутнијег у току Другог светског рата и у светској историји уопште) и Ромима, делови немачких елита вођени Адолфом Хитлером су тежили да заувек затру и одређене словенске народе. Радило се о народима чија се државност, па и само постојање нису уклапали у дугорочне планове немачких експанциониста како због жеље за пацификацијом тако и због огромних колонијалних амбиција. Пољаци, Руси,

⁷ Илустративан у овом контексту Другог светског рата као тренутка катарзе, али уједно и превазилажења грађанског рата јесте разговор између совјетског официра Власова и учесника грађанског рата Смесловског за време њихове службе у Вермахту: „априла или маја 1943. за време обиласка дела северног фронта, односно Пскова и Риге. Овог пута, после добре вечере, разговарали смо до четири ујутро. Разговор је изгубио званични карактер тако што ми је Власов дуго и веома интересно причао о неким својим борбеним операцијама против Немаца, и занесен, показујући ми на карти ток борбе, ускликнуо: ‘Ево овде смо вас добро потукли!’ ‘Кога то Вас?’ – питао сам хладно. ‘Ма Немце наравно’, – одговорио је генерал. ‘А тако? Значи ви – комунисти – сте победили овде крваве фашисте?’ Андреј Андрејевич опазео је мој израз и насмејао се. ‘Не, ја мислим другачије’, рекао је он: ‘овде су Руси победили Немце’. ‘Руси су увек били непобедиви!’ – додао сам ја. ‘Па, сигурно!’ – рекао је Власов и ми смо напустили фашистско-комунистичку тему и прешли на чисто руску и на тај начин нашли језик који нам је омогућио да веома занимљиво разговарамо целу ноћ.“ Холмстон-Смесловский Б. А., „Личные воспоминания о генерале Власове“, *Суворовец*, бр. 30(45)–38(53), август–октабрь, 1949.

⁸ Гофман И., *Сталинская война на уничтожение*, Москва, 2006; Hoffmann J., *Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945*, Munich, 1999.

Срби су спадали у ову групу непожељних, чије је тежње за државношћу део елите Трећег рајха сматрао непожељним, па је стога чак и стварање њихових (макар и савезничких Вермахту) крупних војних јединица било дозвољено тек након погоршања ратне ситуације по Немачку. У овом поступку Рајх се ослањао на богату традицију аустријске царевине и тежио је томе да ради прљав посао не својим рукама већ рукама сепаратистички расположених нација у оквиру многонационалних словенских држава. На пример, против Пољака су користили јединице украјинских и у мањој мери белоруских националиста, против Руса – јединице балтичких, украјинских и азијских националиста, против Срба – албанске, хрватске и муслиманске одреде.

У послератном раздобљу, у основи идеологије совјетске и југословенске државе је лежао пролетерски интернационализам и зато је домаћа историографија тежила деетнизацији и маргинализацији у проучавању ове појаве. Осетљив карактер многонационалних држава веома често је водио историографском занемаривању чињенице да су народни (не војни) покрети отпора у СССР-у и Југославији у доба до 1944. имали највише присталица баш у редовима угрожених народа: Срба и Руса. Превиђање егзистенцијалног карактера борбе Срба или Руса против Немаца и њихових помагача у току Другог светског рата било би исто толико погрешно као и превиђање грађанског рата који се одвијао унутар самих ових народа. Међутим, ово питање не идеолошког већ етничког карактера конфликта лежи ван оквира нашег истраживања.

Основни предмет нашег истраживања представља анализа карактера узјаманог суочавања Срба и Руса у оквирима грађанског рата у Србији и Југославији који се одвијао у доба окупације.⁹ Изнети методолошки ставови одређују основне проблеме овог истраживања. Пре свега главни задатак јесте анализа распона руског фактора у Србији и Југославији у току грађанског рат и истицање вишезначности овог фактора. Друга веома битна тачка је деконструкција одређених митова, типичних за српску и руску историографију у вези са руским утицајем на догађаје у Србији 1941–1944, створених како у доба постојања монопартијског система тако и после његовог слома. Трећи задатак јесте покушај реконструкције узјамне перцепције Срба и Руса у току ратних збивања као битног елемента у стварању узјамних слика српског и руског друштва и елита. У оквиру овог питања веома је битно да трасирамо разлике између реалних и идеализованих узјамних слика и учимо последице овог расцепа.

⁹ Зато ћемо деловање Југословена у Москви за време рата (рад дипломатске мисије, активности чланова КПЈ и формирање 1. југословенске бригаде) сагледати у оквиру оних целина које се тичу совјетске умешаности у грађански рат у самој Југославији.

МЕСТО ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДОГАЂАЈА 1941–1945. У ИСТОРИОГРАФИЈИ О ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Од свих историографских тема минулог столећа Други светски рат је вероватно она која је обрађена у највећем броју публикација. Но ова тема и сада остаје актуелна. Савремене библиографије и монографије о Другом светском рату могу се поделити у следеће целине:¹⁰

- 1) Међународна позадина рата и разлози за његово избијање рата
- 2) Рат на европском и северноафричком ратишту:
 - а) *Немачка инвазија у западној Европи 1939–1940.*
 - б) *Ваздушни рат над Европом*
 - в) *„Оверлорд“ и ослобођење западне Европе*
 - г) *Совјетско-немачки рат 1941–1945.*
 - д) *Борбе за Медитеран и Северну Африку 1939–1945.*
 - ђ) *Борба за Атлантук*
- 3) Рат на Далеком истоку:
 - а) *Борба Јапана и Кине*
 - б) *Јапанска експанзија и пад европских колонијалних империја*
 - в) *Борба за Пацифик*
 - г) *Завршетак рата на Далеком истоку 1945.*
- 4) Периферија рата:
 - а) *Колонијално наслеђе и рат*
 - б) *Рат и земље Латинске Америке*
 - в) *Рат и земље Блиског истока*
 - г) *Рат и земље супсахарске Африке*
 - д) *Рат и земље Британске заједнице народа*
- 5) Глобалне теме у рату:
 - а) *Обавештајне и специјалне операције*
 - б) *Окупација и „нови поредак“*
 - в) *Колаборација*
 - г) *Покрети отпора*
 - д) *Економска мобилизација у Другом светском рату*

¹⁰ Rasor E. L., Lee L. E., *World War II in Europe, Africa, and the Americas, with general sources: a handbook of literature and research*, Westport, 1997, pp. 45–58; Weinberg G., *A World at Arms: A Global History of World War II*, Cambridge, 2005.

- ђ) Ратни заробљеници и интернирана лица
- е) Геноцид и холокауст
- ж) Миграције: избегла, прогнана, и расељена лица у рату и услед њега
- з) Економска мобилизација у Другом светском рату
- и) Утицај рата, мобилизације и глобалних промена у привреди на друштво
- ј) Жене и деца у Другом светском рату.

Класични погледи историографских истраживања из велесила које су непосредно учествовале у конфликту у југоисточној Европи базирају се на обимним истраживањима. Англосаксонска историографија има такав темељ у неколико монографија¹¹ и монументалној *Британској официјелној историји Другог светског рата* (*The History of the Second World War*) коју објављује Завод за информисање јавности (Office of Public Sector Information) као део Националних архива Велике Британије (The National Archives of the United Kingdom).¹² Немачка историографија о Другом светском рату, која такође у својој основи има монографску историју,¹³ углавном се ослања на рад Војноисторијског истраживачког института (Militärgeschichtliches Forschungsamt) који је 1979–2008. објавио 10 томова *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* (1, 2, 3, 4, 5 у две књиге, 6, 7, 8, 9 у две књ., 10 у две књ.).¹⁴ Руска историографија, уз одређене допуне, ослања се на совјетску едицију *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг* у шест томова и обимно истраживање *История Второй мировой войны 1941–1945* у 12 томова.¹⁵ У оквиру свих ових класичних историја, као и у оквиру наведене класичне шеме распореда тема из историје Другог светског рата, тема о догађајима у Југославији 1941–1945. има релативно скроман

¹¹ Fuller J. F. C., *The Second World War 1939–1945. A Strategic and Tactical History*, London, 1948; Churchill W., *The Second World War*, London, 1948–1953; Liddell Hart B., *History of the Second World War*, New York, 1971.

¹² Изашао је велики број томова. Томови су подељени на серије: United Kingdom Military Series, United Kingdom Civil Series, Foreign Policy series, the Intelligence series, Medical series. Осим тога има одређени број томова који не спадају у серије. Први том се појавио 1949, а последњи објављен 1993, с тим да је у току објављивање другог издања одређених томова, од којих је последње изашло 2004.

¹³ Tippelskirch K., *Geschichte des Zweiten Weltkrieges*, Bonn, 1954.

¹⁴ Посебно битан за југословенско подручје је 3. том: Schreiber G., Bernd Stegemann, Detlef Vogel: *Der Mittelmeerraum und Südosteuropa – Von der „non belligeranza“ Italiens bis zum Kriegseintritt der Vereinigten Staaten*, Stuttgart, 1984.

¹⁵ *История Второй мировой войны 1941–1945*, Москва, 1973–1982. и *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.*, Москва, 1960–65.

значај. Очигледно је да „је Југословенско ратиште било битно. Али је једно од многих и не оно где су вођене одлучујуће битке и чеони сукоби Великих светских сила.“¹⁶

Англосаксонска,¹⁷ немачка¹⁸ и совјетска историографија¹⁹ су релативно јасно формулисале своје приступе историји Другог светског рата у Југославији. Литература на енглеском језику даје најбогатији увид не само у историју британске и америчке политике на Балкану, и посебно у Југославији, већ и у теме четничког и партизанског покрета, њиховог сукобљавања и односа са англосаксонским савезницима.²⁰

Мора да се констатује да се руска историографија о догађајима у Југославији налази у стању стагнације и обнављања старих тема и тешко да може понудити југословенској историографији нешто ново.²¹ Много више

¹⁶ Terzić M. V., *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: (propaganda i stvarnost)*, doktorska disertacija, Beograd, 2004, str. 1.

¹⁷ Howard M., *The Mediterranean Strategy in the Second World War*, London, 1968; Auty P., Clogg R., *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London, 1975; Barker E., *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London, 1976; Wheeler M. C., *Britain and the War for Yugoslavia, 1940–1943*, New York, 1980; McConville M., *A Small War in the Balkans: British Military Involvement in Wartime Yugoslavia*, London, 1986; Deakin W., *British Political and Military Strategy in Central, Eastern and Southern Europe in 1944*, New York, 1988; Ford K., *OSS and the Yugoslav Resistance, 1943–1945*, College Station (Texas), 1992.

¹⁸ Olshausen K., *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*, Stuttgart, 1973; Schlarp K.-H., *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944*, Stuttgart, 1986; Sundhassen H., *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens in nationalsozialistischen Großraum 1941–1945*, Stuttgart, 1983.

¹⁹ *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960; Клоков В. И., *Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939–1945)*, Киев, 1961; Казак В. Н., *Побратимы. Советские люди в антифашистской борьбе народов балканских стран*, Москва, 1975.

²⁰ Roberts W. R., *Tito, Mihailovic, and the Allies, 1941–1945*, New Brunswick, 1973; Milazzo M. J., *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Baltimore, 1975; Tomasevich J., *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945*, Stanford, 1975; Kachmar L., *Draza Mihailovic and the Rise of the Chetnik Movement, 1941–1942*, New York, 1987; Wheeler M., *Pariahs to Partisans to Power: The Communist Party of Yugoslavia, Resistance and Revolution in Mediterranean Europe, 1939–1948*, London, 1989; Trew S., *Britain, Mihailovic and the Allies, 1941–42*, London, 1998.

²¹ Руска монографска издања која се баве догађајима у Југославији 1941–1945. често представљају проширена и илустрована издања теза совјетске историографије шездесетих година прошлог века. Васильева Н., *Балканский узел, или Россия и „югославский фактор“ в контексте политики великих держав на Балканах в XX веке*, Москва, 2005; Львов А., Мошанский И., *На земле Югославии, Белградская стратегическая наступательная операция (28 сентября – 20 октября 1944)*, Москва, 2005; Мошанский И., *Битва за Балканы. Боевые действия в Южной Европе 28 октября 1940 – 1 июня 1941 года*, Москва, 2007.

светла на позадину Другог светског рата па и на догађаје у Југославији бацају општа руска издања совјетских извора²² и детаљна историографија до сада затворених општих тема из руске историје, попут истраживања историје секретаријата Стаљина, НКВД-а, НКВД-а, РУ РККА и Коминтерне.²³ Донекле су методолошки и фактографски интересантне, у контексту проучавања грађанског рата у Југославији, и руске студије о колаборационизму у СССР-у за време Другог светског рата.²⁴

Англосаксонска и донекле немачка историографија у последње време су испољиле тренд ревалоризације српског доприноса напорима савезника

Ипак има примера и новијих приступа: Тимофеев А. Ю., „Генерал Милан Недич и его правителство. Сербская историография“, *Двести лет новой сербской государственности*, Санкт-Петербург, 2005; Пилько Н. С., *Словения в годы оккупации*, Санкт-Петербург, 2009; Беляков С. С., *Усташы: между фашизмом и этническим национализмом*, Екатеринбург, 2009.

- ²² *Коминтерн и вторая мировая война. Сборник документов*, Москва, 1994; *1941 год: в 2 кн.*, Москва, 1998; Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004; *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008.
- ²³ Линдер И., Чуркин С., *Красная паутина: тайны разведки Коминтерна. 1919–1943*, Москва, 2005; *Очерки истории российской внешней разведки*, Москва, 1999; *Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки)*, Москва, 1998.
- ²⁴ О Власову и његовом покрету: Дробязко С. И., *Русская Освободительная Армия*, Москва, 2000; Александров К. М., *Офицерский корпус армии генерал-лейтенанта А. А. Власова, 1944–1945*, Санкт-Петербург, 2001; Александров К. М., *Против Сталина. Власовцы и восточные добровольцы во Второй мировой войне. Сб. статей и материалов*, Санкт-Петербург, 2003; Александров К. М., *Армия генерал-лейтенанта А. А. Власова 1944–1945. Материалы к истории Вооружённых сил КОНР*, Санкт-Петербург, 2004. О Козацима на страни Трећег рајха: Felmy H., *The Cossack Corps. US Army Historical Division*, 1946; Дробязко С. И., *Казачьи части в составе Вермахта, Материалы по истории русского освободительного движения 1941–1945*, Вып. 1, Москва, 1997; Худобородов А. Л., *Российское казачество в эмиграции (1920–1945 гг.): социальные, военно-политические и культурные проблемы*, Москва, 1997; Окоороков А. В., *Казачи и русское освободительное движение, Материалы по истории русского освободительного движения 1941–1945*, Вып. 1, Москва, 1997; Дробязко С., Карашук А., *Восточные легионы и казачьи части в Вермахте*, Москва, 1999; Бугай Н. Ф., *Казачество России: отторжение, признание, возрождение*, Москва, 2000; Беловолов В. Н., *Казачи и Вермахт*, Мурманск, 2003; Крикунов П., *Казачи. Между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма*, Москва, 2005. О кавкаским и азијским јединицама код Хитлера: Мамулиа Г., *Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны*, Тбилиси, 2003; Романько О. В., *Муслиманские легионы во второй мировой войне*, Москва, 2004; Абрамян Э., *Кавказцы в Абвер*, Москва, 2006.

и преиспитивања реалног значаја режима Милана Недића.²⁵ Развија се и релативно стара теза о занемарљивом значају 27. марта и југословенског ступања у рат уопште као небитног ако се упореди са много већим грчким ратним напорима.²⁶ У оквиру теме о колаборацији подложна преиспитивању јесте не само теза о доминантном антифашистичком расположењу Срба у Србији већ и у НДХ, где се супротстављају појам „српског“ (поистовећеног само са четницима) и „антифашистичког“ (поистовећеног са „партизанима-Југословенима“).²⁷ У академској науци овај став има корене у некада популарном у југословенској историографији изједначавању „четника“ и „фашиста“,²⁸ а сећања Срба на Јасеновац се без много обзира упоређују са сећањима Хрвата на Блајбург.²⁹ Уз ове политички актуализоване радове, појављују се и значајни прилози о историји Другог светског рата у Југославији базирани на студиозним научним истраживањима, који такође дају основу за ревалоризацију – за сагледавања реалних димензија партизанског рата у Југославији, штете коју је он доносио Трећем рајху и улоге савезника у разбуктавању грађанског рата у Југославији.³⁰

Без обзира на постојећу разноврсност, Џ. Садковић ипак сматра да је „Радова на енглеском језику о (*Другом светском рату на – А. Т.*) Балкану

²⁵ Manoschek W., *Serbien ist judenfrei. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* Schriftenreihe des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes, München, 1995; Cohen P. J., *David Riesman, Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*, New York, 1996.

²⁶ Von Creveld M., *Hitler's Strategy 1940–1941: the Balkan Clue*, Cambridge, 1973; Zapantis A., *Hitler's Balkan Campaign and the Invasion of the USSR*, New York, 1987.

²⁷ Hoare M. A., *The Chetnik-Partisan Conflict and the Origins of Bosnian Statehood*, Yale, 2000; Hoare M. A., *Whose is the Partisan Movement?: Serbs, Croats and the legacy of a shared resistance*, London, 2002; Hoare M. A., *Genocide and resistance in Hitler's Bosnia: the Partisans and the Chetniks, 1941–1943*, Oxford, 2006.

²⁸ Очигледно је да је долазило до директног утицаја носилаца традиција југословенске историографије на одређена академска истраживања. Може се директно пратити пут преноса података и приступа (*Genocid nad muslimanima 1941–1945, Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo, 1990; Redžić E., *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998; Redžić E., *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*, London, 2005; Hoare M. A., *Genocide and resistance in Hitler's Bosnia: the Partisans and the Chetniks, 1941–1943*, Oxford, 2006). Видети и приказ енглеског превода Реџића са босанског. Hoare M. A., *Bosnia in World War II*, http://www.bosnia.org.uk/bosrep/report_format.cfm?articleid=2984&reportid=167.

²⁹ Зундхаузен Х., *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009, стр. 367.

³⁰ Schmider K., *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944*, Hamburg, 2002; Heather W., *Parachutes, Patriots and Partisans: The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*, London, 2003.

мало и они су пристрасни³¹. То се може закључити и из других страних историографија Другог светског рата у Југославији.

Савремена српска историографија донекле се базира у својим истраживањима на старој југословенској историографији, коју унеколико тежи да преиспита, мада општих синтеза савремених историографских достигнућа скоро да и нема.³² Југословенска историографија НОБ-а је била свеобухватна и обимна, али уско партијски усмерена, што значајно смањује њену вредност. О количини истраживања написаних на тему НОБ-а у Југославији може да се суди према *Библиографији НОР-а*, објављеној 1989, која се бави само Србијом и има 8.997 наслова.³³ Значајну корист за истраживаче има и *Зборник докумената и података о НОР-у народа Југославије*, који је био објављиван 1949–1985. и имао је 161 књигу.³⁴ Најбоље тековине југословенске историографије о Другом светском рату налазе се у обимном раду Бранка Петрановића.³⁵ Све у свему, може се закључити да је југословенска „литература о Југославији/Србији у Другом светском рату готово непрегледна“³⁶ и зато је могуће издвојити само основне историографске смернице уз анализу појединих питања везаних за ово истраживање.

Основни смерови новије српске историографије о Другом светском рату могу условно да се поделе у неколико група. Прва група се бави бројем жртава Другог светског рата у Србији и Срба страдалих у овом рату уопште, и у њу спадају радови сарадника Музеја геноцида и других истраживача.³⁷ Други правац, који се бави крајем Другог светског рата и временом одмах после њега, посматра утицај победе комуниста у

³¹ Sadkovich J. J., „North Africa and the Mediterranean Theater, 1939–1945“, *World War II in Europe, Africa, and the Americas, with general sources: a handbook of literature and research*, Westport, 1997, p. 144.

³² Изузетак је најновији прегледни рад: Pavlović S., *Hitlerov novi antiporedak. Drugi svetski rat u Jugoslaviji*, Beograd, 2010.

³³ Панажотовић З., *Библиографија о народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944. године: (књиге, брошуре и чланци 1944–1985)*, Београд, 1989.

³⁴ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа* (даље *Зборник НОР-а*), том. 1–14, Београд, 1949–1985.

³⁵ Petranović B., *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.

³⁶ Зундхаузен Х., *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009, стр. 366–367.

³⁷ Историографију ове групе видети у: Koljanin M., „Истраживање холокауста у Југославији“, *Израелско-српска научна размена и проучавању холокауста*, Beograd, 2008. Један од типичних радова овог аспекта проучавања Другог светског рата у Југославији: Bulajić M., *Jasenovac ustaški logori smrti: srpski mit?: hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, 1999.

грађанском рату у Југославији на српски грађански сталез и Србију уопште. Овај релативно млади али активан део српске историографије успешно прати два актуелна тренда савремене историографије – сагледавање броја жртава комунистичких режима и проучавање друштвене историје у преломним тренуцима историје.³⁸ Трећи правац се бави проучавањем ЈВуО и представља природну реакцију на вишедеценијску аберацију реалног значаја и места покрета Драже Михаиловића.³⁹ Овај правац, осим наведених темељних научних радова, привлачи и велики талас радова написаних на ивици историјских студија и публицистике писане у контексту „наследника традиција“ учесника грађанског рата с једне или друге стране.⁴⁰

Има веома мало новијих студија о окупационом раздобљу у Србији и Југославији, иако постоји низ монографија које сагледавају политичке и привредне аспекте окупације.⁴¹ Нажалост, за сада у новијој српској историографији скоро да нема опсежнијих истраживања друштва Србије и Југославије под окупацијом,⁴² којима се баве само јако индоктринирани

³⁸ Bondžić D., *Beogradski univerzitet: 1944–1952*, Beograd, 2004; Cvetković S., *Između srpa i čekića: represija u Srbiji. 1944–1953*, Beograd, 2006; Милићевић Н., *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Beograd, 2009.

³⁹ Николић К., *Историја равнаторског покрета: 1941–1945*, Beograd, 1999; Димитријевић Б., Николић К., *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Beograd, 2004; Давидовић Г., Тимотијевић М., *Затамњена прошлост. Историја равнотораца чачанског краја*, књ. 1–3, Чачак–Краљево, 2004.

⁴⁰ На пример, с једне стране, издања различитих СУБНОР-а и „Друштва за истину о НОР-у и Југославији“ („Савеза антифашиста Србије“): Радовановић Ј., *Драгољуб Дража Михајловић у огледалу историјских докумената*, Beograd, 1996; Latas B., *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašima (1941–1945). Dokumenti*, Beograd, 1999; Зечевић М., *Документа. Албум из историје равноторског покрета*, Beograd, 2001; Stupar D., *Patriotizam ili izdaja. Ravnogorsko četništvo 1941–1945*, Beograd, 2005. А с друге стране, издања „Погледа“ и њима сличних издавачких кућа: Самарцић М., *Ђенерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, Крагујевац, 1996; Самарцић М., *Борбе четника против Немаца и усташа 1941–1945*, Крагујевац, 2006.

⁴¹ Ristović M., *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991; Алексић Д., *Привреда Србије у Другом светском рату*, Beograd, 2002; и исцрпно истраживање Воžović В., *Specijalna policija u Beogradu: 1941–1944*, Beograd, 2003, које развија старија истраживања југословенске историографије: Воžović В., *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Beograd, 1988; Kreso M., *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu, 1941–1944*, Beograd, 1979.

⁴² Има изузетака: Savković M., *Kinematografija u Srbiji tokom Drugog svetskog rata 1941–1945*, Beograd, 1994; Milosavljević O., *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 2006; Шкодрић Љ., *Министарство просвете и вера у Србији, 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Beograd, 2009.

радови из једнопартијског доба и фрагментарно страни радови.⁴³ Још једну празнину представља одсуство у новијој српској историографији научно утемељених радова који би сагледали улогу партизанског покрета у историји Србије и српског народа у Југославији ван оквира монопартијске историографије. Заправо одсуствују научне студије иако има неуспелих покушаја ове врсте у виду крајње пристрасних и базираних на спорним изворима истраживања „наследника традиција“ зараћених страна.⁴⁴

Велики утицај на сложену ситуацију⁴⁵ у проучавању Другог светског рата у Србији и Југославији је имала чињеница да су догађаји 1941–1945. неспорно имали карактер грађанског рата.⁴⁶ Стање подељености историографских погледа, и још горе, подељености самог друштва и његових успомена на грађански рат, заслужује посебан историографски приступ. У последњих стопедесет година грађански ратови су се водили у низу земаља са богатом историографском традицијом: САД-у (1861–1865), Русији (1917–1922), Шпанији (1936–1939) и Грчкој (1946–1949). Без обзира на специфичности сваке

⁴³ Reed M. E., „The Anti-Fascist Front of Women and the Communist Party in Croatia: Conflict within the Resistance“, *Women in Eastern Europe and the Soviet Union*, New York, 1980, pp. 128–139; Jancar B., „Women in the Yugoslav National Liberation Movement: An Overview“, *Studies in Comparative Communism* 14, 1981, pp. 143–64; Jancar B., „Yugoslavia: War of Resistance“, *Female Soldiers*, Westport, 1982, pp. 85–106.

⁴⁴ С једне стране то су издања „Погледа“ и њима сличних издавачких кућа: Самарџић М., *Сарајево партизана са Немцима, усташама и Албанцима*, Крагујевац, 2006. С друге су зборници радова „Друштва за истину о НОР-у и Југославији“ („Савеза антифашиста Србије“): *Ustanak 1941. – 60 godina posle: (govori i članci)*, Novi Sad, 2002; *Odbrana istorijske istine o NOR-u i SFRJ: zbornik saopštenja i diskusija sa tribine: Da li đaci u Srbiji uče falsifikovanu istoriju, održane 17. januara 2003. godine u Beogradu*, Beograd, 2003; *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost: zbornik saopštenja i diskusije sa istoimenog okruglog stola*, Beograd, 26–28. novembar 2003, Beograd, 2004.

⁴⁵ Овакво стање у српској историографији о Другом светском рату су уочили бројни српски научници. Видети: Кулјић Т., *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, 2002; Николић К., *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији, 1961–1991: главни токови*, Beograd, 2003; *Pisati istoriju Jugoslavije. Viđenje srpskog faktora*, zbornik radova, Beograd, 2006.

⁴⁶ Донекле је слична ситуација и у Словенији, где покушаји „превазилажења грађанског рата“ изгледа ипак имају више историографског успеха него у Србији: Klanjšček Z., *Pregled narodnoosvobodilne vojne 1941–1945 na Slovenskem 1941–1945*, Ljubljana, 1989; Vodušek-Starič J., *Prevzem oblasti 1944–1946*, Ljubljana, 1992; Godeša B., *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, Ljubljana, 1995; Borštnik P., *Pozabljena zgodba slovenske nacionalne ilegale*, Ljubljana, 1998; Godeša B., Mlakar B., Šorn M., „Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2002; Mlakar B., *Slovensko domobranstvo: 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*, Ljubljana, 2003.

земље, начин за успешно историографско „превазилажења грађанског рата“ био је један – да се *sine ira et studio* сагледају позиције свих, без изузетака, учесника у конфликту, да се издвоје њихове мотивације и визије будућности земље, као и да се сагледају почињени злочини свих страна. Разлози за то што је једна страна победила у грађанском рату морају да се посматрају и анализирају свестрано, али треба избегавати покушаје да се губитнику додели утешна „историографска победа.“

Белград

Вернусь-ли я к тебе? Увижу-ли и скоро-ль
Глубизну твоих сливающихся рек
И обезумевший, ослепший город,
Где я была счастливей всех?

Н. Б. 1944 г

Я вновь брожу по улицам знакомым
Тем, что когда-то отняла война...
Как хорошо! Я здесь – своя. Я – дома.
И словно юность мне возвращена.

Какой размах у всех воспоминаний.
И сколько лет ложится в каждый миг.
Я в этот парк спешила на свиданье...
А в этот дом за пачкой новых книг.

Сюда, дрожа, бежала на экзамен,
А там сиял искусства строгий храм...
Тоску о нем я пронесла годами
по всем ненужным и чужим путям.

Мне улицы протягивают руки,
Встречая дочь заблудшую звуку,
Но после долгой и глухой разлуки
Не каждый дом в лицо я узнаю.

Я знаю: нет к прошедшему возврата,
Но все-ж душою, полною тепла,
Ищу окно, в которое когда-то
Любовь, еще неузнанной, вошла.

Оно, как встарь, распакнуто. Навеки!
(Как неизменно счастье двух людей...)
А там, вдали, обнявшиеся реки
В голубизне немислимой своей.

И старый парк, и церкви, и „Споменик“...
О, город мой, прости меня, прости!
Ведь неповинна я в своей измене,
Война смешала все мои пути.

Я – не твоя! Повернута страница.
С другой страной я связана судьбой.
Но ты всегда, всю жизнь мне будешь
сниться
И в сердце яркой вспыхивать звездой.

(Нона Белавина, 1977 г.)

Београд

Да' л' ћу се вратити? Видећу ли скоро
плаветило твојих препелтених река
И обезумљени, ослепео град,
Где била сам срећнија од свих?

Н. Б., 1944.

Поновно лутам познатим улицама,
Оним које ми је некад одузео рат...
Како је лепо! Овде сам – своја. Код куће сам.
И као да су ми младост вратили назад.

Какав залет имају ове успомене.
И колико година стане у један трен.
У овај парк сам журила на састанак...
А у овај дом по свежањ нових књига.

Овде сам дрхтећи трчала на испит,
А тамо је сијао строги храм уметности...
Тугу за њим сам носила годинама
По свим непотребним и туђим стазама.

Улице ми пружају руке,
Дочекују своју заблуделу кћи,
Али после дуге и потпуне раздвојености
Не могу да препознам свакој кући лице.

Знам, прошлости повратка нема,
Али ипак душою пуном топлоте,
Ја тражим прозор кроз који је некад
Љубав тад још препозната ушла.

Отворен је као и некад. Заувек!
(Као што је неизмерна срећа двоје...)
А тамо доле загрљене реке
У плаветилу незамисливом свом.

И стари парк, и цркве, и „Споменик“...
О, граде мој опрости ми, опрости!
Јер нисам крива у својој издаји,
Рат је измешао све моје стазе.

Ја нисам твоја! Страница је окренута.
Са другом земљом везала ме судбина.
Ал' увек, читав живот ћу да те сањам.
И у срцу мом да чувам као звезду.

(Нона Белавина, 1977. г.)

I УЛОГА РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У ГРАЂАНСКОМ РАТУ И ОКУПАЦИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

РУСКА ЕМИГРАЦИЈА УОЧИ ГРАЂАНСКОГ РАТА: ОД ЛОЈАЛНЕ МАЊИНЕ ДО ЖРТВЕ АПРИЛСКОГ РАТА

Почетком 1941. на подручју Краљевине Југославије је живело око 30 хиљада руских емиграната, који су захваљујући свестраној подршци српске владајуће елите стекли у Југославији значајан ниво права и слобода. Живот руске емиграције у Краљевини Југославији често је привлачио пажњу историчара; био је запажен и допринос руске емиграције развоју науке, уметности и просвете у Србији.⁴⁷ У претежно аграрној земљи коју је тешко погодио разоран рат, релативно добро школовани и обучени руски емигранти су успели да заузму одређене друштвене положаје.

Пре свега треба да одредимо број руских емиграната у Југославији. Прва битна демографска особина руске емигрантске групе јесте константно опадање од тренутка настанка све до краја тридесетих година, услед природног морталитета и одлива оног дела емиграције који није успео да пронађе своје место у Југославији. Друга особина – успоравање процеса опадања крајем тридесетих и релативна биолошка равнотежа, коју је пратио активни излазак друге генерације емиграната из клупа гимназија и факултета у живот одраслих. Укупан број емиграната у Краљевини Југославији 1937. је био 27.150.⁴⁸ Према подацима из пописа руских емиграната спроведеног у

⁴⁷ Тесемников В. А., „Российская эмиграция в Югославии (1919–1945)“, *Вопросы истории*, 10/1982; Ђурић О., *Руска литерарна Србија 1920–1941. Писци, кружоци, издања*, Горњи Милановац – Београд, 1990; Писарев Ю. А., „Российская эмиграция в Югославии“, *Новая и новейшая история* 1/1991; Косик В. И., „Русская Югославия. Фрагменты истории 1919–1944“, *Славяноведение*, 4/1992; *Руска емиграција у српској култури XX века*, зборник радова, I–II, Београд, 1994; Јовановић М., *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд, 1996.

⁴⁸ У Краљевини СХС 1924. је боравило око 42.500 руских емиграната. Јовановић М., *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд, 1996, стр. 156, 163–186.

мају и јуну 1941. у будућој Недићевој Србији (без Руса који су се одлучили да прихвате југословенско или неко друго држављанство) је живело око 20 хиљада руских емиграната.⁴⁹ До повлачења немачких окупационих снага из Србије у јесен 1944. број руског становништва у Србији је варирао. С једне стране, део представника старе генерације није могао да преживи кризне и гладне године још једног рата, део млађих емиграната са породицама и без њих се иселио у Немачку и друге европске земље где је могло да се пронађе запослење, а трећи су се (чији број услед сумњичавости и пробирљивости Немаца није био велик) као преводиоци, технички специјалисти или као добровољци прикључили немачком походу на Исток. С друге стране, број Руса у Србији се повећавао услед концентрације јединица Руског заштитног корпуса и мањих полицијских јединица, састављених од Руса сакупљених са читавог балканског подручја (НДХ и других окупираних делова Југославије, Бугарске, Грчке, Румуније, као и делова СССР-а под румунском окупацијом). У изузетним случајевима долазило је и до доласка чланова породица ових немачких плаћеника на подручје Србије.⁵⁰

Социјални статус руских емиграната у Краљевини Југославији био је одређен не само формалном споном на основу посебног избегличког статуса (Југославија је пружила руским емигрантима права и привилегије више него било која друга земља) него и веома јаким неформалним унутрашњим везама. Ове неформалне везе су сигурно укључивале носталгичну љубав према Русији, оданост православљу, опште конзервативне (али не и традиционалистичке) погледе, негативан однос према комунизму и схватање да се екстремни левичарски погледи морају сузбијати насилним методама.⁵¹ Све ово се у локалним југословенским условима повезивало са лојалним односом према Југославији и владајућој династији Карађорђевића. Лојалност се базирала на пријатељском односу значајног дела српске елите

⁴⁹ Полазећи од извештаја појединих руских колонија написаних за потребе Бироа за заштиту интереса руске емиграције у Србији (ГАРФ, Р-6792, оп. 1–2) и дела пописа сачуваног у фондovima Специјалне полиције (ИАБ, ф. УГБ СП II, д. 44/41).

⁵⁰ Питање породица војника Руског корпуса са окупиране совјетске територије било је постављено почетком 1944. Немци су тежили да пребаце ове породице заједно са другим совјетским избеглицама у Галицију, што је изазивало забринутост њихових рођака из РОК-а. ВА, к. 31, ф. 1, док. 14/1-56.

⁵¹ На то упућује и релативна популарност код руских емиграната у Југославији предавања везаних за војне теме, школовање мушке деце у војним (кадетским) установама и читање књига са војном тематиком. Велики део књига из војних наука стално је објављиван, а то по свој прилици значи да су га читали руски емигранти у Југославији. Качаки Ј., *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији. Библиографија радова 1920–1944. Покушај реконструкције*, Београд, 2003, стр. 15–16.

према руским емигрантима. Те кругове су предводили краљ Александар Карађорђевић (1888–1934) и патријарх Варнава Росић, који су се школовали у царској Русији и гајили симпатије према руским избеглицама. Тако се руска колонија у Југославији, махом формирана од бивших активних учесника грађанског рата и њихових породица, претворила у центар десничарске струје у оквиру руске емиграције, који је видно одскакао од либералних емигрантских друштава у Прагу и Паризу.⁵² Ово је било и те како очигледно руским емигрантима који су долазили у Југославију: „На станици Нови Сад – као да је право из гроба васкрсла слика далеке, далеке прошлости: генерал у руској униформи са два Георгија (sic! ордена на грудима). Овде у Југославији још су многи руски војници сачували своју руску униформу.“⁵³ Није се ту радило само о топлом односу према Русима значајног дела владајуће елите. Позитивну климу према избеглицама из „црвене Русије“ стварао је и принципијелно антикомунистички став Југославије, одбијање да се успоставе дипломатске везе са СССР-ом или да се допусти јавно деловање комуниста.

После смрти краља Александра, питомца најелитније руске високе школе „Пажеског корпуса“, и патријарха Варнаве, питомца Петроградске духовне академије, руска емиграција је изгубила покровитељство у врху југословенске државе. Принц Павле, који је преузео врховну власт у држави, рођен је у Петербургу 1893. године, а његова мајка је била руска племкиња А. П. Демидов, и по рођењу он је био руски држављањин (добрио је српско држављанство тек 1904). Ипак, одређене околности из породичног живота (развод родитеља 1895) и пре свега школовање у Оксфорду начинили су од њега класичног припадника англофилске струје у српском друштву, који је повезивао своје симпатије и будућност са конзервативним круговима енглеске елите. Знатно хладнији него код патријарха Варнаве био је и однос према Русима његовог наследника – патријарха Гаврила, који је имао негативно искуство из контаката са руским монасима у Дечанима још у својој младости.⁵⁴

Уочи рата југословенска и српска владајућа елита су почеле да се поларизују по питању спољнополитичке оријентације према Немачкој,

⁵² РГВА, ф. 730, оп. 1, д. 173, стр. 26.

⁵³ Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006, стр. 269.

⁵⁴ Маевский В., *Русские в Югославии. Взаимоотношения России и Сербии*, т. 2, Нью-Йорк, 1966, стр. 225, 257; Радић Р., *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881–1950)*, Београд, 2006; Кузьмичева Л. В., „Представители императорского дома Романовых о Карагеоргиевичих и Петровичих“, *Нововековне српске династије у мемоаристици*, Београд, 2007, стр. 261–284.

Британији или СССР-у, што је директно утицало на концентрисање емигрантске масе у источном (српском) делу земље. Побољшавање односа са СССР-ом је носило ублажавање антикомунистичких ставова и стога неизбежно погоршавање емигрантског статуса. Побољшавање односа са Немачком и Британијом није утицало на положај емиграната, али је појачавало ризик увлачења Југославије у рат. Југославија више није имала снажне политичке лидере који би могли да обезбеде неутрални статус земље.

Пролеће 1941. донело је на праг Краљевине Југославије најаву неизбежног рата. Циновска борба између нацистичке Немачке и демократске Енглеске је потресала свет. Свака страна је већ имала своје победе и поразе, свог непоузданог романског савезника (Италију и Француску) и своје погледе на будућност Европе и света. Мора се подвући да у то доба још није изашла на површину мрачна тајна холокауста, који је однео животе шест милиона Јевреја. САД и СССР нису још ступили у рат и изгледи Енглеза на победу у борби са Хитлером, који је контролисао скоро читаву Европу, били су доста магловити. У ствари, постфестум се може констатовати да није било опипљивих међународних разлога за ступање Југославије у рат. Важно је напоменути и чињеницу да је у оквиру тадашње Југославије већ био окупљен сав српски етнички простор у најширој варијанти. Не сме се занемарити ни чињеница да су стварањем Југославије изгубиле део свог подручја скоро све земље које су се граничиле са њом. Југославија је дете Версаја у ширем смислу, а версајски систем међународних односа у то доба већ је дефинитивно престао да постоји након пада Француске. Унутрашња ситуација (затегнути међунационални односи, политичка нестабилност и премлад за сву тежину ситуације краљ Петар II) такође није погодовала ступању у рат.

У овим околностима делимично учешће Југославије у Тројном пакту изгледало је логично ако већ није могла да се сачува апсолутна неутралност. Скоро све суседне земље (осим Грчке) већ су се придружиле том пакту и зато би улазак Југославије у редове антикоминтерновских држава сигурно осујетио њихову неприкривену жељу за поделом територије, по њиховом мишљењу, последњег реликта Версаја на Балкану. Коминтерна, благо речено, није спроводила лојалну политику према Краљевини Југославији, а услови ступања у пакт су били изузетно благи,⁵⁵ Хитлер је скренуо пажњу

⁵⁵ Југославија није морала да помаже Немачку и Италију војном снагом нити да допушта прелаз преко своје територије њихових оружаних снага за вођење операција у трећим земљама, Немачка је гарантовала територијалну целину Југославије и обећавала је да ће узети „у обзир интересе Југославије према изласку на Егејско море, што може да буде остварено признањем суверених права Југославије на град и луку Солун“. Смирнова Н.

југословенским представницима и на савезничке односе између Москве и Берлина.⁵⁶ Пакт је био потписан, југословенски политичари су добили „од немачке стране чврсту гаранцију њихове неутралности“.⁵⁷ У исто време енглеска влада, иако је знала „да је помоћ Енглеске била мало вероватна и у најбољем смислу само симболична“,⁵⁸ ипак је организовала уз помоћ своје обавештајне службе државни удар у Југославији, који је био праћен масовним јавним нередима.⁵⁹ „Када се свеопште узбуђење слегло, сви становници Београда су схватили да им се приближава катастрофа и смрт и да ће једва моћи да ураде нешто да избегну свој усуд.“⁶⁰

Черчил је без трунке кајања описао у својим мемоарима последице овог авантуристичког дела: „Ујутро 6. априла над Београдом су се појавили немачки бомбардери... 8. априла, када се најзад вратила тишина више од 17 хиљада становника Београда лежало је мртво на улицама града или под рушевинама. Усред овог кошмарног призора града пуног дима и ватре, могли сте да опазите побеснеле животиње, које су се извукле из својих поломљених кавеза у зоолошком врту. Рањена рода је шепала поред највећег у граду хотела који је био пун ватре. Запрепашћени и запањени медвед споро се одгегао кроз овој пакао према Дунаву.“⁶¹

После напада Немачке и њених савезника на Југославију, руски емигранти у Југославији су изразили преко својих представника митрополита Анастасија и вође „Делегације за заштиту интереса руских избеглица“ бившег посланика Василија Штрандтмана „бескрајну оданост руске емиграције и њену непоколебљиву оданост сада и у будућности аманету предака“.⁶² Уредништво полузваничног емигрантског листа *Руски глас* позвало је сународнике „да се уздрже од разговора, да се баве својим

Д., *Балканская политика фашистской Италии. Очерк дипломатической истории (1936–1941)*, Москва, 1969, стр. 241.

⁵⁶ Черчилль У., *Вторая мировая война*, II, Москва, 1991, стр. 76.

⁵⁷ Белов Н., *Я был адъютантом Гитлера*, Смоленск, 2003, стр. 328.

⁵⁸ Черчилль У., *Вторая мировая война*, II, Москва, 1991, стр. 76.

⁵⁹ Смирнова Н. Д., *Балканская политика фашистской Италии. Очерк дипломатической истории (1936–1941)*, Москва, 1969, стр. 242.

⁶⁰ Черчилль У., *Вторая мировая война*, II, Москва, 1991, стр. 84.

⁶¹ *Исто*, стр. 86.

⁶² *Русский глас*, 6. IV 1941, Белград, стр. 1. Занимљиво је да овај проглас ипак није осликавао погледи свих припадника руске емиграције. Симпатије према десничарски оријентисаној Немачкој, иако непријатељу земље домаћина – Југославији, нису биле реткост код руских емиграната. Овај пронемачки став бројних руских емиграната у Југославији је забележио у свом дневнику познати руски режисер Јури Ракитин. Позоришни музеј Војводине, несрећена грађа, Ракитин Ю., Дневник.

послом и ако буде требало да изврше свој дуг пред сродном земљом која је дочекала [избеглице – А. Т.] са толико гостољубивости“.⁶³

Намерно сурово бомбардовање Београда 6. априла 1941. године⁶⁴ руске избеглице (као и остали становници Србије) сматрале су за „брутално и бесмислено“.⁶⁵ Београдска избегличка колонија била је вероватно најбројнија у земљи и зато се више руских избеглица нашло међу жртвама бомбардовања. Бомбардовање није однело само људске животе. У ватри су се нашле српске (Народна библиотека, Патријаршија и др.) и руске културне установе. Била је уништена зграда у којој се налазио научни институт „Н. П. Кондаков“, скоро потпуно је уништена његова библиотека, у ватри су изгорели секретар Института истраживач историје номадских народа Д. А. Расовски и његова млада супруга.⁶⁶

Позвани у војску руски емигранти су се потпуно одазивали, па је 12% руских учесника Априлског рата погинуло у борбама.⁶⁷ Ипак, већ 17. априла, опкољена са свих страна Југославија није издржала издаје унутрашњих субверзивних елемената (одређених сепаратистички расположених националних мањина) и предала се. Услед ове националне катастрофе, заједно са српским војницима и официрима и 173 руска емигранта која су се борила у Априлском рату су се нашла у немачком логору за ратне заробљенике. Већина ових руских заробљеника (официри, војни техничари, војни инжењери, пилоти и специјалисти за ПВО) су се нашли у озлоглашеној тврђави Колдиц између Лајпцига и Дрездена.⁶⁸ Подела Југославије и стварање НДХ, који су уследили након капитулације, поделили су и руску емиграцију, јер су контакти између избеглица које су се нашле у различитим земљама били изненадно и изузетно отежани.⁶⁹

Однос руских избеглица према Немачкој био је доста амбивалентан. С једне стране, Немци су били непријатељи који су напали њихову другу домовину – Југославију, пореметили устаљен ток живота руских избеглица, а с друге стране, значајан део руске емиграције у Југославији осећао је неку врсту антипатије према бившим савезницима из Првог светског рата: Енглеској и Француској. Истакнути руски научник, професор Н.

⁶³ *Русский голос*, 6. IV 1941, Белград, стр. 1.

⁶⁴ Белов Н., *Я был адъютантом Гитлера*, Смоленск, 2003, стр. 332.

⁶⁵ Острогорский Г., *Заметки к Слову о полку Игореве*, Белград, 1941, стр. 5.

⁶⁶ *Исто*, стр. 1.

⁶⁷ Шеншин А., „Садашње стање руске емиграције у Југославији, 23. 11. 1943, МИП, прилог Пов. бр. 6544/43“, у: Јаковљевић Р., *Руси у Србији*, Београд, 2004.

⁶⁸ ГАРФ Р6792, оп. 1, д. 515, стр. 1.

⁶⁹ IAB, BdS, br. B-153, str. 1, 2.

В. Крајински⁷⁰ је описао овај осећај у својој обимној полемичкој књизи, која је привукла пажњу бројних руских избеглица 1940. године: „Злочини бивших савезника из Великог рата према Русији су безбројни. Сврставамо у њих делатност страних држава упућену на помагање потпаљивања руске револуције и подршку бољшевичком режиму у Русији током последњих двадесет и пет година. Читав низ политичких лидера западне Европе наставља активност француског и енглеског амбасадора у Петрограду, који су учествовали у збацивању царске владе и касније подржавали совјетски систем (...) Потпуно се подржавају Фебруарска револуција, савез са Миљуковим – Керенским, након тога погубан за Русију Версајски мировни уговор и одвајање од Русије западних покрајина. Осим тога долази до игре са белим покретом попут мачке са мишом, игре уз маркиране карте које се цинично отварају у енглеском парламенту...“⁷¹ Уочи Другог светског рата више руских емигрантских писаца и филозофа популарних у руској емиграцији је подржавало нацистичку Немачку. Најпознатији су примери најбољих писаца романа: П. Краснова и И. Шмељева, али не заостаје ни Иван Иљин, ауторитативни филозоф кога данас сматрају малтене идеолошким темељем данашње Русије и који је поздравио долазак нациста на власт 1933. а није био спреман безусловно да их осуди ни 1948.⁷²

Очигледно да овакви ставови нису могли да наиђу на разумевање код већине представника српског народа. Последице Версајског мировног уговора, мешање Енглеске и Француске у балканске догађаје остали су потпуно позитивни у очима великог дела Срба. Тим пре што су и сам Совјетски Савез, који је ноћ уочи бомбардовања Београда склопио са Југославијом уговор о пријатељству и узајамном помагању, сматрали

⁷⁰ Крајински Н. В. (1869–1951) – истакнути руски научник психијатар разрађивао је теорију лечења хроничних психијатријских болесника. Доследни монархиста и активни учесник грађанског рата у Русији. Од 1928. г. предавао је на Катедри за психијатрију и експерименталну психологију на Београдском универзитету. Објавио је више од 200 научних радова. Вратио се са породицом у СССР у родни град Харков, где је наставио да се бави науком до својој смрти. Детаљније видети: Петрук П. Т., „Профессор Николай Васильевич Краинский – известный представитель отечественной психиатрической школы (к 135-летию со дня рождения)“, *Психичне здоров'я*, 2/2004, Харьков, 2004, стр. 89–93; Каплин А. Д., „Кто не захочет сдатьсья – иногда сумеет выбратсья. Жизненный путь и наследие Н. В. Краинского (1869–1951): Краткий очерк“, *Международный научный симпозиум „Харьковский университет и сербы“*, Харьков, 2009.

⁷¹ Краинский Н. В., *Фильм русской революции в психологической обработке*, Белград, 1940, стр. 461.

⁷² *Русские писатели XX века. Биографический словарь*, Москва, 2000, стр. 778; Михалков Н., *Манифест Просвещенного Консерватизма*, Москва, 2010; Иљин И., „О фашизме“ (1948), *Собрание сочинений*, Москва, 2004.

„мајком Русијом“. Тамну позадину комунистичке идеологије (логори, уништавање и протеривање националне елите) у то доба су вешто сакривали комунистички агитатори. Значајан део југословенског друштва, радници и студенти су са симпатијама гледали на комунистичку идеологију.

Зато је предратни однос према руским избеглицама као осведоченим непријатељима комунистичке идеологије почео да се мења на горе. С. Н. Палеолог, владин опуномоћеник по питању руских избеглица у Краљевини СХС, описао је тај однос још 1921. године у тајном извештају генералу Лукомском: „Без било каквог прекора односе се према нама припадници више класе (власт, свештенство, интелектуалци, официри). Сви они одлично схватају улогу Русије за Србију и у прошлости и у будућности, помоћ осећају као свој дуг (...) Средња класа (жители градова и трговци) савршено су равнодушни према Русима, гледајући у нама елемент погодан за експлоатацију ('деру нам кожу са леђа', посебно за себе) и увек настоје да заподену разговор на тему о томе како Срби издвајају три милиона за Русе. Осећања симпатије (...) веома су ретка. Сељаци, са којима смо имали веома мало контаката, односе се према нама добродушно, али су у искреној недоумици и стално нас питају: 'Зашто смо допутовали из Русије'“.⁷³

ГРАЂАНСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ РУСКИХ ЕМИГРАНАТА У ОКУПИРАНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Стандардни поступак Немаца после окупације европских земаља у Другом светском рату је укључивао уређивање живота локалне заједнице, па тако и руских емиграната, уз стварање њихове јединствене организације која би стајала на потпуном располагању и била одговорна пред органима реда и безбедности Трећег рајха.⁷⁴ Ово насилно реструктурирање је укључивало затварање и укидање свих организација и штампе, након чега би се поново издавале (селективно и редуцирано) дозволе за њихово обнављање.

Руски емигранти су одмах почели сами да траже нов начин (само) структурирања, с тим да су се одмах испојили и први конфликти. Већ 10. априла 1941. у згради Руског дома је одржана седница Комитета за прву помоћ жртвама бомбардовања. У њега су ушли С. Н. Латишев, Н. И. Голошћалов,

⁷³ Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану. 1920–1940*, Београд, 2006, стр. 260–261.

⁷⁴ *Между Россией и Сталиным. Российская эмиграция и Вторая мировая война*, Москва, 2004.

Д. А. Персијанов, Р. А. Фолкерт. У истој згради, 13. априла, уз помоћ В. Н. Штрандтмана и о америчком трошку била је отворена бесплатна кухиња, окићена плакатима: „Амерички Црвени крст дели бесплатне ручкове“, с тим да је ово изазвало буру незадовољства у Комитету. Писани проглас Комитета о негативном односу према америчкој помоћи је био истакнут на зиду Руског дома, а 15. маја 1941. чланови Комитета су на ово упозорили и представнике немачких окупационих снага.⁷⁵

Овај скандал није био једина притужба коју су имали представници десног крила руске емиграције против Василија Штрандтмана, који је радио у руској амбасади у Београду још пре Првог светског рата и кога је за амбасадора Русије поставила Омска влада адмирала Колчака 1919. године.⁷⁶ Крајем тридесетих година изашла је анонимна брошура, без означеног места издања, (према подацима Гестапоа ова публикација је била посмртно издање пуковника донских козака Родионова),⁷⁷ у којој су Штрандтмана оптуживали да је био масон⁷⁸ (иако су сам Штрандтман и његови пријатељи ово порицали), затим и за симпатије према лево оријентисаним организацијама и минирање делатности десничарских организација, као и за то што су већину његових сарадника чинили „левичари и готовани, разарачи Русије и заводници емиграције“.⁷⁹

У истом стилу је денунцирао Василија Штрандтмана и добровољни помагач немачког окупатора Владимир Кутирин, наводно „без икаквих личних разлога“ осим жеље да се открије прави лик Штрандтмана.⁸⁰ Кутирин је додао свим овим оптужбама и крађу пара од државних кредита и сарадњу са енглеском обавештајном службом. Касније је сам Штрандтман током испитивања у Гестапоу признао да је одржавао везе са представницима енглеске амбасаде током заједничког дружења у лову и у дипломатском тениском клубу. С тим да су међу овим познаницима били и, њему познати

⁷⁵ IAB, BdS, br. St-131, 55.

⁷⁶ Јовановић М., *Досељивање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд, 1996, стр. 63, 66–68.

⁷⁷ Вероватно је аутор био познати писац Иван А. Родионов, аутор више прича и приповетки о животу донских козака.

⁷⁸ Занимљиво је да је Н. Н. Берберова у својим успоменама потврдила да је Штрандтман био члан слободних зидара, иако га је назвала „ултрадесничаским“ „мрачњаком“. Берберова Н. Н., *Люди и ложи*, Харјков–Москва, 1997, стр. 299.

⁷⁹ IAB, BdS, br. St-131, X.Y.Z. (Родионов?) Г.г. Штрандтманъ, Струве, А. Ксюнинъ, Пронин и Ко. Белград, б. г., стр. 8.

⁸⁰ IAB, BdS, br. St-131, 2.

као представници енглеске обавештајне службе – Најт, Хоуп и Прин,⁸¹ који су били наведени као вође обавештајног и субверзивног рада енглеске амбасаде.⁸² Прин му је, према изјави Штрандтмана, нудио чак 3.000 динара месечно да постане енглески плаћени информатор,⁸³ али је Штрандтман наводно одбио ову понуду. Тешко је рећи да ли се све одвијало баш тако или су се успомене на скорију прошлост измениле у главама позваних на разговор у Гестапо. Без обзира на све ово, Немци су стекли чврсто уверење у то да Штрандтман никако није одговарао положају вође руске емиграције који би спроводио политику у складу са интересима Трећег рајха. Руска емиграција је морала да добије нову структурну организацију и нове руководиоце.

Већ почетком маја Александар Иванов, београдски новинар и власник књижаре, у име делегације Руског националног комитета понудио је своју помоћ у организацији јединственог бироа за питања руске емиграције. Он се обратио војном команданту Београда, који га је упутио специјалном комесару Београда – Д. Јовановићу, а овај га је упутио у Ајнзацгрупу *Београд*.⁸⁴ Убрзо након тога, 7. маја 1941, Александар Иванов је предао у СД свој предлог о стварању руског представништва у Београду, и за одговор је добио захвалност и објашњење да су кораци у том правцу већ преузети, а његов предлог биће искоришћен у раду.⁸⁵

Стварање нове организације која би се бавила уређењем живота и одбраном руске емиграције је повезано са именом Михајла Ф. Скородумова (1892–1963).⁸⁶ Скородумов је био официр гардијског павловског пука, учествовао у Првом светском рату од самог почетка, неколико пута је био рањен, пао је у заробљеништво, покушавао да побегне, на крају био је размењен и вратио се 1917. године у Петроград. Од самог почетка грађанског рата Скородумов се активно у њега укључио, истакао се у борбама за Кијев, током Дњестарског марша, одбране Крима. Његова каснија судбина је типична – евакуација у Галипоље, одакле је са масом руских војника био пребачен у Бугарску, где је активно учествовао у делатности Руског

⁸¹ IAB, BdS, br. St-131, 5.

⁸² IAB, BdS, br. H-36, 3–6.

⁸³ Изузетно повољна понуда. Средњи месечни доходак руског избеглице, који му је омогућавао најосновније преживљавање, био је 500–600 динара.

⁸⁴ Детаљније о унутрашњој организацији окупаторске управе у Београду видети: Božović B., *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Beograd, 1988.

⁸⁵ IAB, BdS, br. I-6.

⁸⁶ *Альбом Русского Корпуса*, Нью-Йорк, 1960; *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, Нью-Йорк, 1963.

општевојног савеза (РОВС-а).⁸⁷ Бугарска влада 1921–1922. године, коју је предводио вођа Бугарског земљорадничког савеза Стамболијски, у то доба побољшава односе са комунистима. Стамболијски се чак нашао са совјетским делегатима у Женеви у априлу 1922. Одмах након тога се положај руских емиграната у Бугарској знатно погоршао: избеглички прваци су насилно избацивани из земље, амбасада је била затворена, а на улицама су више пута премлаћивали руске официре и чланове њихових породица.⁸⁸ Бугарска влада је екстрадирала генерала Скородумова у Краљевину СХС.

У Београду је Скородумов наставио своју политичку и друштвену делатност. Био је ватрени заговорник скупљања и преношења посмртних остатака руских војника палих на Солунском фронту. Према речима савременика, Скородумов је био један од водећих учесника скупљања и преноса посмртних остатака руских војника погинулих на Балкану у току Првог светског рата, а и иницијатор изградње величанственог споменика руским војницима на Новом гробљу у Београду.⁸⁹ У оквиру званичне манифестације посвећене преносу посмртних остатака и њиховом сахрањивању у заједничку гробницу 24. маја 1935, Скородумов је имао прилику да се обрати окупљеним емигрантским масама: „Данас сахрањујући ове кости ми сахрањујемо не само кости наших погинулих војника, наше свете кости, него и сахрањујемо и нашу руску глупост“⁹⁰ и изнео отворено своје уверење у бесмислености Првог светског рата за Русију и критике на рачун земаља које су извукле највећу корист из рата – Енглеске и Француске.⁹¹ На тај начин он је изразио мишљење одређеног

⁸⁷ *Верные долги. 1941–1945*, Наяк (Њу-Йорк), 1961, стр. 2.

⁸⁸ „од априла (1922) положај се одједном оштро променио. Влада Стамболијског, тражећи упориште на левици, приближила се комунистичкој партији (...) Бугарски комунисти су повели острашћену кампању против руских официра. Нису се ограничавали на речима. Почели су да се дешавају напади и пребијања појединих официра. Била је бачена бомба у време одржавања једне руске аматерске представе у јункерској школи (...) Бугарски војници претресају Русиње на најгрубљи начин. Ухапшени су подвргнути малтретирањима и увредама, а понекад их и бију, као што је био пребијен пуковник Самохвалов. При томе никоме од њих не подносе се никакве конкретне оптужбе, и нико од ухапшених није предат суду. Све су чешћи случајеви пребијања Руса на улици“. Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану. 1920–1940*, Београд, 2006, стр. 203.

⁸⁹ Ово је највећи и са уметничког гледишта најатрактивнији споменик руским војницима у Београду и у Србији уопште. О отварању споменика 13. 1. 1936. је писала *Политика*.

⁹⁰ Скородумов М. Ф., *Шта треба да зна, сваки Словен, а нарочито словенски политичар*, Београд, 1939.

⁹¹ Русија је била потпуно избрисана са списка учесника рата и пребачена у губитнички табор, иако су када се потписивао Версајски мир Енглеска и Француска имале званичне односе са „белом“ владом Русије. Ово је веома сликовито изразио Холм Зундхаузен у свом

дела емиграната који се окупио у савез бивших царских руских официра и осталих војних обвезника који је добио назив „Руска народна војска“ („Русское народное ополчение“).⁹² Руска народна војска, која се окупила око Скородумова, спроводила је десничарску политику, била је састављена од доследних монархиста и изражавала погледе оних руских емиграната који се нису помирили са поразом у грађанском рату и који су тежили наставку борбе са большевицима, који су по њиховом мишљењу окупирали „Свету Русију“, пролили реке руске крви и отерали из земље националну елиту. Ознака Руске народне војске, такозвани „ополченчески крст“⁹³ (равнокраки крст са полуокружним проширеним крацима), појавила се 1935. на споменику руским војницима на Новом гробљу, а 1941. на челичним шлемовима припадника РОК-а.

Иначе сва руска емиграција је, како у Југославији тако и у читавом свету, била подељена на два супротстављена табора: „браниоце“ и „дефетисте“. Први су сматрали да Хитлер жели да уништи Русију, други да жели да уништи комунизам у Русији. Полазећи од ових претпоставки први су сматрали да се мора помагати Стаљину у одбрани Русије, а други да треба помагати пораз СССР-а, односно помагати Хитлера. Објективности ради треба подсетити на чињеницу да су у то доба овакве осцилације биле разумљиве. И поред изузетно двосмислених пасуса из *Мајн Кампфа*, немачко вођство није било формирано из отворених русофоба. Чак ни Хитлер у то доба није отворено испољавао своје ставове у вези са уништењем Русије као државе.⁹⁴

Као пример можемо да наведемо да је Фон Бок, немачки фелдмаршал који је био на челу групе армија Центар од почетка напада на СССР до 18. децембра 1941, тек крајем 1941. године са изненађењем сазнао како су видели будућност Русије и Руса Хитлер и његови сарадници Розенберг и Химлер.⁹⁵

Руске избеглице у Србији биле су невероватно наивне. На пример, новинар Сергеј Завалишин, који се обратио 24. маја 1941. због личних

прегледу српске историје. Русија у том прегледу није сврстана у победничке државе (Енглеска и Француска) или победничке државе са осећајем губитника, односно проверене од Антанте (Италија), већ је у истом реду са губитницима Првог светског рата (Немачка, Аустрија, Мађарска, Бугарска и Совјетски Савез). Зундхаузен Х., *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009, стр. 328.

⁹² Скородумовъ М. Ф., *Памятка Русскаго Народнаго Ополченія. Идеология, задачи, организация*, Белград, 1935; Назимов Г. В., „Забытые могильные холмики. Посвящается Генерал-майору Михаилу Федоровичу Скородумову“, *Доброволецъ*, № 2 (2), 2003.

⁹³ Окорочков А. В., *Знаки русской эмиграции (1920–1990)*, Москва, 2005, стр. 66–67.

⁹⁴ „Nazi's Plan for the Future of Russia. 16. July 1941“, *Himmler's files from Hallein, Office of Military Government for Germany (US)*, Office of the Director of Intelligence, 1945.

⁹⁵ Штрик-Штрикфельдт В. К., *Против Сталина и Гитлера*, Москва, 1993, стр. 40–41.

потреба београдском одељењу Гестапоа, као гаранцију своје лојалности је навео да је био сарадник, уредник и сувласник новина *Веславјанскиј кљич* и *Веславјанскаја трибуна* (Свесловенски поклич и Свесловенска трибина) које су по његовом мишљењу подржавале погледе блиске Осовини.⁹⁶ Ово је сигурно одскакало од службених дописа према којима је не само панславизам и „свесловенство“ него чак и сама реч „руски“ морала да буди сумњу код опрезних сарадника Гестапоа.

Добар пример овог немачког политичког правца је начин на који је непознати цензор исправио чланак Ј. П. Грабеа „секретара Руске православне заграничне цркве у Србији“ (како су га назвали у његовом личном досијеу у Гестапоу). Током 1941. године Немци се још нису суочили са низом бескрајних пораза, али су већ стигли да потпуно формулишу своје погледе на практичну политику на Истоку. У чланку, који је имао лојалан назив „Српска црква против комунизма“ а који је објавио потпуно лојалан лист *Наша Борба*, Ј. П. Грабе је са пуно објективности анализирао односе између Српске православне цркве и Руске православне заграничне цркве након Првог светског рата. Ипак, немачки цензор је пронашао и избрисао два штетна и по његовом мишљењу опасна израза: „Југославија“ и „вечна, велика, словенска Русија“.⁹⁷

В. К. Штрик-Штрикфелд, који је учествовао у стварању Руске ослободилачке армије (организације руских помагача нацистичке Немачке) и био лични пријатељ вође РОА А. А. Власова, описује случај који се десио отприлике у исто доба. Нацистички идеолози су наредили да се промени чувена руска песма о Степану Разину („Волга, Волга – матј роднаја, Волга – рускаја река...“ – „Волга, Волга – мајка родна, Волга – руска река...“) и наредили да њихови руски помагачи певају уместо „руска река“ – „снажна река“.⁹⁸ Сигурно је да у пролеће 1941. нико није могао да предвиди овакав развој догађаја.

Крајем пролећа 1941. године, тачније 22. маја, наредбом војног запovedника у Србији била је формирана једина организација руских избеглица – „Биро за заштиту интереса и за помагање руских емиграната у Србији“, а за начелника је био постављен М. Ф. Скородумов. Стално седиште Бироа било је у Београду у Руском дому, у просторијама бивше Државне комисије.

Од 11. јуна 1941. Биро се укључио у обавезан попис свих руских емиграната у Србији, који је Управа града Београда започела још 22. маја

⁹⁶ IAB, BdS, Podaci o licima, Zavališin Sergije.

⁹⁷ IAB, BdS, br. G148, 21.

⁹⁸ Штрик-Штрикфелдт В. К., *Против Сталина и Гитлера*, Москва, 1993, стр. 175.

према наредби немачких органа. Емигранти мушког и женског пола који су напунили шеснаест година и лица старија од тог узраста су добијали посебну личну карту, која је према захтевима немачких власти била и њихово уверење о „аријевском пореклу“. Према резултатима овог пописа у Београду живело је 7.020 одраслих руских емиграната (с тим да у овај број нису улазила лица која су добила југословенско или имала неко друго држављанство осим царског руског).⁹⁹

Већ 15. маја генерал Скородумов је објавио обимно наређење број 1.¹⁰⁰ Оно је објашњавало структуру, циљеве и функције Бироа. Биро ће имати шест одељења, која ће водити следећа лица: канцеларију и финансије – пуковник Н. Л. Нејелов, секретаријат Бироа – капетан А. А. Обатуров, културно-просветну делатност – коњички капетан И. В. Ричков (административно-привредни део), установе Руског друштва Црвеног крста – проф. др Н. В. Крајински (вршио је и функцију руководиоца руских наставно-научних усанова), административно одељење – сенатор С. Н. Смирнов) „евиденцију“,¹⁰¹ регистрацију и штампу – А. В. Лањин. Најављена је припрема званичног списка руских колонија у Србији са обавезном потврдом овлашћења колонија коју је давао генерал Скородумов. На основама бившег Руског научног института било је планирано оснивање више научно-наставне школске усанове, са научним и наставним одсецима, у коју би биле укључене све војне и наставне снаге под вођством професора Н. В. Крајинског. Руско-српска гимназија је наставила да ради у Руском дому и деловала непрекидно до доласка совјетских трупа 1944. године. У лето 1941. била је отворена и добротворна менза за најсиромашније руске избеглице.

У истом наређењу Скородумов је саопштио руској јавности да су све руске организације и друштва која су дотле постојала а престала са радом према немачкој наредби и морала би да предају сва своја средства и документацију на чување у финансијско одељење Бироа. По добијању дозволе од начелника Бироа, неке организације би могле да наставе са радом. Исто се односило и на руску регуларну и нерегуларну штампу, с тим да је овде била потребна и дозвола немачких власти према општој немачкој наредби која је уређивала рад штампе у Србији. Битно је било и то да су забрањене директне молбе појединачних руских емиграната, група емиграната или чак

⁹⁹ ИАБ, УГБ СП II, бр. 44/41.

¹⁰⁰ ИАБ, Жика Јовановић, бр. 115 „Proglasi i objave 1941–1945“, „ПРИКАЗЬ № 1“.

¹⁰¹ Тако је у тексту. Текст је иначе пун србизама и представља филолошки занимљив образац продирања српског језика у руски језик избеглица у Србији.

избегличких организација на име немачких или српских органа, јер би се сви контакти морали одржавати само преко Бироа.

Осим сувопарних реченица овог наређења у жељи, да пренесе емигрантима реални значај новонасталих промена, већ 16. јуна генерал Скородумов писмено се обратио избеглицима у прогласу истакнутом у Руском дому. Скородумов је још једном подсетио емигранте на тежак положај у коме су се нашли због „тешке катастрофе, коју је доживео братски... по крви народ који је пружио склониште“ руским избеглицима, споменуо и присутне у последње време „незаслужене прогоне и увреде“, изазване по његовом мишљењу пропагандом Енглеске и комунистичке Интернационале. Скородумов је упоредио ове догађаје са догађајима 1917. године, „када су исти агенти уништили и нашу Домовину. Такође су се скривали иза имена Цара, издајом одозго, и глупошћу одоздо су разорили нашу Домовину“. Он је изразио сигурност да ће, без обзира на привремено неразумевање од стране српског народа, „проћи неко време и преварени српски народ ће схватити“ да су Руси, полазећи „од претходног искуства Русије, предвиђали ток догађаја и хтели да спасу... од катастрофе“ српски народ.

Даље је Скородумов позвао све, уз „разумљив у војно време“ опрез у свим својим поступцима, да се побрину о унутрашњој организацији избегличког живота. Предложио је следеће правце активности руске емиграције:

1) подигнути морални ниво, активизирати улогу свештенства у савременом животу, смањити таксу за црквене обреде;

2) ујединити све војне организације у једно одељење, избрисати поделу бивших руских војника на елитне и другоразредне;

3) пребацити школство у национални ток и завести у свим руским наставним установама обавезну наставу заната, и у мушким у женским установама, да се обезбеде услови за стварање здраве породице – темеља здраве националне државе;

4) финансијски положај руске емиграције би требало да се базира не на страним донацијама него на развоју способних за конкуренцију и живот руских приватних фирми, које би могле да постану извор прихода не само за своје осниваче већ и за незапослене, и за пружање помоћи деци и старијим особама;

5) добротворна друштва би требало да буду уједињена, узета под стриктну контролу, а запослени у тим установама не би смели да се издржавају из прикупљених средстава;

б) да се забораве све политичке и остале размирице и да се сви уједине око Бироа за заштиту интереса руске емиграције.

На крају генерал Скородумов је позвао емигранте да се клоне „шапгача“ који шире смутњу и плаћених агената који припремају провокације. У име Бироа је обећао да ће строго кажњавати, без обзира на узраст, наставни ниво и положај, сваког ко буде примећен у прекомерном коришћењу алкохола; сваког ко прави кавгу на јавном месту; сваког ко се бави просјачењем; сваку руску жену која буде опажена у непристојном понашању, начину облачења или јавном бављењу проституцијом. Ово кажњавање треба да изгледа као препорука Бироа упућена на име локалних власти да се окривљени пошаље на принудни рад у неки од манастира без права повратка. На тај начин Михајло Скородумов се надао да одбрани част и углед „националне заграничне Русије“. Индикативно је да је у истом прогласу Скородумов критички обрадио терминологију која је прецизирала статус Руса у Србији. Он је изјавио да више нико не сме да их назове „избеглицама“, јер су они „емигранти“.¹⁰²

У то доба нацисти су вешто сакривали своје антисловенско расположење и истицали су свој антикомунизам, који је био изузетно близак бројним политички активним представницима емиграције. Зато је после немачког напада на Совјетски Савез руска емиграција појачала своју делатност. У то време се појавио један занимљив докуменат – проглас упућен „руском народу и читавој емиграцији“, који су потписали руски новинари у Србији, представници десничарских политичких група: А. В. Лањин, В. М. Проњин, Е. Меснер, М. Соламахин, В. К. Гордовски, Н. Талберг, Н. П. Рклицки, Е. Шељ, Д. Персијанов, Н. Чухнов, Вл. Гриненко. Они су тврдили да је „22-ог јуна (...) откуцало време, које су од 1917. године очекивали сви национално-оријентисани руски људи, одлучујући бој новог светског поретка (...) против комунистичке совјетске власти“. Даље аутори прогласа су наивно изјављивали да су „немачке оружане снаге (...) прогласиле немилосрдни рат не Руском народу и не Русији, већ (...) комунистичком интернационалу (...) Победа над (...) комунистима (...) мора да донесе Руском народу ослобођење и спасење, праву слободу, мир, ред, правду и националну Руску владу, владу Руса, а не интернационала, која ће да препороди Русију и споји у једном пријатељском раду све (...) Русе (...) даће земљу (...) сељацима и козацима, обезбедиће радника и његову породицу, одбраниће приватну својину и вратиће војсци (...) руско име и стару славу“. Руску емиграцију су позвали да буде „спремна за брзи повратак на родну

¹⁰² ИАБ, Жика Јовановић, br. 115 „Proglasi i objave 1941–1945“, „Обращение начальника Русского Бюро вь Сербиі Ген. М. Ф. Скородумова“.

груду да (...) учествују у изградњи руске будућности у савезу две велике Царевине: Руске и Немачке.¹⁰³ Занимљиво је упоредити ову изјаву са јавним наступом шефа немачке полиције, министра унутрашњих послова и вође СС Хајнриха Химлера у Познању 4. октобра 1943, која је била снимљена на траку и коришћена у Нирнбершком процесу као доказ број №1919-ПС, САД-170. У овом говору, осим признања чињенице бруталног уништавања Јевреја, Химлер је показао и свој однос према словенским народима „како живе Руси, како живе Чеси апсолутно ми је свеједно. Све што је добро код других нација које припадају доброј крви попут наше, ми ћемо одузети, ако буде требало узимаћемо и њихову децу и васпитаваћемо је код нас. Питање о томе живе ли ове нације у благостању или у условима гладовања, занима ме утолико уколико нам је потребан ропски рад за нашу културу, а у осталом он не представља за мене никакв интерес. Мене не занима да ли ће да погине десет хиљада руских жена за време копања антитенковских ровова. За мене је битно само једно – када ће овај ров бити готов за Немачку...“¹⁰⁴

Активност коју је започео Скородумов после 22. јуна 1941. после напада Немачке на СССР изазивала је сумњу и опрез код Немаца жељних да добију богате колоније на Истоку. Биро је организовао бројне припремне курсеве за будуће „администраторе Руске земље“, уследиле су и бројне усмене изјаве Скородумова и његових сарадника о брзом повратку емиграната у Русију, што је пркосило политици Трећег рајха усмереној на атомизацију и слабљење Русије и спречавање повратка у отаџбину протеране елите. Нарочиту забринутост Немаца је изазвала идеја Скородумова да се обнови руска национална војска за ослободилачки поход против бољшевика. Ова идеја се појавила већ крајем јула када је Скородумов започео преговоре са сарадником СС-а у Загребу грофом Фон Хајдек-Корвином о евакуацији руских емиграната са подручја НДХ. Чак је била формирана група од 200 људи спремних да крену у Београд. У последњи час београдска испостава СД-а је стопирала ову идеју и наредила хапшење Фон Хајдек-Корвина због прекорачења овлашћења.¹⁰⁵

У исто време у пролеће и лето 1941. долази до појаве и јачања прво четничког (ЈВуО), а после и партизанског комунистичког покрета. Припадници партизанског покрета су започели устанак у Србији крајем лета, који је веома често представљао нападе не на немачке војнике већ на српске општине и полицијске станице, као и на поједине непријатеље

¹⁰³ ИАБ, Жика Јовановић, бр. 115, „Рускије журналисты въ Сербии – Русскому народу и Русской Эмиграции“.

¹⁰⁴ *Нюрнбергский процесс. Сборник материалов*, I, Москва, 1954, стр. 788.

¹⁰⁵ ИАБ, ф. BdS, д. Н91, стр. 3.

комунистичке идеологије. Међу жртвама ове чистке „класних непријатеља“ било је брутално убијено око триста руских емиграната са породицама, а још више њих је доживело различите врсте физичких напада и обрачуна.¹⁰⁶ Узајамног разумевања између руских избеглица и српског становништва било је све мање. „Баћушка Стаљин“ и „Црвена армија“ изазивали су дијаметрално супротне реакције код већине српског становништва и доследних антикомуниста из редова руске емиграције који су се добро сећали шта то значи црвени терор. Руски „бели“ емигранти су доживљавани као крвни непријатељи „баћушке Стаљина“, и зато је по Србији кренуо талас убијања руских емиграната, да не помињемо обичне свађе и пребијања на улицама. Убити наоружаног немачког војника иза чијих леђа је стајала сва снага окупатора, или чак и обичног сарадника полиције, који је имао више колега и рођака спремних на освету, било је много теже него заклати усамљену руску породицу која се избегличким усудом нашла у некој балканској недођији. У свом послератном чланку М. Скородумов пише да је до краја лета „од руку српских комуниста погинуло око триста људи“.¹⁰⁷ Нема могућности да се провери прецизност овог броја, иако је низ убистава, пребијања и пљачки руских емиграната забележио СД, с тим да се мора додати да је СД обраћао пажњу на напад на неког руског емигранта само у случају када би се тај избеглица или чланови његове породице налазили на служби у немачким установама. У супротном, локалне полицијске власти су одбијале да започну поступак и пребацивале су све у домен криминалних испада, јер су избегавале да скрећу на себе пажњу Гестапоа или српске Специјалне полиције. Као пример можемо да наведемо трагични догађај који је описала Нона Белавина, кћи свештеника оца Сергија (Белавина).

У девет увече у општину су упала три наоружана човека и натерала општинског благајника да их одведе до стана оца Серија. Под претњом пушакама благајник је узвикнуо: „Оче Сергију!“ „Ко је?“ – одговорио му је миран глас. „Ја, Бора“ – наставио је уплашени благајник. „Улази, врата су отворена“ – рекао је свештеник. Двојица нападача су ушла у кућу и остала тамо један сат... Након тога су изашли и терали ударцима кундаком свештеника да иде испред њих. Један је носио велики завежљај са стварима умотаним у чаршав... У сокаку свештеник је покушао да побегне, али га је ухватио трећи нападач који га је жестоко претукао кундаком... Ускоро су сељаци који су се окупили поред куће несрећног свештеника чули пуцањ и након одређеног времена дошли су на место трагедије... На лешу је била

¹⁰⁶ ГАРФ Р6792, оп. 1, д. 327, стр. 28–32.

¹⁰⁷ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, Санкт-Петербург, 1999, стр. 44.

прострелна рана, врат је био пресечен 5-6 цм дубоко. Неколико дубоких убодних рана нанесених ножем у пределу груди... Оца Сергија су сахранили – без свештеника јер је он био једини свештеник у околини.¹⁰⁸

Нона је студирала право у Београду и дошла је код свог оца у село код Пожаревца. Отац Сергије је имао четрдесет девет година, и већ осамнаест година је радио као свештеник у различитим српским сеоским парохијама. И поред свих ових тужних околности њеног живота у Србији, Нона, која је проживела дуг и срећан породични живот и успела у животу као песникиња, као мајка и бака и угледни члан руске емиграције у САД-у, ипак је током читавог живота сачувала љубав према својој другој отаџбини. Успомене на младе године и сакривену у дубини срца али никад заборављену љубав према земљи своје младости она је изразила у песми „Београд“ коју је написала након своје кратке посете Србији 1977, први пут након што је 1944. оставила овај град у жељи да избегне сусрет са Црвеном армијом. За епиграф је узела своју песму написану далеке јесени 1944.¹⁰⁹

Услед погоршавања безбедоносне ситуације долази до самоиницијативног стварања одреда самоодбране, које су формирали руски емигранти са богатим ратним искуством и спремношћу за узајамну помоћ. Типичан пример су дешавања у западној Србији. „Настањени у Шапцу Козаци након што су комунисти заклали пет Козака са породицама прихватили су се оружја и формирали су две чете под командом поручника Иконикова, а после заједно са немачким јединицама су одбијали нападе комуниста који су их опколили и нападали“.¹¹⁰ У источној Србији такође су забележени случајеви самоиницијативног стварања одреда самоодбране у Бору.

Под утицајем ових околности Скородумов је одлучио, уз сагласност начелника Штаба војног заповедника у Србији пуковника Кевиша, да организује Руски корпус, који би „после ликвидације комунизма у Србији“ морао да буде пребачен на Источни фронт, и 12. септембра 1941. Скородумов је прогласио мобилизацију свих војних обвезника од осамнаест до педесет пет година.¹¹¹

Ова брзина и иницијатива је уплашила Немце, опијене успесима блицкрига и сигурне у победу над Црвеном армијом без помоћи руских

¹⁰⁸ ИАВ, ВdS, бр. В922, 1-2.

¹⁰⁹ Миклашевская (Белавина) Н., *Стихи*, Њу-Йорк, 1985, стр. 122.

¹¹⁰ Одред под командом Павла Иконикова је имао 124 Козака и постојао је до 12. 10. 1941. ИАБ, ф. ВdS, д. I-122; ИАБ, ф. УГБ СП, д. IV 269/25; *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941-45 гг.*, Санкт-Петербург, 1999, стр. 45; Бабовић Г., *Летопис Шапца. 1933-1944*, прир. С. Петровић Тодосијевић, Београд-Шабац, 2010, стр. 104, 119, 221.

¹¹¹ *Русский Корпус...*, стр. 45.

националиста, која би могла да омета планирану колонизацију окупираних територија. Скородумов и људи који су се окупили око њега понашали су се сувише независно. Већ 14. септембра био је забрањен београдски *Руски билтен* орган руске емиграције у Србији, а одговорни издавач Лањин је био ухапшен.¹¹² Сам генерал Скородумов и шефови оделења које је он поставио били су смењени са својих положаја. Скородумов је чак неко време био ухапшен. Према успоменама савременика Скородумов је јавно изјавио да се повлачи с политичке и друштвене позорнице и вратиће се у Руски корпус као редов тек кад совјетски бољшевици дођу у Србију и отерају оданде Немце. У септембру 1941. ова изјава изгледала је смешно, али је Михајло Скородумов одржао своју реч. Након пуштања из затвора до 1944. он се издржавао занатлијским радом јер је био врстан обућар. Тек кад је долазак совјетских трупа у Србију постао неминован, генерал Скородумов се поново вратио у корпус као редов и заједно са јединицама тог корпуса заувек напустио Србију. После изbacивања М. Ф. Скородумова и његових истомишљеника из Бироа на њихово место су постављени лојалнији кадрови – генерал Владимир Владимирович Крејтер је био руководиоц Бироа, а Борис Александрович Штејфон (1881–1945) је стао на чело Руског заштитног корпуса.

Иако је већина руске емиграције у Југославији била концентрисана у Србији, и у другим деловима Краљевине Југославије је такође постајало неколико колонија, које је након окупације чекала њихова мука. Покољ православног живља након проглашења НДХ је донео жртве и у редовима руске емиграције (углавном црквеног звања).¹¹³ Ипак, након немачке интервенције ситуација се стабилизовала и руска емиграција је била подређена, по типичном поступку после немачке окупације, јединственој организацији – Представништву руске емиграције код владе НДХ. Начелник представништва је био бивши царски конзул у Бечу и Загребу Георгије Фермин, а његов заменик је постао шеф руске колоније у Загребу др Енгељгардт.¹¹⁴ Војним одсеком (регистрација и селекција кандидата за потребе Вермахта и других немачких организација на Истоку) су управљали истакнути учесници грађанског рата у Русији генерали Данил

¹¹² *Ново време*, 15. IX 1941, Београд, стр. 2.

¹¹³ Тим осетљивије је питање учешћа бивших свештеника и монаха РПЦ(з) у организацији „хрватске православне цркве“ 1942. (Руса је било од 20 од 62 свештеника ове организације, међу којима је био и њен поглавар Гермоген /Максимов/). Ђурић В., *Усташе и Православље*, Београд, 1989; Горячев И. В., „Хорватская православная церковь в годы Второй мировой войны“, *Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы, 1939–1958 гг.: Дискуссионные аспекты*, Москва, 2003, стр. 220–231.

¹¹⁴ ГАРФ Р5752, оп. 1, д. 8, стр. 3–4.

Павлович Драценко (1876–194?) и Иван Алексејевич Пољаков.¹¹⁵ Услед активног залагања Посебног представништва део емиграната је био враћен на државну службу, која је давала једини извор прихода руским избегличким породицама. У Хрватској се појавио и прави куриозитет – руски национал-социјалистички покрет. Малобројан и екстреман, покрет је имао своју значку, билтен и представништва у руским колонијама у Осијеку, Славонском Броду, Мостару и Сарајеву. Оснивач покрета је био власник индустријске фирме „Kaiser-Semenoff“ из Осијека Михаил Александрович Семјонов, који је касније учествовао у регрутацији руских емиграната за потребе немачке полиције.¹¹⁶

Посебно тежак је био положај Руса у НДХ прве године постојања усташке државе: у периоду од августа 1941. до јануара 1942. убијена су четири православна свештеника.¹¹⁷ Иако је услед интервенције немачке амбасаде 31. маја Министарство унутрашњих послова НДХ објавило разјашњење својим представницима да се ограничења везана за Србе не односе на Русе-православце, ова одредба није заживела све до покушаја „промене“ хрватске политике према православцима 1942, настале услед немогућности да се умири српски устанак у Босни и Хрватској. Током 1941. руски емигранти православне вероисповести, као и Срби, морали су да носе на рукаву плаву траку са ознаком „Р“ (православац). Руски манастири су били затворени, архиепископи Гермоген и Теофан и осам јеромонаха су се преселили у женски манастир Хоново – јединствени руски манастир на подручју НДХ, који су руске монахиње обновили пре рата. Али и овај манастир је био, према немачком извештају (јесен 1941), на ивици затварања: хрватске власти су затвориле главну цркву, укинуле дечије сиротиште, монаштво су терале да напусти манастир. Већи проблем је настао и када је у НДХ био усвојен закон да се сви црквени празници морају славити само према грегоријанском календару. Поглавар РПЦ(з) се обратио представнику немачког МИД-а Бенцлеру и тек у јануару 1942. руски свештеник у Загребу је добио дозволу да служи по јулијанском календару, али је похађање таквих литургија било дозвољено само емигрантима. Тек након стварања „хрватске православне цркве“ режим А. Павелића је побољшао однос према руским емигрантима,

¹¹⁵ Рутыч Н., *Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения*, Москва, 2002; Клавинг В., *Гражданская война в России: Белые армии. Военно-историческая библиотека*, Москва, 2003.

¹¹⁶ *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Policijski elaborat*, Билећа, 1953, стр. 655–659.

¹¹⁷ *Споменица православних свештеника – жртава фашистичког терора и палих у народноослободилачкој борби*, Београд, 1960, стр. 39, 40, 48, 59, 86, 88, 96, 130.

који су били корисни у оквиру ове нове изнуђене политике, и вратио је део Руса у државну службу. Но ова промена је појачала мржњу према емигрантима код партизана услед чега је дошло до низа напада. Манастир Хопово су спалили 1943. партизани а преостали део монаштва је прешао у Србију.¹¹⁸

Малобројне руске колоније су остале и на другим подручјима окупираних Југославије, под влашћу Немачке, Италије, Бугарске и Мађарске. Тамо се руска емиграција нашла под управом емигрантских организација у државама агресорима. Руски емигранти у италијанском делу Словеније су били уједињени у љубљанску колонију и укључени у састав Савеза руских колонија у Италији на чијем челу је стајао кнез Сергеј Георгијев Романовски (1890–1974), војвода од Лихтенберга.¹¹⁹ Неколико руских емигранта (професори Љубљанског универзитета Евгениј Васиљевич Спекторски и Александар Дмитријевич Билимович) је безуспешно покушавало да се врати у Русију и да помогне у њеном препороду, о чему су поднели молбе немачком конзулату.¹²⁰ Слична ситуација је била и у окупираној Македонији, где је било формирано, потчињено софијском удружењу емиграната, руководство локалне колоније са пуковником Георгијом Евертом и генералом Борисом Ковалевским на челу. Слично је било и у окупираној Војводини, као и у Црној Гори под протекторатом Италије.

ЕМИГРАНТИ У ВОЈНИМ И ПОЛИЦИЈСКИМ АНТИПАРТИЗАНСКИМ ФОРМАЦИЈАМА У ЈУГОСЛАВИЈИ

За време окупације и грађанског рата у Југославији део руских емиграната је учествовао у стварању неколико војних формација које су Немци користили за борбу против партизана. Највећа јединица ове врсте је био Руски заштитни корпус. Након сузбијања нереалних скородумовљевских пројеката о победничком повратку у Русију, Немци су одредили за корпус једину функцију – антипартизанску делатност на подручју Србије. Зато је, формално независан у односу на проглас Скородумова, корпус добио

¹¹⁸ Шкаровский М. В., „Русская церковная эмиграция на Балканах в конце 1930-х – 1945 гг.“, *Зарубежная Россия. 1917–1939*, Санкт-Петербург, 2003.

¹¹⁹ Рутыч Н., *Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения*, Москва, 2002.

¹²⁰ *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Policijski elaborat*, Bileća, 1953, str. 666.

немачки назив „руска заштитна група“ и био је подређен генералном поверенику за привреду у Србији Ф. Нојхаузену.¹²¹

Крајем 1941. корпус је већ имао око 1.500 људи¹²² и био је коришћен за локалне антипартизанске операције, као и за одбрану рудника код Крупња, а касније код Бора и Трепче. Након што су у зиму 1941/42. Немци уз помоћ недићевско-љотићевских СДС и СДК одреда и лојалних им делова четника и одреда Руског корпуса успели да разбију партизанска упоришта у Србији, долази друга фаза грађанског рата и окупације на подручју Србије која је трајала све до доласка на Балкан јединица Црвене армије. У ово време Руски корпус је био бројнији захваљујући руским добровољцима који су били настањени на Балкану: из Бугарске, Хрватске, Румуније и Грчке. У току 1942. „руска заштитна група“ је била укључена у састав Вермахта и добила званичан назив Руски заштитни корпус. У саставу корпуса је било формирано пет пукова. Корпус никада није функционисао као јединствена војна формација. Највеће функционалне јединице корпуса су биле пукови, који су у целини или деловима стајали под командом немачких или бугарских окупационих дивизија као помоћне трупе. Осим повремених локалних маневарских операција, војници корпуса су углавном чували циглене бункере који су бранили мостове и железничку пругу, нарочито у долини реке Ибар, обезбеђивали су руднике и фабрике Бора, Трепче, Мајданпека, Крупња и заједно са јединицама СГС-а, СДС-а и СДК су чували од продора партизана границе Србије дуж Дрине и Дунава. Према мишљењу непосредних учесника догађаја „Корпус је добио врло важан стратегијски задатак обезбеђења најосетљивијих места у привредном механизму окупиране Србије“.¹²³ Корпус је формиран као добровољачка јединица, иако је било претњи и прикривених учена онима који су одбијали да му се придруже. Временом велики број мушкараца избеглица је ушао у састав ових јединица, што је касније убитачно деловало на демографску структуру руске емиграције у Србији.¹²⁴ Овај одлазак у јединицу у служби немачких оружаних снага је додатно погоршао однос српског становништва

¹²¹ Алексић Д., *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 230–231; Obradović М., „Dve krajnosti u političkoj delatnosti ruskih izbeglica u Srbiji (1941–1945)“, *Tokovi istorije*, 1–2/1997; Петровић Д., „Квислиншке формације руских белоемиграната на територији Источне Србије током Другог светског рата“, *Развитак*, 6/1966.

¹²² *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 1, Београд, 1978, стр. 723.

¹²³ *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Policijski elaborat*, Bileća, 1953, str. 679.

¹²⁴ Ипак мора да се истакне да су емигранти из Србије чинили само део војника корпуса. Осим емиграната из других балканских земаља долазила је и попуна из редова заробљених совјетских војника. У фебруару и марту 1943, 300 совјетских заробљеника у логору Ровно

према руским избеглицама. Десило се неколико случајева убистава са леђа, у касним вечерњим сатима, за време доласка војника на одсуство.¹²⁵

У октобру 1944. остварила се дугогодишња жеља организатора корпуса да се окушају не у борбама са локалним представницима „црвене идеологије“ већ са јединицима праве Црвене армије. У то време у корпусу је служило 11.197 људи. Тада су из назива и званично избрисали одредницу „заштитни“, која више није одговарала условима жестоких борби усред којих су се нашли војници корпуса. Тешке губитке корпус је имао како у неуспелим покушајима да се спречи продор партизана и црвеноармејаца у Србију тако и у току повлачења преко планинских предела Босне у Словенију када су његове јединице неколико пута ступале у релативно жестоке и кржаве борбе. После изненадне смрти генерала Штејфона,¹²⁶ командант корпуса је постао козачки пуковник Анатолиј Иванович Рогожин. До завршетка рата главнина корпуса је успела да напусти територију Југославије и предала се Енглезима. У тренутку капитулације у корпусу је остало само 5.584 људи. За непуне четири године кроз њега је прошло 17.090 људи, а укупан број ратних губитака (погинули, тешко рањени и нестали) је био око 6.709.¹²⁷

Још једна релативно велика руска емигрантска формација у Југославији током Другог светског рата је био батаљон, а касније пук „Варјаг“. Организација овог пука је била резултат рада једне Вермахту „конкурентне“ организације – СС-а, односно команданта полиције СС-а у Србији гру-пенфирера Августа Мајснера, који није био задовољан претежно руским, монархистичким, слободним од расистичких предрасуда духом Руског

(Украјина) је изразило жељу да се придружи корпусу и упућени су у Београд уз одобрење генерала Бадера. Bundesarchiv Militärarchiv (BA MA), Freiburg, RW 40/40.

¹²⁵ Ђирић Д., Станић Б., *Каталог збирке политичког плаката Музеја града Београда 1941–2000*, Београд, 2005, плакат бр. 99.

¹²⁶ Постојале су гласине о самоубиству, мада и напрасна смрт није могла да буде случајна јер је судбина овог талентованог царског официра генералног штаба, активног учесника грађанског рата и доследног монархисте, а касније генерала Вермахта, из угледне породице крштених Јевреја града Харкова, била пуна оштрих и контроверзних преокрета који су могли да поткопају његово здравље с обзиром на безизлазну ситуацију у којој се нашао крајем Другог светског рата. РГВИА, ф. Личные дела офицеров Генерального Штаба, Штейфон Б. А.; Маньков С. А., „Харьковские цеховые – предки генерала Б. А. Штейфона (1881–1945)“, *Девятыя Петербургские генеалогические чтения „Генеалогия городских словий“*, Санкт-Петербург, 2005; Зуб Э., „И такие земляки бывают... Борис Александрович Штейфон“, *Событие*, № 28, Харьков, 2004.

¹²⁷ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945 г.г. Исторический очерк и сборник соратников*, Нью-Йорк, 1963, стр. 403–405.

корпуса.¹²⁸ Зато је у службу СС-а био примљен поменути М. А. Семјонов, који је формално (да се обезбеди његов статус) добио чин хаупштурмфирера СС-а (капетана) дивизије „Принц Еуген“. Семјонов је припремио у касарнама Руског корпуса пешадијску јединицу од око 400–600 људи, која је углавном била формирана од екстремно расположених представника руске емиграције. Семјонов се сместио са својим истомишљеницима (Н. Чухнов, Грињов, Остерман и Е. П. Лавров) у Палас-хотелу у Београду а ту је сместио и штаб батаљона и регрутну комисију. И већ почетком лета 1942. у просторијама гардијских касарни на Бањици био је смештен руски батаљон Хипо који је имао три чете. Батаљон се налазио на буџету Главне управе СС-а, а у оперативном смислу под управом локалног заповедника Вермахта. У међувремену сналажљиви Семјонов је већ добио немачко држављанство и постао је „фон Семенофф“. Пошто добровољаца за полицијску каријеру у служби Трећег рајха није било пуно, Семјонов је морао да пусти гласине о томе да се наводно његов батаљон припрема за посебну операцију на Источном фронту – десант код Новоросијска. Након формирања, као што је и било планирано, батаљон је добио статус помоћне полицијске јединице и искоришћен је за борбу против партизана у Југославији.¹²⁹ Чете помоћне полиције (ХиПо – Hilfe Polizei) које је формирао Семјонов биле су смештене у Смедереву и Пожаревцу. Посебан коњички ескадрон, који је такође чинила радикално расположена емигрантска омладина, 1943. је био формиран под командом Михајла Шидловског и смештен је прво код Гроцке, па код Беле Цркве. Још један емигрантски одред Хипо је био стациониран у Кикинди.¹³⁰

Постоји изузетно мало информација о даљој судбини ових Руса у немачкој полицијској униформи. У Архиву Југославије, у фонду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата сачувана су документа Одсека за материјалну помоћ члановима породица есесоваца из Србије, који се налазио у Бечкерек (Петровграду). Од 2.050 личних досијеа 279 људи може да се идентификују као Руси по месту рођења или (ако су рођени после 1921) по руским презименима и именима. Већина њих је служила у III батаљону Хипо, који се 1944. налазио у саставу 2. добровољачког полицијског пука „Србија“ (III. Hipo.-Batl. / Polizei

¹²⁸ Ово се види из поверљивог извештаја Мајснера рајхсфиреру СС-а Х. Химлеру од 23. октобра 1942. *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 2, Београд, 1978, стр. 805–809.

¹²⁹ Чухнов Н., *В смятенные годы*, Њу-Йорк, 1967, стр. 24–25; „Семёнов М., 'Воспоминания', *Наш путь*, № 5“, према Шатов М. В., *Библиография Освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941–1945)*, Њу-Йорк, 1961.

¹³⁰ *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Policijski elaborat*, Bileća, 1953, стр. 706; AJ, f. DK, f. 724 Schiedlovski Michael, стр. 609.

Freiwilligen Regiment 2 Serbien), иако су поједина лица служила и у другим деловима овог пука. Овај пук је био формиран од мањих јединица Хипо уједињених у пролеће 1944.¹³¹ Судаћи по личним бројевима припадника СС-а већи број ових Руса је био регрутован у три-четири наврата од средине 1942. до почетка 1943. На основу овога можемо да претпоставимо да су ови људи били део команде младих антикомунистички и националистички расположених руских емиграната коју је регрутовао М. Семјонов. Део руских емиграната је остао у овом пуку до самог краја његовог постојања, до 1945, али најактивнији део је имао другу будућност. Бивши саборац М. Семјонова лајтнант Н. Д. Коровников у свом интервјуу је причао о догађајима у којима је учествовао након неколико месеци службе у 11. чети Хипо у Смедереву. Пошто је М. Семјонов издвојио њега и још неколико младића као поуздане, он је крајем 1942. био пребачен у Немачку, у кампове за специјалну обуку у Горњу Шлезеију (нем. Oberschlesien), припојену Немачкој. Након обуке они су добили појачање из редова совјетских заробљеника. Почетком 1943. њима се придружио и сам Семјонов, који је напустио Србију. Током скоро две године ове бивше руске избеглице из Југославије су се налазиле у служби организације „Цепелин“ (Unternehmen Zeppelin/RSHA Amt VI), која се бавила диверзантским радом на Источном фронту. Крајем 1943. преживели руски емигранти из Југославије су били упућени на кратко дошколовање у град Хеб (нем. Eger), где су добили официрска звања. Након тога њихова група је почела да прераста у већу јединицу, која је попуњена из редова совјетских заробљеника. Била су формирана три батаљона сваки од по три чете, које су добиле прилику да се докажу. Поједине чете су биле привремено интегрисане у састав немачких јединица и учествовале су у фронталним борбама против Црвене армије на Источном фронту. Крајем 1944. Семјонов се са преживелим делом свог људства опет вратио у Југославију, да учествује у борбама против југословенских партизана.¹³²

Крајем рата у Словенији је у Камнику (нем. Stein in Oberkrain) започео борбу против партизана први део „семјоноваца“, који је стигао тамо у септембру 1944. Јединица се звала ловачки батаљон СС-а (SS Jäger Bataillon) и имала је око 500 војника. Батаљоном је командовао хаупштурмфирер Геннадј Грињов, донски козак из Новочеркаска који је после грађанског рата

¹³¹ Neufeldt H.-A., Huck J., Tessin G., *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945*, Koblenz, 1957; Nix P., Jerome G., *The Uniformed Police Forces of the Third Reich 1933–1945*, Solna, 2006.

¹³² Казанцев Н., „О 'Варяге' – то, што никогда не било сказано“, *Наша страна*, Буенос Ајрес, 8. мая 2010; Ковтун И. И., Жуков Д. А., *Русские эсэсовцы в бою. Солдаты или каратели?*, Москва, 2009.

у Русији избегао у Југославију.¹³³ Пошто су и сам Г. Грињов и део његових официра (руски емигранти Орлов и Јакубович) били пореклом из козачких крајева и дозвољавали су ношење козачких шубара, словеначки партизани су их називали козацима. Према партизанским подацима у батаљону је било три чете, свака од по 150 људи. У свакој чети је било четири вода и један тешки вод наоружан митраљезима и лаким италијанским минобацачима. Осим тога као појачање батаљон је добио и посебан минобацачки вод наоружан 82-милиметарским совјетским минобацачима. Батаљон је имао довољно аутоматског наоружања – један немачки МГ-34, четири совјетска „максима“, четири италијанска тешка митраљеза бреда, шест чешких лаких митраљеза „зброевка“, неколико совјетских аутомата и четири противтенковске пушке.¹³⁴

У новембру 1944. командант батаљона Грињов је стигао са неколико својих официра у Љубљану, у предграђе где су биле започете припреме за дислокацију комплетне јединице. Ускоро је стигао и Семјонов, а у јануару 1945. у Љубљану је стигла и група совјетских заробљеника-добровољаца за попуњавање јединице. Од емигрантских официра и „совјетских“ војника је био формиран пук којим је командовао штандартенфирер СС-а Михаил „фон“ Семјонов. Његов заменик је био хауптштурмфирер (а касније штурмбанфирер) СС-а ГенADIЈ Грињов, који је такође додао свом презимену „фон“, тежећи да „побољша“ своје словенско презиме. Пук је имао само 1. и 2. батаљон и посебну диверзантску чету (Jägdkommando), који су ступили у борбу против партизана у фебруару 1945. код Жужемберка (Seisenberg). До краја фебруара у Љубљани је био формиран још један батаљон пука који се одмах придружио борби. Осим тога пук је добио минобацачку и пратећу чету, артиљеријску батерију, командирски и пионирски вод. Према архивским подацима 20. фебруара 1945. јединица Семјонова је имала око две и по хиљаде људи и звала се Први специјални пук СС-а „Варјаг“ (Sonderregiment SS I „Varäger“). Штаб пука је био формиран само од официра-емиграната, с тим да је пет најстаријих официра прешло у немачко држављанство. Командант 1. батаљона је постао А. С. Орлов, 2. батаљона – Каченгин и 3. – Остерман. Нижи официрски кадар и редови су углавном потицали из редова совјетских заробљеника који су се пријавили као добровољци. Војници јединица су носили ознаку „РОА“ на рукаву униформе и у пропагандне сврхе

¹³³ АЈ, ф. ДК, ф. 25041 Grinjev Genady.

¹³⁴ *Podroben opis sovražnih edinic na teritoriju kontroliranem po NOV in POS*, b. m., 1945, str. 38; АЈ, ф. ДК, ф. 50024, Orlov Aleksander.

су се сматрале делом власоваца.¹³⁵ Пук Варјаг је обично деловао у појединим акцијама са снагом не већом од батаљона, у операцијама чишћења терена од партизана. Успешност деловања јединице се огледала у томе да је командир пука добио за своје заслуге *гвоздени крст* другог а потом и првог реда.¹³⁶ По завршетку рата део људства су заробили партизани и стрељали у Кочевском рогу заједно са другим југословенским колаборационистима. Други део припадника Варјага, као и РОК-а, успео је да напусти Југославију и предао се Енглезима. Совјетски део људства Енглези су изручили болшевицима, а емигрантима су пружили могућност да се иселе у Јужну Америку.¹³⁷

Мањи замах је успела да добије „работа“ заговорника козачког и украјинског сепаратизма из састава избеглица из Руске царевине. Мала група козачких сепаратиста није успела да формира бројну организацију и зато је врх њених „достигнућа“ било ширење пропагандног материјала у редовима Руског корпуса, што није имало неки осетни ефекат. Проблем је био у томе што се већина обичних Козака занимала само за свакодневна питања, женили су се Српкињама, кренули су у стварање локалних домаћинстава и добили децу која су већ слабо говорила руски, а камоли чувала традицију козачког сепаратизма. Образовани део Козака – официри – био је дубоко прожет руским националним духом и монархизмом.

Бесперспективност играња „посебног козачког народа“ се појавила већ на самом почетку окупације. За време пописа руских избеглица у Србији одмах после окупације Немци чак нису понудили опцију да се неко изјасни као Козак, већ су сви пописивани као Руси. Једини резултат који су остварили козачки сепаратисти је била немачка дозвола да се формира „Свекозачки савез у Србији“ који се налазио у приватном стану у Београду у Булевару краља Александра бр. 77, а касније у Улици краљице Наталије бр. 90, поред Руског дома, где је био центар Руског бироа. Ситуацију је погоршавала и чињеница да су атамана (поглавара) козачки сепаратисти имали више него обичних козака-присталица овог покрета. Један од учесника ових догађаја, генерал Алферов је сматрао да у козачком покрету „нема мира и слоге, а најглавније нема истине и чврстог одржавања дате речи. Много политике и свакаких интрига и мало поштења. Иде борба за власт, чак не за власт, већ

¹³⁵ AIZDG, k. 64/III, k. 157/I-III, AFK, k. 281/IV; Arhiv SUP Ljubljana, Mikroteka VII, f. 10, str. 258; *Зборник НОР-а*, т. VI, књ. 18, Београд, 1978, стр. 711.

¹³⁶ Захаров В. В., Колунтаев С. А., „Русская эмиграция в антисоветском, антисталинском движении (1930-е – 1945 гг.)“, *Материалы по истории Русского Освободительного Движения (статьи, документы, воспоминания)*, Вып. 2, Москва, 1998, стр. 106–108, 471–472.

¹³⁷ Дробязко С., Карашук А., *Русская освободительная армия*, Москва, 1999, стр. 14.

за сенку власти. И у овој борби козачки поглавари и различити ликови који претендују на то да буду врх су заборавили о најглавнијем: о Козаку...¹³⁸

„Самостални Козаци“ нису хтели да врбују војнике за прожет руским национализмом и монархизмом РОК. Према тврдњама поглавара козачких сепаратиста у РОК-у: „руска акција је постигла врхунац. Сасвим смо запостављени, нас занемарују и на сва питања поручују да чекамо и трпимо.“¹³⁹ Покушаји да се створи нешто независно од РОК-а су падали у воду. Вођа козачких сепаратиста у Србији Павле Пољаков је са очајањем тражио излаз: „Пре неки дан овде се појавио неки г-н Семјонов, који ради у немачкој жандармерији. Имао је са мном састанак. И то беседа је била у облику полуиспитивања, полумонолога. На питање г-на Семјонова, како и у којој мери можемо ми казаки да узмемо учешћа у борби одговорио сам да је са наше стране до сада било израђено минимум десет предлога о козачким јединицама најразличитије врсте, од административно-полицијских до радних и војних, али нажалост нису имали успеха. Заправо на томе се разговор и завршио јер на назначени за други дан састанак господин Семјонов више није ни дошао. Понудио сам му за почеток 250 људи у узрасту до 46 година. Сада пак ја знам да је Семјонов отворио у Београду канцеларију заједно са познатим Вам Лањином и почео да уписује све редом... На неком свечаном скупу руског шуцкора немачки пуковник Кевеиш је држао говор у којем је између осталог рекао, да има неких козачких генерала који воде агитацију против шуцкора, па нека ти генерали запамте, да ћемо ми да средим оне који саботирају немачке планове...“¹⁴⁰

У децембру 1942. РОК је био реформисан. У 1. пуку су били концентрисани Козаци из целог РОК-а и Калмици (који су у царској Русији такође тежили „козачком“ статусу). Без обзира на то, већина Козака и официра пука били су монархисти и руски националисти а никако „сепаратисти“ и заговорници „независне Козакије“. Командир пука – генерал-мајор В. Зборовски био је бивши официр Царске козачке гарде, а касније и начелник те гарде.¹⁴¹ Тек су 7. априла 1943. козачки сепаратисти успели да се изборе да у оквиру 1. пука РОК-а формирају „1. чету независних Козака“ на челу које је стајао Александар Михаилович Протопопов.¹⁴² Ипак то им није омогућило неке симпатије у очима локалне немачке администрације. Пољаков је 27. маја

¹³⁸ ГАРФ, ф. Р5752, оп. 1, д. 9, стр. 2.

¹³⁹ Исто.

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ *Верные долгу. 1941–1945*, Маяк, 1961, стр. 8–10.

¹⁴² Исто, стр. 48.

1943. писао: „Генерална линија иде негде далеко од нас и ја могу да се поставим наглавачке, али ни тада неће испасти ништа добро. Тешко се искрено набацивати у другаре човеку коме је, како ми се чини, уопште није стало до овог пријатељства. Био је код мене неки лик са Источног фронта није Козак, али човек паметан и разборит. Он каже да ће на Исток пустити само оне који ће да схвате жеље Немаца, њихове нове идеје и правац. Ја сам се после тога целу ноћ превртао у кревету и ујутро дошао до закључка да уопште ништа не разумем. Чинило ми се пре тога да је наша спремност да све жртвујемо у име борбе на Истоку, наша свеопшта жеља да учествујемо у њој са лозинком која говори о новим принципима и новој Европи, да су наша прошла антикомунистичка и националистичка активност довољна гаранција за све. Али не – или нисмо ми нешто схватили, или нам нешто недостаје, или нисмо потребни уопште и сувишан смо терет...“¹⁴³

Највеће разочарање је чекало Пољакова у јуну 1943. после доласка у Београд др Химпела, сарадника Источног министарства, који се непосредно бавио козачким питањем. „У Београду господина Химпела према програму сусрета су морали да виде генерал Зборовски, пуковник Галушкин, Науменко, Татаркин и Вдовенко. Сви они... монархисти, од екстремних до обичних... До састанка са мном је дошло само грешком. (...) Разговор са мном се завршио брзо, нисмо разговарали ни сат времена... За два дана боравка у Београду господин Химпел је више од два сата разговарао са Науменком, Татаркиним, Вдовенком, Крејтером, био је код Науменка на вечери и други пут је опет дошао код њега... Свуда је присуствовао генерал Крејтер и његов заменик Сердаковски. Крејтер – начелник Руског бироа, а Сердаковски је његова десна рука обожаваоц генерала Туркула и наш нескривени непријатељ. На вечери Крејтер је држао кратки говор: ево Козаци најзад су и вама стигле прве ласте. Ако сте увек у Русији били први онда сте први и сада. Он, Крејтер, се нада да ће ускоро после Козака кренути и остали Руси, да се боре заједно са Козацима за слободу заједничке отаџбине. Сви приступни су били веома задовољни са говором Крејтера... У моме са господином Химпелом разговору, ја сам посебно обратио пажњу на његове речи: 'Козачки весник' (*гласило Козака сепаратиста* – А. Т.) исувише оштро пише против Русије. То исто он је рекао и генералу Шкуро, који је мени детаљно испричао о томе, јер иако га и нису звали само је отишао на вечеру као 'најстарији кубански официр'. У разговору када сам поменуо козачку књижевност госп. Химпел је поменуо Краснова као светски познатог писца. Њему се уопште нису допале моје речи о козачкој књижевности, и он ми је

¹⁴³ ГАРФ, ф. Р5752, оп. 1, д. 9, стр. 16.

буквално рекао да онда може да се говори и о књижевности г. Тула. О младим књижевницима он уопште ништа незна. (...) Господина Химпела пратио је и госп. штурмбанфирер Риксајзен, човек који има веома високу позицију и у свему помаже Науменку. Он према своме положају има велику тежину, његова реч значи пуно. Видео сам га само једном. Наш разговор није успео јер кад сам му рекао да сам само Козак, али нисам Рус он је уљудно прекинуо са мном сваку комуникацију.¹⁴⁴

Због свега тога није имао успеха ни каснији рад козачких сепаратиста у Београду, који су координисали тај рад на подручју не само Србије већ и Бугарске и НДХ. „Покушај да се формира друга чета је пропао... Поједини козаци су стигли, али због здравственог стања или година они нису били примљени, а преостали су самостално отишли у шуцкор и хипо“.¹⁴⁵ Атаман Козачког националног савеза у Србији П. Пољаков је резимирао резултате активности козачких сепаратиста у писму пуном песимизма које је написао 26. августа 1943. из Београда руководиоцу Козачког националног покрета инжењеру Василију Гласкову. „Гледајући назад на двогодишњи рад Савеза могу да кажем отворено – све ово је било млађење празне сламе. Наша линија је очигледно неприхватљива, а о националним формацијама нема ни разговора. Читав војни поступак се налази у рукама руских легитимиста. Немачке војне власти не узимају нас за озбиљно. Уопште је козачко питање потиснуто у позадину. Издвајање Козака у Руском корпусу је номинално, пуно Козака је остало у руским пуковима... Козаке сматрају врстом војне формације, а не народом“.¹⁴⁶ У Хрватској су козачки сепаратисти имали још мање резултата. Источишљеник Пољакова из Хрватске С. К. Фастунов писао је у мају 1942: „Козачких националиста је... за сад у читавој Хрватској свега четири човека (Полковников, Попов Василиј, В. Куртин и ја)“.¹⁴⁷

Последњи трагови делатности Савеза Козака у Србији забележени су у телеграму који је вођи козачких сепаратиста В. Гласкову, смештеном у Прагу, стигао из Линца 30. септембра 1944. „Пре три дана сам стигао са првом групом нашег Савеза у Линц, где нас је као што су ми обећали у Београду морао да чека наш сабрат Табурецки. Данас сам га тражио читав дан и нисам могао да пронађем. Стигли смо са групом чланова породица од припадника шуцкора, смештени смо у прихватни логор где смо прошли све формалне провере и сада незнам шта ће да буде са нама даље. У прихватном

¹⁴⁴ Исто, стр. 21.

¹⁴⁵ Исто, стр. 24.

¹⁴⁶ Исто.

¹⁴⁷ ГАРФ, Р5752, оп. 1, д. 8, стр. 4.

логору не би хтели да останемо јер у администрацији су Руси из Београда, које ће нам сигурно сметати. Сада се држимо као посебна група. Молимо Вас саопштите нам шта је са тим Табурецким и шта сада даље да радимо. Недожогин је остао у Београду да сакупи другу групу и доћиће овде са њом. Нас је овде за сада заједно са женама и децом 34 човека. Пожурите са одговором. Слава Козацима! Инж. М. Морозов“.¹⁴⁸

Украјински борци за „неовисну државу“ такође су слабо пролазили у Србији али су наилазили на више разумевања у Хрватској јер су успели да убеде политичко водство НДХ о наводној историјској сличности Хрвата и Украјинаца на основу упоређивања руско-украјинских и српско-хрватских односа.¹⁴⁹ Нарочиту активност је предузимао начелник украјинског представништва код владе НДХ В. Војтановски, који је уједно био и представник огранка Организације украјинских националиста,¹⁵⁰ формације нацистичког типа под вођством Андреја Мелника.¹⁵¹ Ускоро након стварања НДХ, средином пролећа 1941. појавило се наређење генерала Аугуста Марића (1885–1946), начелника Заповедништва копнене војске Хрватске, о формирању посебне „украјинске бојне“ (батаљона) у саставу Врбаског дивизијског подручја, стациониране у Бихаћу. Инструктор батаљона за пропаганду је био истакнути активиста ОУН инжењер Владимир Панков.¹⁵² Старији официри су били Хрвати, млађи официри и наредници – украјински националисти-избеглице, а значајан део обичних војника је био регрутован од локалних Украјинаца и Русина који су се населили на Балкану још у доба постојања Хабсбуршке монархије. Већ крајем 1941. батаљон је имао толико озбиљне губитке да је „људство изгубило морални и ратни дух“, па је био реорганизован, био је попуњен са хрватским војницима и претворио се у обичну јединицу хрватског домобранства.¹⁵³

Мора да се дода да је одређен део руских емиграната служио директно у јединицама марионетских режима насталих након окупације Југославије. Више од педесет бивших официра Краљевине Југославије (махом ожењених

¹⁴⁸ ГАРФ, ф. Р5752, оп. 1, д. 9, стр. 27.

¹⁴⁹ У исто време и српски националисти су опажали паралеле у заједничкој судбини Руса и Срба који су патили од „немачког неповерења“. Љотић Д., „Меморандум Немцима“ (1. 1944), *Сабрана дела*, књ. IX, Београд, 2003.

¹⁵⁰ Мацях Є., „Українці в Хорватії“, *Організація українських націоналістів: 1929–1954*, б. м., 1955, стр. 399.

¹⁵¹ Андреев А. Р., Шумов С. А., *Бандеровщина*, Москва, 2005.

¹⁵² Мацях Є., „Українці в Хорватії“, *Організація українських націоналістів: 1929–1954*, б. м., 1955, стр. 401–402.

¹⁵³ *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Policijski elaborat*, Bileća, 1953, str. 710.

Хрватицама) је наставило своју службу у саставу домобранства НДХ.¹⁵⁴ Неки од ових Руса су у оквиру 369. појачања пешачке пуковније учествовали у борбама на Источном фронту 1941–1943. У ратном дневнику ове „хрватске легије“ су остала забележена имена неколико руских официра из састава јединице – поручника Михајила Коробкина, Михајила Зубчевског, Лава Тохтамишева. По доласку на Источни фронт у легији, као и у другим немачким формацијама, појавили су се „совјетски добровољци“ – возари. За борбе код Стаљинграда након Божића 1942. Павелић је уручио тројици легионарских официра „велику сребрну колајну за храброст“, двоје од њих су били Руси – Коробкин и Зубчески. Ратни дневник „Појачане хрватске пјешачке пуковније 369“ завршава се изјавом М. Коробкина, који је био рањен и по одласку предао је остатке борбеног дела своје комбиноване чете. Остаци хрватске борбене групе извучени су 12. јануара 1943. са положаја и претворени у две радне чете „мешане са Русима добровољцима и заробљеницима“ све до заробљавања.¹⁵⁵

За разлику од Хрватске, у Србији руских емиграната у војној (као и у цивилној) служби скоро да није било. Разлог томе је било наређење премијера Србије генерала Милана Недића, потписано у мају 1942, о отпуштању из државне службе свих Руса без обзира на то да ли су имали југословенско држављанство или нису. Један од руских полицијских чиновника С. А. Голубјев је писао: „према одлуци господина министра унутрашњих послова III бр. 285 од 18. маја 1942 г., био сам отпуштен из државне службе на основу § 104, т. 16 Закона о службеним лицама, као Рус“.¹⁵⁶ Овај корак је био последица жеље да се обезбеде радна места великом броју српских избеглица, које су пристизале буквално са свих страна. Редак изузетак (због масовних отпуштања руских емиграната) био је Николај Дмитријевич Губарев. Губарев је дошао у Србију као дете, рано је остао без родитеља, али је ипак успео да стекне одређен друштвени статус и од 1928. је почео да ради у полицији,¹⁵⁷ 1941. прешао је у Специјалну полицију где се бавио борбом са „побуњеницима“: на почетку је био на челу одсека за борбу против комуниста, а касније већ као главни стручњак за борбу против симпатизера

¹⁵⁴ Исто, стр. 715.

¹⁵⁵ Mikić V., *Zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske. 1941–1945*, Beograd, 2000, str. 129–138; Likso T., Čanak D., *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1998, str. 108–109.

¹⁵⁶ ИАБ, ф. УГБ СП, д. Голубјев Сергија.

¹⁵⁷ Руси у то доба нису били реткост у српској полицији. Посебно је био цењен доследан антикомунистички став и искуство у борби са таквим покретима. АЈ, ф. 14, ф. 24, стр. 1–15, 83–150.

Д. Михаиловића.¹⁵⁸ Неколико Руса је било у саставу добровољачких (највише у одреду Милоша Војиновића) и других Недићевих јединица, али су они до средине 1942. прешли у Хипо.¹⁵⁹

Привлачи пажњу релативно велики одазив који су код руске емиграције имале војне формације настале за време окупације и грађанског рата у Југославији. У овом контексту је важно да упоредимо број „балканских“ руских емиграната (Југославија – око 30 хиљада и Бугарска – више од 15 хиљада), који су углавном и формирали Руски корпус, и број других великих руских емигрантских колонија које нису имале толико масовног организованог учешћа у догађајима 1939–1945. Према подацима Нансеновог комитета за подршку избеглицама, у Француској је живело око 100 хиљада, у Пољској 80 хиљада, у Немачкој 40 хиљада, у Чехословачкој око девет хиљада и у Белгији око осам хиљада људи.¹⁶⁰ Од њих је на страни антихитлеровске коалиције значајан број емиграната учествовао само у Фрацуској – око три хиљаде, и то углавном због обавезне мобилизације 1940, а не добровољног пријављивања као што је то био случај са јединицама руских емиграната на Балкану. У овом контексту меродавна је оцена начелника Генералног штаба копнених снага Немачке Франца Галдера, који је сматрао да „полазећи од постојећег искуства (...) један милион цивилних становника може да формира око две дивизије“,¹⁶¹ односно може дати отприлике око 3-4% од укупног становништва, полазећи од тога да је пешадијска дивизија Вермахта имала 17.734 војника и официра.¹⁶² Овај средњи проценат нормалне мобилизационе активности је био увелико премашен ако се упореди број Руса на Балкану и број добровољаца у Руском корпусу и помоћним полицијским формацијама, чак и ако се узме у обзир специфични демографски и социјални пресек емиграције у којој су одлучни мушкарци са искуством држања пушке у рукама били бројнији него што је уобичајено.

Покушаћемо да реконструирамо мотивацију ове ванредне мобилизационе активности. Пре свега падају у очи материјални разлози. Након

¹⁵⁸ ИАБ, Суђење сарадницима окупатора (Бећаревића Божидара, Вујковића Светозара и Губарев Николе), XXXVII/73.

¹⁵⁹ Ковтун И. И., Жуков Д. А., *Русские эсэсовцы в бою. Солдаты или каратели?*, Москва, 2009; Бабовић Г., *Летопис Шапца. 1933–1944*, прир. С. Петровић Тодосијевић, Београд–Шабац, 2010, стр. 103.

¹⁶⁰ *Между Россией и Сталиным. Российская эмиграция и Вторая мировая война*, Москва, 2004, стр. 7.

¹⁶¹ Гальдер Ф., *Военный дневник*, том 3, кн. 1, 22. 6. 1941 – 30. 9. 1941, Москва, 1971, стр. 256.

¹⁶² Мюллер-Гиллебранд Б., *Сухопутная армия Германии. 1933–1945 гг.*, Москва, 2002, стр. 86.

масовних отпуштања услед ратних недаћа емигранти су морали да потраже излаз који је могао да њима и њиховим породицама обезбеди егзистенцију. Због великог броја српских и словеначких избеглица из НДХ и словеначких територија припојених Рајху донето је наређење српске владе 1942.¹⁶³ о отпуштању из државне службе свих Руса без обзира на њихово држављанство (односно чак и оних који су имали југословенско држављанство), чиме су Руси у Србији стављени у немогућ положај. У овим околностима служба у редовима Руског корпуса је била релативно привлачна. Према подацима из 1942. редови и водници су добијали од 60 рајхсмарака месечно (пуна исплата са породичним додатком – 90 РМ) до 75 РМ (пуна исплата са породичним додатком – 105 РМ), подофицири од 105 РМ (пуна исплата са породичним додатком – 145 РМ) до 145 РМ (пуна исплата са породичним додатком – 210 РМ), официри од 210 РМ (пуна исплата са породичним додатком – 270 РМ) до 340 РМ (пуна исплата са породичним додатком – 430 РМ), старији (од капетана до пуковника) официри од 400 РМ (пуна исплата са породичним додатком – 520 РМ) до 620 РМ (пуна исплата са породичним додатком – 800 РМ).¹⁶⁴ С обзиром на вештачки висок девизни однос (1 РМ = 20 српских динара),¹⁶⁵ овај износ плата је био значајан.¹⁶⁶ Занимљиво је упоредити да су редови и водници у источним легијама, руским и украјинским добровољачким батаљонима у служби Трећег рајха добијали 30–42 РМ (54 РМ лица са породицом).¹⁶⁷ Виша него у Руском корпусу била су примања у Варјагу и јединицама помоћне полиције, што је привлачило у њихове редове поједине војнике и нареднике из Руског корпуса.¹⁶⁸

Не смемо да заборавити ни то да је 1941. прошло већ две деценије од завршетка грађанског рата и најамништво као начин егзистенције више

¹⁶³ „Rešenjem Gospodina Ministra unutrašnjih poslova III. br. 285 od 18. maja 1942. godine, otpušten sam iz državne službe na osnovu § 104, t. 16 Zakona o činovnicima, kao Rus...” УГБ СП, АО/РО, 15/5.

¹⁶⁴ ГАРФ Р6792, оп. 2, д. 68, стр. 4, с. 97.

¹⁶⁵ ГАРФ Р7439, оп. 1, д. 10, стр. 133.

¹⁶⁶ У Београду је могла да се изнајми соба за 275 динара месечно, 300 динара месечно је било доста за скромну исхрану једног човека (јаја, маст, проја, брашно, пасуљ, кафа, вино). (ГАРФ Р7439, оп. 1, д. 4, стр. 552–572). Ипак исплате немачким војницима, са којима су касније формално изједначили Руски корпус, биле су још веће (<http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Soldat/Besoldung.htm>).

¹⁶⁷ С тим да у је окупираном делу СССР-а 1 РМ = 125 совјетских рубаља. Дробязко С. И., *Под знаменама врага*, Москва, 2005, стр. 182–183.

¹⁶⁸ *Русский корпус на Балканах и во время II Великой войны 1941–1945. Воспоминания соратников и документы*, Сборник второй, Санкт-Петербург, 1999, стр. 128–129.

није био толико привлачно као у време пуковника Миклашевског.¹⁶⁹ Иако је већина руских емиграната која је дошла у Краљевину СХС учествовала у Првом светском и/или грађанском рату (62%), професионалних војника у њиховим редовима је било релативно мало (28,6%),¹⁷⁰ јер је главнина руске професионалне војске погинула у крвавим борбама 1914–1918.¹⁷¹ Средња и млађа генерација емиграната су биле потпуно интегрисане у миран живот, па је чак и у случају отпуштања било једноставније реемигрирати у Немачку која је имала више слободних радних места услед масовне мобилизације и спремно је запошљавала руске емигранте.¹⁷² Војна служба за време глобалног рата, активне антипартизанске операције у тешким планинским условима против бројног, идеолошки мотивисаног и одлучног непријатеља, нису могле да буду само начин зарађивања пара. Они који су хтели да се обезбеде материјално без посебног ризика нису се задржавали у корпусу, чак и ако су случајно долазили у њега. Ова врста „војних бегунаца“ је изазивала изузетно негативне емоције код „патриотског“ дела руске емиграције. Сличну ситуацију је навео у својим успоменама Анатолиј Максимов, који се брзо разочарао након доласка у корпус па га је успешно напустио и отишао да ради у безбеднијој атмосфери у Немачкој и окупираној Француској. Када је сазнала о његовим плановима, петнаестогодишња девојка из београдске руске емигрантске породице пријатеља Максимова код којих је он био у гостима, била је толико љута да је прво импулсивно припретила на запрепаштење својих рођака да ће да зове Гестапо, а када се мало смирила само је избацила „кукавицу“ из стана без обзира на пристојност и

¹⁶⁹ На Божић 1924. године 200 руских војника и официра под командом пуковника Миклашевског, према инструкцијама југословенске владе и о трошку албанске опозиције, ушло је у Тирану, збацило је тамо прокомунистичку владу Фана Нолија и поставило новог владара – Ахмеда Зогу. Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006, стр. 56–58; Окороков А. В., *Русские добровольцы. Неизвестные войны XIX–XX веков*, Москва, 2004, стр. 83–89.

¹⁷⁰ Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006, стр. 183.

¹⁷¹ Русија је у Првом светском рату изгубила око 2.300.000 официра и војника, с тим да је почетком рата у царској руској армији и морнарици било око 1.423.000 официра и војника. *Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование*, Москва, 2001, стр. 91–109.

¹⁷² Руски емигранти који су одлазили у окупирану Западну Европу нису имали проблема са адаптацијом. (Васильчикова М., *Берлинский дневник, 1940–1945*, Москва, 1994; IAB, f. BDS, d. G-703). Ово је био резултат доследне немачке политике да максимално користи радне ресурсе окупираних земаља и сателита. Ristiović М., *Немачки нови поредак и Југоисточна Европа: 1940/41–1944/45: планови о будућности и пракси*, Београд, 1991, стр. 248; Алексић Д., *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 313.

полицејски час.¹⁷³ Неки емигранти су стварно покушавали да пронађу ново запослење на подручју Немачке или протектората (у Немачкој, Аустрији или Чешкој) и напуштали Србију. На рад у Немачку је отишла кћи др Н. В. Крајинског, а са њом је отпутовао и сам стари професор. Трагови овог миграционог таласа су се сачували у архивама Гестапоа, јер свако ко је хтео да добровољно тражи радно место у Немачкој морао је да добије уверење Гестапоа о политичкој поузданости.¹⁷⁴

Осим материјалних разлога, без сумње су морали да постоје и други мотиви који су утицали на одлуку руских емиграната да након двадесет година безбедног живота опет ставе пушку на раме. Учесници ових антипартизанских формација у својим успоменама су издвајали неколико нематеријалних мотива. Као иницијални разлог су наводили покушај заштите од партизанског и комунистичког терора. Било је више случајева убиства руских емиграната и њихових породица, а још више физичких и вербалних напада од лево оријентисаног дела становништва, због чега је живот емигрантских породица, нарочито у унутрашњости, постао непријатан, па чак и опасан.¹⁷⁵ Најважнији мотив који је стално био присутан у животу руске емиграције је била жеља да се врате у свој завичај и то не као јадници који су признали своју кривицу, већ као победници „на коњу“. Зато су се догађаји 1941–1945. у колективној свести емиграната осликавали као наставак незавршеног грађанског рата у Русији против бољшевика. Успомене на кржаве и трауматичне догађаје бољшевичке револуције и свеопшта мржња према „монструмима црвеног Кремља“ биле су битан (а можда чак и најбитнији) кохезиони фактор битисања руске емиграције као целовите друштвене групе. Колико је јак био утицај овог фактора на поједине припаднике старе и средње генерације види се из писма које је написао, очајно жељан повратка у отаџбину и освете, учесник грађанског рата и организатор јединица „руских командоса“ генерал Андреј Григорјевић Шкуро. Писмо је било послато у лето 1941. на адресу поглавара украјинских емиграната у Загребу, који су у то доба једини имали могућност да шаљу своје симпатизере на Источни фронт. У овом писму, које је њему рођеном у руском Екатеринодару неко превео на украјински језик, Шкуро је писао о својој жељи да се врати у домовину и помогне јој у ослобођењу

¹⁷³ Краткая биография Анатолия Максимова для журнала „Фокс“, часть третья, <http://fox.ivlim.ru>.

¹⁷⁴ IAB, BdS, br. G-151, G-144, G-110, E-9, E-4, D-611, D-46, C-24, B-365, B-208, B-169, B-1087, B-73, B-28.

¹⁷⁵ IAB, f. BdS, d. B-922, J-408.

од комунизма.¹⁷⁶ После формирања Руског корпуса, а затим и доласка на Балкан 15. козачке дивизије, жељан оружаних борби против „црвених“, генерал више није имао потребе за контактима са борцима за „украјинску неовисност“ и није више писао заступницима ОУН-а.

Партизани су у овим условима доживљавани као носиоци непријатељске идеологије, а сам Руски корпус сматран је колевком официрског кадра за потребе будуће „ослободилачке војске“.¹⁷⁷ Зато први борци Руског корпуса у септембру 1941. нису били незапослени и неквалификовани радници без сталних извора финансирања (што је типично за редове и нареднике најамне војске) већ школска омладина која је добровољно похађала војне течајеве још пре рата. У оквиру ових течајева гимназијалци и студенти су се већ пар година пре почетка рата ујединили у тзв. „чету за премобилизациону припрему омладине“, коју је формирао уз IV одсек РОВС-а¹⁷⁸ пуковник Михаил Тимофејевич Гордејев-Зарецки. Официри и подофицири у чети су били млади (махом школовани и запослени) руски емигранти који су завршили трогодишње војно-школске течајеве РОВС-а, које је такође организовао у Србији Гордејев-Зарецки.¹⁷⁹ Борбу с Титовим партизанима борци Руског корпуса су посматрали и анализирали, у неком свом глобалном аспекту, као локални фронт против ширења комунизма, с једне стране, и као припрему за глобални рат против „субверзивне идеологије“. Овај глобални приступ можемо посебно јасно да уочимо у радовима једног од идеолога корпуса Евгенија Едуардовича Меснера, који се баве стратегијом и тактиком антипартизанских операција.¹⁸⁰

Не смемо да занемаримо ни очиту интеграцију руских емиграната у српско друштво, које је за њих, након двадесет година живота ван домовине, било де факто ближе него имагинарна и идеализована царска Русија која је живела у њиховим успоменама. Када се у јесен 1944, након муњевитог и снажног ударца моторизованих јединица Црвене армије уз подршку

¹⁷⁶ Кучерук О., „Бажаю ще раз послужити мојй батькившині... (генерал Андрій Шкуро і Організація Українських Націоналістів)“, *Військово-історичний альманах*, № 3, 2001.

¹⁷⁷ *Русский корпус на Балканах и во время II Великой войны 1941–1945 гг. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников*, Нью-Йорк, 1963, стр. 21, 90.

¹⁷⁸ Руски општевојнички савез (РОВС) – јединствени наследник белогардејских јединица после евакуације и присилне демилитаризације – РОВС је имао своје филијале у свим земљама руског расејања.

¹⁷⁹ *Русский корпус на Балканах и во время II Великой войны 1941–1945 гг. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников*, Нью-Йорк, 1963, стр. 52; *Русский корпус на Балканах и во время II Великой войны 1941–1945. Воспоминания соратников и документы, Сборник второй*, Санкт-Петербург, 1999, стр. 56, 79.

¹⁸⁰ Меснер Е., *Хочешь мира, победи мятежвойну!*, Москва, 2005.

авијације и артиљерије, 2. пук РОК-а нашао на путу Црвеној армији на првој линији одбране у немачким и руским подунавским гарнизонима је избила паника. Тако „8. октобра штаб 2. пука је добио наредбу да у року од пола сата напусти Пожаревац, јер према извештајима извидница према њему иду совјетски тенкови. Хитно повучене у Малу Крсну штапске јединице су оставиле у Пожаревцу део материјала канцеларије 2. пука“,¹⁸¹ који су заробиле надируће јединице црвеноармејаца и партизана. Ово бекство је било јединствен догађај у краткој ратној историји РОК-а. Захваљујући овој наглој евакуацији из Пожаревца у архиви Војно-историјског института у Београду постоји низ докумената, међу којима је и фасцикла са 52 досијеа наредника и млађих официра 2. пука РОК-а.¹⁸² Ова збирка докумената пружа јединствену прилику да се сагледа пресек људства корпуса.

Полазећи од проучених докумената можемо још једном да потврдимо да је већина ових досијеа припадала старијим људима из прве генерације емиграната. Само је један досије припадао млађем човеку, чији је отац такође служио у корпусу. Овај младић, Михаил Љермонтов, имењак и потомак познатог песника, био је везиста, јер је као млађи човек имао више изгледа за дошколовање према немачким прописима. С друге стране, необичан је матримонални пресек овог узорка РОК-а. На основу прегледа ових докумената можемо да тврдимо да припадници корпуса нису били фанатични усамљеници екстремно монархистичких погледа, већ да су имали присне и веома чврсте везе са емигрантским друштвом и са српским друштвом уопште. Према досијеима, од 52 припадника корпуса само је 36% било неожењено, а 64% их је било у брачној заједници. Индикативно је да је једна трећина од оних у браку била у мешаним браковима са Српкињама. Ове везе никако нису биле „фиктивне“, већ озбиљне и срећне породице. Од укупног броја деце наведене у досијеима, чак две трећине је потицало из ових руско-српских веза. Занимљиво је да су деца из ових бракова носила или типично српска имена или руска имена „прилагођена“ српској средини, и то је индиректан доказ интегрисаности ових људи не само у руско-српску емигранску средину већ и у српско друштво као целину. С обзиром на то да је апсолутна већина (51 од 52) људи из доступног нам узорка имала вишу или високу школску спрему, можемо да кажемо да је ниво фертилности високо изнад карактеристика типичних за ову категорију руских избеглица

¹⁸¹ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945 гг. Исторический очерк и сборник соратников*, Њу-Йорк, 1963, стр. 403–405.

¹⁸² Остала архива је углавном била уништена крајем рата уочи предаје РОК-а енгле-ско-америчким савезницима.

и за руску емиграцију уопште.¹⁸³ Можемо да претпоставимо да би ниво лица у браку (и оних ожењених девојкама из њиховог другог завичаја) био и виши да смо имали узорак не из 2. већ из 1. пука, који су формирали углавном донски и кубански козаџи.

Друге пак карактеристике овог узорка су сасвим типичне, што индиректно може да укаже на његову репрезентативност. Већина од ова 52 појединца је рођена у европском делу Русије, а доминирају они који су рођени на југу и западу Русије – у Харковској, Кијевској, Гродненској и Виленској губернији. Ово је била типична појава за руску емиграцију на Балкану уопште, зато што су тамо углавном долазили учесници грађанског рата са југа Русије. Треба обратити пажњу и на верску и етничку структуру људства. Већина њих је неоспорно великоруског порекла (према презименима на -ОВ, -ЕВ са руским основама). Појављује се и један Пољак (презиме и римокатоличка вероисповест), православни Немац из волшких крајева (презиме) и неколико оних који су сигурно имали малоруске и белоруске корене (презимена и место рођења). Занимљиво је да је један од руских поручника РОК-а уписао у анкету своју супругу, која је према презимену и месту рођења била православна Финкиња. У овом смислу чита је равнодушност припадника РОК-а (у традицијама царске руске војске) према питању етничког порекла. Већи значај у њиховим очима су имале припадност православној заједници и оданост руској државној идеји, којој су они свесно или несвесно додавали новостечену везу са балканским тлом услед родбинских и другарских односа.

Ниво ангажованости руских емиграната у антикомунистичкој борби у доба грађанског рата у Србији и Југославији је постао још значајнији у завршном раздобљу рата од јесени 1944. до пролећа 1945. Тетурајући над понором пораза Немачке, они су проналазили најразличитије идеје о могућности да избегну пораз. У овим одлучујућим тренуцима је вишеструко порастао број контаката између српских и словеначких антикомунистичких формација, с једне, и руских власоваца, с друге стране. Генерални правац повлачења у Словенију је ујединио словеначко домобранство Лава Рупника, СДК и део четничких војвода (Момчила Ђујића и др.). Дошло је и до контаката са јединицама генерала Власова у циљу остваривања једне авантуристичке идеје – да се на северу Југославије формира антикомунистичка Словенија (попут касније подељене Немачке или Кореје).¹⁸⁴ Ову идеју је гајио Д.

¹⁸³ Детаљније о руској емиграцији на Балкану видети: Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану. 1920–1940*, Београд, 2006.

¹⁸⁴ Парезанин Р., *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Београд, 2001, стр. 479–480, 483; Костић Б., *За историју наших дана*, Београд, 1996, стр. 206–234.

Љотић, који је чак слао код генерала Власова свог представника Божицара Најдановића. Осим тога Љотић је успоставио чврсте односе са јединицама 15. козачке дивизије и са официрима пука Варјаг.¹⁸⁵ Ове идеје су наилазиле на подршку и са руске стране. А. Власов је 1945. чак упутио божићну честитку М. Недићу.¹⁸⁶ Иако су ови покушаји остали без неких значајнијих последица сама чињеница њиховог постојања је индикативна по питању руског ангажовања у грађанском рату у Југославији.

ЦИВИЛНА АНТИКОМУНИСТИЧКА АКТИВНОСТ РУСКИХ ЕМИГРАНАТА У ЈУГОСЛАВИЈИ ЗА ВРЕМЕ РАТА

Ангажованост руске емиграције у антикомунистичким акцијама се види и на примеру учешћа појединаца у пропаганди током грађанског рата и окупације у Југославији.

Учешће у визуелној борби против комунистичке идеологије су имали руски графичари, реномирани актери „златног века југословенског стрипа“, који су дали велики допринос развоју ове гране стваралаштва у међуратној Југославији. Најпознатији од њих вероватно је био један од оснивача српског стрипа, талентовани цртач и веома плодан аутор – Константин Кузњецов, који је цртао карикатуре у недићевским хумористичким новинама *Бодљикаво прасе*, *Мали забавник*; нацртао је плакате: „Прича без речи“, „Лаж са истока“ и др. и дизајнирао брошуре за немачку пропагандну издавачку кућу „Југоисток“. Кузњецов је нацртао познате плакате „Пољубац енглеског Јуде“, „Иване шта мислиш“ за пропагандно одељење „Југоистока“.¹⁸⁷ Познат је његов популарни стрип 1943/1944. „Прича о несрећном краљу“. У њему су у форми алегије описани: Стари краљ (Александар Карађорђевић), Млади краљ (Петар II Карађорђевић), Племић злогног владара (Винстон Черчил), Разбојник (Јосип Броз Тито) и Северни крволочни владар (Јосиф Висарионович Стаљин). Активно је радио и Всеволод Константинович

¹⁸⁵ Карапанџић Б. М., *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд, 1993, стр. 429–430; Трушнович Ј. А., „Рускије в Југославији и Германији, 1941–1945“, *Новий Часовой*, № 2, 1994.

¹⁸⁶ „Сербская печать о письме генерала Власова, *Заря*, 28 марта, 1943 г. стр. 2“, према Шатов М. В., *Библиография Освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941–1945)*; *Наша Борба*, № 54, 1945, стр. 2.

¹⁸⁷ *Каталог изложбе „Руске избеглице у Југославији кроз архивску грађу“*, Београд, 1997.

Гулевич (1903–1964), који је за време рата створио низ убедљивих „национално-идеалних“ јунака немачког епа („Нибелунзи“) и српског средњег века („Мач судбине“).¹⁸⁸ Из егзистенцијалних разлога је учествовао у графичком опремању недићевских листова и других издања и чувени Ђока Стрип – Јуриј Лобачев.¹⁸⁹ Осим њих и низ мање познатих руских емигрантских сликара је сарађивао са немачким „Југоистоком“, одељењем за пропаганду у влади генерала Недића и штампом која је у то доба објављивана у Србији. „Југоисток“ је објавио и неколико дела руских аутора и преводилаца.¹⁹⁰ Руски емигранти су одиграли одређену улогу и у дизајнирању „антимасонске и антикомунистичке изложбе“ коју је организовала у јесен 1941. београдска општина.¹⁹¹

Поједини руски емигранти су таласу антикомунистичке пропаганде дали свој публицистички и новинарски допринос. На пример, поменути Евгениј Меснер, који је стекао темељно војно образовање (Михајловска артиљеријска школа и Академија Генералног штаба) радио је као војни коментатор у српским (*Време, Општинске новине*) и руским (*Сегодня/Данас*) емигрантским новинама и пре рата. За време рата је постао борац Руског корпуса и поред тога неко време уређивао лист *Обнова* и активно сарађивао у *Новом Времену*, где је пуно писао о ратним дешавањима ван Србије.¹⁹²

Емигранти који су радили у просвети су наступали са антикомунистичким предавањима у градовима по унутрашњости Србије. Федор Федорович Балабанов (1897–1972) свршени теолог београдског Богословског факултета који је радио пре рата као наставник веронауке, психологије, црквенословенског језика, патрологије и филозофије у богословијама у Призрену и Сремским Карловцима,¹⁹³ након 22. јуна 1941.

¹⁸⁸ Zupan Z., „Руски емигранти у српском стрипу“, *Књижевна реџ*, № 27 (503), 1998; Zupan Z., „Konstantin Kuznjecov“, *Putevi*, 6 (35), 1990; Draginčić S., Zupan Z., *Istorija jugoslovenskog stripa*, Novi Sad, 1986; *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Policijski elaborat*, Bileća, 1953, str. 796; Лейкиндр О. Л., Махров К. В., Северюхин Д. Я., *Художники русского зарубежья. 1917–1939. Биографический словарь*, Санкт-Петербург, 1999.

¹⁸⁹ Лобачев Ђ., *Кад се Волга уливала у Саву*, Београд, 1997, стр. 112, 114, 116, 117, 121.

¹⁹⁰ Адамов Г., Шиле М., *Тајне океана: научно-фантастични роман*, Београд, 1943; Извољска Ј., Кесел Ж., *Распућин. Сумрак царства*, Београд, 1942.

¹⁹¹ Јовановић Н., „Антимасонска и антикомунистичка изложба у Београду 1941“, *НОР и револуција у Србији 1941–1945*, Београд, 1972; Кресо М., *Нјемачка окупациона управа у Београду, 1941–1944*, Београд, 1979; Николић К., *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд, 2000; ВА, собр. Командант Србије, ф. Пропагандно одељење Југоисток.

¹⁹² ВА, собр. Недићевска архива, к. 88, п. 14, д. 7, стр. 2.

¹⁹³ Косик В. И., *Русская Церковь в Югославии (20–40-е гг. XX века)*, Москва, 2000, стр. 230.

обратио се немачким властима са молбом да га упуте у домовину да држи тамо предавања „против комунизма и атеизма“. Ипак Балабанова нису упутили у Русију већ у Банат, где је држао антикомунистичка предавања о црвеном терору колективизације, колхозима, репресијама и друштвеној деградацији као последици комунизма. Он се толико прихватио овог посла да је чак разрадио општи план и методске препоруке за антикомунистичку агитацију, које је и предао београдском одељењу СД-а.¹⁹⁴ Професор Београдског универзитета Вјачеслав Сигизмунтович Жардецки је убеђивао питомце Завода у Смедеревској Паланци у залудност атеизма базираног на космогонији.¹⁹⁵ Слична предавања руски емигранти су имали и на подручју уже Србије. У околини Ваљева су наступали наставник историје Ваљевске гимназије др Ростислав Владимирович Плетњев¹⁹⁶ и наставник музичког васпитања исте гимназије Василиј Иванович Алтов,¹⁹⁷ богослов по струци, с тим да су им друштво на предавањима правиле „звезде“ српске десничарске идеологије, истакнути збораша Михајло Олчан и Боривоје Карапанџић.

Још једна мање упадљива, али не мање делотворна страна антикомунистичке активности руске емиграције у Србији за време рата су били неформални контакти појединаца са српском околином. Велики део ових акција се односи на ранији период и зато је ван оквира наше теме. Ипак, мора да се констатује да су традиционално блиски односи између царске Русије и Србије утицали на ширење идеје о опасности комунизма као насилне, атеистичке, антинационалне и антииндивидуалистичке идеологије међу значајним делом српске елите управо преко контаката са руским емигрантима. Најочитији пример су били односи између руских емиграната и ултрадесног покрета „Збор“.¹⁹⁸ Ови контакти остали су забележени у

¹⁹⁴ ИАБ, ф. Vds, д. В-361, стр. 5; д. В-336, стр. 4–14.

¹⁹⁵ Николова М., *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, 1942-1944*, Београд, 2010, стр. 120

¹⁹⁶ ВА, собр. Недићевска архива, к. 30, п. 5, д. 1, стр. 34, 77.

¹⁹⁷ ИАБ, ф. BDS, д. В-361, стр. 5.

¹⁹⁸ Трушнович Я. А., „Русские в Югославии и Германии, 1941–1945“, *Новый Часовой*, № 2, 1994; *Русский корпус на Балканах и во время II Великой войны 1941–1945 г.г. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников*, Нью-Йорк, 1963, стр. 19, 358; Љотић Д., „Мемоар упућен Војном заповеднику у Србији“ (1943), *Сабрана дела*, књ. VIII; „Меморандум Немцима“ (1944), „Писмо грофу Грабеу“ (29. 1. 1945), „Депеше Павлу Ђуришићу“, „Депеше Момчилу Ђујићу“, „Депеше Дражи Михаиловићу“, књ. IX, Београд, 2003; Граббе Г., *Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи)*, Нью-Йорк, 1978.

позитивном светлу и код руских и код српских учесника догађаја,¹⁹⁹ као и у музичком наслеђу „Збора“ и његовог војног крила – СДК. Корачнице СДК својим мелосом сведоче о утицају руске војничке песме, што иначе није типично за традиционалну српску војничку песму, у основи које је углавном балкански и делимично аустријски мелос. Једна од најпопуларнијих песама српских добровољаца „На сунцу оружје нам блиста“ је набољи пример за то. Не само музика већ и речи песме су резултат слободне обраде популарне руске војничке песме „Оружьем на солнце сверкая“, коју је почетком двадесетог века написао Владимир Александрович Сабинин, аутор многих руских романси па и најпознатијег аранжмана старије песме „Гори, гори, моја звезда“.²⁰⁰

Активно учешће руске емиграције у грађанском рату у Југославији није било само последица чврстих антикомунистичких ставова и жеље за повратком у отаџбину са победницима (Немцима). Радило се и о високом степену интегрисаности у живот новог завичаја, који се није испољавао само кроз мешовите бракове и увлачење локалних израза и навика у говор и свакодневницу избегличких маса. Радило се о стварању унутрашњих, дубоко интимних веза са земљом у којој су провели две деценије живота. У комбинацији ових осећаја и екстремног антикомунизма долази до „нееуклидских“ закључака о томе да њихова борба са српским покретом отпора немачком окупатору представља – помоћ Србима. Из снегом завејаних планина западне Србије, два дана уочи Божића, најсликовитије је о томе својој вољеној супрузи Лепосави Пешић у Панчево писао четрдесетогодишњи Павел Авчиников школовани официр, активни учесник грађанског рата у Русији, запослен пре рата у локалној пореској управи. Вод Авчињикова је учествовао у чишћењу терена код Мачковог Камена које се завшило потером и тешком борбом у којој је био убијен вођа партизанског одреда Влатко Ковач „Шпанац“, четири партизана је рањено и 11 заробљено. Ову акцију он посматра као помоћ сељацима који „у већини случајева сами траже казну овим одметницима за све зло које они чине, одузимајући народу храну, живину, прасад и свиње“. Авчиников у свом приватном писму изражава отворено сажаљење према „несретницима заведеним несвесним плаћеним агитаторима, који су у већини случајева благовремено успели побећи“. Срећа која је пратила подухват није могла да замагли осећај да је овај „свакодањи живот, пуни опасности и напора...“ бесмислен и не даје одговор „за кога? и зашта? коме је све ово потребно?“

¹⁹⁹ *Тврђава. Збирка добровољачке лирике*, Минхен, 1977; Савченко Б., *Кумиры российской эстрады*, Москва, 1998; Калугин В., *Антология военной песни*, Москва, 2006.

²⁰⁰ IAB, f. BDS, d. A-188.

Већ је тада на прелому 1941/42. постојала све магловитија идеја о „одласку на руски фронт“. Авчкинов није могао да не констатује да „Бог свети зна како и шта ће бити. Упали смо у један вртлог, а имали смо лепе жеље и наде, сада нама ништа друго не остаје само да чекамо како ће се развијати ситуација даље. Ја лично хоћу веровати у леп излаз, јер сам пошао са идеалом и чистом намером у души, па ћу бити стрпљив, док будем могао“. Његове речи су испуњене дубоком тугом.²⁰¹ Нажалост, већи део емиграната је сувише касно схватио да су Немци искористили због њихове идеологије и да их користе као помоћнике у експлоатацији окупираног простора.

Изузетно мали број део емиграната је одлучио да ступи у борбу против Немаца. Само поједини емигранти су се придружили партизанима. Неки од њих су погинули, потпуно анонимни, али два човека су постигла очити успеха код Тита. Владимир Смирнов, инжењер и питомац Београдског универзитета, отишао је „у шуму“ 1941. У рату је постао члан КПЈ и начелник Техничког одељења Врховног штаба НОВЈ. Увелико је допринео успеху партизанског маневра у бици на Неретви (био је одговоран за рушење моста, а касније за прављење импровизованог моста на рушевинама старог, преко ког су се партизани извукли из обруча). Фјодор Махин, бивши бели официр кога је у међуратном раздобљу заврбовала совјетска обавештајна служба, такође је ступио у КПЈ већ 1939. Он је отишао „у шуму“ 1941. када је имао 59 година. Радио је у пропагандном одељењу Врховног штаба НОВЈ, а крајем рата постао је начелник Историјског одељења Генералштаба. Најзад, мања група руских избеглица је одлучила да формира Савез совјетских патриота (ССП), који је илегално деловао (углавном у Београду) са циљем пропаганде и помоћи партизанској илегалности.²⁰² Мада су се чланови овог покрета сећали средине 1942. као почетка делатности ССП-а, ипак све до 1944. нити је Гестапо нити су партизански обавештајни органи знали за постојање ове организације нити су опазили њену делатност.²⁰³ Само неколико пута у документима Гестапоа су поменути имена вођа те организације Ф. Висторопског, В. Лебедева, И. Одиселидзе као „сумњивих лица“.²⁰⁴

²⁰¹ Гиљотен Ј. Ж., *Две моје домовине*, Горњи Милановац, 1991; Лобачев Ђ., *Кад се Волга улива у Саву*, Београд, 1997, стр. 118, 121, 129.

²⁰² *Делатност совјетске обавештајне службе у Југославији до 1948. Извештај за интерне потребе*, Београд, 1953.

²⁰³ М. Obradović, „Dve krajnosti u političkoj delatnosti ruskih izbeglica u Srbiji (1941–1945)“, *Токви историје*, 1–2/1997, Београд, 1997, стр. 148.

²⁰⁴ Тимофејев А., „Генерал Крејтер о будућности руске емиграције у Русији“, *Токови историје*, 4/2006.

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ РУСКИХ ЕМИГРАНАТА У ОКУПИРАНОЈ ЗЕМЉИ

Друштвени живот руских емиграната за време окупације доста је тешко реконструисати на основу релативно слабо очуваних извора. Најбогатију слику и највише извора можемо да пронађемо о животу највеће руске групације у Југославији за време рата – руске заједнице у Недићевој Србији, чија је већина у то време живела у Београду због економских и безбедносних разлога.

Када су генерала Скородумова заменили Крејтером и Штејфоном, Немци су се придржавали опште тактике ослонца на лица која имају (или тврде да имају) немачку крв, односно на оне које је нацистичка терминологија квалификовала као фолксдојчере – други у нацистичкој хијерархији народ после рајхсдојчера. Ипак, када се ради о променама у врху руске емиграције очигледно је да су се оба новопостављена руководиоца емиграције пре осећала руским царским официрима неголи припадницима Немаца „друге сорте“. Владимир Владимирович Крејтер у преписци са немачким властима је писао своја писма на руском, а после их је преводио на немачки код званичног преводилачког бироа, да не шокира Немце својим знањем „матерњег језика“.²⁰⁵ Борис Александрович Штејфон је потицао не из немачке већ из јеврејске породице из Харкова, чији отац је прешао у православље и омогућио сину каријеру царског официра.²⁰⁶ С тим да су и један и други себе сврставали (пре рата званично, а након избијања рата незванично) у доследне монархисте-легитимисте (заштитнике идеје о потпуном успостављању монархије у Русији), што је утицало и на њихово понашање и на избор помоћника за време рата.²⁰⁷

Мора да се истакне да расизам и етничка затвореност нису били типични за већину руских емиграната.²⁰⁸ Ово се веома добро види на

²⁰⁵ РГВИА, ф. Личные дела офицеров Генерального Штаба, Штейфон Б. А.; С. А. Маньков, „Харьковские цеховые – предки генерала Б. А. Штейфона (1881–1945)“, *Девяты́е Петербургские генеалогические чтения „Генеалогия городских сословий“*, Санкт-Петербург, 2005; Зуб Э., „И такие земляки бывают... Борис Александрович Штейфон“, *Событие*, № 28, Харьков, 8. 7. – 14. 7. 2004.

²⁰⁶ Бодиско В., „Русский Корпус 1941–45“, *Кадетская перекличка*, № 28, 1981; *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Policijski elaborat*, Bileća, 1953, стр. 645–646.

²⁰⁷ Што је непријатно изненадило Немце након формирања Руског корпуса. *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 2, Београд, 1976, стр. 808.

²⁰⁸ *Наши вести*, № 296, 1984, стр. 18–20.

примеру адаптације у руску средину „руско-српских“ бракова и рођене у њима деца. У српској средини ова деца су се веома често осећала одбаченом или бар страном, што је водило или самоизолацији или очајним напорима за интеграцију у ову средину уз помоћ прекомерних напора и жртви.²⁰⁹ Са своје стране, и руско друштво је пажљиво посматрало српске супруге сврставајући их у „новоприпојене Русиње“, али децу је без иједне примедбе прихватало у своју средину, уз неутрално запажање да „деца из унутрашности“ (односно тамо где су емигранти живели расејани и где су доминирали мешовити бракови, а деца из ових па и из руских бракова су била утопљена у српску средину) „лоше говоре руски“.²¹⁰

Крајем тридесетих година, а нарочито доласком рата на Балкан емигранти су све активније испољавали антикомунистичке ставове, не заборављајући ипак своје руско порекло. Због тога је део становништва (посебно у западним крајевима Југославије) видео у њима сународнике „црвене пошасте“, а други део непријатеље „прве земље социјализма“. Отуђеност је јачала нестанком истакнутих русофила краља Александра (Карађорђевића) и патријарха Варнаве (Росића). Овај осећај је одвајао емигранте од локалне средине и без обзира на успешну адаптацију,²¹¹ избеглице су се све јаче стапале у једну релативно хомогену друштвену групу са уједначеним обичајима, погледима и статусним особинама. Припадници ове групе су веома често сматрали себе носиоцима идеја и навика европске цивилизације и напретка у балканској средини.²¹² Овакво виђење себе се

²⁰⁹ *Ведомости Охранной группы*, № 32, 1942, стр. 4; *Русское дело*, № 27, 1943, стр. 3.

²¹⁰ О процесу адаптације руских емиграната у Југославији видети детаљније: Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану, 1920–1940*, Београд, 2006.

²¹¹ *Новый путь*, 1942: № 7, стр. 4; № 41, стр. 3; № 65, стр. 2; 1943: № 67, стр. 1; *Русское дело*, 1943: № 2, стр. 5; № 4, стр. 4; № 5, стр. 4; № 13, стр. 4; № 16, стр. 4; № 17, стр. 4; № 19, стр. 4; № 22, стр. 4.

²¹² Немци, па чак и Италијани су рангирани балканско становништво релативно ниско, али стриктно према „научним методама“. (Ristović M., *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa: 1940/41 – 1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991, str. 248–270, 328–331). Веома арогантан према „балканским домородцима“ је био и однос енглеских савезника, који је забележен у успоменама бројних „Лоренса од Арабије“ пристиглих у Србију 1941–1944. Веома отворене успомене је оставио Рутам (Rootham J., *Miss Fire: The Chronicle of a British Mission to Mihailovich*, 1943–1944, London, 1946), који је описивао околно становништво као јадан народ (Србе и Влахе) у „смешним округлим сивим капама“, „у назадној земљи међу најназаднијима“, где „стопа неписмености и венеричних болести јако је висока, а брака и поштења ниска“ итд. (Рутам Џ., *Пуцањ у празно*, Београд, 2004, стр. 27, 63). У успоменама руских емиграната написаним после рата и ван Србије има много више разумевања према народима Србије и Југославије, а поједине негативне појаве се описују као појединачне негативне појаве, а не као генерално правило. Погоршавање односа пре-

увек задржавало на нивоу констатације и није прелазило у нешто увредљиво и супериорно као што је то било типично за представнике неких других европских народа на Балкану.²¹³ Поглед на руску емиграцију као на носиоца културних традиција царске Русије такође је водио уједињавању емиграције као групе која је превазилазила границе државе боравка.

По доласку Немаца многа од ових уобичајених схватања и навика су морала да се промене и то на насилан и болан начин. Водећи део емиграције по својој школској спреми (а пре свега по свом менталном склопу) је спадао у посебну друштвену групу – „интелигенцију“, чија главна особина је увек била љубав према дискусијама и слободно испољавање својих критичких погледа на друштвено-политичке појаве локалних и глобалних димензија. Већина емиграната је учествовала у грађанском рату (или су бар били чланови породица учесника грађанског рата) у Русији. То значи да су они спадали у групу људи спремних да ризикују живот (или бар ниво материјалног благостања и статуса) ради заштите својих друштвено-политичких погледа. Због тога је предратна емиграција имала огорман број периодике, кратког века и још краћег будцета, која је покривала широки распон емигрантских погледа на политичке и друштвене изазове.²¹⁴

По доласку Немаца ово шаренило је било насилно ликвидирано. На самом почетку, услед стриктне цензуре, издавачки живот емиграције је потпуно прекинут. Тек се 13. јуна 1941. појавио *Руски билтен (Русский бюллетень)*, „недељно информационо издање руске емиграције“ под

ма Русима уочи и у току рата се обично објашњава као последица комунистичке пропаганде и других спољних утицаја.

²¹³ У међуратном периоду у Југославији је у различито време излазило више од 300 руских периодичних издања. Качаки Ј., *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији. Библиографија радова 1920–1944. Покушај реконструкције*, Београд, 2003, стр. 350.

²¹⁴ У предратно доба се бавио новинарством, писао је и уређивао низ новина десничарских погледа. (*Наше будуће* 1926, *Сводка* 1927, *Словен* 1927, *Всеславјанский клич* 1938, *Партизан* 1938, *Обозрение* 1939). Лањин је био члан десничарског друштва окупљеног око Скородумова. Након Априлског рата је написао критичку брошуру о разлозима муњевитог колапса државе (Ланин А. В., *Агония Югослави: воспоминания очевидца*, Белград, 1941). Још пре рата Лањин је као симпатизер идеја и праксе Трећег рајха успоставио присне везе са сарадником СД-а штурмбанфирером Краусом, који се бавио врвовањем и стварањем „пете колоне“ у Србији. После одласка са места уредника Лањин је под псеудонимом „М-12“ више пута писао „информације“ за београдску испоставу Гестапоа о сумњивом понашању појединих емиграната. IAB, f. BdS, D-250, D-818, картотека агентова; Качаки Ј., *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији. Библиографија радова 1920–1944. Покушај реконструкције*, Београд, 2003.

уредништвом Александра Лањина.²¹⁵ Било је објављено десет бројева билтена, који је престао да излази када су Немци, надахнути победама на Источном фронту, одлучили да им не треба активна помоћ емиграната, сменили су Скородумова и његово окружење и угасили *Руски билтен*, који је припремао емигранте на повратак и обнову Русије. Након стварања Руског корпуса, од 23. децембра 1941. је био покренут други недељник *Ведомости Охраној групи (Ведомости Охранной группы)* под уредништвом једног од чланова „руског шуцкора“ пуковника генералштаба царскоруске армије Јевгенија Меснера.²¹⁶ Недељник РОК-а је објављивао пропагандне белешке о деловању „шуцкора“, као и чланке који су описивали живот цивилних припадника руске емиграције.²¹⁷ Цивилни део руске емиграције у Србији осећао је драстични мањак информације и Биро је одлучио да покрене посебно издање за њихове потребе. Зато су се 8. фебруара 1942. појавиле посебне новине за цивилни део руске емиграције у Србији – *Новиј пут (Новый путь)*, „информациони недељни орган Бироа за заштиту интереса руске емиграције“ под уредништвом Бориса Ганусовског,²¹⁸ који је имао легитимацију фолксдојчера иако је његово немачко порекло било спорно. Ганусовски је објавио 21 број новина, али од јуна 1943. *Новиј пут* и *Ведомости Охраној групи* су се спојили у један недељник *Рускоје дело (Русское дело)* који је објављиван све до 15. новембра 1944. Овај недељник је уређивао Константин Милер који је такође спадао у групу фолксдојчера. Осим тога на пролеће 1944. група козачких сепаратиста је покушала да

²¹⁵ Његови теоретски радови о антипартизанским операцијама, написани у послератно време на основу искуства у борби Руског корпуса, актуелни су и данас. (Меснер Е., *Хочешь мира, победи мятежвойну!*, Москва, 2005). Зборник његових радова је био објављен у едицији „Руски војни зборник“ у издању Војног универзитета Министарства одбране РФ и уз подршку Федералног програма издаваштва Русије.

²¹⁶ Повремено су се појављивала и друга мања издања Руског корпуса: „Сигнал. Издание Русског Корпуса. [1943: № 18], Потешный. Журнал русског охранныг корпуса в Софии. [1942–1943 № 1–35.]“, према Шатов М. В., *Библиография Освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941–1945)*, Њу-Йорк, 1961.

²¹⁷ Ганусовски је у предратно време зарађивао за живот као возач и продавац аутомобила. Иако је стигао на Балкан без родитеља, у групи евакуисаних кадега, успео је захвљујући својим способностима и државној подршци Краљевине Југославије да упише Београдски универзитет. Заједно са својим другарима из кадетског корпуса а касније студентима Београдског универзитета Ганусовски је покренуо хумористички часопис *Бухъ!!!* (1930–1936) који је био популаран код емиграната због своје мешавине чврстог антикомунистичког става и хумористичког прилаза тешкоћама из свакодневице Руса у избеглиштву. Ганусовски Б., *10 лет за железным занавесом. 1945–1955. Записки жертвы Ялты. Выдача XV казачьего корпуса*, Сан-Франциско, 1983.

²¹⁸ ГАРФ Р5752, оп. 1, д. 9, стр. 24.

покрене своје гласило *Реч (Речь)* које је имало веома кратак век због мањка средстава и интересовања јавности, јер је већина Козака у Србији била негативно расположена према идејама независне „Козакије“.²¹⁹ Последње гласило руске „беле емиграције“ на Балкану *Русское дело* је нестало тако што је било спојено са листом *За Родину*, који је од 1942. објављивала 693. пропагандна чета 2. оклопне армије Вермахта. Нови лист под називом *Борьба* је уређивао Е. Меснер, у звању фелдфебела Вермахта. *Борьба* је била намењена за убацивање у позадину непријатеља и кориштена је у пропагандне сврхе против војника III украјинског фронта.²²⁰

На подручју Југославије 1943–1945. у објављивању периодичних издања је учествовао и пропагандни одсек (вод) Козачке дивизије.²²¹ У организацији ових издања после затварања листа *Новиј пут* је учествовао и Борис Ганусовски, који је добио чин поручника и место у воду пропаганде.²²² Издања Козачке дивизије су била намењена само припадницима дивизије, али су сигурно циркулисала и код рођака, познаника и окружења војника ове дивизије.²²³ Постојале су и новине 162. туркестанске дивизије, која је учествовала у борби против партизана у Хрватској и Словенији.²²⁴ Осим тога након окретања Немаца ка Власову на подручју НДХ пропагандисти

²¹⁹ „*Борьба*, ф. п. 47579. [1944: № 6–7] [1945: № 11–17 јанв.]“ према Шатов М. В., *Библиография Освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941–1945)*, Њу-Йорк, 1961; Огороков А. В., *Особый фронт: Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны*, Москва, 2007, стр. 199.

²²⁰ *Бюллетень пропагандиста 1-ой Казачьей дивизии, Казачий клич, Офицерский бюллетень Первой Казачьей дивизии, Пропагандный взвод Первой Казачьей дивизии говорит вам о положении* излазили су повремено 1943–1945.

²²¹ Ганусовский Б., *10 лет за железным занавесом. 1945–1955. Записки жертвы Ялты. Выдача XV казачьего корпуса*, Сан-Франциско, 1983; Скрылов А. И., Губарев Г. В., *Казачий исторический словарь-справочник*, Кливленд (Охайо), 1966–1970.

²²² У свим градовима где су били стационарани припадници дивизије долазило је до упознавања локалних руских емиграната и „побуњеника против комунизма“. Као болница за рањенике дивизије се користила војна болница РОК-а смештена код Београда, што је такође доприносило јачању веза између припадника дивизије и цивилног руског становништва и морало је да води ширењу информација из козачких новина. Војни музеј, збирка фотографија.

²²³ „*Свобода. Орган 162-й пехотной немецкой дивизии* .[1942–1943: № 26 (40), 22 июля 1943 г.]“ према Шатов М. В., *Библиография Освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941–1945)*, Њу-Йорк, 1961. *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 629; Hoffmann J., *Die Kaukasien 1942/43: Das deutsche Heer und die Ostvölker der Sowjetunion*, Freiburg: Rombach, 1976.

²²⁴ *Летописи Временных лет 1642–1942 Бутырского лейб-Эриванского полка*, Сараево, 1942; *Ярославна, Издание молодежи Русской колонии в Загребе*, 1942–1943.

РОА почетком 1945. су почели да објављују *Рускиј весник* (*Русский вестник*), „новину за добровољце-народе Русије на Балкану“. Осим тога припадницима војних формација и цивилним емигрантима биле су доступне још једне универзалне новине на руском језику – руско издање немачког илустрованог пропагандног листа *Сигнал*, које је штампано од октобра 1941. до јула 1944.

У НДХ и поред забране издавачке делатности руских емиграната, ипак су се штампала „ручно“ поједина издања чији излазак је више сведочио о довитљивости појединаца него ли о постојању активног емигрантског издаваштва.²²⁵ У Загребу је постојао пандан српском емигрантском Бироу – Посебно представништво руске емиграције код владе НДХ, на челу са бившим царским конзулом у Бечу и Загребу Георгијем Ферминим, које није имало средстава за штампање својих новина. Међутим, преко „руских војних организација избеглица у НДХ“ поједини чланови Представништва су периодично састављали, ручно умножавали и растурали по емигрантским колонијама у Хрватској и Босни посебан *Извод вести*.²²⁶ Овај *Извод вести* су уређивали генерал Данијил Драценко, а од 1942. генерал Иван Пољаков.²²⁷ Број руских избеглица у осталим деловима Југославије је био још мањи, па је зато само у Војводини постојало локално емигрантско издање, које је штампала руска црквена заједница у Новом Саду.²²⁸

У Србији су излазиле чак две црквене периодике: званично издање РПЦ(з) које је уређивао секретар Синода РПЦ(з) Јуриј (Георгиј) Грабе²²⁹ и ултрадесничарско издање које је уређивао Ексакустодиан Махараблидзе,²³⁰ бивши секретар Синода и критичар Грабеа, али не и владика или самог Синода. То су била једина издања руске емиграције која су излазила и пре рата и под немачком окупацијом. Часопис Махараблидзеа је био место окупљања „чврсте струје“ у РПЦ(з). Ту су били: познати публициста и проповедник протопрезвитер Владимир Востоков, последњи протопрезвитер царске руске армије Георгиј Шавелски и сам Ексакустодиан Махараблидзе, који је некада био начелник канцеларије протопрезвитера царске армије.

²²⁵ *Сводка. Еженедельное издание русских военных организаций на территории НДХ, Загреб, 1941–1944.*

²²⁶ ГАРФ Р5752, оп. 1, д. 8, стр. 3–4.

²²⁷ *Бюллетень Представительства Высокопреосвященного Серафима, Митрополита Берлинского и Германского и Средне-Европейского округа для православных русских приходов в Королевстве Венгрии* (према Качаки Ј., *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији. Библиографија радова 1920–1944. Покушај реконструкције*, Београд, 2003, стр. 49).

²²⁸ *Церковная жизнь*, Белград, 1933–1944.

²²⁹ *Церковное обозрение*, Белград, 1932–1944.

²³⁰ *Новый путь*, № 53, 1943, стр. 2.

У руској штампи која је објављивана у Србији за време рата одсијавала је „као сунце у малој капи воде“ већина новинарских трендова Трећег рајха.²³¹ Нацистички ментори који су се борили са „готиком“ у Немачкој, у руској штампи су одлучили да убрзано изведу реформу правописа и увели су нови скраћени „бољшевички“ правопис који се појавио после 1918. и изазивао негативне емоције код „ортодоксних патриота“ у емиграцији.²³² *Руски билтен*, који су штампали доследни „леgitимисти“, придржавао се свих норми старог правописа. Стари правопис је све време излажења задржало и званично гласило РПЦ(з) – *Церковнаја жизнь*. Прелазну и накарадну позицију је заузело гласило „црквене опозиције“ – *Церковноје обозреније*, које је изгубило „ять“ и „твердый знак“ у септембру 1943, али је покушало да задржи остале особине старог правописа (компликовани систем падежних завршетака речи). Уредништво је обећало да ће касније вратити изгубљене „твердый знак“ и „ять“, објашњавајући овај напрасни губитак одсуством ових знакова у „комплету слова од штампарске машине за бугарске новине“ који је коришћен за штампање листа *Церковноје обозреније*.²³³ С друге стране, новине Руског корпуса су већ почетком пролећа 1942, „да се уштеди простор“, избациле „твердый знак“ на крају речи, али су задржале до краја свог постојања стари правопис, слова „ять“ и „і“. Сличну политику „штедње простора“ је спроводио и *Новиј пут*, који је сачувао стари правопис и азбуку, али је изгубио „твердый знак“ на крају речи.

Најоштрије питање правописа се појавило после настанка листа *Рускоје дело* – уједињеног издања Руског корпуса, руских одреда Хипо и Бироа за заштиту права руске емиграције у Србији. Већ у првом броју уредништво је саопштило да ће објављивати лист према новом правопису, „да се на тај начин елеминишу макар и безначајне у бити препреке (...) које би могле да настану у размени идеја Руског Зарубежја са (...) одредима нових руских генерација, који се сада боре против бољшевизма у име Русије и који су се такође

²³¹ Наређење Мартина Бормана од 3. јануара 1941, које је било потписано на заповест Хитлера, сматра готику („фрактуру“) званично непожељном као неаријевску по пореклу. Према мишљењу савремених научника на забрану је утицала и жеља да се појача немачки пропагандни утицај код становника Нове Европе која је веома тешко разумела „готику“. Карл А., *Fraktur: Form und Geschichte der gebrochenen Schriften*, Mainz, 1993; Luidl P., *Die Schwabacher – Die ungewöhnlichen Wege der Schwabacher Judenletter*, Augsburg, 2004.

²³² Веома чудно објашњење с обзиром на то да су у бугарској азбуци до 1945. постојали и „твердый знак“ – „ер гољам“ и „ять“ – „е двојно“. Уз ову очигледну нелогичност Махараблудзе је сачувао слово „і“ које није постојало у бугарској азбуци. *Церковное обозрение*, № 9, 1943, стр. 1.

²³³ *Ведомости Охранной группы*, № 14, 1942, стр. 4.

делимично улили и у наше редове²³⁴. Због овог превише суптилног покушаја да се објасни воља немачких ментора, уредништво је било бомбардовано десетинама љутих и чак агресивних писама чији аутори су га оптужили за мањак националне свести, културе и отпора према „црвеном отрову“. У одговору уредништво је назвало ауторе ових писама „новим староверима“ и истакло да нови правопис већ користи 180 милиона Руса у завичају, да су нова правила припремила још пре револуције царска руска Акадамија наука и да је реформа неопходна да се оствари успешно уједињавање са читавом масом руског народа.²³⁵ Ипак, уредништво је морало да посвети још неколико бројева доказивању корисности и исправности реформе. Било је објављено детаљно научно објашњење новог правописа, које је написао историчар и филолог Александр Погодин, и кратко објашњење „сржи и основа новог правописа“, које је формулисао стручњак за руску књижевност и наставник руског језика и књижевности у кадестом корпусу у руско-српској гимназији Владимир Топор-Рабчински.²³⁶

Уз јасну пропагандну и идеолошку мотивисаност, реформа правописа вероватно је ипак донекле имала узрок и у штедњи новинског папира. Проблем мањка папира је био критичан – јер су емигрантске новине стално „мршале“. *Руски билтен* је имао 10 страна, *Новиј пут* – четири, а *Ведомости Охраној групи* – шест али дупло смањеног формата, што је укупно давало седам страница недељних новина руске емиграцији у Србији. *Руско дело* је на почетку имало шест страница, а од бр. 9 – само четири.

Мањак папира, слова и правописних правила уредништва емигрантских листова су покушавала да компензују борбеним духом и јачањем осећаја заједништва и мисионарских визија у редовима емиграната. Новинар листа *Новоје време*, који је носио православно име Василиј и славно у Новој Европи презиме Розенберг, резимирао је постигнућа листа након годину дана постојања. *Новоје време* спада у „групу идејних новина обновљене Европе...“, ствара јавно мњење..., брани и објашњава духовне вредности, које... сматра потребнима за културни, морални и материјални развој народа и нације²³⁷. Ово је било отворено признање чињенице да су војна издања руских емиграната у политчком смислу (и глобалном и локалном) била орган немачке пропаганде, и дословице су преписивала све политичке информације из немачких или српских (под контролном Немцима) новина.

²³⁴ *Русское дело*, № 1, 1943, стр. 2.

²³⁵ *Русское дело*, 1943: № 7, стр. 5, № 10, стр. 4.

²³⁶ *Русское дело*, 1943: № 16, стр. 4, № 16, стр. 4.

²³⁷ *Новый путь*, № 53, 1943, стр. 2.

Очигледно стање у уређивачкој политици није било јасно неким емигрантима који су навикли да виде у новинама огледало друштвене мисли и политичких дискусија. „Смештени у београдским станчићима у поткровљу или бункеру у брдима“, руски емигранти су тежили да изразе у писмима уредништву и чланцима своје глобалне политичке идеје, бележећи на тај начин трагове жучних дискусија и расправа који су се водиле у круговима познаника и пријатеља. Нажалост, ови „политички“ и „хиперкритички“ чланци су завршавали свој пут у уредничкој канти за смеће.²³⁸ Уредништво је било преплављено безбројним чланцима и писмима са саветима „Рибентропу, Розенбергу и Власову“ и обратило се читаоцима молбом да прекину са писањем „политичких радова“ и да шаљу „извештаје информативног карактера..., о културном раду..., приказе свакодневнице, књижевне прилоге и белешке“;²³⁹ не заборављајући „да је Русија пропала од критике“.²⁴⁰ На тај начин новине (као пропагандно издање војног времена) су покушавале да заштите стратешку залиху друштва у рату – „ведрина духа“.²⁴¹ Насилни осмех „опимизма“ је водио томе да су читаоци у мањку реалних информација покушавали да читају новине „између редова“ и видели су одраз песимистичког развоја ствари по окупациони режим чак и у најави извођења комада Лава Толстоја „Живи леш“.²⁴²

Мањак средстава за јавно информисање посебно су осећали усамљени војници забачених гарнизона и посада издвојених бункера Руског корпуса, као и они у мањим емигрантским колонијама у српској унутрашњости. Овај мањак Штејфон и Крејтер су покушали да надоместе посебним руским емисијама на Радио Београду.²⁴³ Прва радио-емисија је била емитована 17. августа 1943. и трајала је 30 минута. Емисија је била започета молитвом „Верују“, коју је отпевао хор мушких гласова Руског корпуса, затим су емитовани кратки поздрав генерала Штејфона, кратке белешке о свакодневном животу корпуса и преглед политичких догађаја недеље, који

²³⁸ *Русское дело*, № 4, 1943, стр. 5.

²³⁹ *Русское дело*, № 3, 1943, стр. 5.

²⁴⁰ *Русское дело*, № 4, 1943, стр. 5.

²⁴¹ *Ведомости Охранной группы*, № 75, 1943, стр. 6; *Русское дело*, № 1, 1943, стр. 6.

²⁴² *Русское дело*, № 25, 1943, стр. 3.

²⁴³ Иако су ово биле прве радио-емисије на Балкану за Русе ово нису биле прве радио-емисије на руском. Већ у лето 1941. на таласима Радио Београда су емитоване пробне краће емисије за Украјинце и Козаке на украјинском и руском језику. *Казачий вестник*, № 1 (22 августа), 1941, стр. 7.

су се смењивали са руским царским маршевима, песмама руских песника и руским народним песмама.²⁴⁴

Руске емисије су даване сваког уторка у 14 сати, а после су их пребацили на 18, али су им дали више времена и проширили садржај.²⁴⁵ Основни проблем на путу ширења електронских медија био је мањак радио-апарата. За поребе пријема руских радио-емисија користили су војничке радио-станице и радио-апарате у касарнама Руског корпуса, као и војне машине службе пропаганде, које су имале снажан разгласни систем,²⁴⁶ који је преносио песме и прогласе радио-станице на 200-300 метара.²⁴⁷ Осим тога у зградама председништва емигрантских колонија је организовано бесплатно и јавно „радио-слушање“, као што је то на пример било у позоришној сали Руског дома. Окупљени испред звучника слушаоци су могли да чују не само политичке вести већ и радио-драме (од Островског до Аверченка), руску симфонијску музику и оперске арије (из опера „Русалка“, „Кнез Игор“, „Садко“ и др.), љубавне песме („романсе“), кубанске и донске козачке хорова, руске и украјинске народне песме и шаљиве песмице („частушке“). Уметнички део програма се састајао од мешавине грамофонских снимака из збирке Београдског радија и наступа популарних емигрантских певача и песника уживо.²⁴⁸

Идеја заједничког окупљања због „јавног слушања“ се толико допала емигрантима да је дошло до стварања „усмених новина“. „Усмене новине“ су се појављивали не само у војним колективима већ и у црквама и појединим колонијама. Сигурно је постојао ризик од тога да се ове усмене новине претворе у отворени пропагандни наступ, „политичку информацију“. Организатори су их сматрали добрим поводом за заједничко окупљање и дружење усамљених у свакодневной колотечини руских избеглица: „у монотоном животу између планинских врхова и дивљих шума у усамљеним малим насељама, једном недељно су добијали разлог да се окупе сви заједно на 1-2 сата, да се одморе од напора службених обавеза, да се разоноде и послушају неке (...) реферате“, песме, рецитације и грамофонске плоче.²⁴⁹ Тешко је оценити који је заправо био однос емиграната према „усменим новинама“ и да ли су оне добиле неку већу популарност.

²⁴⁴ *Русское дело*, 1943: № 11, стр. 1; № 12, стр. 3.

²⁴⁵ *Русское дело*, 1943: № 13, стр. 4; № 14, стр. 3; № 23, стр. 3; № 24, стр. 3;

²⁴⁶ *Русское дело*, № 13, 1943, стр. 3.

²⁴⁷ Lerner D., *Psychological Warfare Against Germany, D-Day to VE-Day*, New York, 1949.

²⁴⁸ *Русское дело*, 1943: № 24, стр. 4; № 25, стр. 3; № 26, стр. 3; № 28, стр. 3; № 29, стр. 3; № 30, стр. 3.

²⁴⁹ *Русское дело*, 1943: № 27, стр. 4; № 29, стр. 4; № 19, стр. 3; № 21, стр. 3; № 21, стр. 4.

Мања идеолошка обојеност и већи ниво неформалне отворености били су присутни у другом облику јавне комуникације – јавном „испијању чаја“. Осим овог традиционалног руског напитка, конзумирала су се и друга пића и закуске, а „чајанка“ је означавала неформално дружење у „загрејаној“ атмосфери. Традиционално су постојале две врсте чајанки. Прве су биле нека врста сусрета једног удружења, школе или групе лица која су делила заједничке успомене (на пример сусрети слушалаца Педагошких курсева под управом професора Штумфа, сусрети слушалаца виших војно-научних курсева у иностранству под управом професора Головина, учесника првог кубанског похода који је предводио генерал Корнилов, сусрети дипломаца Павловског војног училишта) и спроводили су се у облику обичних свечаних ручкова, о трошку учесника.²⁵⁰ Друга врста чајанке се звала „чајанка-концерт“ и организована је у добротворне сврхе. Прилоге у добротворне сврхе (зимска помоћ сиромашним, старим и болесним припадницима емиграције, развој руских школских установа, побољшавање исхране и обнављање одеће за децу у емигрантским домовима и сиротиштима) су сакупљали Савез руских жена или Родитељски савези руско-српске гимназије и кадетског корпуса. На овим забавама сви заинтересовани су могли да дођу у салу Руског дома (или локалне колоније), ближе позорници је било постављено неколико столова и столица, а даље су били обични редови столица. На услузи посетиоцима је био и бифе који је продавао чај, алкохолна пића и закуске по кафанским ценама. Посетиоци су уживали у наступима глумаца, глумица и другим атракцијама које су организовали приређивачи забаве. У добротворне сврхе су ишли и приходи од улазница по симболичним ценама, као и од наплате места за столовима, од бифеа, лутрија и директних прилога учесника.²⁵¹

Класични позоришни и естрадни наступи у Руском дому су такође били значајан део живота руске емиграције у Београду.²⁵² На позорници Руског дома 1941–1944. посетиоци су могли да виде бројне драмске представе и наступе појединих балетских, оперских и естрадних уметника. У последњој позоришној сезони Руског дома цара Николаја 1943/44. гледаоци су могли да виде не само драмске наступе већ и балетска и оперска дела руске класике. Понос руских гледалаца су изазвале богата, без обзира на ратне недеће, извођења

²⁵⁰ *Новый путь*, 1943: № 50, стр. 4; № 53, стр. 2; № 54, стр. 4; *Русское дело*, № 3, 1943, стр. 6.

²⁵¹ *Русское дело*, 1943: № 2, стр. 6; № 3, стр. 6; № 5, стр. 6; № 7, стр. 6; № 9, стр. 4; № 22, стр. 4; № 23, стр. 4; № 24, стр. 4; № 25, стр. 4; № 28, стр. 4.

²⁵² Овај део руског културног живота веома добро је описао Виктор Косик. Косик В. И., *Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде (1920–1950-е годы)*, Москва, 2007.

класичних опера „Јевгениј Оњегин“ и „Царска невеста“. У извођењу ових опера су учествовали и певачи из Српског народног позоришта.²⁵³ О посећености наступа сведочи чињеница да су они финансијски покривали трошкове руске трупе. Руска трупа је плаћала у државни буџет Србије и порезе на зараду, кога су биле ослобођене само добротворне и ученичке аматерске представе.²⁵⁴ Глумци са позорнице Руског дома су изводили свој „уметнички родослов“ од чувене трупе „Московског Художественног театра“ (позоришне групе Станиславског и Немирович-Данченка), односно тог дела трупе који је одлучио да напусти Русију 1919. Реперторар који су могли да виде посетиоци Руског дома 1941–1944. је био као и пре рата богат и кретао се у распону од Ибзена до Островског, и од Гамсуна до заборављених у наше време популарних драмских писаца царске Русије Лава Урванцова и Александра Косоротова.²⁵⁵ Талентовани глумац и режисер Александр Черепов²⁵⁶ предводио је трупу Друштва руских сценских уметника у Србији. Трупа је била толико успешна да је у јулу 1943. донела одлуку да се прошири и расписала је конкурс како би се појачала „младим снагама... оба пола“.²⁵⁷ Осим трупе Друштва руских сценских уметника и руских глумаца из Српског народног позоришта, у Србији се професионалним естрадним наступима бавио и естрадни ансамбл Руског корпуса „Весели бункер“ и његова звезда – Сергеј Франк. Ансамбл Сергеја Франка је био интегрисан у Руски корпус као војна испостава национал-социјалистичке организације „Снага кроз Радост“ (Kraft durch Freude, KdF), али је наступао и за потребе цивилног дела руске емиграције у српској унутрашњости са музичким и хумористичким наступима. Осим тога позоришне наступе у Руском дому редовно је приређивала и аматерска трупа руско-српске београдске гимназије уз подршку Родитељског комитета. Њихови наступи су имали хуманитарни карактер и служили су прикупљању прилога за „ученике и ученице мањих могућности“ (односно сиромашнијег стања).²⁵⁸

²⁵³ Тематско поглавље „Позориште и уметност“ и њему слична по садржају „Хроника Београда“ су били саставни део сваког броја *Руског дела* и *Новог пута* и често су најављивали нове представе на позорници Руског дома. Ова брза смена представа је била повезана и са ограниченим бројем руских становника Београда, што је приморавало глумце да брзо обнављају репертор.

²⁵⁴ *Новый путь*, № 54, 1943, стр. 4.

²⁵⁵ *Новый путь*, № 58, 1943, стр. 4; *Русское дело*, № 11, 1943, стр. 4.

²⁵⁶ Марковић О., Чолић Д., „Александр Черепов и Руско Драмско Позориште за Народ“, *Руска емиграција у српској култури XX века*, зборник радова, т. II, Београд, 1994, стр.136–137.

²⁵⁷ *Русское дело*, № 6, 1943, стр. 6.

²⁵⁸ *Русское дело*, № 21, 1943, стр. 4.

Руска емиграција у Србији имала је и још један облик стваралачког самоизражавања – била је настављена предратна традиција уметничких изложби. Највеће изложбе су биле организоване у лето 1942. и лето 1943. у Павиљону „Цвијета Зузорић“ на Калемегдану.²⁵⁹ Њихов организатор је био сликар, популаран у емигрантској средини Југославије, Сергеј Кучински. У организацијама изложби је активно суделовао и талентовани руски емигрантски сликар Степан Колесников,²⁶⁰ а поред њега сликари и уметници Резников, Сосновски, Вербицки, Загородњук, И. Рик и Л. Рик-Ковалевска.

На првој изложби која је отворена 2. августа 1942. било је изложено 300 радова 24 уметника (С. Алисов, К. Антонова, О. Бенсон, А. Биковски, Г. Бојаџиева, А. Вербицки, О. Данилевич, В. Загородњук, А. Золотарев, С. Колесников, О. Колб-Селецка, С. Кучински, С. Латишев, Б. Линевић, М. Орбељани, Б. Резников, И. Рик, Л. Рик-Ковалевска, А. Сосновски, М. Хрисогонов, П. Челнокова, Б. Шаповалов, И. Шрамченко и Б. Јузепчук). Сликарске технике су биле разноврсне: уље, темпера, акварел, графика, мермерна и гипсана скулптура и „слике горењем на дрвету“. Тематика је била такође веома широка: пејзажи Србије и јадранске обале, мртва природа, призори из балканског живота и руске свакодневице, мотиви из руских бајки. Стил радова (а донекле и одабир тема) је спадао у ону мешавину класицизма и реализма са нијансама натурализма која се потпуно уклапала у званични уметнички укусу Трећег рајха.²⁶¹ Изложба је имала снажну подршку немачких, српских и руских званичника. Отварању су присуствовали министар просвете у влади Милана Недића Велибор Јонић и немачки војни командант Београда генерал-мајор Адалберт Лончар а изложбу је отворио начелник Руског бироа генерал Крејтер; на дан затварања изложбу је посетио начелник Извршног комитета војног команданта Србије бригаденфирер СС-а Харалд Турнер,²⁶² који се „топло дружио“ и „детално је разговарао са сваким уметником који је учествовао у изложби“. Без обзира на августовске врућине, изложба је била добро посећена и због тога су је организатори продужили за седам дана па је изложба уместо две трајала три недеље, све

²⁵⁹ О предратној историји овог изложбеног простора видети: Vučetić-Mladenović R., *Evropa na Kalemegdanu: Cvijeta Zuzorić i kulturni život Beograda 1918–1941*, Beograd, 2002.

²⁶⁰ *Степан Колесников*, Москва, 2003.

²⁶¹ Grosshans H., *Hitler and the Artists*, New York, 1983; Adam P., *Art of the Third Reich*, New York, 1992; Steinweis A., *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany: The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts*, Chapel Hill (North Carolina), 1993; Michaud E., *The Cult of Art in Nazi Germany*, Stanford, 2004.

²⁶² Генерал Турнер је био крив за убиства хиљада Јевреја и организацију озлоглашеног концентрационог логора на Сајмишту. Видети: Manoschek W., *Serbien ist judenfrei*, München, 1993.

до 23. августа 1942. Било је продато више од 3.000 улазница, а посетиоци (Срби, Руси, официри и војници окупаторских снага) су куповали и неке слике.²⁶³

Одушевљена успехом ове изложбе, 26. новембра 1942. у бифеу Руског дома се поново окупила група руских сликара да испланирају следећу изложбу.²⁶⁴ Код сликара се родила амбициозна идеја да окупе руске уметнике не само из Србије већ и из Бугарске и других околних земаља. Овај покушај да се „прошире“ географски оквири у последњем тренутку су одбациле окупационе власти и зато се није остварио. Сложена структура суревњивих дипломатских, политичких и безбедносних служби Трећег рајха задужених за контролу над „југоисточним простором“ и сујета режима балканских сателита су чинили регионално удруживање руских уметника веома компликованим. Дефинитивни негативни став Немаца је био изнет у последњем тренутку и због тога организатори изложбе нису успели да обавесте све заинтересоване сликаре из Србије и на изложби је учествовало мање радова (нешто више од 200) и сликара (18 аутора) него на првој. Отварању су присуствовали „истакнути гости“ из окупационе управе, чланови дипломатског кора и претставници српске владе. Изложба је била отворена 20. јуна и, као и претходна, била је добро посећена и продужена за недељу дана од планираног рока. Овај пут сликари нису само продали већи део својих радова већ су и „добили наруџбе за нове портрете и пејзаже“.²⁶⁵ Радови „страни савременом декадансу, поквареном естетском укусу... на служби код апстрактних идеја“ очито су привлачили купце.²⁶⁶ Уметници који су учествовали на изложби спадали су у оне који се нису „поклонили модернизму“ и патили од његовог деспотизма, што није могло да не изазове симпатије посетилаца изложбе из Рајха и његових савезника.²⁶⁷

Комерцијални успех и посећеност су подстакли организаторе да, у очекивању следеће летње изложбе 1944,²⁶⁸ припреме још једну у међувремену.

²⁶³ *Новый путь*, 1942: № 25, стр. 3; № 26, стр. 3; № 27, стр. 1; № 27, стр. 3–4; № 28, стр. 3; № 29, стр. 3; № 30, стр. 3.

²⁶⁴ *Новый путь*, № 42, 1942, стр. 4.

²⁶⁵ *Новый путь*, № 65, 1943, стр. 4; *Русское дело*, 1943: № 1, стр. 6; № 2, стр. 6; № 3, стр. 6; № 4, стр. 6; № 5, стр. 6; № 6, стр. 6.

²⁶⁶ *Русское дело*, № 6, 1943, стр. 4.

²⁶⁷ *Исто*.

²⁶⁸ Ова изложба, као и низ других активности Руског дома (припрема позоришне сезоне, припрема за отварање школске године) су били прекинути крајем лета 1944. када је била започета евакуација немачких окупационих и руских емигрантских установа и одлазак избеглица на Запад. Сигнал за неизбежност краја немачке окупације и долазак Совјета

Водећи руски сликари у Србији – Бојацијева, Вербицки, Загородњук, Золотарев, Ковалевска, Колесников, Колб-Селецка, Кучински, Рик, Сосновски, Хризогонов и Шрамченко су учествовали у овој једнодневной изложби. Изложба је била организована као сликарско вече 15. децембра 1943. и била је праћена аукцијом слика и концертом руске музике. Део прихода од изложбе је био потрошен на зимску помоћ сиромашним, болесним и старим члановима руске емиграције. Заслужује пажњу чињеница да је приход од прве изложбе (1942. године) био 6.000 динара, а вече руских сликара (15. децембра 1943) је само за добротворне сврхе донело 202.000 динара!²⁶⁹ Овај неочекивани успех је убедио сликаре да има простора за још једну изложбу и била је организована Новогодишња изложбена продаја од 19. до 29. децембра 1943. – последња како се после испоставило изложба руских сликара емиграната у „Руском дому Цара Николаја Другог у Београду“.²⁷⁰

Припреме за летњу изложбу 1944. као и за низ других културних активности у Руском дому (отварање позоришне сезоне и почетак школске године за ученике и ученице руске гимназије) били су прекинути у августу 1944. због започете евакуације немачких окупационих и руских емигрантских установа. Сигнал за почетак убрзане евакуације је био муњевити продор Црвене армије на територију Румуније и капитулација краљевске румунске војске поражене у Јаско-кишињевској операцији (20–29. августа 1944). Материјали изложбе спремни за евакуацију и већи део друге имовине Руског дома, према успоменама организатора изложбе, био

је била успешна јашко-кишињевска операција (20–29. августа 1944) која је представљала муњевити слом Велике Румуније. Веома интересантно јесте то да је материјал изложбе спремљене за евакуацију, као и значајан део друге имовине Руског дома, према успоменама организатора евакуације, био изгубљен. „Према казивању, за вријеме њемачке окупације ове слике су биле спремљене да се транспортују у Њемачку и тренутно су биле склоњене у просторије клинике. Један од доктора, видевши радове позантог сликара у Београду, украо их је и сакрио на друго мјесто. Већ после рата, када је Степан Колесников сазнао о томе, поклонио је све те слике клиници... без обзира на многобројне финансијске потешкоће, које је трпјела, а трпи и сад ова клиника, слике и даље украшавају њене зидове и служе као духовна подршка или својеврсна амајлија свима онима који раде на клиници.“ Подстанитскаја Т., „Сликари руске емиграције у Црној Гори. Вјековне везе Црне Горе и Русије,“ *Побједа*, 20. децембар 2008.

²⁶⁹ Ово је био огроман новац, чак и ако се узме у обзир вештачки високи однос рајхсмарке према динару (1 РМ = 20 динара). Најскупља продата слика – С. Ф. Колесникова „Сејатељ“ (136.000 динара) – коштала је 6.800 РМ, односно годишњу (!) плату пуковника РОК-а. Јасно је да оволики износ није могао да плати један емигрант.

²⁷⁰ *Русское дело*, 1943: № 27, стр. 4; № 28, стр. 4; № 29, стр. 4; № 30, стр. 4.

је изгубљен. Последњи траг делова изложбе може да се пронађе у Градској болници у Београду.²⁷¹

Још један од начина очувања руске емиграције као јединствене социјалне групе су биле библиотеке – према својој масовности и доступности ширим масама Руса у Србији можда и најбитнија културна установа. Иако је већина руских колонија у Југославији имала своје библиотеке, ипак некадашња Руска јавна библиотека у Руском дому цара Николаја II је била нешто посебно. Руски емигранти, који су негирали у свом политичком екстремизму руско наслеђе у совјетској култури, сматрали су ову библиотеку „највећом руском националном књижном збирком“.²⁷² Ипак објективније би било назвати тадашњу библиотеку Руског дома највећом руском библиотеком у иностранству. Ширење фонда и одржавање библиотеке се водило од абонентске плате. За време рата (већ 1942) због ликвидације низа друштвених организација (Земгор, Савез руских писаца и др.) и одласка из Србије, због тешке финансијске ситуације, низа емигрантских породица, библиотечки фонд се повећао и премашио 100.000 књига. У Руској јавној библиотеци је радило 15 сарадника, месечни новчани прилив је био 1942. око 26.000 динара, а дневно је библиотеку просечно посећивало 600 људи који су користили читаоницу или позајмљивали књиге. За позајмицу књиге пре рата се плаћало 16 динара, а 1942. тај износ је порастао до 25 динара. И без обзира на то број сталних читалаца је био око 2.500 (с тим да је у Београду и околини у то доба живело око 6.000 Руса).²⁷³ До лета 1944. Руска јавна библиотека у Београду је премашила фонд од 130.000 књига...²⁷⁴

У јесен 1944, после продора у Србију јединица Црвене армије и партизана руски емигранти нестају као друштвена група, као носиоци самосталних друштвено-политичких погледа и као кохерентни културни фактор. Бројно стање руске емиграције која је остала у Србији после одласка Немаца из Београда веома је дискутабилно. Одређивање релативног (у односу на предратни) и апсолутног броја Руса преосталих у Србији после 1944. могло би да укаже на политичку оријентацију већине руских емиграната као јединствене друштвене групе. Зато процене броја преосталих емиграната увелико зависе од жеље појединих истраживача да се руска емиграције у

²⁷¹ Подстаницкая Т., *Степан Колесников*, Москва, 2003.

²⁷² *Новый путь*, № 36, 1942, стр. 3.

²⁷³ *Новый путь*, 1942: № 36, стр. 3; № 41, стр. 4; № 42, стр. 3; 1943: № 53, стр. 4; *Русское дело*, № 6, 1943, стр. 6.

²⁷⁴ „Гибель русских зарубежных книгохранилищ в Югославии“, *Сеятель*, № 56, 57, 58, (Буэнос-Айрес), 1953; Качаки Ј., *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији. Библиографија радова 1920–1944. Покушај реконструкције*, Београд, 2003, стр. 49.

Србији прикаже као мањи или већи сарадник окупатора за време рата. Тако Виктор Косик, полазећи од успомена професора Београдског универзитета и ипођакона Андреја Тарасјева, сматра да је „заједно са немачко-фашистичким трупама земљу напустила једна трећина руских емиграната“.²⁷⁵ Односно морало је да остане две трећине или од 14.000 (20.000 – приближно бројно стање Руса у Србији 1941) до 18.000 (две трећине од 27.150 – приближно бројно стање Руса у Краљевини Југославији 1937). Вероватно се ово мишљење Андреја Тарасјева заснива на резултатима пописа 1948,²⁷⁶ према којима је само у Србији почетком 1948. остало 13.329 Руса.²⁷⁷

Још један увид у број преосталих Руса даје црквена статистика према којој „руска црква (на подручју ослобођеном до краја 1944. године, које је укључивало Србију, где се концентрисала већина руских емиграната преосталих у Југославији после завршетка Другог светског рата – А. Т.) имала је две парохије, два манастира, 20 свештеника, 15 монаха, 32 монахиње и око 3.000 верника“.²⁷⁸ Осим тога, према успоменама протојереја Владимира Мошина 1941. у Србији је било око 80 свештеника²⁷⁹ и иако је њихов број пао на 20 у јесен 1944, логично је претпоставити да је паралелно дошло и до наглог смањивања броја верника.

Најзад постоји и мишљење српског истраживача Томе Миленковића, који сматра да је „средином септембра 1944. Србију напустила већина руских избеглица“.²⁸⁰ У свом раду Миленковић није навео одређене изворе своје процене. Хроничар шабачког краја Г. Бабовић такође је навео да до 21. септембра 1944. „све... руске породице су отселиле из Шапца“, а они који су остали били су стрељани већ 27. октобра, као што је то био случај

²⁷⁵ Косик В. И., *Русская церковь в Югославии (1920–1940-е гг. XX в.)*, Москва, 1999, стр. 165.

²⁷⁶ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. 3. 1948. god., Knj. IX, Stanovništvo po narodnosti*, Beograd, 1954.

²⁷⁷ Резултати пописа 1948. нису били објављивани шест година, односно до следећег пописа. Одређена обрада резултата пописа је морала да постоји и због конфликта са СССР-ом, чији лидери су између осталог оптуживали Титов режим за насиља и прогоне руских избеглица. *Ноты советского правительства югославскому правительству. 11, 18, 29 августа, 28 сентября*, Москва, 1949.

²⁷⁸ *Гласник СПЦ*, бр. 10–12, 1944, стр. 91. Исте податке навео је и Косик који их је повезао са извештајем који је крајем 1944. послао у Москву митрополиту лењинградском Алексију свештеник руске цркве Св. тројице у Београду Иван Сокаљ.

²⁷⁹ Косик В. И., *Русская церковь в Югославии (1920–1940-е гг. XX в.)*, Москва, 1999, стр. 217.

²⁸⁰ Миленковић Т., *Калмици у Србији, 1920–1944*, Београд, 1998.

са гимназијским професором В. Кузенком и женом избеглог Руса М. Икониковым.²⁸¹

Подаци које у својим успоменама наводе сами руски емигранти (на пример бивши војници РОК-а) мање су прецизни: мада су „отићи могли сви“ јер су им то Немци омогућили, нису сви хтели да поново крену у избеглиштво и надали су се привремености промена које су доносили Црвена армија и партизани.²⁸² Већина преосталих је ускоро зажалила због тога када су се нашли у рукама НКВД-а и СМЕРШ-а 1944–1945. или Удбе после 1948. Илустративна је судбина генерала Бориса Литвинова, истраживача Туркестана, талентованог сликара и иконописца. Када су му официри РОК-а предложили да се евакуише, Литвинов је одговорио „да ће долазак црвених бити привремен, да они неће ником ништа да раде, да су стари дани заборављени, да ће након њих доћи Енглези и краљ Петар...“ Старца који је у то време имао 72 године су ухапсили официри СМЕРШ-а III украјинског фронта и он је преминуо негде у Сибиру, а његову ћерку ученицу руско-српске гимназије безбедносни органи су испитивали у Главњачи.²⁸³ У логору је преминуо и пуковник Генералног штаба Роман Дрејлинг, који се такође понадао да ће га спасити узраст и немешање у политику за време окупације. Више среће је имао нешто млађи 60-годишњи Вјачеслав Ткачев, први руски генерал авијације (у царској армији) који је успео да преживи десет година у логорима НКВД-а. И чувени руски архитекта Валериј Сташевски, који је градио Иверску капелу на руском гробљу и руску цркву Св. тројице, погинуо је 1945. у СССР-у.

У суштини однос оних који су нашли снаге да крену у ново избеглиштво и оних који су се одлучили да се препусте судбини није толико битан како би то могло да изгледа. Битно је то да су у јесен 1944. биле уништене све руске културне и просветне институције и Београд је напустила већина активних чланова руске емиграције. Преостали су тихо одлазили у сеновити део Руске парцеле на Новом гробљу или се стапали са околином, плашећи се да испричају својој деци појединости своје биографије и кријући од околине своје руско порекло траумирани искуством 1944. и 1948.²⁸⁴

²⁸¹ Бабовић Г., *Летопис Шапца. 1933–1944*, прир. С. Петровић Тодосијевић, Београд–Шабац, 2010, стр. 213, 221.

²⁸² *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, Санкт-Петербург, 1999, стр. 278.

²⁸³ *Исто*, стр. 280; *Незабытые могилы*, т. 4, Москва, 2004, стр. 177.

²⁸⁴ Веома типична историја преживљавања и асимилације Руса је дата у мемоарској књизи: Афанасјев В., *Мој отац руски емигрант – Породична хроника*, Београд, 2007.

Нису сви руски емигранти дочекали немачку окупацију са ентузијазмом. Немци су одмах по доласку у Србију почели да траже своје неистомишљенике, између осталих и међу руским избеглицама. У овом послу они су имали ослонац у мрежи својих помагача из редова руских избеглица. У групи ових помагача Гестапоа су се издвајали људи различитих мотива: одани ентузијаста који су радили због идеолошких мотива и слали у Гестапо своје извештаје писане на десетинама страница, било је и отписаних превараната спремних на све због пара, а било је и обичних полицајаца који су радили у српској полицији још пре 1941. године и као наслеђе са намештајем и лисицама прешли су у власништво немачких окупатора.²⁸⁵

Не смемо да заборавимо ни оне руске избеглице које су са симпатијама, личне или финансијске природе, гледале на Енглеску и њене савезнике. Са француском обавештајном службом су сарађивали Л. Неманов²⁸⁶ и М. Лунин,²⁸⁷ са америчком А. фон Еден.²⁸⁸ Посебно је активна била субверзивна (да не кажемо експлозивна) делатност енглеске тајне службе, која је такође користила услуге руских емиграната. Са Енглезима су сарађивали А. Аљбов, генерал Романовски и други.²⁸⁹ Личила је на сензацију добровољна исповест у Гестапоу Бориса Ходолеја, који је радио код Енглеза. Ходолеј се запослио у енглеској амбасади 1925. године као возач, а касније је сарађивао у одељењу за пропаганду. У изјави коју је дао Гестапоу 16. јуна 1941. он је испричао о томе како је од краја тридесетих година амбасада Енглеске почела да се претвара у центар илегалне пропаганде и субверзивне делатности, са широком утицајном зоном у коју су улазиле Југославија, Румунија, Грчка, Бугарска, па чак и Турска. Ускоро су се паковањима пропагандног материјала, чијом доставом се бавио Ходолеј, придружиле и тешке 50–80 килограма херметички паковане кутије. Енглески шефови су тврдили да су то паковања обичних конзерви, али су наређивали изузетан опрез током преношења ових мистичних кутија. Током евакуације амбасаде после напада Немачке на Југославију Ходолеј је пробао да напусти амбасаду, али након што су му припретили револвером сео је за волан и возио до Ужица, где су га Енглези оставили без пара и докумената. Током овог бекства један од аутомобила који је припадао енглеској амбасади доживео је саобраћајну несрећу, с тим да је судар изазвао страховиту експлозију након детонације

²⁸⁵ IAB, BdS, br. A-074, B-1318, B-336, B-508, B-635, C-86, C-123, D-111, G-166, H-83, J-45, J-163.

²⁸⁶ IAB, BdS, br. A-439.

²⁸⁷ IAB, BdS, br. M-2019.

²⁸⁸ IAB, BdS, br. E-29.

²⁸⁹ IAB, BdS, br. A-47, B-418, D-113, G-129.

кутије са „конзервама“ која се налазила у том аутомобилу.²⁹⁰ Један од главних циљева енглеске субверзивне делатности био је и Ђердап, где су хтели експлозијом да озбиљно отежају речну пловидбу.²⁹¹ Ова прича је имала наставак – део експлозива који Енглези нису успели да однесу „наследиле“ су америчке колеге, које такође нису успеле да га искористе и касније су ово „благо“ пронашли припадници Гестапоа и српске Специјалне полиције.²⁹² Зањимљиво је да су се и у спречавању енглеских покушаја да се заустави пловидба Дунавом такође истакли руски емигранти. Леонид Чухновски и Александар Лањин, „немачки људи“, на терену су спречили овај покушај Интелигенс сервиса. Касније је, захваљујући њиховој помоћи, немачка борбена група пуковника Бацинга, упркос настојањима енглеске специјалне службе и отпору малобројних српских стражара, успела да заузме Сипски канал неоштећен.²⁹³

Осим ових појединачних долазило је и до масовнијих репресија против одређених групација из редова руских избеглица.

Пре свега страдале су избеглице из Русије јеврејског порекла (заједно са осталим српским Јеврејима). Већ 16. априла 1941. године у Београду су се појавили прогласи који су под претњом смртне казне наредили свим лицима јеврејског порекла да се окупе 19. априла испред зграде градске полиције. Патње и смрт у Бањичком логору су биле усуд већине ових људи. Касније је Гестапо тражио скривене Јевреје у редовима руске емиграције.²⁹⁴ Судбина оних за које се сумњало да су јеврејског порекла била је различита. Имућнији су могли да се спасу. На пример, Г. И. Флексер се бавио откупом злата и накита, а био је и власник златарске радње, за чије отварање му је новац посудила средином двадесетих година локална јеврејска заједница. Иако је ситуација изгледала фатално, у његовом досијеу се прво појавило сведочанство о томе да он пати од више тешких и неизлечивих болести, а након тога још и потврда Бироа руске емиграције о његовом апсолутно „аријевском“ пореклу. На крају он је извадио и потврду о томе да је заправо

²⁹⁰ IAB, BdS, br. H-36, 3-6.

²⁹¹ О плановима Енглеза у вези са Ђердапом видети: Алексић Д., *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 116.

²⁹² „Сензационално откриће о раду британских агената у нашој земљи. Експозив, пушке и муниција“, *Ново Време*, Београд, 11. IX 1941, стр. 1.

²⁹³ Dragoljub Petrović, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji*, Beograd, 1985, str. 26; Obradović M., „Dve krajnosti u političkoj delatnosti ruskih izbeglica“, *Tokovi istorije*, 1–2, 1997, str. 143; Јаковљевић Р., *Руси у Србији*, Београд, 2004, стр. 33–37; Spaeter H., „Die Brandenburger – Eine deutsche Kommandotruppe“, München, 1982, str. 117–119.

²⁹⁴ IAB, BdS, br. B-153, B-431, F-178, J-179.

држављанин неутралне државе (Шведске), што је заправо фасцинирало сараднике београдског Гестапоа, који нису могли да схвате на који начин је Флексер могао толико брзо и без напуштања Београда да постане срећни власник шведског пасоша.²⁹⁵ Нажалост, овакве финансијске могућности су биле пре изузетак у редовима руске емиграције јеврејског порекла. Ближа је трагичном правилу судбина Самуила Ј. Ровинског, који је радио као лекар у Лазаревцу. Он је био ожењен медицинском сестром Српкињом, која је радила заједно са њим и потпуно се интегрисао у локални живот. Ровински је имао заслужени углед, не само као школовани стручњак (завршио је Царски универзитет у Харкову), но и добар човек који је био спреман да лечи сиромашне пацијенте бесплатно. После његовог хапшења више од стотину Срба, његових познаника, пријатеља, комшија и пацијената, потписало је молбу на име министра унутрашњих послова Србије да се замоли председник владе Србије Милан Недић да се лично обрати Гестапоу са молбом о ослобођењу др Ровинског. Ровински је био пуштен на слободу, али Немци су се ускоро предомислили и одлучили поново да га ухапсе. Када је Ровински пробао да побегне, људи који су потписали молбу за његово ослобођење су били узети за таоце. Несрећни доктор се опростио од своје деце и породице и обесио се на прагу властите куће.²⁹⁶

Нацистичко „правосуђе“ се одмах побринуло и о судбини масона²⁹⁷ у Србији, међу којима је било и неколико представника руске емиграције. Гестапо је хапсио сваког избеглицу који је био близак ревизији својих погледа на совјетску државу и осећао симпатију према СССР-у као Русији у комунистичком амалгаму.²⁹⁸ Чак и они који су бар једном у животу дошли у амбасаду СССР-а (на пример лица која су тражила адресе својих рођака у СССР-у, који су се интересовали за техничку или природњачку литературу или који су хтели да сазнају како изгледа живот у совјетској држави) обично су хапшени и проверавао их је Гестапо.²⁹⁹ После пажљиве и детаљне провере, која је била праћена физичким притиском на ухапшене, ове случајне несрећнике су пуштали на слободу након што би потписали писмене обавезе да ником не причају о хапшењу осим брачном другу (ако

²⁹⁵ IAB, BdS, br. F-178.

²⁹⁶ Марковић О., „Доктор Сима Ровински“, *Мали човек и велика историја*, (ур. Г. Милорадовић), Ваљево, 2002, стр. 7–14; IAB, Banjički logor, 6286 (IV).

²⁹⁷ IAB, BdS, br. C-128, C-135, D-44, J-179, ST-131.

²⁹⁸ IAB, BdS, br. A-56, A-116, C-70, C-75, C-76, D-90, D-184, D-195, G-318, I-5, I-51, J-13, J-810.

²⁹⁹ IAB, BdS, br. A-15, A-23, B-217, D-212, D-250, O-21.

је такав постојао), с тим да је последњи такође морао дао потпише обавезу о чувању тајне.³⁰⁰

Након доласка Немаца сваки отворени разговор, чак и са најприснијим другарима је могао да постане разлог хапшења и смештања у логор.³⁰¹ У приватним разговорима неки „слободоумни“ емигранти су падали у заблуду која је била потпуно супротна оној која је заносила вође екстремно десничарске емиграције. Ови „слободоумни“ су сматрали „да у Русији више нема комунизма, тамо живе Словени патриоте, који се боре за словенску идеју и јединство свих Словена“.³⁰² Сумњу Гестапоа су могли да изазову чак и безазлени редовни састанци истих људи, који су се окупљали само да попију нешто вина и да одиграју партију карата.³⁰³ Уморни од свакодневних најневероватнијих гласина и у жељи да добију бар донекле објективну информацију, руски емигранти су покушавали да упореде претерано оптимистичку немачку пропаганду са радио-емисијама из Москве и Лондона. Као одговор на ове покушаје, који су били типични и за остало становништво Србије, појавило се наређење немачке команде у Србији од 27. маја 1941. године о забрани слушања свих радио-станица осим немачких, под претњом затворске казне или чак и стрељања, с тим да је одговорност за извршење ове наредбе била касније пребачена на Специјалну полицију и Гестапо.³⁰⁴ Ипак неке руске избеглице су организовале чак и групно слушање забрањених радио-емисија или су преносиле њихов садржај комшијама или колегама на радном месту.³⁰⁵

Без обзира на овај притисак, само малобројни руски емигранти су имали жељу да се боре против Немаца са оружјем у рукама (или чак и без њега). Ови малобројни појединци су могли пре да изразе своје властите погледе деловањем у илегалу или одласком у партизанске одреде,³⁰⁶ али нису могли да промене слику групног понашања руских избеглица.

³⁰⁰ IAB, BdS, br. B-361, 26.

³⁰¹ IAB, BdS, br. I-50.

³⁰² IAB, BdS, br. B-579. 2.

³⁰³ IAB, BdS, br. C-191.

³⁰⁴ ИАБ, УГБ СП IV, бр. 38/05, 266.

³⁰⁵ IAB, BdS, br. A-50, B-112, H-222, I-54, J-235.

³⁰⁶ Гиљотен Ј. Ж., *Две моје домовине*, Горњи Милановац, 1991; Лобачев Ђ., *Кад се Волга улива у Саву*, Београд, 1997, стр. 118, 121, 129.

УТИЦАЈ РУСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ НА ЕМИГРАЦИЈУ И ПРОНЕМАЧКЕ РУСКЕ ВОЈНЕ ЈЕДИНИЦЕ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ЈУГОСЛАВИЈИ

РПЦ(з) је имао улогу једног од најзначајнијих кохерентних фактора руске емиграције.³⁰⁷ Стварање РПЦ(з) на подручју Краљевине СХС је проглашено у Сремским Карловцима, где се њена управа преселила 1921. на позив патријарха СПЦ-а Димитрија, који је пружио руској цркви на подручју југословенске краљевине изузетно велике повластице.³⁰⁸

У августу 1938. у Сремским Карловцима, под вођством митрополита Анастасија [Грибановског] (1873–1965) и покровитељством почасног председника патријарха Гаврила, био је одржан Други свезагранични сабор РПЦ(з). У току сабора учесници скупа су се упутили у Београд, где су посетили Споменик руским војницима на Новом гробљу. У Иверској капели на Новом гробљу је била одржана литија и свечана служба за покој душе цара мученика Николаја II и његове породице, које су убили бољшевици, као и за све који су погинули у борби за веру, цара и отаџбину. По завршетку сабора учесници су потписали две посебне објаве: „Руском народу напаћеном у

³⁰⁷ РПЦ(з) је био наследник, настао у мају 1919. за време грађанског рата, Привремене више црквене управе на југу Русије (белогардејци). Подела Руске православне цркве (даље РПЦ) на Московски патријархат (РПЦ МП) и РПЦ(з) се одиграла због свезаграничног руског црквеног сабора одржаног 8. (20) новембра 1921. у Сремским Карловцима, који је позвао на успостављање на руском престолу „леgitимног православног цара из династије Романов“ уз помоћ стране војне интервенције или другу подршку коју би пружила било која светска сила. Владике РПЦ у Русији су се налазиле под директним притиском ВЧК – ГПУ и због тога су морале да изричито да осуде одлуке и учеснике Карловачког сабора и покушале су да укину Привремену управу. Архијерејски сабор је 13. септембра 1922. наредио формирање Архијерејског синода РПЦ(з) под окриљем СПЦ-а. У РПЦ(з) су ушли не само отерани са својих катедри епископи-емигранти него и део Руске цркве који се нашао ван домашаја бољшевика: бројне парохије у западној Европи, епархија у Америци, две епархије на Далеком истоку: пекиншка и новоформирана далекоисточна епархија харбинска, као и значајна Православна духовна мисија у Палестини. Архијерејски сабор РПЦ(з) у Сремским Карловцима и Привремени Синод Московског патријархата 1927/1928. су раскинули све административне контакте. Последња веза између РПЦ(з) и РПЦ МП је прекинута 1936. Андреев П. М., *Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней*, Джорданвиль, 1951; Граббе Г., *Правда о Русской Церквина Родине и за Рубежом*, Джорданвиль, 1961; Граббе Г., *Къ истории русскихъ церковныхъ разделений за границей*, Джорданвиль, 1992; Поспеловски Д., *Русская Православная Церковь в XX веке*, Москва, 1995.

³⁰⁸ Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, стр. 316–348; Косик В. И. *Русская церковь в Югославии (1920–1940-е гг. XX в.)*, Москва, 1999.

Отаџбини“ и „Руској пастви у расејању“.³⁰⁹ На тај начин била је још једном утврђена истрајност РПЦ(з) у борби са комунизмом, као и глорификација и спремност за наставак грађанског рата. С обзиром на то да је Европа тада већ полако срљала у вртлог новог глобалног рата, морамо да поменемо и релативно наклоњени у то доба однос РПЦ(з) према Немачкој, која се још није претворила у директну претњу границама Југославије и није показала свету мрачни повор геноцида.³¹⁰

После избијања Априлског рата РПЦ(з) је позвала своју паству да уложи све снаге у одбрану своје нове домовине, а митрополит Анастасије је потписао заједно са председником делегације за заштиту интереса руских избеглица Василијем Николајевичем Штрандтманом одговарајући проглас.³¹¹ У трагичне дане бомбардовања Београда 6. априла 1941. свештенство РПЦ(з) „о. о. протојереј И. Сокаљ, В. Некљудов, В. Тарасјев и С. Ноаров, као и протосинђел о. Аверкиј без престанка су вршили своје пастирске обавезе, тешили су клонуле духом, давали последње причешће рањеницима и умирућим и опевали преминуле. Они су непрестано вршили молитве и службе у црквама и у местима свог боравка за време бомбардовања. Владика митрополит Анастасије је прво прешао у Руски Дом, и тамо се молио заједно са народом који се сакрио у њему, а после је прешао у Земун, где се задржао до Великог Четвртка, а након тог дана се вратио у Београд где је вршио богослужење. Све вечерње службе су се завршавале због ратних околности до седам сати увече, а ускршња јутарња служба је почела у шест сати ујутро“.³¹² Исте ванредне околности су се поновиле у априлу 1944, када су руске монахиње, евакуисане из манастира Хопово, водиле литију у месту свог боравка (на Сењаку) да га заштите од бруталних савезничких ваздушних напада.³¹³

После капитулације, окупације и поделе Југославије, РПЦ(з) се нашла у компликованој и деликатној ситуацији – део парохија нашао се ван новоформираних граница,³¹⁴ с тим да је и комуникација са епархијама у другим земљама била изузетно отежана услед ригорозних мера и

³⁰⁹ *Дејания 2-го Всезарубежног Собора Руској Православной Цркви за границей*, Белград, 1939.

³¹⁰ „Благодарственный Адрес Митрополита Анастасия Адолфу Гитлеру. 12 июня 1938 г.“, *Церковная жизнь*, № 5–6, 1938.

³¹¹ *Русский голос*, 6 априла, 1941 года.

³¹² *Церковное обозрение*, № 4–6, 1941, стр. 1.

³¹³ Дуброва А., „Сила Молитвы“, *Наши вести*, Издание Союза чинов Русского корпуса, № 369, 1978.

³¹⁴ *Церковная жизнь*, 1942: № 7, стр. 110; № 9, стр. 140, 142; 1943: № 1, стр. 11.

цензуре које су предузели Немци. На тај начин поглавар РПЦ(з) и руских православних општина у Југославији митрополит Анастасије се нашао у фактичкој изолацији.³¹⁵

Осим спољне изолације долази и до унутрашње изолације и кидања веза са световном влашћу. Немци су одмах сменили заступника интереса руске емиграције у предратној Југославији Василија Штрандмана који је чак провео неко време у затвору јер се сумњало на његове превише присне везе са Енглеском и панславистичке погледе.³¹⁶ У бомбардовању је погинуо и начелник руске колоније у Београду Евграф Евграфович Ковалевски. Нови је управник послова руске емиграције Скородумов био превише радикалан и брзоплет и односи РПЦ(з) са њим су се тешко успостављали због његових покушаја да се превише уплеће у унутрашњи живот цркве РПЦ(з) је преко секретара Синода Јурија Павловича Грабеа морао да ступи у директне односе са заповедником немачких снага у Србији и са локалном испоставом СД-а и Гестапом. Ускоро је генерала Скородумова сменио „генерал Крејтер, с којим већ није било никаквих неспоразума или судара: он је одлично схватао позицију Цркве“.³¹⁷ Помогли су и добри односи које је Јуриј Грабе успео да успостави са Д. Љотићем. Љотић се изузетно топло односио према Грабеу, чак је и пристао да напише увод за Грабеову књигу посвећену јеврејском питању. Између њих је до саме смрти вође Збора постојала веома активна преписка.³¹⁸ У својем послератном предавању епископ Григориј (Грабе) пружио је слику добрих односа РПЦ(з) са окружењем М. Недића. Према његовим сећањима: „Љотић је био величанствен човек. Он је био (...) прави верник и врло везан за цркву. Упознао сам га за време рата и постали смо врло блиски пријатељи. Знао је да говори са Немцима не отступајући од својих ставова. (...) С друге стране, М. Недић, веома истакнути генерал који је био у рођачким односима са Љотићем је био врло темељит човек. Тежио је и да одржи ред и да одбрани становништво од немачких одмазди.“³¹⁹

³¹⁵ Грабе Г., *Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи)*, Нью-Йорк, 1978.

³¹⁶ IAB, f. BDS, d. St-131.

³¹⁷ Грабе Г., *Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи)*, Нью-Йорк, 1978.

³¹⁸ Љотић Д., „Предговор за књигу Георгија Павловића [Грабе] ‘Под шестокраком звездом. Јудаизам и слободно-зидарство у прошлости и садашњости““, „Писмо грофу Грабеу (29. 1. 1945)“, *Сабрана дела*, књ. VIII–IX, Београд, 2003.

³¹⁹ Грабе Г., *Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи)*, Нью-Йорк, 1978.

Ситуација је почела да се мења крајем јуна 1941, када је Немачка напала на СССР, што је део верника и клирика РПЦ(з) на почетку схватио као почетак дугоочекиваног „ослободилачког похода на Москву“. Ово расположење је било типично за велики део руске беле емиграције, па и за њихове духовне поглаваре – јерархе РПЦ(з). Изјаве подршке немачком нападу на СССР су дали у лето 1941. архиепископ берлински и немачки Серафим (Ладе) и архимандрит Иоан (Шаховској).³²⁰ Ово је донекле било објашњиво. Почетком јуна 1941. у СССР-у је остало 3.732 активна православна храма, с тим да се 3.350 од њих налазило на новоприпојеним територијама балтичких република, западне Украјине, западне Белорусије и Бесарабије. А у осталом делу земље постојало је само око 350-400 отворених храмова. Број отворених храмова и свештеника (око 500 људи) био је за толико огромну територију апсолутно мали и чини око 5% од броја крајем 20-их година. У окупираним деловима Русије било је отворено: на северозападу – 470, у Курској области – 332, у Ростовској области – 243, у Краснодарском крају – 229, у Ставропољском крају – 127, у Орловској области – 108, у Воронешкој области – 116, у Кримској области – 70, у Смоленској области – 60, у Тулској области – 8 и око 500 у Орцоникидзевском крају, Московској, Калушкој, Стаљинградској, Брјанској и Белгородској области, односно укупно око 2.150 цркава. У Белорусији је било отворено најмање 600 храмова, а у Украини – најмање 5.400 православних цркава, које ни касније након повлачења Немаца совјетска држава није затворила из пропагандно-политичких разлога. Илустративно је писмо које је 25. јануара 1944. написао митрополиту Алексију обичан појац Николо-конечке парохије поред градића Гдовска С. Д. Плескач: „Могу да саопштим да се руски човек савршено променио од када су се појавили Немци. Порушени храмови су се обновили, црквене сасуде су израђивали, доносили свештеничку одећу одатле где се она сачувала. Сељанке су качиле на иконе чисте и својеручно извезене пешкире. Појавила се једна радост и мир. Када је све било готово, тада су звали свештеника и вршили освештење храма. У то време је било толико радосних догађаја да то не знам ни да опишем“.³²¹ Због жеље да се започне борба са насилном комунистичком диктатуром дошло је и до прилива бројних добровољаца у оружане одреде који су се борили против СССР-а.

³²⁰ Шкаровский М. В., *Нацистская Германия и Православная церковь*, Москва, 2002, стр. 247; „Материалы к биографии архиепископа Иоана (Шаховского)“, *Церковно-исторический вестник*, № 1, 1998, стр. 81.

³²¹ ЦГА СПб (Центральный государственный архив Санкт-Петербурга), ф. 9324, оп. 1, д. 7, стр. 3. Занимљив осврт на политику Трећег рајха према хришћанству видети у: Жуков Д., *Окультизм в Третьем рейхе*, Москва, 2006.

Највећи степен политичког радикализма је испољавала група верника РПЦ(з) окупљена око Ексакустодиана Ивановича Махараблидзе (?–1960), која се налазила у опозицији чак и према изразито антибољшевички расположеном окружењу канцеларије Синода РПЦ(з). Махараблидзе је потицао из породице војних свештеника и завршио је санктпетербуршку богословију и правни факултет санктпетербуршког универзитета. За време Првог светског рата је постао начелник канцеларије протопрезвитера царске војске и морнарице, током грађанског рат је био начелник канцеларије протопрезвитера оружаних снага на југу Русије. Након формирања Привремене више црквене управе он је постао секретар и начелник канцеларије карловачког Синода.³²² Махараблидзе је био аутор реферата карловачком Сабору од 1. септембра 1922. о спорном акту патријарха Тихона, који је и постао почетни корак у разбијању РПЦ на РПЦ(з) и РПЦ МП. У овом реферату Махараблидзе је изнео сумњу у веродостојност потписа патријарха, доказао је да је текст био написан уз диктат бољшевичких ментора и закључио да карловачки синод не би требало да прихвати наређење патријарха које је сматрао супротним православним канонима.³²³ Због неких личних и финансијских неспоразума 1931. Махараблидзе је био отпуштен са положаја начелника канцеларије,³²⁴ након чега је дошло до гашења званичног гласила РПЦ(з) *Церковние ведомости* (1922–1930) које је уређивао Махараблидзе. Тек касније РПЦ(з) је започео објављивање листа *Церковнаја жизнь* (1933–1944), који је уређивао нови секретар Синода Ј. Грабе. Паралелно с тим руска емиграција у Југославији је добила још један ултрадесничарски црквени лист *Церковное обозрение* (1932–1944), који је износио оштре ставове на рачун одређених сарадника канцеларије Синода РПЦ(з), но није се јавно замерао ниједном члану Синода. *Церковное обозрение* уређивао је Махараблидзе, а осим њега на страницама су се појављивали радови познатог православног публицисте и проповедника протопрезвитера Владимира Игнatieвича Востокова, последњег протопрезвитера царске војске и морнарице Георгија Ивановича Шавелског и других мање познатих аутора.³²⁵

³²² Струве Н. А., *Братство Святой Софии: Материалы и документы. 1923–1939*, Москва–Париж, 2000, стр. 297; Шавелский Г., *Воспоминания*, т. 1, Москва, 1996, стр. 72.

³²³ Видети текст реферата Махараблидзе у фонду Синода РПЦ(з): ГАРФ, ф. 6343, оп. 1, д. 4; Попов А. В., „Архив Архиерейского Синода Русской Православной церкви за границей в ГАРФ“, *Зарубежная Россия 1917–1939. Сборник статей*, Санкт-Петербург, 2000, стр. 403–411.

³²⁴ *Церковная жизнь*, № 2, 1942, стр. 18–19; *Церковное обозрение*, № 7–9, 1941, стр. 7–12.

³²⁵ Ови људи нису се налазили у отвореном конфликту са канцеларијом Синода и само су износили властите погледа на одређена питања. Лојалност аутора листа *Церковное обо-*

Церковное обозрение са неприкривеном срећом је коментарисало напад нацистичке Немачке на бољшевички СССР: „сада иде одлучујућа битка Светлости и таме. Њена снажна рука је прогласила смртну борбу. Сви верници, сви хришћани, а нарочито ми православни синови Русије, морамо да претворимо ову борбу у свехришћански крсташки рат и пратећи се искреним молитвама свесрдно узети учешће у њему на све доступне за нас начине“.³²⁶ Новине које је уређивао Махараблдзе су се претвориле у непрестаног појца панегирика „новог светског поретка“ и његовог вође, и у томе су прелазиле границе умерености и пристojности.³²⁷ Умеренију позицију су заузеле званичне новине РПЦ(з) *Церковнаја жизнь*, које су направиле велику паузу у раду од Априлског рата до краја 1941. и на тај начин добиле потребну дистанцу да одмере своје изјаве и прогласе. Већ први број листа под немачком окупацијом је био праћен немачким преводом назива „Das kirchliche leben“ (за разлику, на пример, од новина Махараблдзеа који није ставио на насловну страну својих новина немачки превод). Тај први број није био препун неумереног ликовања због напада Немачке на СССР, али није ни био потпуно аполитичан захваљујући великом чланку митрополита Анастасија. Владика је у чланку ставио нагласак на антихришћанску и антихуману природу комунизма, али није заборавио да помене „тешку борбу... са злим снагама... која је по снази само толико јака духом и војном снагом... немачком народу... на коју гледа читав свет“.³²⁸ У следећем броју званичног гласила РПЦ(з) у непотписаном уредничком чланку однос према дешавањима је био изнет јасније: „по читавој Земаљској кугли Руска Загранична Црква напетом и пажљиво прати ток рата на Истоку, у молитвама подржава самопожртвоване борце против безбожника и увек је спремна да са свим својим снагама и могућностима помогне ову борбу, која се осим спољног војног ратишта у једном или другом облику води по читавом свету у свим његовим деловима и у свим државама“.³²⁹ У каснијим божићним и ускршњим посланицама митрополита Анастасија за 1941. и 1942. годину присутни су изрази подршке и охрабрења „крсташком

зрение није била спорна, а неспоразуми нису прелазили границе унутрашње црквене дискусије. Пример томе је одлука Архијерејског синода од 8/21. јуна 1941. да се на препоруку митрополита Анастасија један од најчешћих аутора листа Владимир Востоков награди великим златним крстом са украсима.

³²⁶ *Церковное обозрение*, 1941: № 4–6, стр. 12; № 7–9, стр. 3–5; № 10, стр. 10–12; 1942: № 4–6, стр. 6–7.

³²⁷ *Церковное обозрение*, № 1–3, 1942, стр. 4–8; № 6, 1943, стр. 5; № 2–3, 1944, стр. 7.

³²⁸ *Церковная жизнь*, № 3–12, 1941, стр. 37.

³²⁹ *Церковная жизнь*, № 1, 1942, стр. 11.

војнику, који је кренуо на борбено поље... да учини велики подвиг љубави и самопожртвовања... за вредности које су више и скупље и од самог живота јер имају непрелазни вечни значај“³³⁰ Ипак, од ускршње посланице 1943. реторика се променила, и мада се набрајање бољшевичких недела задржало, дивљење „борцима са бољшевизмом“ скоро да је нестало, смењено пуним горчине и туге поменима о „жртвама и патњама... стењању и уздисајима... бригом о томе шта долази ... о садашњем дану... смрти, која коси, као траву хиљаде младих живота, најбољу наду и утеху сваког народа... и свакодневи пораст непријатељства и злобе, прелазећих у сотонску суровост... крајних граница...“³³¹

Разлог за ове промене у дискурсу је то што је у току рата у Русији, за РПЦ(з) постало све очигледније „да Немци неће да пруже... подршку у раду у Русији... да су они највише хтели јачање подела... да су намерно отежавали контакте чак и са Архиепископом, а касније Митрополитом Серафимом у Немачкој. Они уопште нису хтели да се он превише веже за нас, а и њему нису баш дозвољавали да контактира владу по црквеним питањима нарочито на окупираним територијама на Истоку.“³³² Нацисти су чак покушавали да спрече контакте између совјетских ратних заробљеника и РПЦ(з). Због тога је активност РПЦ(з) на успостављању нормалног црквеног живота у Русији морала да се одвија преко споредних колосека. Тако је на пример, значајан део православног издаваштва био пренет на братство преп. Јова у Ладомирову (Словачка), које је поседовало своју штампарију.

Овај сумњиви поглед немачких власти на РПЦ(з) је потицао са политичког Олимпа Трећег рајха³³³ и водио је покушајима да ова црква задржи само положај емигрантске цркве и ништа више од тога.

Ови покушаји да се изађе ван граница емиграције нису сметали активној пастирској делатности РПЦ(з) према својим верницима из редова руских избеглица. Осим редовних активности у Руском дому РПЦ(з) је отворила наставу за припрему антиатеистичких пропагандиста, коју су водили бројни реномирани предавачи, а касније су почели са радом и иконописни курсеви под руководством јеромонаха Антонија (Бартошевича).³³⁴ Владика Анастасије је обраћао велику пажњу на васпитање омладине и више пута

³³⁰ *Церковная жизнь*, 1942: № 4, стр. 50–51; № 12, стр. 180.

³³¹ *Церковное обозрение*, № 4, 1943, стр. 49.

³³² Граббе Г., *Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи)*, Нью-Йорк, 1978.

³³³ Пикер Г., *Застольные разговоры Гитлера*, Смоленск, 1998, стр. 46.

³³⁴ *Церковная жизнь*, № 1, 1942, стр. 12; № 8, 1943, стр. 122.

је посећивао Кадетски корпус у Белој Цркви,³³⁵ где је веронауку предавао омиљен и поштован од својих ученика, свестрано надарени јеромонах Антониј (Бартошевич), и руску гимназију у Београду, где је веронауку предавао чувени Георгиј Васиљевич Флоровски.³³⁶ Владика је посећивао и традициону Божићну јелку за децу сиромашнијих руских емиграната.³³⁷ РПЦ(з) је учествовао и у помагању усамљених, старих и клонулих представника руске емиграције, чији је број из објективних разлога порастао за време рата. Храмови РПЦ(з) су постојали уз руски старачки дом у Кикинди³³⁸ и уз старачки дом у Београд (на Вождовцу),³³⁹ као и уз руску болницу у Панчеву, с тим да је владика Анастасије редовно обилазио ове своје парохије и пружао потребну помоћ и подршку.³⁴⁰ Благослов и пажњу митрополита Анастасија добио је и још један пројекат руске емиграције – заједничко пољопривредно имање на Бањици, где су притиснути тешким животним околностима емигранти покушавали да гаје намирнице потребне за преживљавање.³⁴¹

Без обзира на немачке санкције РПЦ(з) је покушавао да учествује у помагању препорода православног живота на окупираном подручју СССР-а. Средином лета 1942. био је формиран Одбор за прикупљање средстава у фонд Синода за набавку књига и црквених ствари за потребе Цркве у Русији.³⁴² Велику количину црквених књига, крстова и антиминос канцеларија Синода је успела да пошаље из Србије у Русију преко трећих лица. Однос према РПЦ(з) се побољшао тек 1943. када је Стаљин дозволио избор патријарха РПЦ МП па су и нацисти морали да побољшају статус РПЦ(з) јер је могла да им пружи подршку у критикама на рачун овог успешног потеза црвене Москве. Да би се добила осуда избора московског патријарха, у Бечу је одржан састанак владика РПЦ(з) на коме је дата изјава којом се осуђује „неправедан“ избор.³⁴³

³³⁵ *Церковная жизнь*, № 12, 1942, стр. 187; № 10, 1943, стр. 144.

³³⁶ *Церковная жизнь*, № 7, 1943, стр. 108.

³³⁷ *Церковная жизнь*, № 1, 1942, стр. 12.

³³⁸ *Церковная жизнь*, № 6, 1943, стр. 81.

³³⁹ *Церковная жизнь*, № 2, 1943, стр. 28.

³⁴⁰ *Церковная жизнь*, № 5, 1943, стр. 75.

³⁴¹ *Церковная жизнь*, № 6, 1942, стр. 87–89.

³⁴² *Церковное обозрение*, 1942: № 7–8, стр. 4; № 11–12, стр. 6; 1944: № 2–3, стр. 9; *Церковная жизнь*, № 11, 1942, стр. 161–164, 170; Шкаровский М. В., *Нацистская Германия и Православная церковь*, Москва, 2002, стр. 201–203.

³⁴³ Граббе Г., *Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи)*, Нью-Йорк, 1978.

РПЦ(з) је схватао колико је тежак био положај СПЦ-а, чији је поглавар притворен а значајан део владика страдао или био насилно одвојен од своје пастве. У својем послератном предавању епископ Григориј (Грабе) сетио се како је митрополит Анастасије честитао славу патријарху Гаврилу и епископу Николају, без обзира на опирање немачких власти и свеопшту изолацију која је створена око ухапшених јерарха СПЦ-а. Правилан став заузео је РПЦ(з) и по питању „хрватске православне цркве“, у организацији које је учествовао престарели руски епископ Гермоген (Максимов) (1861–1945). Према подацима за 1942. од 62 клирика у служби „хрватске православне цркве“ 20 њих су били Руси.³⁴⁴ Чим је митрополит Анастасије добио извештај о успостављању ове организације, одмах је изразио свој негативан однос према њој. Поступак Гермогена је био осуђен, о чему РПЦ(з) је одмах обавестио СПЦ (писмено и усмено је био обавештен митрополит Јосиф). Немци су забранили да се ова реакција РПЦ(з) обелодани у новинама и зато су директна објашњена овог случаја усмено изнели у својим парохијама пастири РПЦ(з). Ова доследност и оданост сестринским односима са СПЦ-ом, није остала незапажена код Српске цркве. После завршетка рата 1945. патријарх Гаврило је за време свог боравка у Лондону изјавио да „се митрополит Анастасије са великом мудрошћу и тактом држао за време окупације, био је увек лојалан Србима“.³⁴⁵

Политички и лични погледи начелника канцеларије Синода Ј. Грабеа на унутрашњу ситуацију у Србији током Другог светског рата се називају и из његових изузетно позитивних оцена генерала Милана Недића и Димитрија Љотића (последњег је он називао својим личним пријатељем) и повољних утисака о антикомунистичким јединицама које су формиране уз њихово учешће (Српски добровољачки корпус и Српска државна стража). Ове оцене Ј. Грабеа су највероватније последица његовог личног убеђења јер су биле изнете неколико деценија после Другог светског рата. Ову општу слику употпуњују и активни контакти РПЦ(з) са немачком творевином – антибољшевичком Руском ослободилачком армијом генерала Власова, кога су лично посетили и учествовали у свечаностима митрополит Анастасије и

³⁴⁴ Ђурић В., *Усташе и Православље*, Београд, 1989; Горячев И. В., „Хорватская православная церковь в годы Второй мировой войны“, *Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы, 1939–1958 гг.: Дискуссионные аспекты*, Москва, 2003, стр. 220–231; Шкаровский М. В., „Создание и деятельность Хорватской Православной Церкви в годы Второй мировой войны“, *Вестник церковной истории*, Москва, № 3, 2007.

³⁴⁵ Шкаровский М. В., *Нацистская Германия и Православная церковь*, Москва, 2002, стр. 206; Андреев И.М., *Краткий обзор истории Русской церкви от революции до наших дней*, Джорданвилль, 1951, стр. 134; *Serbian Orthodox Church in the U.S.A. and Canada Calendar*, Pittsburgh, 1991, p. 105.

секретар канцеларије Синода Ј. Грабе.³⁴⁶ Те су везе биле толико чврсте да је после евакуације из Београда у јесен 1944. митрополит неко време путовао Немачком и Чешком у штапском аутомобилу генерала Власова.³⁴⁷

После почетка грађанског рата у Србији сличне доследно антикомунистике погледе је испољавао одређен део руског свештенства, углавном они који су служили у парохијама СПЦ-а у српској унутрашњости. Тако је више њих,³⁴⁸ као и њихови истомишљеници из редова српског свештенства, страдало од руку партизана.³⁴⁹ Ове релативно велике жртве нису могле да буде прећутане у званичном гласилу РПЦ(з).³⁵⁰

Треба истаћи да је број православних свештеника које су убили комунисти у Србији за време Другог светског рата био релативно велики ако се упореди са губицима од руку припадника других зараћених страна. На основу послератних истраживања СПЦ-а можемо да закључимо да је од руских свештеника на служби у СПЦ-у за време Другог светског рата погинуло од руку окупатора и његових помагача шесторо људи: четворицу су убили усташе у НДХ (о. Бориса Муљева у августу 1941. код Слуња, о. Андреја Семилуцког у октобру 1941. код Пакраца, о. Ивана Књажева у децембру 1941. код Брчког, о. Михаила Гутовског 7. јануара 1942. код Карловца), а двоје су из нејасних разлога убили Немци у Војводини (протођакон Ивана Котова 11. априла 1944. у Алибунару, јеромонах Платона Бондара 23. октобра 1944. у Врднику). Један – о коме је познато само да је био Рус и да је био замонашен

³⁴⁶ „В православном кафедральном соборе в воскресенье, 19 ноября 1944 г. Слово митрополита Анастасия (радио-запись), *Воля Народа*, 1944, № 3/4. стр. 5“. према Шатов М. В., *Библиография Освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941–1945)*.

³⁴⁷ Граббе Г., *Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи)*, Њу-Йорк, 1978; Киселев А., *Облик генерала Власова (Записки военного священника)*, Њу-Йорк, 1977, стр. 67, 106. У сећањима А. Кисељева има и успомена о срдчним односима између генерала Власова и старешине РПЦ(з), о званичном присуству на свечаној презентацији покрета генерала Власова 18. новембра 1944. и о свечаној молитви за победу „руског оружја“ у огромној руској православној саборној цркви у Берлину којом је крајем новембра 1944. руководио митрополит Анастасије, избегао из Београда неколико месеци пре тога. Киселев А., *Облик генерала Власова (Записки военного священника)*, Њу-Йорк, 1977, стр. 67, 86, 92. Слична су и сећања Константина Кромиадија, начелника личне канцеларије генерала Власова, који је пружио детаљан опис првог сусрета митрополита Анастасија и генерала Власова у јесен 1944. Киселев А., *Облик генерала Власова (Записки военного священника)*, Њу-Йорк, 1977, Приложение II „Кромиади А. А. 'Власов и церковь““, стр. 137; Кромиади К., *За землю, за волю...*, Сан-Франциско, 1980.

³⁴⁸ *Церковное обозрение*, 1943: № 1, стр. 8; № 8, стр. 6; № 9, стр. 3.

³⁴⁹ *Церковное обозрение*, № 7–9, 1941, стр. 7; 1942: № 7–8, стр. 4; № 11–12, стр. 6.

³⁵⁰ *Церковная жизнь*, № 10, 1942, стр. 155; № 5, 1943, стр. 75.

као Венјамин, игуман манастира Св. Наум, погинуо је од руке непознатих људи у околини Охрида. Двојицу су наводно ликвидирали борци ЈВуО – проту Валеријана Бортинског у селу Рипњу код Београда 7. децембра 1943. и о. Јосифа Брагина³⁵¹ у јулу 1942. у Лазници код Браничева.³⁵²

Доследни антикомунистички погледи које је испољавао велики део руског свештенства на служби у парохијама СПЦ-а у српској унутрашњости водили су томе да су ови руски свештеници страдали од руку партизана.³⁵³ То се посебно често догађало у Браничевској епархији, на истоку Србије.³⁵⁴ Тамо су партизани убили више свештеника, од којих је значајан део био руског порекла. Од 1941. до 1944. у Браничевској епарихи укупно су убијена најмање три српска и седам руских свештеника.

У јулу 1942. био је убијен о. Вјачеслав Јаковлевски. За време грађанског рата у Русији он је био свештеник антибољшевичке Добровољачке армије. По доласку у Србију у децембру 1920. служио је у парохији Брзе Паланке, Тимочке епархије, а после је добио премештај у Браничевску епархију. У јулу 1942. био је убијен и свештеник о. Вјачеслав Зејн. Он је био братанац познатог Ф. А. Зејна, гувернера Финске кнежевине који је доследно бранио руске интересе у овој руској покрајини. Вјачеслав Зејн је пре револуције био чиновник, а у емиграцији је постао свештеник. Неко време он је служио у православној парохији града Ромба (Мозел, Француска), након чега је дошао у Србију и ту страдао током рата.³⁵⁵ У августу 1942. био је убијен свештеник о. Пантелејмон Кокајев. Отац Пантелејмон је потицао из угледне осетинске породице и завршио је 1914. Ставропољску семинарију са одличним успехом (тзв. „први разред“). По доласку у Србију служио је у јовачкој парохији Нишке епархије. Након тога је добио премештај у Браничевску епархију. У августу 1942. био је убијен свештеник Браничевске епархије о. Сергије Белавин.³⁵⁶ Свештеник клењске парохије Браничевске епархије о. Григорије Волков је убијен у марту 1943, тек неколико месеци након што га је епископ

³⁵¹ Савременици догађаја су их сматрали жртвама „црвеног терора“. *Церковная жизнь*, № 10, 1942, стр. 155.

³⁵² *Споменница православних свештеника – жртва фашистичког терора и палих у народноослободилачкој борби*, Београд, 1960, стр. 39, 40, 48, 59, 86, 88, 96, 130.

³⁵³ *Церковное обозрение* № 8, 1943, стр. 6.

³⁵⁴ С тим да убиства руских свештеника нису била реткост ни у другим крајевима. На пример, у априлу 1943. Миловој Симић из чете војводе церског Будимира Илића је заклао руског свештеника Новосељског и његову породицу у селу Миличевићи. *Верные долгу. 1941–1945*, Наяк, 1961, стр. 48.

³⁵⁵ Евлогий (Георгиевский), митр., *Путь моей жизни*, Москва, 1994.

³⁵⁶ *Церковное обозрение*, № 1, 1943, стр. 8.

Браничевски Венјамин одликовао за одличну службу. Најзад у марту 1943. био је убијен свештеник о. Василиј Толмачев.³⁵⁷

Владика браничевски Венјамин је неколико пута (23. септембра 1942. и априла 1943) „са горчином и тугом“ саопштавао митрополиту Анастасију о томе да у Браничевској епархији „безбожни разбојници убијају српске и руске свештенике“. У вези са тим епископ Венјамин је дао „наредбу о уношењу у диптихе свију парохија ових жртава, убијених безумљем безбожника, да се за њих ваде честице на проскомидијама. У исто време... преузети су кораци код одговарајућих власти да се сачува живот свештеника и Руса, и Срба“.³⁵⁸

Веома је вероватно да је ово донекле утицало на подршку коју је РПЦ(з) доследно пружао Руском корпусу.³⁵⁹ Од тренутка оснивања у септембру 1941. митрополит Анастасије је благословио ступање припадника своје пастве у ову формацију која је такође добила његов благослов. Митрополит Анастасије је редовно учествовао у војним парадама јединица корпуса, служио је за њега свечане службе и добијао писмене захвалнице од командира корпуса „за свакодневну пажњу према духовним потребама корпуса“. Тако је 1943. митрополит Анастасије, са чудотворном иконом Богородице од Курска, посетио бањичке касарне корпуса да би извршио чин освештења пуковске фелд-цркве. Митрополит није заборављао ни породице војника и официра Руског корпуса.³⁶⁰

За време ускршње недеље 1943. је био организован масовни одлазак младих војника Руског корпуса у цркву Св. тројице у Београду, где их је топло дочекала маса руских емиграната. Млада генерација војника из Руског корпуса је присуствовала свечаној служби коју је водио митрополит Анастасије, који се обратио војницима инспиративним и убедљивим говором.³⁶¹ Осим ове непрекидне пажње митрополита, у Руском корпусу су од самог почетка постојали пуковски свештеници потчињени митрополиту Анастасију (о. Владимир Могильов, о. Владимир Уљанцев, прот. Борис Молчанов, прот. Григориј Бараников, јеромонаси Никодим (Нагаев), Антоније (Медведев), Викторин (Љабах) предвођени старијим свештеником корпуса (прво прот. Јоан Гандурин, а касније јеромонах Никон (Рклицки)). Ови свештеници су активно учествовали у животу корпуса, што је укључивало

³⁵⁷ *Церковная жизнь*, № 10, 1942, стр. 155.

³⁵⁸ *Церковная жизнь*, № 10, 1942, стр. 155; № 5, 1943, стр. 75.

³⁵⁹ *Церковное обозрение*, № 11–12, 1942, стр. 6–7; 1943: № 1, стр. 7; № 8, стр. 4–5; *Церковная жизнь*, № 10, 1942, стр. 142; 1943: № 1, стр. 1; № 5, стр. 73–74; № 8, стр. 113; № 8, стр. 122.

³⁶⁰ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, Санкт-Петербург, 1999, стр. 268–269.

³⁶¹ *Русский корпус*, Нью-Йорк, 1963, стр. 39–40, 115.

и све ризике рата. На пример, 1944. за време борбе за Чачак, не зазирући од интензивне ватре совјетских топова и „каћуша“ (гардијски ракетни минобацач БМ-13), о. Никон и његов помоћник јерођакон Васиан су неуморно причешћивали рањенике и опевали погинуле. Отац Никон је био рањен, а његов ђакон је погинуо.³⁶² Углед свештеника корпуса је био изузетно велики, о чему индиректно сведочи и чињеница да су након рата четворица бивших свештеника корпуса била постављена за епископе у различитим епархијама РПЦ(з).³⁶³ Пошто се свештенство корпуса налазило под јурисдикцијом митрополита Анастасија, у својству управника руских парохија у Србији,³⁶⁴ они су (као и у свим другим парохијама РПЦ(з) у Србији) на службама редовно помињали име световног владара – краља Петра II Карађорђевића и поглавара СПЦ-а – патријарха Гаврила.³⁶⁵ У јесен 1944. три недеље пре уласка у Београд Црвене армије и партизана, старешине РПЦ(з) су са бројним руским емигрантима антикомунистичких погледа напустиле Србију.³⁶⁶ Касније се Грабе сећао тих тешких дана: „На крају крајева... добили смо вагон. Почели смо да пакујемо у сандуке Канцеларију... Сви (Руси – А. Т.) су одлазили из Београда. Отишли су већ ученици и наставници, отишла су и моја деца са супругом. Три недеље после нашег одласка из Београда њега су заузели бољшевици. Кад смо пришли возу онда смо схватили да уместо обећаног нам вагона (Синоду РПЦ(з) – А. Т.) дали су нам само део вагона III. класе. Са нама је путовао садашњи владика Аверкиј. Он је имао толику гомилу приватних ствари да није могао да понесе Чудотворну Икону, па сам ју ја преузео. Сав пртљаг је био убачен у једини у возу теретни вагон. Природно да се то све убацивало на гомилу без икаквих признаница. Тако смо кренули за Немачку.“³⁶⁷

³⁶² Мора да се истакне да пут војног свештеника Руског корпуса није привлачио сваког клирика РПЦ(з). Њега је, рецимо, покушавао да избегне о. Владимир Родзјанко. Косик В. И., *Русская церковь в Югославии (1920–1940-е гг. XX в.)*, Москва, 1999, Приложение II – „Из воспоминаний Владыки Василия (Родзьянко)“.

³⁶³ Прот-ов Н., „Полковые священники Русского корпуса“, *Наши вести*, Издание Союза чинов Русского корпуса, № 438, 1995.

³⁶⁴ За разлику од осталих јединица руских колаборациониста, где су обавезе војних свештеника вршили како свештеници из РПЦ(з) тако и они формално преостали под управом васељенског и чак московског патријарха. Константинов Д., *Записки военного священника*, Канада, 1980, стр. 26.

³⁶⁵ Шкаровский М. В., *Нацистская Германия и Православная церковь*, Москва, 2002, стр. 205.

³⁶⁶ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, Санкт-Петербург, 1999, стр. 278–280.

³⁶⁷ Грабе Г., *Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи)*, Нью-Йорк, 1978.

Не сме се занемарити ни чињеница да је постојао и део пастве и свештенства који је одлучио да остане у земљи и пружао реални „отпор по питању одласка чудотворне Иконе и самог Владике Митрополита“.³⁶⁸ Ово је био „мањи део емиграције – такозвани 'левичари' и 'совјетски патриоти'... [која је сматрала – А. Т.], да се несме ратовати са бољшевицима, јер интереси совјетске власти ... се поклапају са интересима Русије. Ови групу су... предводила двојица свештеника: протојереј И. Сокаљ и протојереј В. Некљудов“.³⁶⁹ Треба истаћи да ова симпатија према „црвенима“ није уследила тек након муњевитог продора Црвене армије. Идеја о успостављању савеза са РПЦ МП већ се пре рата потајно појављивала код појединих пастира РПЦ(з). Још пре рата, 1938, о. В. Некљудов је прелепио папиром слику Николаја II у руској Иверској капели на Новом гробљу.³⁷⁰ За време рата свештеници И. Сокаљ и В. Некљудов су неколико пута окупљали народ код цркве Св. тројице и наговарали паству да не иде у Руски корпус и да се не боји комуниста, јер „бољшевика више нема, остали су само Руси'. Оба ова свештеника... за време офанзиве совјетских трупа су наговорила велики део пастве да остане у Београду“.³⁷¹

Сва власт над пословима руске цркве у Југославији за време повлачења је била остављена Епархијском савету, чији чланови су били: о. Иоан Сокаљ (заменик председника), о. Виталиј Тарасјев, о. Владимир Мошин, Викентиј Фрадински (секретар).³⁷² Власт је прешла у руке најстаријег руског свештеника протојереја Иоана Сокаља. Руска црква је имала у том тренутку две општине, два манастира, 20 свештеноучитеља, 15 монаха, 32 монахиње и око 3.000 верника.³⁷³ У највећој руској цркви у Београду, у цркви Св. тројице је одлучило да остане четворо свештеника: о. И. Сокаљ, о. В. Некљудов, о. В.

³⁶⁸ Исто.

³⁶⁹ Њихови погледи по том питању су били чврсти и доследни и нису проистицали из брзог и снажног продора Црвене армије. Они су имали таква схватања и 1938, дакле пре рата. Маевский В., *Русские в Югославии. Взаимоотношения России и Сербии*, т. 2, Нью-Йорк, 1966, стр. 275. Идеја о помирењу са РПЦ МП већ у предратно доба се појавила у глави појединих верника и клирика РПЦ(з) у Југославији. Косик В. И., *Русская церковь в Югославии (1920–1940-е гг. XX в.)*, Москва, 1999, гл. 4 „Церковь, общество, политика“.

³⁷⁰ Маевский В., *Русские в Югославии. Взаимоотношения России и Сербии*, т. 2, Нью-Йорк, 1966, стр. 275; Косик В. И., *Русская церковь в Югославии (1920–1940-е гг. XX в.)*, Москва, 1999, гл. 4 „Церковь, общество, политика“.

³⁷¹ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, Санкт-Петербург, 1999, стр. 50.

³⁷² Косик В. И., *Русская церковь в Югославии (1920–1940-е гг. XX в.)*, Москва, 1999, гл. 5 „Война и послевоенные годы“.

³⁷³ *Гласник СПЦ*, бр. 10–12, 1944, стр. 91.

Тарасјев и о. В. Мошин.³⁷⁴ Одлуком Синода СПЦ-а, а на молбу парохијског савета и чланова Епископског савета руске заграничне цркве, Епархијски савет и старешине Руске цркве примљени су новембра 1944. године под заштиту СПЦ-а.³⁷⁵ На тај начин фактички је било започето ново раздобље у животу руске православне цркве у новој – Титовој Југославији.

³⁷⁴ Косик В. И., *Русская церковь в Югославии (1920–1940-е гг. XX в.)*, Москва, 1999, Приложение I „Из воспоминаний академика, протоиерея Владимира Мошина“, <http://www.dorogadomoj.com/dr59kos06.html>.

³⁷⁵ Радић Р., *Живот у временима: Гаврило Дожих (1881–1950)*, Београд, 2006.

II

СОВЈЕТСКИ КОЛАБОРАЦИОНИСТИ У ЈУГОСЛАВИЈИ И ЊИХОВ ДОПРИНОС БОРБАМА ОКУПАЦИОНОГ АПАРАТА ПРОТИВ ПАРТИЗАНА И ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ

„ФЕНОМЕН КОЛАБОРАЦИЈЕ“ ИЛИ „ГРАЂАНСКИ РАТ У УСЛОВИМА СТРАНЕ ОКУПАЦИЈЕ“ У СССР-У?

Већ неколико деценија пажњу истраживача Другог светског рата привлаче неочекивано муњевити успеси Немачке у почетку рата са СССР-ом у току 1941. и исто толико неочекивано (с обзиром на претходне победе и ослонац немачке војне снаге на привредне, индустријске и људске ресурсе скоро читаве континенталне Европе), мада нешто мање муњевито, повлачење немачких трупа и њихових сателита са подручја СССР-а.

Очигледне успехе Вермахта у почетку рата против СССР-а историчари обично објашњавају низом разлога. Наводи се да је значајан део совјетских виших и средњих официра био уклоњен у масовним репресијама тридесетих година, што је водило деградацији општег нивоа Црвене армије. Наводи се и то да се „партијска врхушка“ оглушила о обавештајне податке и савете страних дипломата који су унапред саопштавали тачан датум напада. Најзад (ово објашњење веома често су користили историчари бившег источног лагера) Вермахт је значајно надмашио Црвену армију у почетном раздобљу рата како по квалитету тако и по квантитету наоружања.³⁷⁶

Промену војне среће су објашњавали хладном зимом и уопштено тешким природним условима у Русији, безбројним људским ресурсима који су се брутално трошили у војним операцијама и масовним коришћењем „заградитељних одреда“, који су пуцали у леђа онима који би хтели да се повуку, огромним привредним и војнотехничким дотацијама добијеним од западних савезника и најзад водећом улогом комунистичке партије (ово је било омиљено објашњење историчара из Источног блока).

³⁷⁶ Историчари су наводили и друге објективне разлоге попут незавршеног програма промене наоружања, померених на запад, неучвршћених до краја граница итд.

Ипак, од почетка деведесетих ситуација у историјској науци је почела да се мења захваљујући паду комунизма и отварању бројних државних, партијских и војних архива, као и захваљујући објективнијем упоређивању резултата историјских истраживања написаних на разним странама барикада хладног рата. Одређени број тврдњи које су износиле генерације историчара без могућности увида у архивску грађу (или без могућности слободног изношења својих ставова у условима тоталитарног социјализма) није у овим новим условима могао бити потврђен од стране меродавних извора и био је побијен.³⁷⁷

На пример, објављени статистички подаци Руског државног војног архива сведоче да за време „чистке“ официрских редова од 1937. до 1938. није било четрдесет хиљада репресираних као што је тврдио Д. А. Волгогонов.³⁷⁸ У овом раздобљу било је отпуштено тридесет и седам хиљада, од којих из политичких разлога – двадесет и девет хиљада (остали због дисциплинских прекршаја, пијанства и аморалног понашања), с тим да је од ових политичких осуђеника до 1940. тринаест хиљада било враћено у војску, осам хиљада је било затворено и пет хиљада стрељано.³⁷⁹ Битно је истаћи и чињеницу, коју су непобитно доказали савремени истраживачи, да се образовни ниво вишег официрског кора (објективно мерило нивоа) значајно повисио после „чистке“ у редовима војске. У првој половини тридесетих година постотак академичара међу вишим официрима је био између 30 и 40%. Пре почетка репресија 29% имало је високу војну школу, 1938. академаца је већ било 38%, а 1941. – 52%. Међу новопостављеним вишим официрима било је 45% више академаца него код избачених официра на чија места су они дошли.³⁸⁰ Треба нагласити и то да је међу официрима страдалим од репресије доста њих припадало тзв. „политичким“ командирима, који су напредовали у каријери не захваљујући истицању у борби против организоване непријатељске војске, већ у току грађанског рата када су извршавали „посебна“ наређења бољшевичке партије. Према мишљењу савремених истраживача, базираном на проучавању квантитета и квалитета дисциплинских прекршаја, за

³⁷⁷ О појави „ревалоризације“ ревалоризираних ставова у историји видети: Пыхалов И., *Великая обоганная война*, Москва, 2005.

³⁷⁸ Волгогонов Д. А., *Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина*, I–II, Москва, 1989, стр. I/51.

³⁷⁹ Черушев Н. С., *1937 год: Элита Красной Армии на голгофе*, Москва, 2003, стр. 39; Черушев Н. С., „Статистика антиармейского террора“, *Военно-исторический архив*, 3/1998, стр. 41–49.

³⁸⁰ Герасимов Г. И., „Действительное влияние репрессий 1937–1938 гг. на офицерский корпус РККА“, *Российский исторический журнал*, 1/1999, стр. 48–49.

Црвену армију је до чистки 1937–1938. био типичан мањак дисциплине, уредности, организације.³⁸¹

Побијене су и омиљене тврдње совјетских историчара о томе да је Хитлер 1941. имао безбројне трупе, наоружане до зуба савршеним оружјем, за разлику од мирољубивог СССР-а који је у пацифистичком заносу занемаривао развој војних технологија и ослањао се само на међународне уговоре.³⁸² Пре свега треба рећи да у војно-техничком смислу совјетске трупе нису заостајале за немачким. Већ до почетка рата биле су разрађене БМ-13 (чувене „каћуше“) и најбољи тенк Другог светског рата – Т-34, који је добио највеће похвале од немачког тенковског виртуоза Х. Гудеријана. „У новембру 1941. виђени конструктори, индустријалци и официри завода за наоружање су долазили у моју тенковску армију због упознавања са руским тенком Т-34, који је превазилазио наше ратне машине; непосредно на лицу места они су хтели да разјасне и разраде, полазећи од стеченог искуства вођења борбених активности, кораке који би нам помогли да поново стекнемо техничку надмоћ над Русима.“ Предлози официра-фронтаца да се производе исти тенкови као Т-34, за поправљање у најкраћем року изузетно неповољног положаја немачких оклопних снага нису наилазили код конструктора баш на неку подршку. Уосталом конструктори се нису стидели копирања достигнућа „источних унтерменша“, већ су се бринули да ће бити немогуће, са потребном брзином, отпочети производњу најбитнијих делова за Т-34, нарочито алуминијумских делова дизел мотора. Осим тога, немачки легирани челик „заостајао је за руским легираним челиком“.³⁸³ Чак је и квалитет стрељачког наоружања Црвене армије је могао да парира немачком, а понекад га је и надмашивао, као што је то био случај са авијацијским митраљезом ШКАС и аутоматском пушком СВТ-40.³⁸⁴

Најзад, у светлу најновијих истраживања дискутабилно изгледа и проширена теза о томе да је партијски врх СССР-а потпуно превидео напад Хитлера јер је игнорисао податке обавештајних служби и због тога се након напада нашао у стању привременог шока и колапса. Савремене публикације докумената сведоче о томе да је ова тврдња далеко од објективности. Мада су

³⁸¹ Смирнов А., „Большие манёвры“, *Родина*, 4/2000, стр. 93.

³⁸² *1941 год: в 2 кн.*, Москва, 1998; Исаев А., *Антисуворов. Десять мифов Второй мировой*, Москва, 2004.

³⁸³ Гудериан Г., *Воспоминания солдата*, Смоленск, 1999, стр. 380. Ово мишљење није изузетак. Видети: Мюллер-Гиллебрандт Б., *Сухопутная армия Германии 1939–1945*, Москва, 2002, стр. 284.

³⁸⁴ Болотин Д. Н., *История советского стрелкового оружия*, Санкт-Петербург, 1995, стр. 77, 235.

совјетске обавештајне службе успеле да сазнају о настанку плана операције „Барбароса“ (напад на СССР) већ 29. децембра 1940, односно једанаест дана након што га је фирер парафирао,³⁸⁵ тачни и убедљиви подаци о датуму напада нису били добијени на време.³⁸⁶ Потпуно су оповргнуте и теорије о шоку и колапсу у вишим партијским круговима након 22. јуна 1941. Ово конфузно стање је наводно ометало давање потребних наређења у току првих дана рата и било је последица сигурности Стаљина у то да Хитлер неће да прекрши потписани уговор. Историографска слика се променила након објављивања једног интерног документа: дневника посета Стаљиновом кабинету који је водило његово обезбеђење. Тај документ сведочи да је кремаљски диктатор стигао на радно место већ првих сати након напада Трећег рајха и стално је радио у режиму тајмаута са бројним посетиоцима – члановима Политбироа, вишим официрима и министрима.³⁸⁷ Овај податак проналазимо и у нецензурисаном издању мемоара Г. К. Жукова, иако је маршал иначе критички гледао на Стаљина, који га је сменио са водећих положаја по завршетку рата. „Кажу да је прве недеље рата Ј. В. Стаљин наводно тако депримирао, да чак није могао ни да говори на радију и предао је свој говор В. М. Молотову. Ова тврдња се не поклапа са стварним догађајима.“³⁸⁸

Ревалоризацију би требало спровести и над покушајима једноставног објашњења промене војне среће Адолфа Хитлера на Источном фронту у касну јесен 1941. Клима и тешки природни услови су сметали и Русима и њиховој техници.³⁸⁹ Људски ресурси који су се налазили под директном и

³⁸⁵ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, т. 1, кн. 1, Москва, 1995, стр. 409.

³⁸⁶ Званична изјава представника бироа за комуникације са медијима Обавештајне службе Русије пуковника В. Карпова у новинама Министарства одбране Русије: „22 июня 1941 года. Могло ли всё быть по-иному?“, *Красная звезда*, 108(23409), Москва, 16. 6. 2001, стр. 4; *Секреты Гитлера на столе у Сталина: разведка и контрразведка о подготовке германской агрессии против СССР, март–июнь 1941 г. Сборник документов*, Москва, 1995, стр. 11–13.

³⁸⁷ *Известия ЦК КПСС*, 6/1990, стр. 216–220. Мора да се дода да је документ имао строго поверљив карактер (никако није био намењен за објављивање) па није могао да буде фалсификат. Комплетно издање: *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008.

³⁸⁸ Жуков Г. К., *Воспоминания и размышления. Изд. 13-е, исправленное и дополненное по рукописям автора*, I–II, Москва, 2002, стр. I/265–266.

³⁸⁹ Видети нову мемоарску серију „Рат и ми“ („Война и мы“) и „Војнички дневници“ („Солдатские дневники“) које уређује А. Драбкин у Москви и виртуелну верзију пројекта „Усмена историја Другог светског рата“: <http://www.iremember.ru/>.

индиректном контролом Хитлера били су чак и бројнији од оних у СССР-у, а број етничких Руса (односно Руса из Русије, Источне Украјине, Белорусије и Северног Казахстана) био је упоредив са немачким елементом Немачке, Аустрије, Јужног Тирола, Судета, Шлезије, Помераније, Данцига, Алзаса и Лорене, Румунији, Холандије, Белгије и Југославије. Чак и активност безбедносних органа, према објављеним архивским подацима, иако је била брутална, ипак није имала ту масовност о којој су волели да пишу историчари западног лагера и не може да се посматра као главни разлог радикалног прелома у судбини немачке машине у Русији.³⁹⁰ Најзад, било је објављено комплексно статистичко истраживање архивске грађе и других материјала који су садржали комплексан приказ људских губитака СССР-а у ратовима 20. века.³⁹¹ Испоставило се да су, упркос прихваћеном мишљењу губици совјетских и немачких трупа били слични, а нешто већи број совјетских губитака је био последица нехуманог понашања нациста према совјетским заробљеницима – морталитет совјетских заробљеника у немачком заробљењштву је био 57%, док је морталитет немачких заробљеника у совјетском заробљењштву био 12,4%.³⁹² Општи демографски неповратни губици војске, морнарице и безбедносних органа у СССР-у за време рата су износили 8.668.400 људи.³⁹³ На видело је изашла и истина о англо-америчкој ратној помоћи (која се остваривала на бази лизинг операција и плаћала се у племенитим металима). Величину ове помоћи стално су занемаривали совјетски истраживачи и увеличавали до невероватних размера англо-амерички истраживачи.³⁹⁴ Према подацима из архиве Министарства одбране Русије, количина добијеног наоружања није прелазила 5-6%, и тек у исхрани, аутомобилима и нафтним дериватима је била на неком опипљивом

³⁹⁰ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, т. 2, кн. 2, Москва, 1995; *Лубянка в дни битвы за Москву: Материалы органов госбезопасности СССР из Центрального архива ФСБ России*, Москва, 2002; *Сталинградская эпопея: Материалы НКВД СССР и военной цензуры из Центрального архива ФСБ РФ*, Москва, 2000; „*Огненная дуга*“: *Курская битва глазами Лубянки*, Москва, 2003.

³⁹¹ *Гриф секретности снят: Потери Вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование*, (ур. Г. Ф. Кривошеев), Москва, 1993; *Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование*, Москва, 2001.

³⁹² *Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы*, Москва, 2000, стр. 11.

³⁹³ *Гриф секретности снят: Потери Вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование*, (ур. Г. Ф. Кривошеев), Москва, 1993, стр. 131.

³⁹⁴ Совјетска историографија имала је само једну монографију о лендлизу и то са ознаком „интерно“. *Поставки Союзников по Лендлизу и другим путям во время Второй Мировой Войны*, Москва, 1956.

нивоу, мада и у овим гранама никада није прелазила 37% од количине робе произведене у СССР-у од јуна 1941. до маја 1945.³⁹⁵

Није спорно да већина горе наведених чињеница не може, а не би ни требало да негира све набројене факторе који су утицали на успехе зараћених цинова: Немачке и СССР-а. Ипак, полазећи од ових чињеница можемо да претпоставимо да је постојао бар још један занемарени фактор. Он се вероватно темељио на наглој промени расположења совјетског (пре свега руског) становништва према немачким трупима. На самом почетку рата, огроман број заробљеника и одсуство масовног ентузијазма у борби за „власт Совјета“ у редовима војске – поклапали су се са релативно неутралним односом становништва према окупатору; с тим да је ово било типично не само за балтичке републике и западну Украјину него чак и за руске етничке територије источне Украјине и РСФСР.³⁹⁶ „Становништво Смоленског краја [*Русија* – А. Т.] тајно је прижељкивало долазак Немаца. Однос локалног становништва према Црвеној армији је био непријатељски и они су то једва крили“.³⁹⁷ Осим центрифугалних снага (односно сепаратизма), својствених свакој мултинационалној држави, у Совјетском Савезу је код одређеног дела становништва постојало, добро сакривено али дубоко укоренењено, антикомунистичко расположење. Црвени терор, насилна колективизација, диктатура бирократског апарата и лоши материјални услови живота стварали су и јачали активну групацију незадовољних. Занимљиво је да су се уочи напада Хитлера на Совјетски Савез у току совјетско-финског рата у редовима црвеноармејаца појавили активни непријатељи режима, а од совјетских заробљеника пред крај рата биле су формиране јединице које су ступиле у борбу на страни Финске и које су расформиране тек по завршетку рата.³⁹⁸

³⁹⁵ Петров П. С., „Фактическая сторона помощи по ленд-лизу“, *Военно-исторический журнал*, 6/1990; *Ленд-лиз и северные конвои, 1941–1945 гг*, Москва, 1997.

³⁹⁶ Видети на пример више докумената о пронемачком расположењу код руског становништва чак 1943. на подручју локотског краја код града Орла након Курске битке у зборнику „*Огненная дуга*“: *Курская битва глазами Лубянки*, Москва, 2003. Више о томе: Dallin A., „The Kaminsky Brigade: A Case-Study of Soviet Disaffection“, *Revolution and Politics in Russia. Russian and East European Series*, vol. 41, Bloomington (Indiana), 1972; Michaelis R., *Die Brigade Kaminski: Partisanenbekämpfung in Rußland – Weißrußland – Warschau*, Berlin, 1999; Верёвкин С., *Вторая мировая война: вырванные страницы*, Москва, 2006, гл. „Локотская республика“.

³⁹⁷ Дугас И. А., Черон Ф. Я., *Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным*, Париж, 1994, стр. 76.

³⁹⁸ Александров К., „Антисталинский протест в период советско-финляндской войны 1939–1940 гг.“, *Русские солдаты Вермахта. Герои или предатели*, Москва, 2005.

Слабљење ових антирежимских осећаја које је уследило након прве фазе ратних операција могло је да утиче и на промену вектора војних успеха. Значајну улогу у промени ових расположења у мањој мери је имала вешта мимикрија совјетског режима и у много већој мери – сама политика нацистичке Немачке. Напад на СССР није био условљен борбом са комунизмом (као што се надао одређени број становништва СССР-а) или покушајем да се спречи агресија СССР-а (као што су тврдили сами Немци), већ жељом која се испољавала у тзв. плану „Ост“. Према плану „Ост“ било је предвиђено одвајање од СССР-а балтичких република, Украјине, Белорусије, западне и централне Русије до линије „А–А“ (Архангелск–Астрахан). На окупираним земљама Хитлерово окружење је планирало: да „ликвидира Јевреје настањене на овим територијама“, „исељавање непожељних у расном смислу локалних становника у Западни Сибир“ (80–85% Пољака, 65% Украјинаца, 75% Белоруса), „германизацију локалног становништва у балтичким земљама“, као што је то забележио др Ветцел.³⁹⁹ Непосредно према Русима било је планирано спровођење политике „поткопавања биолошке снаге народа“, борба са националном културом, замена ћирилице латиницом.⁴⁰⁰

Фактор расположења становништва је утицао не само на промену војне среће него и на још једну посебну појаву на Источном фронту – значајну активност милитантног колаборационизма.⁴⁰¹ Један део становништва СССР-а који је био јако прожет центрифугалним или антикомунистичким осећајима са оружјем у рукама је ступио у борбу на страни нацистичке Немачке. То се односи не само на становнике балтичких република, средње Азије, Кавказа и западне Украјине него и на Русе, Белорусе, источне Украјинце, Козаке – који су се заносили жељом за осветом вођама ВКП(б)

³⁹⁹ *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, № 3, 1958, str. 291; *Военно-исторический журнал*, № 1, 1965, стр. 82–83; *IMT*, vol. XXVI, Doc. 1017; Picker M., *Hitlers Tischgesprache im Führerhauptquartier*, Bonn, 1961, str. 72.

⁴⁰⁰ „Письмо Мартина Бормана – Альфреду Розенбергу от 23. 07. 1942“, *Военно-исторический журнал*, 1/1965, стр. 82–83; *IMT*, vol. XXVI, Doc. 1017; Picker M., *Hitlers Tischgesprache im Führerhauptquartier*, Bonn, 1961, str. 72.

⁴⁰¹ Мада мора да се призна да је колаборационизам био присутан у свим земљама за време Другог светског рата. Састав колаборационистичких административних, полицијских и војних установа у западној Европи је био знатно бројнији од људства покрета отпора у истим земљама (Семиряга М. И., *Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны*, Москва, 2000). Тему домаћег колаборационизма видети: Поповић Н., *Koreni kolaboracionizma*, Beograd, 1991; *Kolaboracija u Srbiji 1941–1945: zbornik građe*, prir. Ž. Jovanović, Beograd, 2001; Milosavljević O., *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 2006.

и НКВД за репресије, глад, насилне реквизиције имовине и бирократско иживљавање. Према немачким подацима, крајем 1943. у саставу Вермахта било је 500.000 грађана СССР-а.⁴⁰² Ова статистика обухвата само војнике и на тај начин изоставља грађанска лица запослена у административно - полицијском апарату и органима локалне самоуправе. Према прорачунима савремених руских историчара до којих се дошло на основу марљивог проучавања архивске грађе, „укупан број грађана СССР-а и емиграната који су бар неко време служили у саставу Вермахта, СС, полиције или паравојних јединица био је око 1.200.000 људи (између њих до 700 хиљада Словена, до 300 хиљада представника балтичких народа, до 200 хиљада представника татаро-туркестанских, кавкаских и других мањих народа)“, с тим да се максимална једновремена бројност кретала око 800-900 хиљада људи.⁴⁰³

Промена расположења локалног становништва тесно повезаног са припадницима јединица водила је до општег пада дисциплине и морала, дезертерства и преласка на страну непријатеља.⁴⁰⁴ Зато је 10. октобра 1943. Хитлер издао наређење о прекоманди источних батаљона у Француску, Италију и на Балкан.⁴⁰⁵ Тако су бројне јединице (обично батаљони или полубатаљони) руских, туркестанских и козачких квислинга биле распршене од норманских острва у Ламаншу до предграђа Варшаве и од данске обале до алпских предела.⁴⁰⁶

Сагледаћемо састав појединачних већих и типичних формација ове „скривене армије“.

Највеће (и најпознатије) јединице које су добиле ниво СС дивизија су формирали народи који су ушли у састав СССР-а непосредно пре избијања рата 1939–1940. Становништво Западне Украјине, Литваније, Естоније и Летоније није подлегло совјетској пропаганди и Црвену армију није сматрало својом. Због тога су не само бројне полицијске већ и снажне војне формације биле релативно лако формиране у овим републикама након доласка Немаца. На позив гувернера Лавова Владимира Кубијовича и гувернера Галиције (Западне Украјине) Отоа Вехтера 28. априла 1943. била је формирана 14. дивизија СС „Галиција“. Према казивањима бивших војника

⁴⁰² Мюллер-Гиллебранд Б., *Сухопутна армија Германије 1933–1945 гг.*, Москва, 2002, стр. 342.

⁴⁰³ Дробязко С. И., *Под знамјенами врага. Антисовјетские формировања в саставе германских вооруженных сил. 1941–1945*, Москва, 2005.

⁴⁰⁴ Cooper M., *Nazi war against soviet partisans*, New York, 1979, p. 120.

⁴⁰⁵ Littlejohn D., *Foreign legions of the Third Reich*, I, San Jose, 1987, p. 330.

⁴⁰⁶ Thorwald J., *Illusion: Soviet soldiers in the Hitler's armies*, London – New York, 1975, p. 233; Дробязко С. И., *Под знамјенами врага. Антисовјетские формировања в саставе германских вооруженных сил. 1941–1945*, Москва, 2005, стр. 314.

ове дивизије, број пријављених добровољаца је премашио предвиђену цифру од 13-14 хиљада и од вишкова су формирана још четири полицијска пука, касније укључена у састав дивизије. Још масовнији је био одазив Летонаца, који су већ 6. новембра 1941. почели да формирају „стрељачке команде“ за помоћ Немцима у борби против СССР-а. У фебруару 1943. је дошло до формирања 15. летонске дивизије СС, а после годину дана (у јануару 1944) је била формирана 19. летонска дивизија СС.⁴⁰⁷ У пролеће 1944. се појавила 20. естонска дивизија СС која је формирана од мањих помоћних војних и полицијских јединица и добровољаца.⁴⁰⁸ Из овог система испале су само Западна Белорусија и Литванија, које нису имале самосталне дивизије СС али су зато дале више припадника полицијских батаљона самоодбране, који су учествовали у сузбијању партизанског покрета не само у овим крајевима већ и у северозападним деловима Русије и у источној Украјини.

Већ у новембру 1941. Хитлер је наредио да се формирају четири националне легије – туркестанска, грузијска, јерменска и кавкаско-магометанска, а 15. априла 1942. лично је наредио да се оне сврстају у групу званичних савезних јединица (попут Хрвата, Румуна, Мађара и др.). У октобру 1941. Абвер је почео формирање батаљона посебне намене од добровољаца из заробљеничких логора, са намером убрзавања планираног напредовања Вермахта на Кавказу и у средњој Азији. Прва формирана у оквиру Вермахта туркестанска јединица се појављује 15. новембра 1941. Припадници су је поносно звали „туркестански пук“, а званично је ово био 811. пешадијски батаљон, формиран према наређењу Генералног штаба копнених снага. Формирање туркестанских јединица је било убрзано у јануару и фебруару 1942, када је на подручју Пољске био отворен наставни камп и штаб Туркестанске легије, формиран после разговора Хитлера са турским генералима Хоснијем Емиром Еркилетом и Алијом Фуадом Ерденом, начелником академије Генералног штаба Турске, на њихову изричиту молбу да се помогне њиховој истоверној и истокрвној браћи са подручја СССР-а која се нашла у немачком заробљеништву.⁴⁰⁹ У току 1942. и 1943. из Пољске је на Источни фронт било послато четрнаест туркестанских батаљона. Немачки официри су се налазили на нивоу четних командира и вишем. Наоружање батаљона је укључивало не само стрељачко наоружање него и противтенковске топове, тешке минобацаче и др. из заплених совјетских складишта. У мају 1942, након успешног претходног искуства, од штаба

⁴⁰⁷ Michaelis R., *Die Grenadier-Divisionen der Waffen-SS*, Teil 1, Berlin, 1994.

⁴⁰⁸ Войцеховский А. А., Ткаченко Г. С. *Украинский фашизм*, Киев, 2004.

⁴⁰⁹ Чуев Ф., *Проклятые солдаты*, Москва, 2004, стр. 465.

расформиране 162. дивизије био је створен још један центар за формирање туркских и кавкаских јединица. На чело овог штаба је дошао пуковник (од септембра 1942. генерал-мајор) др О. фон Нидермејер – официр Абвера и водећи немачки специјалиста за проблем Русије и муслиманског света. До маја 1943. у Украјини је било формирано двадесет и пет батаљона источних легија, од којих је већина ушла у састав 6. армије генерал-пуковника Ф. Паулуса.

У мају 1943. Центар за формирање источних легија у Украјини је био претворен у 162. туркестанску пешадијску дивизију под командом генерал-мајора Фон Нидермајера. Дивизија је имала око 50% Немаца, међу којима је било више „фолксдојчера“ из СССР-а. Велики број немачког кадра није само гарантовао лојалност већ и помагао немачким војницима да савладају традиционалне вештине маскирања и преживљавања у природи које су поседовали војници из Туркестана.⁴¹⁰

Посебном бруталношћу се истицала специјална кавкаска јединица „Бергман“, односно „Горштак“. Организатор те јединице је био професор са Кенигсбершког универзитета и официр Абвера Теодор Оберлендер. Батаљон је формиран од новембра 1941. до марта 1942. у граду Нојхамеру и састаја се од пет чета (1, 4, и 5. – грузијске, 2. – севернокавкаска, 3. – азербејџанска) са 900 Кавказаца и 300 Немаца. Осим добровољаца из заробљеничких логора у батаљон је било укључено око 130 Грузијаца-емиграната, из специјалне јединице „Тамара II“. Батаљон је био наоружан лаким стрељачким наоружањем, завршио је војно-планинарску обуку у Баварској и крајем лета 1942. стигао на Источни фронт.⁴¹¹

Због потреба конспирације припадници батаљона на путу су морали да се издају за босанске муслимане. По доласку на фронт део легионара се спустио падобранима на подручје северног Кавказа са обавештајно-диверзантским задацима. Остали делови „Бергмана“ били су ангажовани против совјетских партизана у рејону Моздок – Наљчик – Минералне Воде (северни Кавказ), а у октобру су концентрисани на положајима пребачени на прву борбену линију. Јединице наоружане само лаким стрељачким наоружањем су се храбро бориле и доказале своју оданост. За време борби од локалног становништва, пребеглица и заробљеника биле су формиране још четири чете (грузијска, севернокавкаска, азербејџанска и мешана резервна) и четири коњичка ескадрона (један грузијски и три севернокавкаска). Због тога је

⁴¹⁰ Мюллер-Гиллебранд Б., *Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг.*, Москва, 2002, стр. 419; Hoffmann J. *Die Kaukasien 1942/43: Das deutsche Heer und die Ostvölker der Sowjetunion*, Freiburg, 1976, str.182–183.

⁴¹¹ Романько О. В., *Мусульманские легионы во второй мировой войне*, Москва, 2004, стр. 287.

крајем 1942. од „Бергмана“ био формиран истоимени пук са 2.300 људи у саставу 1. грузијског, 2. азербејџанског и 3. севернокавказског (муслимански народи северног Кавказа – углавном Чечени, нешто Ингуша, Дагестанаца и Балкараца).⁴¹²

За време повлачења Немаца са Кавказа „Бергман“ је чувао одступницу, обављао посебне диверзантске задатке и уништавао индустријске објекте на остављеним територијама. У фебруару 1942. године „Бергман“ је био пребачен на Крим, где је био коришћен за антидесантске и антипартизанске операције. Појавила се идеја реформисања пука у дивизију, али остварење плана је било остављено за касније.⁴¹³ У јесен и зиму 1943/44. „Бергман“ је заједно са другим немачким јединицама покушао да спречи продирање совјетских јединица на Кримско полуострво, а касније је био евакуисан. Већи део пука (1. и 3. батаљон) је добило прекоманду на Балкан, а 2. батаљон у Пољску, где је учествовао у гушењу Варшавског устанка.

За разлику од осталих народа Совјетског Савеза, Хитлер је сумњичаво гледао на Русе јер се плашио да би бројне руске јединице могле да измакну контроли Немаца.

Ипак немачки генерали на Источном фронту су упркос својим идејама о расној супериорности, имали важан разлог за формирање руских јединица за борбу против партизана. Партизански покрет у СССР-у се налазио под стриктном контролом НКВД-а, што му је давало одређене смернице: стриктну организацију, одлучност у акцијама и безобзирност према масовним репресијама – немачкој одмазди за диверзије. Због тога цивилно становништво (поготово у селима и мањим градовима, где совјетски систем није имао пуно симпатизера због своје политике према сељацима) није радо гледало на партизана и било је погодно тло за немачку пропаганду. Већ 1941. је дошло до самосталног (уз одобрење Вермахта) формирања јединица „локалне милиције“, „службе реда“, „грађанске заштите“, „самозаштите“ од локалних загрижених непријатеља комуниста, који су радо хватали и на лицу места истребљавали скривене комунисте и бивше запослене у совјетској администрацији, као и залутале командире и комесаре Црвене армије. У новембру 1941, према наредби рајхсфирера СС-а Х. Химлера, све ове јединице су биле укинуте, а људство је било искоришћено за попуњавање помоћне службе полиције реда, тзв. „шума“ (*Schutzmannschaft der Ordnungspolizei*).⁴¹⁴

⁴¹² Абрамян Э., *Кавказцы в Абвер*, Москва, 2006, стр. 141–149.

⁴¹³ Дробязко С., Карашук А., *Восточные легионы и казачьи части в Вермахте*, Москва, 1999, стр. 13–14.

⁴¹⁴ Thomas N., *Partizan Warfare 1941–1945*, London, 1983, pp. 15–16.

Врхунац ове политике коришћења руских сарадника окупатора за борбу против партизана је био постигнут у оквиру тзв. „локотског краја“ и повезан са именима Бронислава Каминског и Константина Воскобојникова. И један и други су завршили техничке факултете, служили су у Црвеној армији за време револуције, али су се разочарали у идеје комунизма након завршетка грађанског рата. Обојица су били жртве прогона ОГПУ-а, због чега су морали да се населе ван крупних градских центара. За место свог привременог боравка су изабрали градић Локот, изгубљен у густим шумама западне Русије на граници са Белорусијом. Идеје ликвидације „колхоза“, поделе земље сељацима, признање приватне својине, које су развијали ови оснивачи Народне социјалистичке партије, биле су привлачне за велики део становништва које је патило од партизанских реквизиција и није хтело повратак совјетског система. Немачку окупациону администрацију у крају је представљао генерал-пуковник Рудолф Шмидт, комадант 2. тенковске армије Групе армија „Центар“, који је сматрао да је локално становништво битан фактор у јачању окупационог апарата. Шумовите пределе западне Русије било је изузетно тешко контролисати без подршке локалног становништва. Зато је, уз подршку Шмидта, дошло до стварања самосталне локотске самоуправе, на подручју које нису биле стациониране немачке снаге, а нису успевали ни да се устале ни совјетски партизани. Користећи пружену им аутономију Камински и Воскобојников су успели да организују затворени привредан организам и да обезбеде становништву одређени животни ниво који је превазилазио оно што су имали совјетски грађани у другим крајевима под немачком окупацијом. У локотском крају је живело око 600.000 људи и функционисало неколико великих фабрика које су снабдевале становништво храном и одећом, било је десет средњих и триста тридесет и пет основних школа, девет болница и тридесет и седам амбуланти, неколико позоришта, радио-станица, развијен социјални систем. Све ово је омогућило Каминском и Воскобојникову масовну подршку становништва, али их је претворило и у мету бројних атентата НКВД-а. Воскобојников је био убијен, а Камински је појачао своје обезбеђење. За одбрану од партизана Немци су дозволили Каминском стварање већих добровољачких јединица, које су користиле оружје које је оставила у повлачењу Црвена армија. У јулу 1943. године када су јединице Црвене армије прекинуле „идилу колаборационизма“, бригада Каминског је имала више од двадесет хиљада војника: пет пешадијских пукова, артиљеријски дивизион, тенковски, пионирски и заштитни (безбедносни) батаљон. После евакуације Локота бригада је била пребачена у Белорусију у град Лепел, где је ефикасно коришћена за борбу против партизана. Касније је

била искоришћена у гушењу Варшавског устанка. Парадоксално, али Пољак пореклом Камински, који је основао Руску ослободилачку народну армију, испојио је током борби против Варшавског устанка такав ниво бруталности да су га ликвидирали сами његови немачки сизерени, изненађени нивоом бестијалности овог борца за „Нову Русију“.⁴¹⁵

Идеја о великим руским формацијама појавила се у главама вођства НСДАП-а тек крајем 1944. Ова намера Немаца да покушају све могуће пред лицем неминовног пораза била је повезана са тзв. „Власовљевим покретом“. Генерал-мајор Црвене армије Андреј Власов, командант 2. ударне армије на Волховском фронту, пао је у руке Вермахта (односно изручило га је Немцима локално сеоско становништво) 11. јула 1942. након што је његова армија била опкољена и уништена. У заробљеништву је написао отворено писмо „Зашто сам стао на пут борби са большевизмом“ и тзв. „Смољенску декларацију“ у којој је изнео циљеве свог покрета. Међутим све до 1944. име Власова се користило само у пропаганди око стварања фантома „Руске ослободилачке армије“ (РОА) као алтернативе коју су Немци наводно нудили руском народу. Ситуација је почела да се мења тек крајем рата када су Немци већ напустили већину руских етничких територија. У септембру 1944. Власов је посетио рајсхфирера СС-а Химлера, који је пристао на формирање Оружаних снага Комитета ослобођења народа Русије (провизорне марионетске владе) на челу са Власовим. Манифест КОНР-а је био проглашен 14. новембра 1944. у Прагу. Власов је добио и место врховног команданта Руске ослободилачке армије (РОА). Тек у у фебруару 1945. била је формирана прва права војна јединица Власовљевог покрета – 1. дивизија РОА. Почетком маја 1945. официри 1. дивизије су опет одлучили да промене страну и делови дивизије су помогли становништву Прага да избаци немачке јединице из града. По доласку тенкова маршала Коњева дивизија је кренула на запад у покушају да се преда Американцима. Власов се 11. маја 1945. предао Американцима, но већ следећег дана ухапсили су га официри СМЕРШ-а. Након затвореног суђења у Москви, генерал је био осуђен на смрт вешањем и погубљен 1. августа 1946.⁴¹⁶

⁴¹⁵ Више о томе видети: Dallin A., „The Kaminsky Brigade: A Case-Study of Soviet Disaffection“, *Revolution and Politics in Russia. Russian and East European Series*, vol. 41, Bloomington (Indiana), 1972; Michaelis R., *Die Brigade Kaminski: Partisanenbekämpfung in Rußland – Weißrußland – Warschau*, Berlin, 1999; Ермолов И. Г., Дробязко С. И., *Антипартизанская республика*, Москва, 2001; Соколов Б. В., *Оккупация. Правда и мифы*, Москва, 2002; Верёвкин С., *Вторая мировая война: вырванные страницы*, Москва, 2006, гл. „Локотская республика“.

⁴¹⁶ Више о томе видети: Хоффманн И., *История власовской армии.*, Париж, 1990; Штрик-Штрикфельт В., *Против Гитлера и Сталина. Генерал Власов и Русское Освободительное*

Део руских колаборациониста ипак је добио могућност да ступи у оружану борбу у оквиру већих формација захваљујући томе што су Немци сматрали да између неруских народа СССР-а постоји још један посебан народ – Козаци. Идеју о томе да су Козаци потомци Гота и нису повезани са Русима развијали су Немци још пре почетка Другог светског рата. Козачки сепаратизам је добио прилику у крвавом вртлогу грађанског рата када је под вођством царског официра, научника и писца Петра Краснова дошло до стварања донске козачке суверене државе која је емитовала свој новац, водила спољну и унутрашњу политику и налазила се под контролом Немачке.⁴¹⁷ По доласку у козачке крајеве Немци су наишли на неочекивани одзив добровољаца са река Дона, Кубана и Терека жељних да се боре против комуниста. Неки од ових Козака су се борили против бољшевика још у грађанском рату. Одреди ЧК–ОГПУ–НКВД су изводили масовна стрељања, све повластице Козака биле су укинуте након револуције,⁴¹⁸ а многи су чак били изгубили и сва грађанска права, већину имовине и били насилно увођени у колхозе.

У јесен 1941. у Генерални штаб копнених трупа је стигао предлог официра војне контраобавештајне службе барона Фон Клејста да се од Козака формирају специјалне јединице за борбу против партизана; већ 6. октобра генерал Е. Вагнер је наредио да се такве јединице формирају у позадини армијских група „Север“, „Центар“ и „Југ“ до 1. новембра 1941.⁴¹⁹

движение, Москва, 1993; Коняев Н. М., *Два лица генерала Власова. Жизнь, судьба, легенды*, Москва, 2001; Дробязко С. И., *Русская Освободительная Армия*, Москва, 2000; Александров К. М., *Офицерский корпус армии генерал-лейтенанта А. А. Власова, 1944–1945*, Санкт-Петербург, 2001; Александров К. М., *Против Сталина. Власовцы и восточные добровольцы во Второй мировой войне. Сб. статей и материалов*, Санкт-Петербург, 2003; Александров К. М., *Армия генерал-лейтенанта А. А. Власова 1944–1945. Материалы к истории Вооружённых сил КОНР*, Санкт-Петербург, 2004. И поглед с „друге стране“: Колёсник А. Н., *Генерал Власов – предатель или герой?*, Москва, 1991; Квицинский Ю. А., „Генерал Власов: путь предательства“, Москва, *Современник*, 1999; Смыслов О. С., „Пятая колонна“ Гитлера. *От Кутепова до Власова*, Москва, 2004.

⁴¹⁷ Видети биографску белешку о атаману Донске републике Петру Краснову у предговору сабраних дела: Краснов П., *Сочинения*, Москва, 2000.

⁴¹⁸ До Првог светског рата четири и по милиона Козака је живело у козачким покрајинама и било је ослобођено дела дажбина, а за узврат су по потреби формирали елитне лакокоњичке јединице. У Првом светском рату Козаци су формирали око 170 пукова. Видети увод фотоалбума Де Лануа Ф., *Казаки Паннвица. 1942–1945*, 2006, стр. 9–11.

⁴¹⁹ Подршка коју су Козаци пружили Немцима за време Другог светског рата је изазвала пажњу руских истраживача након 1991. Они се углавном баве улогом козачких јединица у Другом светском рату на подручју бившег СССР-а: Александров К. М., „Казачество России в 1941–1943 гг.: Неизвестные страницы истории“, *Новый часовой*, 3/1995;

Прва козачка јединица је била организована у позадини армијске групе „Центар“ 28. октобра 1941. То је био козачки ескадрон под командом бившег мајора Црвене армије, донског Козака И. Н. Кононова. Из сличних козачких чета 13. јуна 1942. био је формиран козачки коњанички пук „Платов“. У саставу пука је било пет коњаничких ескадрона, ескадрон тешког наоружања и артиљеријска батерија; пук је кориштен за антипартизанске акције. Још једна бројна козачка јединица – козачки коњички пук „Јунгшулц“ био је формиран такође у лето 1942, носио је име свог заповедника и учествовао у борбама против редова совјетске коњице у позадини немачких трупа.

Према наређењу од 18. јуна 1942. добровољци из редова Козака заробљеника су се прикупљали у једном збирном кампу – Славута. До краја месеца у Славути се нашло већ 5.826 људи. Због мањка официра међу Козацима (у време репресија Козаци су били политички сумњиви за режим и у малом броју су напредовали у војсци у предратно доба) у формирању јединица су морали да постављају официре некозачког порекла. Осим тога била је отворена 1. козачка официрска школа „Атаман гроф Платов“ и подофицирска школа. Након почетних припрема били су формиран 1. атамански, 2. лејб-козачки и 3. донски, 4. и 5. кубански, 6. и 7. комбиновани козачки пук. Све ове јединице су биле смештене у касарне 6. августа 1942.

У септембру 1942. у Новочеркаску се окупио козачки збор, који је изабрао штаб походног атамана донских Козака на челу са пуковником С. В. Павловим и позвао Козаке да се дигну „на борбу са комунизмом“. У новембру 1942. од донских добровољаца формиран су следећи пукови: 1. донски, 1. синегорски, 1. кубански коњички, 1. волшки (терски). У априлу

Александров К. М., „Трагедия русского казачества 1943–1945“, *Новый часовой*, 4/1996; Александров К. М., „Казачество России во Второй мировой войне: к истории создания Казачьего Стана (1942–1943)“, *Новый часовой*, 5/1997; Дробязко С., „Казачьи части в составе Вермахта“, *Материалы по истории русского освободительного движения 1941–1945. Вып. 1*, Москва, 1997; Худобородов А. Л., *Российское казачество в эмиграции (1920–1945 гг.): социальные, военно-политические и культурные проблемы*, Москва, 1997; Окоороков А. В., „Казачи и русское освободительное движение“, *Материалы по истории русского освободительного движения 1941–1945. Вып. 1*, Москва, 1997; Дробязко С., Карашук А., *Восточные легионы и казачьи части в Вермахте*, Москва, 1999; Бугай Н. Ф., *Казачество России: отторжение, признание, возрождение*, Москва, 2000; Белолов В. Н., *Казачи и Вермахт*, Мурманск, 2003; Крикунов П., *Казачи. Между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма*, Москва, 2005. У Србији засад има само један посебан чланак компилативно-илустративног карактера: Јевтић В., „Руски i козаčki dobrovoljci u sastavu Vermahta“, *Orden*, br. 5, 2005. Старија историографија о НОП-у сврстава Козаке, туркестанске и кавкаске добровољце у једну намерно недефинисану групу Черкеза. Видети чланак: Dimitrije Trifunović, „Čerkezi“, *Vojna enciklopedija*, 2, Beograd, 1971, str. 248.

1943. у саставу Вермахта се налазило двадесетак козачких пукова са по 400–1.000 бораца и бројне мање јединице, тако да је укупан број Козака у Вермахту износио више од двадесет и пет хиљада војника и официра.⁴²⁰

Средином септембра 1943. у Млави (Милау) у Пољској била је формирана 1. козачка дивизија на чијем челу је стајао немачки коњички генерал Фон Панвиц. Ово је била прва већа војничка формација на страни Немчке формирана од руских добровољаца. Немци су заузимали део официрских и техничких положаја (нпр. 1. новембра 1943. дивизија је имала 222 немачка и 191 козачког официра).⁴²¹ Изузетак је био 5. донски пук који није имао ниједног немачког официра. На челу тога пука је био Иван Никитович Кононов. Његов животни пут је битан за разумевање карактера тзв. „Другог козачког устанка“. Кононов је рођен 2. априла 1900. код Таганрога, у породици козачког официра. Његовог оца су обесили бољшевици 1918, старији брат и неколико рођака су погинули у грађанском рату када су се борили против „црвених“, још два брата су му била ухапшена и стрељана у репресијама 1934–37. Сам Кононов је 1922. успео да сакрије своје порекло и ступио је у Црвену армију. Пошто је као Козак имао наследну предиспозицију за војну службу одмах се истакао и био упућен у школу млађих официра, а касније је завршио коњичко одељење Војне школе „ВЦИК“ и Војну академију „Фрунзе“. Истакао се за време совјетско-финског рата 1939–40. и заслужио је орден Црвене звезде за изузетну храброст. Кононов је дочекао 1941. као мајор и командант уледног пука на западним границама СССР-а. Прешао је на страну Немаца 22. августа 1941, са већим делом официра и војника из подређеног пука, укључујући чак и комесара пука Д. Панченка. По преласку код Немаца његова група је одмах изненадила официре Вермахта кад је изразила жељу да се бори против бољшевика. Немачка команда 6. октобра 1941. је дозволила да се формира јединица под његовом командом и 28. октобра била је формирана козачка 102. добровољачка јединица појачана са добровољцима из заробљеничких логора. У зиму 1942. на фронт у 102. батаљон Кононова из логора VI-C (за заробљене официре Југословенске краљевске војске) је стигла група руских официра бивших емиграната под командом А. Н. Пуговочникова, који је постао заменик и блиски сарадник

⁴²⁰ Jurado C., *Foreign Volunteers of the Wehrmacht 1941–45*, Oxford, 1983, pp. 28–29; Littlejohn D., *Foreign legions of the Third Reich*, I, San Jose, 1987, pp. 272–277; Дробязко С., Карашук А., *Восточные легионы и казачьи части в Вермахте*, Москва, 1999, стр. 34–39; Крикунов П., *Казаци. Между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма*, Москва, 2005, стр. 90–414.

⁴²¹ VA, NAV, T-315, r. 2281, str. 184.

Кононова. „Кононовци“ су учествовали у операцијама против партизана и падобранаца у рејонима западне Русије и Белорусије.

Пошто се идеја о стварању козачке јединице показала успешна, 1942. Кононов је био промовисан у потпуковника, а крајем 1942. његов батаљон је био проширен до дивизиона. Од људи Кононовљевог 600. козачког батаљона у Млави 1943. је био формиран 5. донски козачки пук, који је ушао у састав друге бригаде. Кононов је 1944. био промовисан у пуковника. Крајем 1944. била је формирана Посебна козачка пешадијска бригада под командом Кононова у коју је био укључен и Калмички коњички пук. Није остварена трансформација бригаде у 3. козачку дивизију; крајем рата бригада се састојала од 7. и 8. пешадијског и 9. коњичког пука и извиђачког батаљона са око 7.000 бораца. Пред крај рата Кононов је био промовисан у генерал-мајора оружаних снага КОНР-а. После рата је успео да стигне у Аустрију, а касније се крио све до почетка хладног рата када су Енглези и Американци престали са изручењима совјетских држављана СССР-у. Касније се Кононов преселио у Аустралију, где је живео повучено са породицом.⁴²²

Тешко је раздвојити мотиве оправдане борбе за слободу против совјетског експанзионизма и комунистичког тоталитаризма, с једне стране, и екстремног шовинизма, антисемитизма и злочиначког поступања према припадницима других народа у понашању бројних припадника ове „скривене армије“ Трећег рајха. Њихова судбина након завршетка рата се разликовала, у зависности од тога да ли су 1941. живели ван или у границама СССР-а до 1939. године. Летонци, Литванци и Естонци, као и западни Украјинци у случају да су имали срећу да падну у руке англосаксонских савезника, добијали су политички азил и право на живот у слободи и релативном просперитету. Они су обогатили историографију позамашном количином успомена и описа својих борбених дана. Руси, Туркестанци и Кавкасци су били махом изручени Стаљину и изашли су из сибирских логора тек након смрти кремаљског диктатора. Потрошеног здравља и без изгледа на пристојно запослење, они су већином живели на државној минималној пензији скривајући од родбине и околине где су провели толике године и зашто су толико закаснили у повратку „из рата“.

Разликовала се и њихова историографска судбина након 1991. У балтичким републикама и Украјини већина ових ветерана је доживела потпуну рехабилитацију и глорификацију. Бројни политички, друштвени

⁴²² Александров К., „Трагедия донского казака Ивана Кононова“, *Посев*, 5/2000, стр. 43–46; 6/2000, стр. 43–46; Огороков А., „Не сотвори себе кумира...“, *Станица*, 2/2001; Hoffmann J., *Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945. Einzelschriften zur militärischen Geschichte des Zweiten Weltkrieges*, Freiburg, 1986.

и верски лидери Естоније, Летоније и Украјине учествују у комеморацијама везаним за ветеране СС дивизија, њихове традиције су интегрисане у војне и државне празнике и одана им је почаст низом величанствених споменика уз паралелну деконструкцију споменика учесницима антифашистичке борбе. Покушаји ревизије историје Другог светског рата су остали ограничени у кавкаским и средњоазијским републикама. У Белорусији и Русији за време првих председника Шушкевича и Јељцина било је покушаја историјске ревизије. Радило се не само о отварању архива и таласу публикација већ чак и о прихватању застава које су за време Другог светског рата вијориле над главама руских и белоруских бораца против „црвеног ропства“. У садашњим околностима о признавању легалитета „скривене“ армије нема ни говора и зато су Русија и Белорусија једине земље у европском делу бившег СССР-а које су доследне у ексклузивном баштињењу традиција Црвене армије. Занимљиво је да без обзира на политику актуелних власти традиција поштовања према онима који су се борили против Немаца 1941–1945. остаје општи национални мит већине савремених Руса. За ово сигурно нису заслужене колективне успомене на Стаљина или на совјетски систем већ осећај националне угрожености који су доживели њихови преци пре више од шест деценија. Само у редовима Црвене армије су они могли да сузбију ову непосредну претњу постојању Руса као народа. С друге стране, велики број обичних људи у балтичким земљама и западној Украјини види у онима који су нашли 1941–1945. заједнички језик са Немцима пре свега заштитнике од руског експанзионизма и комунизма и тек у другом реду их сматра невољним сарадницима нациста.

ГРАЂАНИ СССР-а У САСТАВУ НЕМАЧКИХ ОКУПАЦИОНИХ СНАГА У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ 1943–1945.

Након Хитлеровог наређења о прекоманди источних батаљона у Француску, Италију и на Балкан од 10. октобра 1943. на подручју Југославије су се нашле словенске (козачке), туркестанске и кавкаске јединице, и то највеће и најспремније за борбу.⁴²³

Највећу „славу“ пре доласка у Југославију је стекла специјална кавкаска јединица „Бергман“ тј. „Горштак“ (Sonderverband Bergmann) у саставу 1. грузијског и 3. севернокавказког батаљона. Ова јединица је била

⁴²³ D. Littlejohn, *Foreign legions of the Third Reich*, I–IV, San Jose, 1987, p. I/330.

посебно припремљена за вођење планинског рата, с тим да су немачки инструктори користили већ постојеће традиционалне вештине припадника јединице који су потицали из планинских предела. Борбени морал јединице је био појачан мржњом према православним словенским народима и комунистима. На Кавказу припадници ове јединице су стекли репутацију ефикасних и бруталних бораца против руских комунистичких партизана у околини Пјатигорска. У марту 1944. 1. и 3. батаљон су били пребачени на Балкан. У августу 1944. „Бергман“ је учествовао у борбама против југословенских партизана у рејону Кичева (Македонија). Грузијски (1) батаљон је био учествовао у задацима у оквиру оперативне зоне 11. пољске дивизије Луфтвафеа. У јесен 1944. јединице „Бергмана“ су биле пребачене на стару бугарску границу јер се очекивао долазак совјетских трупа. Након дводневних борби „Бергман“ је био повучен у позадину и прелоциран прво у Србију у рејон Ресаве, а касније у Босну, где је смештен поред Вишеграда и налазио су се у операционој зони 181. пешадијске дивизије Вермахта. Иако су 2. фебруара 1945. штабске јединице „Бергмана“ биле укинуте, његови припадници су наставили своју службу Рајху у националним батаљонима и носећи на капи свој амблем – криву и оштру сребрену каму. Почетком 1945. грузијски батаљон је вршио посебне задатке у Срему, а Севернокавказки батаљон је изводио антипартизанске акције у источној Славонији. Код Карловца у априлу 1945. јединице „Бергмана“ су учествовале у борбама против јединица НОВЈ. Капитулацију Немачке „Бергман“ је дочекао у Словенији. Грузијски батаљон су заробиле југословенске јединице, севернокавказки је успео да се преда англо-америчким савезницима, али и први и други су на крају завршили у рукама совјетске војно-безбедносне службе Смерш (од руског „Смерть шпионам“).⁴²⁴

У немачким покушајима сузбијања југословенских партизана су учествовале и друге кавказске јединице. Осим „Бергмана“ на подручју Југославије су се налазиле и друге специјалне јединице Вермахта формиране од „совјетских горштака“, које су деловале у саставу бројних ФАТ-ова.⁴²⁵ Крајем рата борбени дух ових становника Кавказа и средње Азије је значајно опао па је долазило до самовољног напуштања јединица и чак оружаних побуна. Десила су се бар два таква, међусобно неповезана догађаја: азербејџанска јединица из ФАТ-215 (код Требиња) и таџикистанска јединица из ФАТ-207

⁴²⁴ Jeloschek A., Richter F., Schütte E., Semler J., *Freiwillige vom Kaukasus*, Graz–Stuttgart, 2003, str. 250–251.

⁴²⁵ ФАТ (Frontaufklärungstrupp) – обавештајна група Абвера, чија мрежа се налазила под контролом појединих ФАК-ова (Frontaufklärungskommando) – представништва Абвера у широј оперативној зони.

(код Рашке) су заклале своје немачке официре и одметнуле су се у планине.⁴²⁶ На подручју Југославије било је и редовних јединица Вермахта фромираних од „кавказца“ на подручју Косова и Метохије и југословенско-албанске границе се налазио I/125. јерменски пешадијски батаљон.⁴²⁷ На подручју Хрватске и Босне у антипартизанским операцијама су учествовали 842. и 843. севернокавказки појачани полубатаљони и 814. јерменски пешадијски батаљон.⁴²⁸

Осим кавкаских народа на Балкан су стигле и туркестанске јединице Вермахта. Најбројнија је била 162. туркестанска дивизија формирана од Казаха,⁴²⁹ Киргиза, Узбека, Таџика, Туркменистанаца, Калмика и Азербејданаца, који су живели на Кавказу, а не у Туркестану (одн. средњој Азији), говорили су сродан језик и зато су били сврстани у редове ове дивизије. Након формирања и школовања, у септембру 1943. дивизија је стигла у Југославију, где је учествовала у антипартизанским операцијама у Словенији, Хрватској и Босни.⁴³⁰ Главнина дивизије је била концентрисана у Истри⁴³¹ и након капитулације Италије била је појачана заробљеним наоружањем намењеним за рат у планинским пределима.⁴³² У мају 1944. дивизија је добила новог команданта – Р. фон Хајгендорфа. Дивизија је два пута у току 1944–1945. одлазила на фронт на Апенинско полуострво у борбу против Англоамериканаца. Иако су легионари туркестанске дивизије имали низак ниво дисциплине и експресно понашање, за њих је то било нормално,⁴³³ немачки официри из састава саме дивизије су ценили њихов висок ниво агресивности и личну оданост непосредно наређеним официрима, што је било изузетно корисно за локалне операције.⁴³⁴

Представник Вермахта у НДХ генерал Глејз фон Хорстенау описао је у свом дневнику сусрет који је имао 28. септембра 1943. са генералом Оскаром фон Нидермејером, који је стигао у Хрватску као командант 162. дивизије.

⁴²⁶ *Nemačka obaveštajna služba, UDB III odeljenje*, t. V, Beograd, 1958–1960, str. 336–337; t. VI, str. 188.

⁴²⁷ Thomas N., *The German army in World War II*, London, 2002, p. 63.

⁴²⁸ Thorwald J., *Illusion: Soviet soldiers in the Hitler's armies*, London – New York, 1975, p. 233.

⁴²⁹ Толганбаев А., *Исповедь судьбы*, Алма-ата, 2005.

⁴³⁰ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 629.

⁴³¹ VA, NAV-T-312, r. 1638, str. 493; VA, NAV-T-312, r. 1639, str. 106–107.

⁴³² *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 595.

⁴³³ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 158; Мюллер-Гиллебранд Б., *Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг*, Москва, 2002, стр. 419.

⁴³⁴ Hoffmann J., *Die Kaukasien 1942/43: Das deutsche Heer und die Ostvölker der Sowjetunion*, Freiburg, 1976, str. 182–183.

У то време јединице 162. дивизије су долазиле у Хрватску и северну Италију са подручја Рајха. Јединице које су стизале у Загреб су пролазиле кроз рејон Карловац–Огулин у правцу северозапада. Хорстенау је забележио краћу карактеристику коју је тим поводом дао својим војницима О. Нидермејер: „Неке политичке идеале, разуме се, не можемо да им пружимо. Они осећају лојалност само према свом команданту. Они су плаћеници који хоће добро да једу и пију и много им је стало до жена. Када им човек заповеда, мора те три ствари да им обећа. Тек тада они крећу у борбу.“ Нидермејер је одабрао, од 40 хиљада људи пристиглих у Нојхамер, 10 хиљада најлојалнијих, а старешинска места у дивизији заузели су Немци. Према Хорстенауу, приступ антипартизанским операцијама у 162. дивизији је био једноставан. „Села која они освоје немачка команда им препусти да их слободно опљачкају. Када уђу у освојено село мушкарце побију, а жене силују, а целокупна имовина припада њима.“ Будући „светац из НДХ“ надбискуп Степинац био је шокиран овим приступом а Хорстенау бележи његово виђење понашања припадника 162. дивизије: „био је очајан: припадници турских народа који стоје под командом Нидермајера опустошили су његово родно село Крашић и одвукли са собом три стотине ‘потпуно невиних, добрих људи’. Питао ме је да ли ја могу макар толико да учиним да не буду убијени. Такође је споменуо могућност да се међу киднапованим људима вероватно налазе и неки његови рођаци...“⁴³⁵

За учешће у антипартизанским операцијама на Балкан су били премештени 789. и I/76. туркестански батаљон; 804, 806, 820, I/4, I/101, I/73. азербејџански батаљони који су касније ушли у састав 162. туркестанске дивизије.⁴³⁶ Постојао је план да се на југословенском подручју концентришу све туркестанске и кавкаске јединице из читаве Европе и 1944. обједиње у „Кавкаску ослободилачку армију“ и „Националну армију Туркестана“. Овај план је пропао због тога што су ситне азијске јединице биле распршене по читавој Европи.⁴³⁷ Касније су Немци планирали да од азербејџанских, севернокавказких, јерменских и грузијских јединица на југословенском подручју формирају кавкаску коњаничку дивизију СС-а, али ни ови планови

⁴³⁵ Horstenaу G., *Između Hitlera i Pavelića*, Beograd, 2007, str. 310, 331; Gabelica I., *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*, Zagreb, 2007.

⁴³⁶ Дробязко С. И., *Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941–1945*, Москва, 2005, стр. 546.

⁴³⁷ Thorwald J., *Illusion: Soviet soldiers in the Hitler's armies*, London – New York, 1975, p. 233; Дробязко С. И., *Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941–1945*, Москва, 2005, стр. 314; Hoffmann J., *Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion*, Freiburg, 1991.

нису били остварени услед капитулације Немачке.⁴³⁸ После уласка Црвене армије на подручје Србије дошло је и до директних борби ових кавкаских и средњоазијских јединица са совјетским војницима. У највећој бици Другог светског рата на подручју Југославије – борби за Батински мостобран – совјетским војницима и југословенским партизанима се супротставио раме уз раме са немачким, мађарским и хрватским јединицама и један туркестански батаљон, који је неко време 11. новембра 1944. ометао својом ватром прелазак преко Дунава 703. пука 233. стрељачке дивизије Црвене армије.⁴³⁹

Почетком 1945. на подручје Југославије је стигла још једна већа јединица коју су Немци формирали од бивших совјетских држављана – 14. дивизија СС-а „Галиција“ (1. украјинска), једна од првих словенских дивизија СС-а, која је била формирана у јуну 1943.⁴⁴⁰ Наредба о пребацивању на бившу југословенску територију је била издата 21. јануара 1945, а у Словенију је јединица стигла у фебруару 1945. Дивизију су пребацивали уз коришћење обилазница и углавном (око 700 км од укупног пута) пешке. Пошто су на путу војници наставили са традицијама Источног фронта и активно су се бавили „самоопремањем“ (односно пљачком и крађом хране), припадницима јединице је било забрањено да остају на конаку код локалног становништва за време проласка кроз подручје Рајха. Јединица је доживела тешке губитке за време транспорта пошто се већи део Словеније налазио у домету савезничког ваздухопловства. Крајем фебруара 1945. дивизија је стигла на одредиште и била је распоређена у Штајерској и Корушкој, где се активно укључила у антипартизанске операције. Она је била смештена у рејону: Дојч Ландсберг – Лајбниц – Марибор – Бистрица – Канице – Словенградец – Дравоград. Партизанска активност у месту где је била распоређена украјинска дивизија СС-а „била је веома снажна“, није било безбедно чак ни по дану проћи одвојеним путничким аутом из Марибора

⁴³⁸ Мамулиа Г., *Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны*, Тбилиси, 2003, стр. 94–96; Hoffmann J., *Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion*, Freiburg, 1991.

⁴³⁹ ЦАМО РФ, ф. 233 сд., д. 37, стр. 283; д. 34, стр. 201.

⁴⁴⁰ Делатност украјинске дивизије СС-а у Југославији су описали у мемоарима бројни борци за независну Украјину. Њихови радови (без бројева страница) се налазе у дигиталној библиотеци <http://lib.galiciadivision.com>: *Шоденник національного героя Селенка Лавочки*, Буенос-Айрес, 1954; Нагаевський І., *Спогади польового духовника*, Торонто, 1955; Гайке В.-Д., *Українська Дивізія „Галичина“ („Вони хотіли волі“)*. *Записки НТШ: Том 188*, Торонто–Париж–Мюнхен, 1970; Лазурко Р., *На шляхах Європи*, Чикаго, 1971; Побігущий-Рен Є., *Мозаїка моїх споминів*, Мюнхен – Лондон, 1982; Овад Я., *Бо війна війною...*, Львів, 1999.

у Цеље. У својим сећањима начелник штаба дивизије „Галиција“ Волф-Дитрих Хајке је истицао да су партизани у Словенији били снажнији него у Словачкој, где се дивизија налазила пре доласка на југословенско подручје. Полицијске јединице су биле распршене по одвојеним утврђеним местима и често су водиле одбрамбене борбе против партизана који су нападали на њих. О некој цивилној управи или контроли целокупног простора почетком 1945. није било ни говора. Појачану активност партизана је забележио и Роман Лазурко један од подофицира дивизије „Галиција“: „у Југославији је тада било неписано правило – на путу не сме да се стоји због непријатељских снајпера. Морао си стално да се крећеш да не би био лака мета“.

Војници су били незадовољни тиме што су добијали смањена следовања због тога што су према квалификацији немачких интенданата били смештени на „неборбеном подручју у позадини“. Њихово понашање изазивало је незадовољство локалног становништва и цивилне администрације и било је спречено тек након што су дивизији вратили статус „учесника борбених операција“ а тиме и одговарајућа следовања, јер је ступила у борбу са партизанима. Касније су се односи између Словенаца и украјинских војника побољшали јер су се украјински есесовци упустили у ситну трговину са локалним становништвом. Број пријава против недела почињених војницима дивизије се смањило и већина изгреда се дешавала само за време антипартизанских операција. Војници дивизије су се сећали: „момчад је волела да заплени покоју свињу, пуцајући на њу уместо на партизана“. Према успоменама подофицира Р. Лазурка „у операцијама против партизана ми смо научили да проналазимо мале прехранбене залихе сакривене у сељачким кућама и да сазнамо одмах по лицу и очима сељака да ли је он 'чист' или има нешто на савести. На тај начин смо добијали бурад са машћу и чварцима, џакове брашна, канте меда, сушеног поврћа па чак и... слатко. Тиме смо могли добро да попуњимо залихе наше чете.“

Прва борбена операција коју је спровела дивизија по доласку у Југославију била је операција чишћења терена северно од Љубљане на подручју Менине планине. Тамо су се налазили терени за спуштање залиха падобранима, око којих су биле сконцентрисане партизанске снаге: 13. словеначка бригада „Мирко Брачич“ и 2. словеначка ударна бригада „Љубо Шерцер“.⁴⁴¹ Дивизија је морала да пешачи око 100 км, а после неколико сати одмора да се попне на планине покривене снегом. Требало је да опколи и да уништи партизанске јединице које су се тамо налазиле. Операција је могла да успе само у случају брзог и неочекиваног напада. Дивизија је морала да се креће по непроходним

⁴⁴¹ Dobnik J., *Vodnik po transverzali kurirjev in vezistov NOV Slovenije*, Ljubljana, 1980.

теренима ван сталних путева, па су јединице морале да оставе у долинама сав превоз и коњске запреге, са којима су остале и снажне радио-станице. У планинским условима лаконосиве радио-станице које су имали дивизијски везисти нису омогућавале поуздану радио-везу у покрету, па су посебан значај добили чврсти рокови извођења покрета. Ипак после три дана убрзаних и напорних планинских маршева (14–16. марта) испоставило се да су партизани успели да извуку своје главне снаге пре ударца дивизије. Украјински есесевци су успели да заробе само неколико партизана и неколико кутија са муницијом. Губици дивизије су такође били минимални: неколико рањеника и само један погинули борац. Након 10 дана дивизија је поново учествовала у операцијама чишћења терена у планинском пределу у рејону Голте (Мозирске планине) – Љубно – Солчава и планинског врха Босковец, где су такође покушали да пронађу партизанску базу око терена за спуштање залиха падобранима. Део војника се кретао пешке према полазним тачкама за опкољавања, а други је на своју несрећу кренуо возом. Изненада су наишли савезнички авиони и две локомотиве су биле уништене, а више украјинских есесоваца је убијено и рањено. Опкољавање није било урађено у означеним роковима и операција је доживела још мањи успех него она на планини Менина. Идеја о коришћењу дивизије у целини се показала неуспешном, међутим, класичне антипартизанске акције (патроле мањих „ловачких група“) биле су веома компликоване за људство дивизије.

Према сећањима заменика начелника резервног пука дивизије мајора Еугена Побигушћи-Рена, борба против југословенских партизана је била веома тешка. Партизани су добро познавали свој крај, планинске превоје, стазице, имали су разгранату обавештајну мрежу, ослањали су се на подршку локалног становништва. Зато дуги маршеви са циљем опкољавања и изненађивања партизана углавном нису имали успеха. Аутори мемоара су констатовали да претходно искуство борбе са партизанима у Словачкој није било довољно за супротстављење југословенским партизанима очеличеним у вишегодишњим борбама. По Е. Побигушћи-Рену, у редовима партизана са којима су се сукобљавале јединице дивизије нису се борили само Словенци већ и Срби, припадници других југословенских народа, амерички, енглески и совјетски официри за везу, који су имали богато искуство у диверзантском и партизанском ратовању. Проблем је представљало и то што украјински „војници нису волели планину. И сам изглед ових тамних планина је изазивао код сваког неки непријатан осећај. Војници, становници равнице, отворено су се бојали планина.“

Осим тога у Словенији јединице дивизије су морале да схвате нијансе локалног грађанског рата, где је осим „црвених партизана“ било и, како су

их називали у дивизији – „краљевских партизана“, односно словеначких четника Д. Михаиловића. Иако врховно немачко заповедништво није одобравало контакте украјинских есесоваца са четницима, према сећањима Е. Побигушћи-Рена ови контакти су били неизбежни и корисни за људство дивизије. Према успоменама свештеника 14. дивизије СС-а „Галиција“ Исидора Нагајевског јединице дивизије смештене на конак у рејонима који су се налазили под влашћу словеначких четника Д. Михаиловића нису се бојале за свој мир па чак нису ни стављале спољне патроле, као што је то било обично у другим словеначким планинским селима. „Догађало се да четници позову младе официре и војнике на седељке и искрено су их чашћавали.“ Према успоменама В.-Д. Хајкеа, четника је било мање него партизана, али су они били боље организовани, наоружани и опремљени. Четници су углавном оперисали у рејону источније од Марибора, где нити је било немачких трупа нити партизана. Према Немцима су се понашали опрезно и нису ступали са њима у сукоб. Контакти Украјинаца и словеначких четника добили су још једну димензију. То се десило када је у Словенију стигао 31. батаљон СД-а, познати као Украјинска легија самоодбране („Ukrainische Selbstschutzlegion“), који је морао да буде интегрисан у састав дивизије. Војници легије су стигли крајем фебруара 1945. железницом у Марибор и били су смештени у селима Шпилфелд, Обершварц и Унтершварц. За време следовања војници су се бавили пљачком: „За време наредне ваздушне узбуне немачке јединице су напустиле вагоне и напрасно су потрчале у склоништа, а наши дечки су искористили ову околност и кренули су у 'извиђање'. После тога су се појавили вотка, коњак, кобасице, рижа, шећер и други у то време луксузни прехранбени производи.“⁴⁴²

Легија је имала око 600 људи и била је подељена на четири сатније, опремљене совјетским пушкама и оружјем подршке: неколико лаких и тешких митраљеза и један противтенковски топ. На дан када је било планирано укључивање јединице у „Галицију“, 5. марта 1945, у село где је била стационирана главнина легије свечано су, уз оркестар и заставу, стигли командант пука и начелник штаба пука у који је морао да уђе батаљон. Дочекало их је велико разочарање – значајан део легије са оружјем (од 250 војника према Е. Побигушћи-Рену до 400 војника према В.-Д. Хајкеу), под вођством заставника Романа Кивељука-Ворона и заставника Коваља, одметнуо се 4. марта 1945. у шуму, где су затражили помоћ од четника. Легионари су схватили да су Немци поражени и одлучили су да причекају у шуми док се Немци повуку и да приђу после тога Енглезима као савезници,

⁴⁴² Станіславів-Макух В., *Ліс приймає повстанців*, Кременець, 2002, стр. 173.

а не као заробљеници. За ово сакривање у шуми њима је била неопходна помоћ локалних познавалаца терена коју су и затражили од „словеначких четника генерала Михаиловића“.⁴⁴³ Међутим, према успоменама учесника догађаја испоставило се да су „југословенски четници немачки савезници и када Немци нареде они могу да изруче одметнике... и до доласка савезника“.⁴⁴⁴ Одметници су узалуд тражили склониште у шуми источније од Марибора у рејону Ленарт–Витомарци. Локалне четничке старешине су са сумњом гледале на ове дошљаке и обавестиле су о њиховом положају немачку војну администрацију. Преко помоћника крејсфирера Штајерског отачаственог савеза⁴⁴⁵ у Марибору дивизија је успоставила везе са четницима, који су стално саопштавали о кретањима одметнутих војника. После преговора и обећања амнестије легионари су 8. марта одлучили да се врате и уђу у састав дивизије. Једина жртва ове пацификације био је заставник Р. Кивељук, кога су Немци стрељали, под измишљеним разлогом, да би му се осветили за организацију побуне.

Крајем марта 1945. дивизија се нашла у тешкој ситуацији. Хитлер је на сусрету са војним врхом Трећег рајха одржаном у Берлину 23–24. марта 1945. затражио да се дивизија разоружа. Према писању Е. Побигушћи-Рена, Хитлер је у његовом типичном стилу увредљивих стереотипа изјавио да је општепознато да су „аустројски Русини (*Западни Украјинци* – А. Т.) – овце, а не ратници“. Само је неред који је наступио крајем рата је спасио дивизију од разоружања. Ове „критичне дане“ дивизије је детаљно описао В.-Д. Хајке. У априлу 1945. дивизија је ступила у борбу против јединица III украјинског фронта сузбијајући њихов продор на старој аустројско-југословенској граници у рејону Глајхенберг–Фелдбах и након неуспеха ове операције је напустила Словенију. У марту 1945. дивизија је имала више од 20 хиљада људи.

Ипак најбројнија јединица совјетских колаборациониста на просторима Југославије је сигурно била „Козачка дивизија“. Ова веома бројна

⁴⁴³ Исто, стр. 176.

⁴⁴⁴ Исто, стр. 181.

⁴⁴⁵ Штајерски отачаствени савез (Sterischer Heimatbund) је био формиран после окупације Штајерске како би се ујединили Словенаци лојални немачком Рајху. До 22. маја 1941. молбу о упису у редове савеза је поднело 323.807 људи, односно 95% становништва Доње Штајерске. Ова организација је требало да припрема словеначко чланство за „част да постану чланови НСДАП“. Мушкарци из редова савеза су се укључивали у парамилитарну формацију „верманшафт“, аналогну СА. Пилко Н. С., *Словенија в годы окупации*, Санкт-Петербург, 2009, стр. 75–79.

формација⁴⁴⁶ у другој половини 1944. је била трансформирана у XV коњанички корпус. По доласку у Србију (15. октобра 1943) дивизија је имала 18.702 човека и 10.091 коња,⁴⁴⁷ а након пола године (1. марта 1944) 18.686 људи и 14.004 коња.⁴⁴⁸ Дивизија се састојала од две бригаде: у 1. бригади су били 4. кубански, 2. сибирски и 1. донски пук; у 2. бригади су били 6. терски, 3. кубански и 5. донски пук; осим тога дивизија је имала два артиљеријска дивизиона наоружаних 75 мм топовима, извиђачки и инжењерски батаљон и помоћне јединице.⁴⁴⁹ Одмах након формирања дивизија је била пребачена на подручје Југоистока (у Југославију) где је учествовала у антипартизанским операцијама и била подређена команданту 2. немачке тенковске армије генерал-пуковнику Л. Рендуличу.

На челу дивизије је био искусан немачки коњички генерал Фон Панвиц, који се разликовао од Нидермејера и његовог скептично-циничног односа према својим војницима. Хорстенау је из разговора са Панвицом закључио: „Козаци га одушевљавају. Гледајући расно, то је одличан тип људи. Многи изгледају као да су из Скандинавије... Панвиц тврди да неписмених има више у Француској него међу његовим козацима.“ Панвиц је сматрао да његови „Козаци имају јасну идеологију која се зове ослобађање Русије од бољшевистичке власти“. Према Хорстенауу чак и у јесен 1944. Панвиц је искрено веровао у то: „да ће ипак доћи до преокрета у рату. То ће онда омогућити да се он са својим козачким јединицама насели на подручју Кавказа. Тамо је тако лепо!“⁴⁵⁰

Долазак ове дивизије на подручје Југославије је пратила и значајна пропагандна позадина. „У сунчан јесењи октобарски дан Београд је посматрао необичан приказ. По граду је одјекивао топот копита, звецкање оружја и шкрипа ремења, јер по граду су се кретале бескрајне колоне козачке коњице.“⁴⁵¹ Српски недељни илустровани лист *Коло* објавио је велику фотографију посвећену овом догађају: чврсто збијени редови Козака

⁴⁴⁶ Пре рата немачка коњаничка дивизија би требало да има у свом саставу 5.300 војника. После реорганизације најбројнија коњичка јединица према мобилизацијском плану 1939/1940. требало је да буде бригада од 6.684 човека и 4.552 коња. Мюллер-Гиллебранд Б., *Сухопутна армија Неманије 1933–1945 гг.*, Москва, 2002, стр. 21, 84.

⁴⁴⁷ VA, NAV, T-315, r. 2281, str. 132.

⁴⁴⁸ VA, NAV, T-314, r. 1547, str. 724.

⁴⁴⁹ VA, NAV, T-315, r. 2281, str. 75.

⁴⁵⁰ Horstenaу G., *Između Hitlera i Pavelića*, Beograd, 2007, str. 356–357.

⁴⁵¹ Черкасов К.С., *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965, стр. 10.

у шубарама и немачкој пољској униформи који касом пролазе Теразијама поред палате Албанија.⁴⁵²

У жељи да спречи узајамне конфликте и повећа пропагандни утицај коришћења бивших совјетских војника против партизана, немачки заповедник дивизије генерал Фон Панвиц се обратио Козацима и становништву и то на хрватском. Козацима је било поручено следеће: „Налазимо се у земљи пријатељског народа. Позната Вам је ваша задаћа: безобзирно истребљење бандита, који су као бољшевици и као носиоци комунизма Ваши смртни непријатељи. Уништавајте их, гдје год их сретнете! Изпуњењем тога задатка бити ће изпуњен не само један ратни задатак, него ће бити такођер враћен мир марљивим и добрим људима ове земље. Ове људе, који ће Вам свугдје ићи на руку, морате штитити и својим пријатељима сматрати. Они ће постати оно што и Ви: слободни и мирољубиви грађани нове Европе, па од Вас као од својих савезника очекују најплеменитије мишљење и војничко-козачко држање. Треба да поновно дате доказе о правилном схваћању Вашег задатка: да сте Ви витежски борци и предводници слободе. Покажите добронамјерним становницима ове земље, да сте схватили смисао овога рата, те да Ви доносите смрт и пропаст само онима, који се Вама и свима нама као непријатељи супротстављају. У овој борби се не ради уопће о томе, да ли је тко Хрват, Србин, Нијемац – припадник њемачке скупине, католик, православца или протестант. Овдје се ради само о томе, тко је за или против наше Заједничке ствари, тј. уништења комунизма. Сви који се према нама и Вама изправно и ваљано понашали буду, то су нам пријатељи које ћемо узети у нашу заштиту. Свима другима припада наша пресуда. Да живи нови поредак!“⁴⁵³

Порука становништву је носила сличну пропагандну поруку: „Козаци су дошли у вашу земљу. Ви сте о томе већ чули, те знате, какови су задатци постављени тима добровољцима у борби против бољшевизма: уништење бандитских одреда са свима расположивим средствима. Нитко тако добро не познаје јаде, које бољшевизам једноме народу доноси, као ти војници. Стога се они неће жацати ниједнога средства, како би земље Балкана од те свјетске куге ослободили. У изпуњењу тога налога стоји повијестна задаћа Козака, који је ту доскора био сељачки заштитник своје старе дједовине. Козак не позна разлике међу становништвом овога краја. Хрвате или Србе, католике или православце. Он позна само непријатеље правног поредка. Тко тај поредак признаје и законе ове државе слуша, нека буде сигуран,

⁴⁵² Коло, (93), 9. 10. 1943.

⁴⁵³ НБС, Фонд ретких књига, проглас „Kozaci!...“

да ће у Козацима наћи заштитнике свога дома и кућишта, свог живота и своје обитељи. Али тко се буде борио на страни бандита или буде ове на ма који начин помагао, нека рачуна са најстрожом казном, па и са запљеном своје имовине. Покажите Козацима, да сте са њима у њиховој борби против бандита и понашајте се тако, како то ваша влада од вас тражи. У том случају уживати ће те добробити слободе, која вам је у предстојећој Новој Европи осигурана.⁴⁵⁴

Чак је био објављен посебан плакат украшен бројним фотографијама козака и других совјетских колаборациониста који је служио истој пропагандној намени. Немачки пропагандисти су покушали да дочарају српском становништву тај бројни потток колаборационизма на који је Вермахт наишао на Истоку. Плакат написан на српском и ћирилицом је саопштавао да: „У борби против рушилачких снага бољшевизма, створени су већ 1941. године, у почетку скромни, добровољачки одреди који су регрутовани из редова месног становништва. Они су се из властитих побуда ставили на расположење немачким трупима, да би извршили најразноврсније и често пута врло значајне задатке, срећни што су умакли кнути бољшевика и њихових комесара. И отада се, број јединица, састављених од месног становништва, стално повећавао, услед великог прилива добровољаца. Уколико се број јединица повећавао, утолико су и њихови задаци постајали разноврснији. Они су се борили противу банди у позадини и вршили су полицијску службу. Најзад су на фронту, с оружјем у руци и раме уз раме са немачким војницима и њиховим европским савезницима, кренули у борбу против својих омрзнutih московских угњетача. Ти добровољци осећају да и они имају права да се боре против бољшевизма. Њихова мржња противу оних који су уништили њихову личност и разорили њихове породице, исто је тако жестока као што је жарка њихова жеља да ослободе своју браћу која још увек стењу под јармом Москве. Сви они: Руси, Украјинци, Кавкасци, Туркестанци и Козаци боре се у нади да после победе над бољшевизмом, њиховим народима претстоји нови, срећнији развитак.“⁴⁵⁵ Са циљем побољшавања оронолог имица дивизије у касну јесен 1943. Козаци из 2. бригаде смештене код Славонског Брода су организовали представу за локално становништво са демонстрацијом своје вештине јахања коња.⁴⁵⁶ Немцима се иначе допадала идеја о коришћењу у пропагандне сврхе

⁴⁵⁴ Исто.

⁴⁵⁵ НБС, Фонд ретких књига, проглас „Ослобођени црвених окова – боре се они против бољшевизма!“

⁴⁵⁶ Крикунов П., *Козаки. Между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма*, Москва, 2005, стр. 493.

совјетских заробљеника који би могли да испричају пуно негативних ствари о „свјетском рају“.⁴⁵⁷

Ипак, овај пропагандни утицај вероватно није био јак. Осим природног неповерења према војној пропаганди, у случају козачке јединице се радило и о тактици „самоопремања“ на подручју Југоистока, коју је за дивизију одредила немачка војна команда. Ту тактику је генералу Фон Панвицу препоручио начелник Оперативног одељења Врховне команде Вермахта Јодл 24. септембра 1943.⁴⁵⁸ Овај приступ се види већ на примеру драстичног пораста броја коњских глава у дивизији након неколико месеци проведених на Балкану. У колективном схватању Хрвата, Словенаца, па и Срба, Козаци, као и добровољци из Туркестана и Кавказа су се стапали у једну недефинисану заједницу „Черкеза“, са чврсто израженом негативном конотацијом. Посебно су томе допринеле омиљене код свих ових „источних јединица“ крзнене шубаре, приближно исто време доласка на терен, па и слична суровост према локалном становништву и партизанима.⁴⁵⁹

За саме Козаке пропагандни набој њиховог боравка у Србији и Југославији није био одмах толико очигледан. По доласку на прву српску железничку станицу они су са изненађењем⁴⁶⁰ почели да гледају на натписе „скоро на руском“. Ускоро је дошло и до контакта са локалним становништвом, с тим да је „део разговора био разумљив, део неразумљив, а део се нагађао...“ Постало је очигледно да су „Срби – православни са блиским традицијама, Хрвати – католици“.⁴⁶¹ Немачки пропагандисти су тврдили Козацима да су они дошли да се боре са комунистичким

⁴⁵⁷ АЈ, ф. 110, д. 598/648.

⁴⁵⁸ VA, Militärarchiv in Freiburg, r. 39, str. 498.

⁴⁵⁹ Horstenaу G., *Između Hitlera i Pavelića*, Beograd, 2007, str. 330; Trifunović D. „Čerkezi“, *Vojna enciklopedija*, 2, Beograd, 1971, str. 248.

⁴⁶⁰ У овом контексту морамо да истакнемо да је бољшевичка политика двадесетих и прве половине тридесетих година била вођена у правцу затирања свести о словенској заједници (као дела руског културно-историјског наслеђа). Бројне предратне генерације нису училе руску историју уопште, а у настави је уместо тога био марксизам у облику тзв. „науке о друштву“, све до идеје СНК СССР и ЦК ВКП(б) од 15. маја 1934. (Алаторцева А. И., „Советская историческая наука на переломе 20–30-х годов“ и Н. Н. Маслов, „Об утверждении идеологии сталинизма“, *История и сталинизм*, Москва, 1991). Совјетски „научници“ су открили да је руском језику ближи грузијски него ли словенски језици „спахијске Пољске“, „буржуаске Чехословачке“ и „војно-фашистичке Југославије“ (радови Н. Ја. Марра и његових ученика).

⁴⁶¹ „Воспоминания терского казака лейтенанта Михаила Петрова“, *Война и судьбы. Вторая мировая, без ретуши*, П,Невинномысск, 2003, стр. 24.

нередима⁴⁶² и инсистирали да Козаци са сумњом гледају на српски живаљ и са симпатијама и разумевањем на локални немачки, мађарски и хрватски елемент.⁴⁶³ Ипак, Козацима који су стигли на подручје НДХ постало је очигледно да су „хрватске власти започеле прави верски рат. По читавој Хрватској рушиле су се православне цркве... Хрвати-усташе су клали читава српска села“. Козаци су били изненађени овом суровошћу, као и тиме колико су Срби доследно одржавали своју веру упркос свим притисцима.⁴⁶⁴

То да је везаност за православље била спона у комуницирању Срба и Козака запаили су и други посматрачи. Пре свега то су уочили Немци.⁴⁶⁵ Козаци и усташе су биле слуге једног господара (Трећег рајха), али су имали затегнуте односе, које нису могла да изгледе ни наређења немачких заповедника нити апели вођства НДХ: „усташе... су били загрижени националисти, јако су мрзели Србе; и нехумано поступање са српским становништвом није био изузетак. Ово никако није могло да остави Козаке равнодушне, јер су Срби били истоверци и уосталом који Козак би могао да допусти рушење или скрнављење православне цркве“.⁴⁶⁶ Описано је чак неколико случаја конфликта између Козака и усташа везаних за брутално понашање према српском становништву. На пример догађај у околини Ђакова (Славонија), где је био смештен 1. донски козачки пук. Козаци су „сазнали од локалног становништва да су усташе одвеле око двеста Срба, мушкараца и жена, деце и стараца, утерали су их у циглане пећи и почели су да скупљају гориво да их спале. Козаци су известили о томе немачког мајора Макса и замолили га да предузме одговарајуће

⁴⁶² „Воспоминания кубанского казака урядника Юрия Кравцова“, *Война и судьбы. Вторая мировая, без ретуши*, III, Невинномысск, 2003, стр. 119; Народна библиотека Србије, Збирка ретких књига, Плакат „*Kozaci! nalazimo se u zemlji prijateljskog naroda... /Козаци! мы находимся в стране дружественного народа...*“

⁴⁶³ О томе сведоче бројни документи информативног карактера у архиви 15. козачке дивизије о етничком саставу села где су морали да оперишу Козаци. „Воспоминания терского казака лейтенанта Михаила Петрова“, *Война и судьбы. Вторая мировая, без ретуши*, II, Невинномысск, 2003, стр. 26.

⁴⁶⁴ Исто, стр. 24; „Воспоминания кубанского казака урядника Юрия Кравцова“, *Война и судьбы. Вторая мировая, без ретуши*, III, Невинномысск, 2003, стр. 119.

⁴⁶⁵ VA, NAV-T-314, r. 561, str. 340.

⁴⁶⁶ „Воспоминания терского казака лейтенанта Михаила Петрова“, *Война и судьбы. Вторая мировая, без ретуши*, II, Невинномысск, 2003, стр. 26; „Воспоминания кубанского казака урядника Юрия Кравцова“, *Война и судьбы. Вторая мировая, без ретуши*, III, Невинномысск, 2003, стр. 127; Черкасов К. С., *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965, стр. 25.

мере. Овај је пристао и са стотином Козака је дошао на место догађаја, где је затражио да се народ пусти. Усташе су категорички одбиле и грубо су предложиле Козацима да напусте циглану и да се не мешају у посао њихове 'државе' [*хрв. у оригиналу – А. Т.*]. Козаци су онда на силу отворили врата и пустили Србе. Усташе су започеле тучу са Козацима уз употребу оружја. И са једне и са друге стране било је рањених и убијених.⁴⁶⁷

Нешто слично се десило у априлу 1944. у селу Гора код Петриње. Ескадрон 5. донског пука, који је пролазио кроз село, опазио је да се око 20 усташа спрема да дигне у ваздух православну цркву и ставља у њу две mine. Командант ескадрона поручник Пашћенко је одлучио да обавести о догађају команданта 5. пука И. Кононова, који је наредио да се црква спасе. Козаци су „опколили цркву и Пашћенко, који је пришао усташком часнику, наредио је да се mine сместа уклоне и да се све иконе које су усташе скинуле врате на своје место. 'Наша хрватска држава је неовисна – ми смо газде овдје, а ви се носите одавде', – надувено и изазивајући је одговорио усташки часник. Пашћенко му је одговорио да Козаци неће да узимају Хрватима њихову 'неовисност', но да Козаци не могу да дозволе да усташе пале православне цркве и да уништавају православни народ...“ Избила је свађа, а затим и туча, али је црква ипак била деминирана и иконе су враћене.⁴⁶⁸ У контексту односа између Козака и локалног становништва може да се помене и појава „пуковске деце“ – поједине јединице усвајале су српске дечачке који су изгубили родитеље од усташке руке.⁴⁶⁹ Постојали су и контакти између Козака и представника српских четника у Босни, у козачким мемоарима је описан и сусрет и преговори између команданта ЈВуО Драже Михаиловића и неформалног лидера Козака, команданта бригаде и пуковника И. Н. Кононова крајем рата у рејону Прњавора.⁴⁷⁰ Одушевљење Козака који су „у Срему и у српским селима поново могли да

⁴⁶⁷ Черкасов К. С., *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965, стр. 10.

⁴⁶⁸ *Исто*, стр. 26.

⁴⁶⁹ *Исто*, стр. 30, 36, 73, 90, 148.

⁴⁷⁰ „Воспоминания кубанского казака урядника Юрия Кравцова“, *Война и судьбы. Вторая мировая, без ретуши*, III, Невинномысск, 2003, стр. 127; Черкасов К. С., *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965, стр. 24, 26. Између РОА и лидера различитих праваца српског антикомунизма (Д. Михаиловић, М. Неђић, Д. Љотић) постојали су контакти и снажни узајамни интереси. Черкасов К. С., *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965, стр. 24–27, 138; Александров К., „Восточные войска Вермахта и вооруженные силы КОНР: к истории разведывательных и контрразведывательных служб“, *Русские солдаты Вермахта. Герои или предатели*, Москва, 2005, стр. 191; Казанцев А. С., *Третья сила. Россия между нацизмом и комму-*

наиђу на ћириличне натписе“ је плашило Немце. Панвиц је у разговору са Хостенауом претпоставио је „да су Козаци том приликом успоставили и одређене везе са Српском православном црквом“. Он је основано сматрао да „природа тих веза није безопасна“ за Немце.⁴⁷¹

Представници НДХ су оптуживали Козаке за пљачке и подршку српском становништву, с тим да је тешко рећи шта је изазивало већи револт.⁴⁷² То је водило затегнутости у односима између Козака и представника хрватске војске и администрације, а испољавало се и према немачким припадницима козачке дивизије. Избијале су свађе, па чак и хистеријски напади код појединих представника НДХ, који су оптужили Козаке за помагање Србима, псовање „хрватске мајке“ и насилно понашање према хрватским званичницима.⁴⁷³ Затегнутост која је владала између Козака и хрватске администрације покушавало је да реши више руководство НДХ подстакнуто од немачких генерала задужених за успех антипартизанских операција. У ту сврху старији официри козачке дивизије су добијали виша државна одликовања НДХ, да се њима и хрватској администрацији представи савезничка природа односа између Козака и НДХ. У центру Загреба, на тргу бана Јелачића била је организована и парада козачке дивизије којој је присуствовао војни врх НДХ.⁴⁷⁴

Најважнији задатак Козака на Балкану је био борба против партизана. Козачке јединице су поседовале вештину брзог и маскираног маневрисања и висок ниво међусобне повезаности, а имале су и искуство у борби против партизана у СССР-у и зато су биле премештене на Балкан како би сузбијале партизанске активности. Уочи доласка Козака на подручје Југоистока немачка команда се надала да ће ова дивизија „умирити Славонију и Срем“.⁴⁷⁵

Било је планирано да се користи тактика која се показала успешна и на Источном фронту – комбиновање заштитно-одбрамбених подухвата са изненадним ударним упадима на територију под контролом партизана и операцијама опкољавања-уништавања. „Када козачке јединице заузму неко место одмах предузимају обезбеђење са блиским и далеким

низмом, Москва, 1994, стр. 284–289; Чухнов Н., *В смятенные годы*, Њу Џорк, 1967, стр. 119–120.

⁴⁷¹ Horstenau G., *Između Hitlera i Pavelića*, Beograd, 2007, str. 356–357.

⁴⁷² Алферьев Б., Крук В., *Походный атаман батька фон Панвиц*, Москва, 1997, стр. 67–69.

⁴⁷³ VA, K. 22, f. 17, d. 11.

⁴⁷⁴ Неразврстане фотографије и филмски материјал из архива Војног музеја и Југословенске кинотеке.

⁴⁷⁵ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 577.

патролама. Блиске патроле шумом неприметно прилазе селима, послушкују и посматрају да ли у њима постоје војне јединице... За потребе извиђања места дислокације партизанских трупа и места дислокације установа југословенског народно-ослободилачког покрета у партизанску позадину са одређеним интервалима су слали тзв. вучје групе. У већини случајева вучје групе су чинили добровољаци предвођени руским или немачким подофицирима“. Борци су били наоружани аутоматским наоружањем или пушкама. Тактика ових одреда је била једноставна: извиђачки упади или заседе. Главни циљ операција је био лоцирање распореда партизанских база и одреда, као и узимање заробљеника за добијање обавештајних података. Козаци су поседовали традиционалну вештину борбе против ирегуларног противника у шумовитим и брдовитим пределима.⁴⁷⁶

Немачка команда, након пола године, 30. априла 1944. је закључила да је: „Од почетка октобра 1943. на западном Балкану уведена у борбу против комунистичких банди 1. козачка дивизија, која својим одважним приступом наноси непријатељу тешке губитке у људству и техници“.⁴⁷⁷

Како је изгледао овај „одважни приступ“? На испитивању код иследника Министарства државне безбедности СССР-а капетана Гришајева 12. јануара 1947. генерал Фон Панвиц је признао да је радио према „циркуларном наређењу СС обергрупенфирера Бах-Зелевског који је детаљно описао поступање у борби против партизана“. У овом циркуларном наређењу било је истакнуто да се партизански рат налази у супротности са међународним правом и зато је руководиоца антипартизанске јединице имао право да по свом нахођењу решава о судбини и имовини лица осумњичених да су учествовала или помагала партизанску делатност. Под притиском иследника за посебно значајне злочине Фон Панвиц „се сетио (...) следећих чињеница. У зиму 1943–1944. у рејону Суња–Загреб по његовом наређењу било је обешено петнаест талаца из југословенског становништва. У истом рејону 1944. по наређењу козачког поручника... козачке дивизије била су стрељана још три становника, наводно за шпијунажу иако није било доказа њихове шпијунске делатности. Крајем 1943. у рејону Фрушке горе Козаци 1. коњичког пука су обесили у селу пет или шест сељака. Козаци 3, 5. и 6. коњичког пука у истом рејону су учинили масовно силовање југословенских жена. У децембру 1943. исте ексекције и силовања десила су се у рејону града Брода. У мају 1944. у Хрватској, јужније од Загреба Козаци 1. пука су спалили једно село. Исти пук у јуну 1944. је извршио масовно силовање

⁴⁷⁶ Алферьев Б., Крук В., *Походный атаман батька фон Панвиц*, Москва, 1997, стр. 88.

⁴⁷⁷ *На казачьем посту*, 26/1944, стр. 3.

жена из града Метлика [Словенија – А. Т.]. Према наређењу команданта 4. коњаничког пука потпуковника немачке војске Волфа или команданта његове бригаде Босеа било је делимично спаљено село Чазма, западније од града Бјеловара. У исто доба, односно лети 1944. Козаци 3. коњичког пука су спалили неколико кућа у пожешко-даруварском рејону. Могу да се сетим да су у децембру 1944. Козаци 5. коњичког пука под командом пуковника Кононова за време операција против партизана у рејону реке Драве, наомак града Вировитице, учинили масовно убиство становника и силовање жена⁴⁷⁸.

Утисци о детаљима „октобарске козачке офанзиве“ 1943. и о посебно насилничком понашању „Черкеза“ у њиховој првој операцији у Срему су остали у памћењу мештана.⁴⁷⁹ Према Хорстенауу, пракса Козака се мало разликовала од оне коју су испољавали Туркестанци из 162. дивизије, али за разлику од питомаца др Нидермејера, Козаци су више ценили коње, свиње и – шиваће машине.⁴⁸⁰ Ипак мора да се истакне да се Хорстенау односио према Козацима изразито негативно. Он је био унапред спреман да поверује свим хрватским пријавама у вези са њима, чак и када су му хрватске власти пријавиле несвакидашњи догађај: „Козаци, у складу са својим обичајем, ноћу упали у римокатоличко село поред Ђакова, затворили сто двадесет жена и онда их силовали.... Следећег јутра жене су пуштене кућама“. Чак и када је мешовита немачко-хрватска комисија признала да је овај случај измишљен, он је ипак веровао да је он био потпуно истинит.⁴⁸¹

Командант Козака генерал Панвиц, за разлику од команданта туркестанске дивизије Нидермејера, није био склон да толерише пљачку и силовања. Због недела у Срему, Фон Панвиц се обратио Козацима 25. октобра 1943, две недеље након доласка на подручје Југославије. Према речима команданта дивизије, код „низа Козака па чак и између њих и неких официра“ је дошло до „случајева опадања и мањка дисциплине... Чак и у мирним селима, где није било војних акција, Козаци се понашају као пљачкаши и мародери. Упадају у куће, траже вотку и у пијаном стању чине даље злочине, као што су силовање жена..., пљачкање сатова, постељине и томе сличних ствари,

⁴⁷⁸ С обзиром на прецизност и исцрпност ових података можемо да претпоставимо да је ова изјава настала као резултат потписаног текста који је унапред припремио МГБ у сарадњи са југословенским колегама. Стенограмски запис овог саслушања видети у: Алферьев Б., Крук В., *Походный атаман батька фон Панвиц*, Москва, 1997, стр. 141–142.

⁴⁷⁹ Лукић М., *Немирно огњиште: записи из прошлости Сремске Каменице*, Нови Сад, 1967, стр. 316, 363–368.

⁴⁸⁰ Horstenau G., *Između Hitlera i Pavelića*, Beograd, 2007, str. 331.

⁴⁸¹ *Isto*, str. 344–345.

минирање ауторитета и одбијање да слушају наређења заповедника“, а било је и покушаја „продаје оружја и опреме“. Сви који су извршили ове злочине били су осуђени на смрт стрељањем. Међу осталим негативним појавама Фон Панвиц је споменуо „самовољну реквизицију коња у мирним местима или на њивама... узнемирење и малтретирање немачког становништва“, као и „присно пријатељство са локалним српско-хрватским становништвом базираном на пијанкама“.⁴⁸²

Касније је у разговору са Хорстенауом Панвиц покушао да објасни ексцесе које су његови Козаци починили у Срему: „Првих четрнаест дана боравка козака у Хрватској постојала је ‘криза’. Она је сада савладана...“ након што је „због пљачке и сличних преступа (...) морало да се нареди стрељање педесет козака“. Осим тога, Панвиц је стигао у главни град НДХ (којој је припадао Срем) и договорио се о присуству у козачким јединицама хрватских официра везе и полицајаца.⁴⁸³

Немци су сматрали експлозију дисциплинских прекршаја у редовима Козака за последицу тога што је око 30% војника стигло директно из логора за ратне заробљенике, где су били смештени у изузетно тешким условима.⁴⁸⁴ На понашање Козака утицале су ратне традиције из доба грађанског рата. Тако је, након успешне контраофанзивне операције крајем 1944. када су Козаци успели да заробе групу совјетских заробљеника, командант 5. коњаничког донског пука пуковник Кононов стигао на положај да спроведе инспекцију и затекао следећи приказ. У великој просторији седели су помешани Козаци и заробљеници; они су се скинули у доњи веш, пушили, мезили хлеб и печеницу, картали се а оружје су ставили на сламу у ћошак.⁴⁸⁵

Своју делатност на Балкану 1. козачка дивизија је започела почетком октобра 1943. када је спровела прву антипартизанску акцију на подручју Фрушке горе. Ова операција је носила име „Arnim“ (14–17. октобра 1943) и била је планирана још пре доласка козачке дивизије на подручје Југоистока.⁴⁸⁶ Основни циљ операције је био уништавање партизанских одреда и база северније и западније од Београда. У операцијама је учествовала скоро читава дивизија, али она није имала успеха јер су се партизански одреди

⁴⁸² VA, Militärarchiv in Freiburg, r. 31, str. 521.

⁴⁸³ Horstenu G., *Između Hitlera i Pavelića*, Beograd, 2007, str. 356.

⁴⁸⁴ VA, Militärarchiv in Freiburg, r. 30, str. 588.

⁴⁸⁵ Алферьев Б., Крук В., *Походный атаман батька фон Панвиц*, Москва, 1997, стр. 155.

⁴⁸⁶ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 613. У реконструкцији ратног пута дивизије (а касније корпуса) ослањали смо се не само на архивску него и на мемоарску грађу Черкасова и др., на материјале саслушања генерала Панвица, као и на радове Керна, Њуланда, Кирилова и Крикунова.

успешно склањали од борби са бројнијим снагама. Ипак, дивизија је успела да пронађе и да уништи неколико партизанских база и зато је добила позитивну оцену немачких заповедника.⁴⁸⁷

Средином октобра делови дивизије су били пребачени западно од линије Вуковар–Винковци–Врпоље ради одбране комуникација. Штаб дивизије је био смештен у Винковцима а затим у Ђакову. Малобројне групе Козака су чувале делове пруга и важних путева од партизанских диверзија.⁴⁸⁸ Након месец дана по доласку Козака немачка команда је забележила значајно опадање партизанске активности.

Крајем новембра 2. козачка бригада је била привремено подређена штабу 15. немачког брдског корпуса и пребачена у рејон Сарајева ради сузбијања партизанске активности и одбране саобраћајница Дервента–Добој–Грачаница.⁴⁸⁹ У рејону Брод–Добој–Зворник 2. бригада је спровела антипартизанску операцију „Wildsau“ (26–29. октобра 1943).⁴⁹⁰ У исто доба штаб дивизије, 1. бригада и помоћне службе дивизије су смештене северозападно од Сиска у две групације: на потезу Сисак–Петриња–Глина и на потезу Сисак–Суња–Костајница, и делимично су се нашле под командом штаба 11. панцер-гренадирске дивизије СС-а „Нордланд“. Децембар и почетак јануара 2. козачка бригада је провела у припремању и учешћу у операцијама „Napfkuchen“ (3–6. јануара 1944)⁴⁹¹ и „Brandfakel“ (11–16. јануара 1944)⁴⁹² против партизана у централној Босни, који су нападали саобраћајницу Гора–Глина.⁴⁹³ Средином јануара 2. козачка бригада се вратила из Босне у место сталног смештаја. После завршетка операција на осигурању саобраћајница Глина–Гора, дивизија је била премештена у подручје на потезу Загреб–Карловац.⁴⁹⁴

Поред учешћа у антипартизанским операцијама било је покушаја да се Козаци искористе за посебне пропагандне акције. На пример, крајем 1943. Козаци 2. бригаде надомак Брода су правили традиционалну приредбу

⁴⁸⁷ VA, NAV-T-313, r. 189, mf. 7448780; VA NAV-T-314, R. 1544, mf. 67; Newland S. J., *Cossacks in the German Army 1941–1945*, London, 1991, pp. 150–51.

⁴⁸⁸ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 646.

⁴⁸⁹ *Исто*, стр. 723.

⁴⁹⁰ *Исто*, стр. 600, 613–616; VA, NAV-T-313, r. 189, mf. 7448772 и 7448793.

⁴⁹¹ *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1965, стр. 47–51; *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1964, стр. 649.

⁴⁹² VA, NAV-T-314, r. 561, mf. 166–177; *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1964, стр. 649.

⁴⁹³ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 727, 733.

⁴⁹⁴ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 61.

за локално становништво, 6. терски пук је организовао сличну приредбу за локално становништво са демонстрацијом вештине козачког јахања „џигитовка“.⁴⁹⁵

У пролеће 1944. дивизијски штаб је био смештен у Новој Градишци, а 1. козачка бригада на десној обали Саве југоисточно од линије Загреб–Сисак–Суња–Костајница. Након неколико успешних операција „вучјих група“ у мају 1944, 2. сибирски пук је спровео мању антипартизанску операцију опкољавања и уништавања „Ingeborg“ (7–8. маја 1944) између Карловца и Сиска.⁴⁹⁶ Наредна операција „Schach“ (19–30. маја 1944)⁴⁹⁷ је спроведена истовремено са познатом операцијом „Rösselsprung“ (падобрански десант на Дрвар и пратеће операције).⁴⁹⁸ У овој операцији 1. козачка бригада је предузела акцију у подручју југозападно од потеза Глина–Топуско.⁴⁹⁹ Операција „Schach“ није имала успеха јер су партизани успели да се извуку из борбе и 2. бригада је покушала да се врати на почетни положај. За време овог повлачења 2. сибирски пук се нашао у тешком положају југозападно од Глине, блокирали су га партизани. Тек након тешких борби 2. сибирски пук је успео да се пробије и припоји главнини снага 1. бригаде.

Крајем јуна 1. козачка дивизија је извела операцију „Bienenhaus“ (24–28. јуна 1944) снагама 1. и 4. пука 1. бригаде на подручју Чазме и Иванић-града⁵⁰⁰ и „Blitz“ (27–30. јуна 1944) на подручју Ђакова, снагама 3. и 5. пука 2. бригаде.⁵⁰¹ У јулу већи део дивизије је био распоређен по малим местима у

⁴⁹⁵ Крикунов П., *Казаки. Между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма*, Москва, 2005, стр. 493.

⁴⁹⁶ VA, NAV-T-314, r. 1545, mf. 762.

⁴⁹⁷ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 283–286, 310–311.

⁴⁹⁸ *Исто*, стр. 279, 293.

⁴⁹⁹ VA, NAV-T-314, r. 563, mf. 338; VA, NAV-T-314, r. 1545, mf. 788 и 794; VA, NAV-T-314, r. 1546, mf. 445–446 и 461–464; *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1965, стр. 137–39; *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1964, стр. 761–762; F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch-kroatischen Legions-Divisionen – 369., 373., 392. Inf. Div. (kroat.) – ihre Ausbildungs- und Ersatzformationen*, Neckargemünd, 1962, str. 187–188.

⁵⁰⁰ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 383, 403; т. V, књ. 28, Београд, 1979, dok-141; т. V, књ. 29, Београд, 1979, dok-12, 18; VA, NAV-T-314, r. 1545, mf. 832–838; VA, NAV-T-314, r. 1546, str. 264; *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1965, стр. 161; *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1964, стр. 793.

⁵⁰¹ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 383, 871; т. V, књ. 28, Београд, 1979, dok-93, 94, 95, 108, 142; т. V, књ. 29, Београд, 1979, dok. 9, 10, 109, 117, 119; VA, NAV-T-314, r. 1545, mf. 834 и 842; *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1964, стр. 794.

рејону у ком је била смештена и покушавао је да спречи партизане у ометању жетве.⁵⁰² Крајем јула 3. и 5. пук 2. бригаде су учествовали у антипартизанској операцији „Feuerwehr“⁵⁰³ у подручју Прњавора. Средином августа 1944. иста 2. бригада је уништила неколико партизанских одреда и база на подручју Дарувар–Пакрац. У другој половини августа 1. козачка дивизија је спровела операцију „Wildfang“ уперену против партизана на планини Мославина.⁵⁰⁴ Крајем септембра козачка дивизија је учествовала у борбама са већим партизанским снагама на подручју између Босанске Градишке и Бања Луке.

Почетком децембра 1944. 2. бригада је кренула у сусрет јединицама III украјинског фронта генерала Толбухина, које је требало да успоставе чврсту везу са одредима партизана на северу Хрватске. Због тога су 3, 5. и 6. пук, као и појачани артиљеријски дивизион, инжењеријски батаљон и пратеће формације кренуле преко Кутине, Поповаче и Клоштар-Иванића у правцу Копривнице, упркос нападима партизана, који су желели да зауставе бригаду минирањем путева и саобраћајница. Козаци су стигли у Копривницу 10. децембра 1944. У то време делови 233. совјетске пешадијске дивизије под командом пуковника Сидоренка су заузели позиције на десној страни реке Драве и очекивали су долазак југословенских партизана. Ујутро 17. децембра 6. пук је провео насилно извиђање, па је Фон Панвиц одлучио да одмах започне напад на совјетске трупе и да спречи њихово повезивање са партизанима.

Битка код Питомаче је добила у руској историографији назив „последње битке грађанског рата“, јер је већина бораца са обе стране била руског порекла.⁵⁰⁵ Била је извршена и детаљна реконструкција „дравске трагедије“.⁵⁰⁶

Напад је ишао у правцу Питомаче, коју су браниле совјетске трупе: 703. стрељачки пук 233. дивизије, 23. батаљон бацача пламена, два дивизиона 684. артиљеријског пука, један вод ПВО-митраљеске чете дивизије и делови 32. дивизије 10. корпуса НОВЈ. Козачки напад је био вођен у три правца: 3. кубански пук је ишао северније од Питомаче, 5. донски нападао је Питомачу фронтално, а 6. терски ју је заобилазио јужно. У девет сати ујутро Козаци 5. пука су успели да освоје село Клодаре надомак Питомаче, али 703. пук је успео да заустави напредовање Козака северозападно и јужно од Питомаче и до последњих снага је држао заузети положај. Према одлуци команданта

⁵⁰² Зборник НОР-а, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 437.

⁵⁰³ Исто, стр. 899.

⁵⁰⁴ Исто, стр. 932.

⁵⁰⁵ Толстой Н. Д., *Жертвы Ялты*, Париж, 1988, стр. 248.

⁵⁰⁶ Александров К. М., „Русское казачество во второй мировой войне“, *Русские солдаты Вермахта. Герои или предатели*, Москва, 2005, стр. 105–141.

233. дивизије Црвене армије, на линију железнице јужно од Питомаче била је пребачена резерва команданта 703. пука – чета пушкомитраљезаца, а на југоисток од Питомаче две батерије 684. артиљеријског пука, како би се спречио покушај Козака да заобиђу Питомачу са југа. Додатне снаге су кренуле и из правца Вировитице. Ипак 6. терски пук је наставио напад и у дванаест сати заузео положај совјетске батерије, заузео је Стари Градац југоисточно од Питомаче, блокирао пут за Вировитицу и започео је напад на Питомачу са истока. Истовремено напад су наставили 3. кубански и 5. донски пук. У акцију је ступио и козачки артиљеријски дивизион који је успео да уђутка совјетску артиљерију. У петнаест сати Козаци су успели да пробију одбрану 703. пука у југозападном делу Питомаче. Совјетске јединице су биле изненађене удруженим козачким усклицима „Ура!“, вештом употребом са блиских дистанци бацача „панцершрек“ и „панцерафауст“, омиљених код Козака⁵⁰⁷ и њиховим очајничким напорима у борби прса у прса.⁵⁰⁸ У седамнаест сати су започеле уличне борбе које се настављене до увече. Тек у двадесет и један сат преостали делови 703. пука су покушали да се пробију кроз непријатељски обруч у правцу југоистока. Совјетске јединице су успеле да врате Стари Градац, али се нису усудиле да наставе напредовање и прешле су у дефанзиву.

Јутро 27. децембра је свануло у Питомачи потпуно очишћеној од совјетских трупа. Козаци су успели да узму наоружање и опрему стрељачког пука, два артиљеријска дивизиона и батаљона бацача пламена. Губици совјетске стране су били: 204 убијена и 136 заробљених. Козаци су изгубили око двеста бораца.⁵⁰⁹ Поред тога, пре почетка последњег козачког напада, по наређењу совјетских официра било је стрељано шездесет Козака заробљених у јутарњем нападу. Заробљене совјетске војнике Козаци нису стрељали него су их прихватили неочекивано топло. Победа након дванаест сати борбе код Питомаче је била битан тактички успех који је поменуо и редовни извештај немачке врховне команде.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ „Воспоминания кубанского казака урядника Юрия Кравцова“, *Война и судьбы. Вторая мировая, без ретуши*, III, стр. 126.

⁵⁰⁸ Александров К. М., „Русское казачество во второй мировой войне“, *Русские солдаты Вермахта. Герои или предатели*, Москва, 2005, стр.123.

⁵⁰⁹ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 771, 1124, 1126; т. V, књ. 37, Београд, 1979, бр. 14, 17.

⁵¹⁰ Н. Detloff v. Kalben, C. Wagner, *Die Geschichte XV. Kosaken-Kavallerie-Korps*, s. I., 1987; Н. Detloff v. Kalben, „Zur Geschichte des XV. Kosaken-Kavallerie-Korps“, *Deutsches Soldatenjahrbuch*, 1970.

После овог успеха 2. козачка бригада се учврстила на положају Питомача – Стари Градац – Шписић – Буковица, где су је стално гранатирали совјетски топови смештени с леве стране Драве. С јужне стране овај положај је био стално под ударом јединица НОВЈ, које су настојале да уз подршку совјетске артиљерије пробију линију одбране коју су чували делови 5. донског пука. Први покушај Козака да заузму Вировитицу снагама 2. бригаде остао је безуспешан због снажне артиљеријске ватре,⁵¹¹ па је офанзива била успорена, а 6. терски пук (који је имао тешке губитке) био је преусмерен против јединица НОВЈ које су контролисале брдовите шумске пределе јужно од Питомаче.⁵¹² У исто време (7–8. јануара 1945), 1. бригада је била премештена према Сави⁵¹³ и на подручју Банова Јаруга – Липик – Пакрац спречавала продор јединица НОВЈ и пружала бочну подршку 2. бригади, која је развијала напад на Вировитицу.

У међувремену немачка команда је одлучила да промени статус дивизије. Већ од почетка јесени 1944. под команду Фон Панвица су стизале мање и веће козачке групе, па чак и читаве војне јединице из свих крајева под контролом Трећег рајха. Међу њима су била два козачка батаљона доведена из Кракова, 69. полицијски батаљон и батаљон фабричког обезбеђења пребачени из Варшаве, батаљон фабричког обезбеђења доведен из Хановера, делови 360. козачког пука пребачени из Француске и низ мањих формација и појединих Козака – добровољаца из логора ратних заробљеника и радника које су дошли у Немачку са подручја СССР-а. У оквиру опште тенденције да се стране војне јединице уједиње у оквиру „заштитних одреда“ 4. новембра 1944. дивизија је била преведена под патронат СС-а, с тим да ово није значило промену звања и униформе.⁵¹⁴ Тако је 25. фебруара 1945, 1. козачка коњаничка дивизија трансформисана у 15. кавалеријски корпус војске СС,⁵¹⁵ на тај начин што су 1. и 2. бригада биле преименоване у 1. и 2. козачку дивизију без значајних промена унутрашње организације. Бројно стање корпуса генерала Фон Панвица 25. фебруара 1945. је било око 25 хиљада војника и официра. Осим козачких јединица корпусу је било подређено и неколико већих самосталних јединица формираних од бивших совјетских војника

⁵¹¹ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 771, 1133;

⁵¹² *Исто*, стр. 1133, 1135.

⁵¹³ *Исто*, стр. 1131.

⁵¹⁴ Види се по очуваним сликама и „војничким књижицама“, као и по томе да се козачке јединице помињу поред „СС и полицијских формација“, али никада немају придева СС. *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 792, 793, 796, 800.

⁵¹⁵ *Исто*, стр. 832–834, 927, 1110.

и официра: калмички пук (око пет хиљада бораца), кавкаски коњанички дивизион, украјински батаљон и тенковска група из састава РОА.⁵¹⁶

Почетком пролећа 1945. корпус Фон Панвица је учествовао у последњој великој офанзиви Трећег рајха у Панонској низији, код Балатонског језера, али се ускоро вратио на подручје НДХ.⁵¹⁷ Након тешких борби у склопу балатонске операције, на својој јужној страни Немци су успели да заузму подручје на левој обали Драве северозападно од Осиека. Против немачких снага на овом делу фронта се борио нови савезник СССР-а – 1. бугарска армија. У ноћном нападу 24/25. марта 4. кубански пук је успео да изненади бугарске артиљеријске позиције и узео је више заробљеника.⁵¹⁸

Скоро до краја рата 15. козачки корпус се налазио у првој линији одбране против бугарских трупа и НОВЈ. Тек почетком маја 1. козачка дивизија је започела повлачење са рејона Соколовац–Копривница–Драва у правцу Лудбрег–Вараждин. Неколико дана након тога (6. маја) и 2. дивизија је добила наређење за повлачење. И поред стрмих планинских превоја и партизанских заседа, козачки корпус је успео да се повуче у Аустрију, где се 11–12. маја предао Енглезима, пошто је у редовима Козака постојала нада да их Велика Британија неће изручити Стаљину. Ипак ова претпоставка је била погрешна. Козаци и чланови њихових породица који су им се придружили у бекству из СССР-а⁵¹⁹ такође су, као и већина осталих држављана „државе пролетерске диктатуре“ ма из ког разлога да су се нашли ван совјетских граница, били насилно изручени стаљинским правосудним органима, с тим да је поступак изручења био изузетно бруталан.⁵²⁰ Први и најомиљенији илустратор Шолохова Сергеј Корољков, чувени донски козачки сликар и вајар, који је био међу козачким цивилима који су 1943. пожурили да напусте родну груду под претњом повратка совјетске власти нацртао је овај приказ

⁵¹⁶ Kern E., *General von Pannwitz und seine Kosaken*, Gottingen, 1964.

⁵¹⁷ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 829.

⁵¹⁸ Newland S. J., *Cossacks in the German Army 1941–1945*, London, 1991.

⁵¹⁹ Према калкулацијама савремених руских историчара са Немцима се повукло око 135.850 Козака-избеглица с Дона, 93.957 Козака-избеглица из Кубања; 23.520 Козака-избеглица са реке Терек; 11.865 Козака-избеглица са Ставропоља. Александров К. М., „Казачество России во Второй мировой войне“, *Новый часовой*, 5/1997, стр. 171.

⁵²⁰ Науменко В. Г., *Великое Предательство*, Санкт-Петербург, 2003; Stadler H., Kofler M., Berger K. C., *Flucht in die Hoffnungslosigkeit. Die Kosaken in Osttirol*, Innsbruck, 2005. Видети и пројекат *Die Kosaken in Osttirol. Archäologische und volkskundliche Aspekte zur Tragödie an der Drau* који су започели сарадници Institut für Ur- und Frühgeschichte sowie Mittelalter- und Neuzeitarchäologie, Institut für Europäische Ethnologie/Volkskunde на Универзитету у Инсбруку: <http://www.uibk.ac.at/kosaken/projekt/>.

на монументалној слици „Изручење Козака у Линцу“.⁵²¹ Део изручених био је стрељан, а остали су били послати у Сибир. Малобројни срећници су успели да се загубе у послератној пометњи и преселили су се у Америку или остали у Немачкој.⁵²²

Осим војних акција Козака на подручју Србије и Хрватске⁵²³ одређени значај је имао и њихов друштвено-политички живот, који се углавном одвијао на подручју Југоистока. Након што су у фебруару 1945. Козаци заузели Вировитицу⁵²⁴ појављује се неочекивана политичка иницијатива пуковника Кононова. На његов предлог у Вировитици је 24. марта 1945. био одржан Свекозачки конгрес, под формалним председништвом козачког потпуковника Н. Л. Кулакова, инвалида грађанског рата 1918-1921. у Русији који је успео да остане у илегалу од тада па све до доласка Немаца.⁵²⁵ Учесницима конгреса Кононов је предложио следећи политички програм: прелазак козачких јединица у састав армије генерала Власова; укидање ГУКВ-а и оставку генерала Краснова;⁵²⁶ повлачење из козачких јединица оних немачких официра који су се противили козачким аспирацијама; успостављање веза са шефом ЈВуО генералом Д. Михаиловићем; концентрација свих козачких трупа у подручју Клагенфурта и Салцбурга ради формирања ударне армије; објављивање Декларације о војним циљевима Козака.⁵²⁷ Конгрес је одобрио предлог програма и изабрао генерала Фон Панвица за „походног атамана“ (врховног војног заповедника) свих

⁵²¹ Быкадоров В., „Сергей Григорьевич Корольков. (1905–1967 г.)“, *Станичный вестник*, 12/1993, стр. 23; Саму слику видети на: http://www.armymuseum.ru/art3_r.html.

⁵²² Tolstoy N., *The Minister and the Massacres*, London, 1986; Краснов-младший Н. Н., *Незабываемое*, Сан-Франциско, 1957.

⁵²³ Осим ових операција делови 15. козачке дивизије / 15. козачког корпуса су учествовали још у неким операцијама: „Panther“ (7–20. 12. 1943) код Глине, „Weihnachtsmann“ (25–30. 12. 1943) између Купе и Саве, „Cannae“ (17–19. 3. 1944) дуж мађарске границе у Славонији, „Dunkirchen I“ (27. 6. – 2. 7. 1944) и „Dunkirchen II“ (8–17. 7. 1944) код Жумберка, „Arras“ (2–3. 7. 1944) код Липика, „Werwolf“ (4–21. 2. 1945) на Папуку, „Waldteufel“ (6–8. 3. 1945) код Доњег Михољца, „Bergwind“ (8–17. 3. 1945) код Мославачке горе.

⁵²⁴ *Зборник НОР-а*, т. V, књ. 37, Београд, 1979, бр. 14, 18.

⁵²⁵ Черкасов К. С., *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*. II, Мюнхен, 1965, стр. 165.

⁵²⁶ ГУКВ – „Главное управление казачьих войск“ – „Hauptverwaltung der Kosakenheere“ – „Главна управа козачке војске“ била је формирана 30. 4. 1944. према наређењу врховног заповедника Источних добровољачких трупа Вермахта генерала Кестринга. Углавном је била формална институција, која се бавила пропагандом. ГУКВ је био израз немачких жеља за подстицањем сепаратистичких тежњи код Козака. На челу ГУКВ-а је био генерал П. Н. Краснов.

⁵²⁷ Чуев Ф., *Проклятые солдаты*, Москва, 2004, стр. 189.

козачких трупа. Према наређењу генерала Власова 20. априла 1945. биле су одобрене и прихваћене одлуке о избору Фон Панвица и о интеграцији Козака у састав оружаних снага КОНР. Накнадно, 28. априла 1945, Химлер је одобрио одлуке Свекозачког конгреса о преласку Козака под власт генерала Власова и његове РОА.⁵²⁸

Козачка дивизија (козачки корпус) иако је била углавном формирана од (анти)совјетских добровољаца и заробљеника, ипак је одржавала активне контакте са руским емигрантима који су нашли уточиште у Краљевини Југославији. Редовно су из Београда у дивизију долазили „атамани“ (традиционалне старешине) донских, кубанских, терских и астраханских Козака у иностранству – генерали Татаркин, Науменко, Вдовенко, Љахов, и генерал Шкуро.⁵²⁹ Ови доласци су изгледали као заједничко дружење официра дивизије (углавном руског дела) и остарелих јунака грађанског рата који су хтели да поделе своје искуство борбе са комунизмом. Највећи успех је имао генерал Шкуро. Шкуро је био познат као један од оснивача и заговорника „војно-партизанских“ (односно диверзантских) акција у руској царској армији још за време Првог светског рата. У грађанском рату се истакао као лидер диверзантско-партизанског козачког покрета „вучје чете“, који је деловао у позадини бољшевика. У међуратно доба Шкуро се бавио грађевинарским предузетништвом у јужном делу Југославије.⁵³⁰ Средином 1944. је био постављен за инспектора резерве козачких трупа Источног министарства. Када је већина „источних трупа“ прешла под команду СС-а, 5. септембра 1944. Шкуро је према наредби обергрупенфирера Г. Бергера био постављен за начелника Козачке резерве. У свом дневнику, 13. септембра 1944, В. Г. Науменко је писао да је срео у Берлину Шкура и сазнао да је овај био „постављен за начелника Козачке резерве, примљен у службу као генерал-лајтнант са правом ношења немачке генералске униформе и новчаним исплатама адекватним овом звању. Он је развио активност... има и штаб, у којем има више официра. Шкуро скупља људе и шаље их у војни камп код Граца. Козаци стижу у великом броју“. Добровољци које је врбовао Шкуро су одлазили у резервни пук козачке дивизије на чијем челу је био потпуковник Штабина. После претварања козачке дивизије у корпус СС-а

⁵²⁸ „Письмо Фон Панвица Генералу Власову 30. 04. 45“, Алферьев Б., Крук В., *Походный атаман батька фон Панвиц*, Москва, 1997, стр. 150–151. На истом месту видети и стенограмски запис саслушања Панвица (стр. 119–120).

⁵²⁹ Черкасов К. С., *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*. II, Мюнхен, 1965, стр. 32–58, 69–72.

⁵³⁰ Шкуро А. Г., *Гражданская война в России: Записки белого партизана*, Москва, 2004.

пук је добио назив 9. резервни пук, у коме је било више хиљада (до 11 хиљада) не само Козака већ и Калмика, Алтајаца и народа северног Кавказа.⁵³¹

Осим посета вођа козачке емиграције и сами Козаци су долазили у Београд, „где су посећивали Руски дом и упознали многе руске емигранте“, са којима су се спријатељили или полемисали.⁵³² Најзад и неки емигранти, који су сигурно имали већи општеобразовни ниво, а и квалификовану војну припрему, долазили су у дивизију на официрска места.⁵³³ Главни дивизијски свештеник је био протојереј Валентин Руденко, кога је у лето 1943. поставио митрополит Анастасије. Отац Валентин је био пореклом кубански Козак (станица Уст-Лабинска), а за време грађанског рата је био главни свештеник штаба генерала Врангела. Команданти пропагандног вода и пратеће чете дивизијског штаба такође су били руски емигранти који су стекли војно образовање у Кадетском корпусу у Белој Цркви. Своју родбину у дивизији су редовно посећивали ученици Кадетског корпуса у Белој Цркви.⁵³⁴ Постојале су формалне и неформалне везе и између војника емигрантског Руског корпуса и Козака. Формалне везе су се огледале у томе што су се рањеници Руског корпуса и Козаци 1943–1944. налазили на опоравку у руској болници у Панчеву.⁵³⁵ Осим тога прикази „живота 1. козачког пука Руског корпуса“ су се појављивали у дивизијском листу козачке дивизије.⁵³⁶

Контакти са представницима руске емиграције у Југославији повећавали су код Козака осећај да њихова служба у немачкој војсци и борба против српских партизана, који су се борили не само за идеје комунизма него и за слободу и независност своје земље, има неког смисла.⁵³⁷ Козаци су, према речима П. Н. Краснова, желели да „уништавају комунисте свуда где се им укаже таква прилика не штедећи свој живот“. ⁵³⁸ Многи од њих су сматрали да се „рат приближава по свом карактеру грађанском рату али у много компликованијој ситуацији и у димензијама читавог света“. ⁵³⁹ Ипак већину

⁵³¹ ГАРФ, ф. 5761, оп. 1, д. 13, стр. 183; Науменко В. Г., *Великое Предательство*, Санкт-Петербург, 2003, стр. 324–325.

⁵³² Черкасов К. С., *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965, стр. 80–81.

⁵³³ *Исто*, стр. 75.

⁵³⁴ Мордвинкин Ю. Б., *Белогвардейцы*, 2001, глава 10 „Казачья дивизия фон Паннвица“.

⁵³⁵ Постоји неколико фотографија рањених Козака „на опоравку у болници Руског корпуса у Панчеву“. Војни музеј, збирка фотографија, несређено.

⁵³⁶ *На казачьем посту*, 18/1943, стр. 2–3.

⁵³⁷ *На казачьем посту*, 14/1943, стр. 14.

⁵³⁸ Ленивов А. К., „Под казачьим знаменем в 1943–1945 гг.“, *Кубанец*, 1/1992, стр. 44–45.

⁵³⁹ *На казачьем посту*, 7/1943, стр. 3.

је прогањала безизлазност њихове ситуације. У доба када су се све земље света бориле са немачком, италијанском и јапанском екстремном десницом левичарски експеримент СССР-а је изгледао као мање зло; Англоамерикаци и њихови доследни савезници нису имали слуха за противнике Стаљина у Русији док је Хитлер био на власти у Немачкој. По одласку из Милауа Козаци су се, без обзира на њихове аспирације, претворили у помагаче окупатора и, ма како им то било мрско, у савезнике загрижених непријатеља православља и борили су се за апсолутно туђе интересе. Зато се тешко може прихватити теза о томе да су Козаци од 1943. до 1945. учествовали у грађанском рату у Србији и Југославији коју пласира одређени део руске и у још већој мери део емигрантске козачке историографије.⁵⁴⁰

⁵⁴⁰ Најочитији пример овог начина размишљања је подизање 1994. године споменика Козацима 15. козачке дивизије и генералу Панвицу у дворишту цркве Свих светитеља у Москви, као и рехабилитација Панвица 1996. године коју је одобрило Војно тужилаштво Руске Федерације (поништена услед мешања извршне власти 2001). У станици Јеланска шолоховског рејона ростовске области изграђена је 2007. читава спомен-композиција „Донски Козаци у борби против бољшевика“, на челу које се налази бронзана скулптура П. Краснова од четири метра.

Встреча

Покамест полковники водку пьют,
покуда смакуют виски,
доколе пехотные песни поют
по-русски и по-английски - -
мы ищем друг друга глазами.
На взгляд отвечая взглядом.
Вторая в моем поколеньи война
садится со мною рядом...
Не пьем. Не поем. Но молчим и молчим.
И ставим на памяти метки.
Разведка, наткнувшаяся на разведку,
мечи, застучавшие о мечи.
Сегодня подписана и утверждена - -
Сегодня! Девятого мая!
Вторая в моем поколеньи война — -
Третья мировая .

(Борис Слуцкий, 19?? г.)

Сусрет

Све док пуковници вотку пију,
Док густирају виски,
Док пешадинци певају песме
На руском и на енглеском
Ми тражимо очима једни друге.
На поглед одговарамо погледом.
Други у мојој генерацији рат
седи ту са мношом...
Не пијемо. Не певамо. Ћутимо и ћутимо.
Стављамо у сећању рецке.
Извидница је наишла на извидницу,
Мачеви су ударили о мачеве.
Данас је потписан и утврђен
Данас! Девог маја!
Други у мојој генерацији рат
Трећи светски.

(Борис Слуцкий, 19?? г.)

III

УЛОГА СССР-а У ПРИПРЕМИ ПАРТИЗАНСКОГ И ГРАЂАНСКОГ РАТА

ОРГАНИЗАЦИЈА И ПРИПРЕМА ПАРТИЗАНСКОГ РАТА У СССР-у ДО ПОЧЕТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Догађаји 1941–1945. године у Србији и Југославији без икакве сумње имају примарно обележје једног грађанског рата. Комунисти су у овом рату успешно водили један партизански рат, који их је најзад и довео до победе над њиховим противницима. Осим грађанског рата и рат између окупаторске војске и обе гране покрета отпора такође се водио уз коришћење партизанских/герилских начина ратовања. Као и свака ратна активност, и партизанска има богату теоријску и методолошку подлогу. У војнотеоријском смислу методологија партизанског рата је чврсто повезана са антипартизанским операцијама и у војном смислу веома често се посматра као једна целина. У војној науци се често ова целина допуњује или надовезује са тактиком јединица за специјалне операције. Мото „удари и бежи“, избегавање чеоних сукоба, супротстављање бројно надмоћнијем непријатељу на његовом подручју – све ове особине партизанског и специјалног начина рата уједињују припрему партизанских организатора и бораца за специјалне операције у једну целину.⁵⁴¹

⁵⁴¹ Ова пракса није била типична само за раздобље пре Другог светског рата, већ постоји и у модерна времена. На пример, у склоп борбених могућности чувених „зелених беретки“ улазе не само диверзантски задаци на противничким комуникацијама већ и припрема и војна обука одреда инсургената за борбу против непријатеља. Идеја употребе малобројне војничке групе за дизање побуне бројног, спремног на побуну али неорганизованог становништва у позадини непријатеља има своје корене у акцијама Томаса Едварда Лоренса (Thomas Edward Lawrence), који је 1916–1918. учествовао у организацији побуне Арапа против Турака, и Пола фон Летов-Ворбека (Paul von Lettow-Vorbeck), који је предводио 1916–1918. немачке герилске снаге током кампање у немачкој Источној Африци.

Фактички све сукобљене стране у конфликту на подручју Југославије од априла 1941. до октобра 1944. су се ослањале на нека „предзнања“ из партизанског рата која су им помагала у борби. Немачка окупациона машина у својим борбеним активностима против југословенских покрета отпора се ослањала на антипартизанску припрему јединица посебно обучених за ову врсту рата, попут јединице „Бранденбург“, посебно припремљену за планинске и антипартизанске операције дивизију СС-а „Принц Еуген“, јединицу „Бергман“ и касније на мрежу ловачких одреда („Jagdkommando“) која је најактивније деловала у Србији, Босни и Хрватској.⁵⁴²

Монархистички покрет отпора (ЈВУО) такође је имао припрему разрађену још пре рата. Овде се ради не само о Четничкој (Јуришној) команди, која је била релативно касно формирана и није имала значајних директних импликација на организацију равногорског покрета.⁵⁴³ Ради се о континуираној разради ове врсте ратних активности у српској, а касније и југословенској краљевској војсци од средине XIX века. Идеје страних аутора су биле накалемљене на тло Србије богато хајдучким традицијама и омогућиле су и појаву српских војнонаучних радова на ову тему.⁵⁴⁴ Традиције Првог српског устанка и Невесињске пушке су наставиле генерације српских четника. У Македонији и Старој Србији пре балканских ратова, а за време балканских и Првог светског рата у позадини бугарске, аустроугарске и

⁵⁴² *Nemačka obavешtajna služba*, Beograd, 1958, стр. 645–710; Michaelis R., *Die Gebirgsdivisionen der Waffen-SS*, Berlin, 1998; Casagrande T., *Die Volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen“*, Frankfurt am Main, 2003; Spaeter H., *Die Brandenburger – Eine deutsche Kommandotruppe*, München 1982; Lefèvre E., *Brandenburg Division – Commandos of the Reich*, Paris, 2000; Bentzien H., *Division Brandenburg – Die Rangers von Admiral Canaris*, Berlin, 2004; Günzel R., Walther W., Wegener U. K., *Geheime Krieger – Drei deutsche Kommandoverbände im Bild. KSK, Brandenburger, GSG 9*, Kiel, 2006.

⁵⁴³ Šehić N., „Četnici kao nosioci gerilskog oblika ratovanja u planovima najviših vojnih vlasti predratne Jugoslavije“, *Godišnjak društava istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XVIII, 1970; Životić A., „Јуришне (četničke) јединице војске Краљевине Југославије 1940–1941. године“, *Vojno-istorijski glasnik*, br. 1–2, Beograd, 2003; Babac D., *Specijalne јединице југословенске војске u Aprilskom ratu*, Beograd, 2006.

⁵⁴⁴ Преводи: *Правила о четничкој војни. Протолмачіо изъ польскога са некимъ променама, изметцим и додатцима Матія Банъ*, Београд, 1848; *Начела четовања написао Дон Сантјаго Паскуал и Рубијо бив. официр у штабу ђен. Мине с немачког превео Драгашевић официр и професор*, Београд, 1868. Оригинални радови: Ивановић Љ., *Четовање или четничко ратовање*, Београд, 1868; *Упут за четничко ратовање. Министарство војске и морнарице*, Београд, 1929; Ерхарт А., *Четнички рат: мишљење немачког војног стручњака о нашим четницима и о четничкој борби у будућем рату*, (садржи: Савремена пешадија: енглески војни стручњак о потреби реорганизације најважнијег рода оружја од Лидела Харта), Београд, 1940.

немачке војске српске чете су биле добар пример домета српске војне мисли у герилском ратовању.⁵⁴⁵

Традиције ускочког и хајдучког ратовања сигурно су биле живе и у босанским и крајишким крајевима, где је највећу снагу добила и друга грана антифашистичког отпора – партизани.⁵⁴⁶ Веома дуго у југословенској историографији ове народне традиције су биле сматране за једини извор партизанске тактике, која је нарасла захваљујући мудрости самониклих талентованих официра и талентима лидера КПЈ. Грађански рат и борба против окупатора у Југославији су заиста извели на историјску позорницу читав низ одлучних и надарених војсковођа. Ипак, у стварању партизанских одреда, у формирању њихове тактике и стратегије посебно у војно политичком сегменту, значајну улогу је одиграла и припрема коју су многи од партизанских вођа добили у СССР-у пре Другог светског рата или од совјетских инструктора и њихових ученика у Шпанији.

Стручњак Вилхелм Хотл (Wilhelm Höttl), који се као шеф бечке станице Одсека VI (спољна обавештајна служба) РСХА бавио „југоисточним простором“, сматрао је да је делатност комунистичких партизана у Југославији имала пуно сличности са тактиком у Кини 20-их година.⁵⁴⁷ Иначе, како совјетски тако и југословенски истраживачи веома дуго су занемаривали и сматрали минорном чак можда и непостојећом повезаност

⁵⁴⁵ Космајац Р., *Четовање у односу на предео: Колашин и северни део Албаније*, Београд, 1903; Балк В., *Тактика*, књ. 6: *Наука о боју: ноћне борбе, борбе око шума и места, борбе око теснаца, борбе око речних токова, планински рат, четничко ратовање и етапна служба*, (преводиоц Мишић Ж.), Београд, 1912; Хаџи Васиљевић Ј., *Четничка акција у старој Србији и Македонији*, Београд, 1928; Краков С., *Пламен четништва*, Београд, 1930; Пећанац К., *Четничка акција: 1903–1912*, Београд, 1933; Дерок Ј., *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918 године*, Београд, 1940; Mitrović А., *Устаничке борбе у Србији: 1916–1918*, Београд, 1987; Тимофеев А. Ю., *Истоки косовској драми*, Москва, 1999; Ђекић Ђ., *Почеци српског четништва: организација четничког покрета у Кнежевини Србији у 19. веку*, Београд, 2000; Тимофеев А. Ю., „Сербские четы в Старой Сербии. 1903–1912“, *Югославянская история XIX–XX в. Сборник статей памяти В. Г. Карасева*, Москва, 2002; Тимофеев А. Ю., „Старая Сербия – миф или реальность? Историография вопроса“, *Славяноведение*, № 3, 2006; Пешић М., *Стари четници*, Крагујевац, 2000; Илић В., *Српска четничка акција: 1903–1912*, Београд, 2006; Тимофеев А. Ю., *Крест, кинжал и книга. Старая Сербия в политике Белграда (1878–1912)*, С.-Петербург, 2007; Вучетић Б., *Революционарна акција српскога народа у Турској 1904–1912. године*, *Miscellanea*, у штампани.

⁵⁴⁶ Tuđman F., *Rat protiv rata: partizanski rat u prošlosti i budućnosti*, Zagreb, 1970.

⁵⁴⁷ Хаген В., *Фалшивомонетчици Третьего рейха. Операция „Бернхард“*, Москва, 2004, стр. 120. (превод немачког оригинала Hagen W., *Unternehmen Bernhard, Ein historischer Tatsachenbericht über die grösste Geldfälschungsaktion aller Zeiten*, Wels, 1955).

комунистичке партизанске тактике у Југославији са предратним напорима одређених институција у СССР-у.

Да бисмо могли боље да схватимо природу ових веза, морамо да сагледамо историјат развоја идеје партизанског рата у Русији, као и специфичну улогу Коминтерне у њој.

Најпре пар речи о терминима. Можемо релативно тачно да одредимо време настанка тактике која је касније добила назив „партизански, герилски или мали рат“. Иако су неки истраживачи сматрали да су претходници герилског рата бројни народни устанци против своје или туђе државе, у војнонаучном смислу сама идеја партизанског рата појављује се након појаве организованог позадинског система. Све док опрема и исхрана војске непријатеља није имала систем магацина и комуникација по допремању залиха до борбених линија, партизанска делатност (удари малих снага у позадини непријатеља) није имала неког већег значаја. Тек за време Тридесетогодишњег рата (1618–1648) долази до првих покушаја преласка од система мобилних залиха и реквизиција на систем стационарних магацина. Баш у то време се појављују „партизани“ (франц. „partie“ – чета, одред) – најамни војници окупљени у чете које су харале у позадини непријатеља без одређеног плана. Касније је ово искуство било развијено за време Сконског рата (1675–1679) између Данске и Шведске, када су Данци давали званична овлашћења својим официрима за стварање добровољачких чета у окупираним данским покрајинама Сконе, Блекинг и Халанд. Још већи значај партизански експерименти су добили за време Северног (1700–1721) и Седмогодишњег рата (1756–1763). Војни историчари из САД-а сматрају борбену активност својих ренџера из доба Рата за независност (1775–1783) првом организованом појавом партизанског рата иако је само искуство из каснијег америчког грађанског рата (1861–1865) било тада усвојено (и то релативно слабо) само у Новом свету.⁵⁴⁸

Прави почетак партизанског рата у Европи се повезује са Наполеоновим ратовима, односно са борбом поробљених народа против Наполеона. Шпански „мали рат“, или на шпанском „guerilla“, био је толико значајан да је дао име тој врсти активности које је прихваћено код већине западноевропских народа. Обратићемо пажњу на то да и први српски стручни радови о „четничком ратовању“ (како је Матија Бан крстио герилски начин вођења рата) потичу директно или секундарно од шпанског искуства. Матија Бан је превео пољско упутство, које се махом базирало на шпанском

⁵⁴⁸ Сухотин Н. Н., *Рейды, набегы, наезды, поиски конницы в Американской войне 1861–1865 гг.*, Санкт-Петербург, 1887.

искуству (уз нешто површног аранжирања са материјалима устанка 1831),⁵⁴⁹ а други аутор – Јован Драгашевић је превео шпанског аутора са немачког.⁵⁵⁰ Донекле су идеје и примери шпанских бораца против француских окупатора такође имали значајан утицај на Љубомира Ивановића.⁵⁵¹

Мање је познато да у Русији „модерно герилско искуство“ има своје корене у руским војнотеоретским активностима. Савремени руски војни историчари сматрају за оснивача руских традиција „малог рата“ Петра I, који је још 1706. године у својој војној пракси против надмоћнијег непријатеља користио посебне јединице за „диверзије у позадини непријатеља које је требало да изгладњују и узнемиравају непријатеља“.⁵⁵² До „војног“ партизанског рата као појаве у руској војној историји је дошло у околностима сличним шпанској герили за време рата са Наполеоном. Мањи војни одреди или „партије“ (што је и дало име партизанском рату у француском и руском језику) под командом одлучних официра Дениса Давидова, Фигнера, Сеславина, били су пребачени у позадину непријатеља са циљем ширења војне активности против позадине непријатеља и организације народног отпора страним освајачима. Ускоро је „војно партизанска“ акција почела да добија „народни“ карактер. Чак су и сами официри, који су се до јуче кратко шишали, уредно бријали браду и парадирали у свечаној униформи, морали силом прилика да се мењају. „Обукао сам сељачки гуњ, пустио браду, уместо ордена Св. Ане ставио сам око врата иконицу Св. Николе“ – тако су изгледали први кораци руског племића и бившег официра царске гарде Дениса Давидова у организацији партизанског одреда на окупираном подручју.⁵⁵³ Касније је своје искуство „први руски партизан“ Денис Давидов сумирао у низу чланака и посебној студији.⁵⁵⁴ Он не само да је сумирао своје лично ратно искуство већ је и покренуо низ изузетно битних питања. Истакао је посебне услове за успех партизанског рата: улогу предиспозиције одређених народа („азијски народи“) и етничких група („Козаци“) за вођење

⁵⁴⁹ *Правила о четничкој војни. Протолмачіо изъ польскога са некимъ променама, изметчим и додатцима Матія Банъ*, Београд, 1848.

⁵⁵⁰ *Начела четовања написао Дон Сантјаго Паскуал и Рубио бив. официр у штабу ђен. Мине с немачког превео Драгашевић официр и професор*, Београд, 1868.

⁵⁵¹ Ивановић Љ., *Четовање или четничко ратовање*, Београд, 1868.

⁵⁵² Петр Великий, *Устав воинский*, Санкт-Петербург, 1716; Квачков В. В., *Теория и практика специальных действий*, Москва, 2004.

⁵⁵³ Давыдов Д., *Партизанский дневник 1812 года*, Санкт-Петербург, 1840.

⁵⁵⁴ Давыдов Д., *Опыт теории партизанского действия*, 1822; Денис Давидов, „О партизанской войне“, *Современник*, т. 3, 1836, стр. 138–151; Давыдов Д., *Партизанский дневник 1812 года*, Санкт-Петербург, 1840.

партизанског рата; неупоредиво већи него у обичном рату значај личне свести („воспламењенија“) бораца и нивоа њихове индоктринираности. Изузетно прецизно Давидов је одредио и значај партизанских операција: борбена активност против комуникација, курира, магацина и појединих позадинских гарнизона, као и „не мање значајна морална страна партизанског рата“ – одржавање лојалности становништва на окупираном подручју, раскринкавање непријатељске пропаганде, сузбијање „сарадње са њепријатељем користољубљивих мештана“ и стварање осећаја несигурности, уплашености и панике код непријатеља у позадини. Фактички концепт рата који је зацртао Давидов је дубоко премашио „војно партизанство“ и био је близак будућем концепту „општенародног партизанског покрета“ типичног за 20. век.

Касније, идеје Дениса Давидова су поступно надограђиване у радовима других војних теоретичара царске Русије.⁵⁵⁵ У својим радовима они су развијали тактику „партизанског рата“ зацртану код Давидова и још прецизније су издвојили циљеве партизана – материјалне, моралне, политичке и стратешке природе. С друге стране, издвојили су и оне особине партизанског рата које су сметале сврставању партизанске тактике у арсенал царске Русије: тип „слободоумног и независног“ официра на челу партизанских одреда и слаба могућност да се свакодневну партизанску активност уредно контролишу надређени. Зато су се и покушаји употребе партизанске тактике у организацији кинеских партизанских одреда против Јапанаца за време руско-јапанског рата завршили неуспешно.⁵⁵⁶ „Мали рат“ је почео да се тумачи као ексклузивна војна операција коју на препад изводе мање групе војника и официра са диверзантским циљевима. Уз лошу војну организацију и закржљали бирократски апарат царске војске, изузетно мало среће је имала иницијатива организације партизанских одреда за време Првог светског рата, која се изродила у неколико диверзантских потеза сумњиве тактичке вредности.⁵⁵⁷ Према мишљењу официра генералног

⁵⁵⁵ Вуич И. В., *Малая война*, Санкт-Петербург, 1850; Голицын Н. С., „О партизанских действиях в больших размерах, приведенных в правильную систему и примененных к действиям армий вообще и наших русских в особенности“, *Военный сборник*, т. 8, 1859, стр. 41–74; Новицкий Н., *Малая война: Лекции*, Одесса, 1865; Гершельман Ф.К., *Партизанская война*, Санкт-Петербург, 1885; Сухотин Н. Н., *Рейды, набеги, наезды, поиски конницы в Американской войне 1861–1865 г.г.*, Санкт-Петербург, 1887; Клембовский Н., *Партизанские действия. Опыт руководства*, Санкт-Петербург, 1894; Кедрин С., „Малая война прежде и теперь“, *Война и мир*, № 4, 1907.

⁵⁵⁶ Кедрин С., „Малая война прежде и теперь“, *Война и мир*, № 4, 1907.

⁵⁵⁷ Попов А., *Нападения на железные дороги, телеграфы и различного рода склады с целью порчи их и разрушения*, Санкт-Петербург, 1904; Ипатович, Яковлев, *Порча и разрушение*

штаба: „Врховна команда је сматрала овај приступ бесмисленим и опасним јер подрива дисциплину, темељ и читав распоред редовне војске“. Ово није могло да остане незапажено код официра који су сматрали да партизанска тактика има сјајну будућност.⁵⁵⁸

Исте особине партизанског рата које су спречавале његов развој у условима апсолутне монархије и чврстог бирократског механизма царске Русије чиниле су партизанску идеју привлачном за револуционарне кругове. Већ за време прве руске револуције 1905–1907. Александр Вановски, један од руководиоца Војно-техничког бироа Московског представништва Централног комитета партије бољшевика,⁵⁵⁹ разрадио је, на основу искуства устанка у Москви и Кијеву, низ методских препорука за употребу „малог рата“ у револуционарне сврхе.⁵⁶⁰ Сам вођа руских марксиста бољшевика Владимир Уљанов (Лењин) је инсистирао на раздвајању појма „партизан“ и „анархизам“, „бандитизам“ полажући велике наде у „мали рат“ као на посебну форму народне борбе.⁵⁶¹ На тај начин „партизански рат“ је почео да добија ону конотацију „народног рата“ која се једва назирала у радовима Дениса Давидова у 19. веку и коју су чак негирали неки каснији војни теоретичари 19. века који су преферирали чисто војну партизанску компоненту.

Након Октобарске револуције бољшевици су одмах посегнули за партизанском тактиком. Већ у јануару 1918. оперативни одсек Народог комесаријата за војне послове оформио је Централни штаб партизанских одреда. Партизански рат као појам је био укључен у Правило службе Радничко-сељачке црвене армије 1918. године (1. део, Маневарски рат), где су у посебном поглављу биле изнете препоруке за припрему и вођење партизанског рата.⁵⁶² Већ 29. јуна 1918. из Москве у Украјину је био кренуо Нестор Махно, који је започео организацију партизанског рата против

сооружений, 1902.

⁵⁵⁸ Каратыгин П., *Партизанство: начальный опыт тактического исследования*, Харьков, 1924.

⁵⁵⁹ *Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма*, Т. 5., Вып. II, Москва, 1933.

⁵⁶⁰ Вычегодский С. (псевдоним), *Тактика уличного боя*, б. м., 1907; Вычегодский С. (псевдоним), *Тактика милиции*, б. м., 1907; Вычегодский Меньшевик (псевдоним), „О подготовке к вооруженному восстанию“, *Пролетарий*, № 11, 1907.

⁵⁶¹ Ленин В. И., „Задачи отрядов революционной армии“, „К вопросу о партизанской войне“, „О партизанском выступлении ППС“, „Партизанская война“, „Современное положение России и тактика рабочей партии“, „Марксизм и восстание“, „Тактическая платформа к объединительному съезду РСДРП“, „Уроки московского восстания“ и др., *ЛСС*, изд. 5-е, 1960.

⁵⁶² Квачков В. В., *Теория и практика специальных действий*, Москва, 2004.

окупационих немачких трупа и њихових локалних помагача гетмана Скоропадског.⁵⁶³ Бољшевички партијски кругови су се непосредно бавили организацијом устаничке борбе против белоградејаца и окупационих трупа Немачке и Антанте. Није случајно да у доба кризе и свеопшних несташница долази и до прештампавања старих књига о партизанској тактици.⁵⁶⁴ Бољшевицима је од помоћи било и то што је низ официра Генералног штаба руске војске који су се посебно бавили теоријом и праксом партизанског рата још пре револуције прешао на страну бољшевичке власти: генерал В. Е. Борисов, генерал В. Н. Клембовски, пуковник П. П. Каратигин и др.⁵⁶⁵ Представници старије генерације руских официра су пренели своја знања и искуства партизанима нове бољшевичке формације, али нису могли да се уклопе у нови систем вредности, њихова судбина се завршила махом тужно – у емиграцији или заточеништву. Дискусије са новим режимом у које су неки од њих покушавали да се упусте остале су на страницама тадашње периодике. Очито да су они тежили раздвајању војног и народног партизанства, не схватајући последње као нешто ново и напредно већ као нешто стихијско и мало корисно.⁵⁶⁶ Сигурно је да је ова линија била супротна расположењу бољшевичких лидера, као и оним дневно-политичким дешавањима која су показивала значај улоге широких народних маса у партизанском рату.

Значај партизанског рата као рата у коме народне масе морају да имају истакнуту улогу наметнула је сама логика грађанског рата. Веома брзо почела су да се појављују и специјализована издања о партизанском рату нових бољшевичких аутора. Вероватно је прво самостално издање о партизанској тактици објавио Московски одбрамбени рејон и то бурне и тешке по бољшевички режим 1919.⁵⁶⁷

⁵⁶³ Иако је Махно био анархиста, нема сумње да његов одлазак након сусрета у Украјни и дизања тамошњег устанка није случајно уследило након посете Кремљу и разговора тамо са лидерима бољшевика. Голованов В., *Нестор Махно*, Москва, 2008.

⁵⁶⁴ *Малая война (самостоятельный вид войны, ведомой слабой стороной против сильного противника). Извлечение из тактики Балка. Издается как практическое руководство для командного состава*, Москва, 1919; Клембовский В. Н., *Партизанские действия (исследование)*, Петроград, 1919.

⁵⁶⁵ *Грозное оружие – малая война, партизанство и другие виды асимметричного воевания в свете наследия русских военных мыслителей*, Москва, 2007, стр. 747–750.

⁵⁶⁶ Борисов В., „Партизанская, народная война“, *Военное дело*, № 7, 1918; „Малая война“, *Военное дело*, № 8, 1918.

⁵⁶⁷ *Инструкции по организации мелких партизанских отрядов утверждены командующим Московским сектором т. Гусевым*, Москва, 1919; *Положение о мелких партизанских отрядах*, Москва, 1919.

Значај партизанског рата сажето је изнео у свом раду објављеном 1921, при крају грађанског рата, истакнути војни и партијски бољшевички лидер М. В. Фрунзе. У чланку „Јединствена војна доктрина и Црвена армија“⁵⁶⁸ Фрунзе је констатовао да „мали рат“ мора да добије пуну пажњу државе и генералног штаба, и да припрема за њега мора да се води у мирно време систематски и плански. Борбе партизана у Сибиру, устанци у козачким крајевима, покрет муслиманских побуњеника у средњој Азији, покрет Махноа у Украјини – пружали су изузетно богат и разноврстан материјал за проучавање. Богато партизанско искуство које има совјетска Русија мора да се искористи како би се савладале технички надмоћне непријатељске армије. Фактички ово је био последњи пут када је неко на тако високом положају званично признао потребу за организованом припремом партизанских кадрова у мирно доба.

Вео тајне који од тог времена почиње све више и више да се спушта на партизанску тематику у СССР-у имао је дубоких разлога. Осим тог очигледног објашњења да се о војним припремама не сме јавно дискутовати и открити их на тај начин непријатељу, постоји још један, много дубљи разлог – СССР је непрекидно водио и организовао партизанске ратове у својој ближој и даљој околини. Природно је да би јавно признање сталне активности на припреми партизанског кадра уништило покушаје совјетске дипломатије за успостављање мирних дипломатских односа неопходних за стабилизацију комунистичког режима у СССР-у. У исто време непрекидан рад партизанских одреда по завршетку грађанског рата био је померен ван совјетских граница и настављен несмањеним интензитетом. Сликите успомене о овом „потискивању партизанског рата“ ван совјетских граница је оставио Станислав Ваупшасов – Литванац на служби у Црвеној армији, чији је партизански одред након грађанског рата био пребачен у Литванију и Пољску и на подручју западне Белорусије наставио борбене активности против „страних освајача и домаћих реакционара“⁵⁶⁹ у оно доба када је званично совјетска Русија потписивала мировни уговор са Пољском и Литванијом. Касније су државни органи СССР-а учествовали у организацији и спровођењу и других партизанских ратова у Кини, Шпанији и кинеској области Синђан.

Пракса грађанског рата, нова схватања о улози народних маса у партизанском рату и искуство царске руске војске давали су нову синтезу.

⁵⁶⁸ Фрунзе М. В., „Единая военная доктрина и Красная армия“, *Красная Новь*, № 1, 1921, стр. 94–106.

⁵⁶⁹ Ваупшасов С. А., *На тревожных перекрестках: Записки чекиста*, Москва, 1988.

У првим мирним годинама појављује се низ војнотеоретских монографија⁵⁷⁰ и програмских чланака⁵⁷¹ на тему партизанског рата. Пажњу совјетских теоретичара „малог рата“ је привлачила устаничка и партизанска тактика у другим земљама, са изузетно широким географским распоном.⁵⁷² На даљи развој теорије и праксе партизанског рата у СССР-у су оставили највећи утицај књига П. Каратигина и волуминозна студија М. А. Дробова.⁵⁷³ Књига бившег пуковника царског генералног штаба, бољшевика и црвеног командира Петра Каратигина је имала карактер синтезе традиционалог руског и новог револуционарног искуства. Каратигин је детаљно сагледао нове идеје партизанског рата у модерним околностима, уз посебан осврт на бројне технолошке новине које је нудио 20. век.

Истраживање М. А. Дробова је представљало значајан корак напред у разради теорије „малог рата“ као битног алата у рукама партије која се бори за победу своје идеологије. У свом раду Дробов је користио бројна истраживања грађанског рата и „белих“ и „црвених“ аутора, истраживања партизанске тактике савремених му страних аутора на немачком, енглеском, француском и руске дореволуционарне радове. Увид у ширину светских и

⁵⁷⁰ Гусев С. И., *Уроки гражданской войны*, Харьков, 1921; *Система и тактика борьбы с бандитами-партизанами*, Москва, 1921; Яцук А. Н., *Помощь авиации действиям партизан*, Москва, 1921; *Уличный бой. Сборник статей. Под ред. Муратова*, Москва, 1924; Воронков В. М., *Как действуют партизаны*, Москва–Ленинград, 1927; Косоков И., *Участие конницы в партизанской войне*, Москва, 1928; Свечников М., *Рейды конницы и оборона железных дорог*, Москва, 1928.

⁵⁷¹ Эйдеман Р., „Повстанчество и его роль в современной войне“, *Армия и революция*, № 3–4, 1922; Доможиров, „Эпизоды партизанской войны“, *Военный вестник*, № 5–6, 1922; Лубин, „Краткий очерк истории партизанской повстанческой конницы“, *Военная наука и революция*, № 6, 1922; Добровольский Ю. З., „Техника в малой войне“, *Война и революция*, № 5, 1925; Борисов А., „Вопросы управления в малой войне“, *Война и революция*, № 3, 1927; Котов Н., „Тактика крестьянских восстаний“, *Гражданская война*, Т. 2, Москва, 1928.

⁵⁷² Тихомиров П., *Уроки болгарского восстания. Сентябрь 1923 года*, Москва, 1924; Добра-ницкий М., „Зеленые партизаны“, *Пролетарская революция*, № 8–9, 1924; Брагинский М., „Ведение военных операций в Марокко“, *Военная мысль и революция*, № 4, 1924; Погорелов, „Курдский вопрос“, *Война и революция*, № 3, 1925; Погорелов, „Восстание друзов“, *Война и революция*, № 5, 1925; Гурко-Княжин В., „Восстание в Сирии“, *Новый восток*, № 10–11, 1925; Дисбах, „О методах и организации обороны Швейцарии“, *Война и революция*, № 9, 1926; Смоленцев П., „Китайская красная гвардия“, *Война и революция*, № 3, 1926; Бочаров, „К роковым дням, очерк событий 1923 года в Болгарии и тактика БКП (т. с.)“, *Война и революция*, № 10–11, 1927; Шумяцкий Б., „Спорные вопросы новейшей истории Персии (Хоросанское восстание)“, *Революционный восток*, № 1, 1927.

⁵⁷³ Каратыгин П., *Партизанство: начальный опыт тактического исследования*, Харьков, 1924; Дробов М. А., *Малая война: партизанство и диверсии*, Москва, 1931. Ова посљедња књига је написана 1929. али тренутно постоји само издање из 1931.

домаћих радова на тему „партизанског рата“ омогућио је Михаилу Дробову да створи прави компендиум партизанских операција, са детаљном разрадом тактике и стратегије.

Према Дробову, садржај и форме савременог „малог рата“ су израз класне (или националноослободилачке) оружане борбе, у односу на коју је „мали рат“ само део, посебан тренутак или корак у развоју рата. За Дробова „мали рат“ је прелазна форма класне оружане борбе, која се развија у свеопшти оружани устанак са циљем освајања власти и успостављања диктатуре „узлазне класе“, и зато је она природна и закономерна како у „мирно“ тако је и у војно време. „Мали рат“ Дробов је делио на диверзије и партизански рат, из кога је посебно издвајао побуњеничко партизанство – клицу организованог партизанства. Фактички Дробов је понудио модел бројних будућих народноослободилачких ратова из три корака: 1. организација партизанског одреда коју спроводе унапред припремљени домаћи кадрови, 2. народни партизански рат уз привлачење народних маса, 3. прерастање народне побуне у организовани ток и стварање организоване партизанке војске уз паралелно стварање институција нове народне власти. Поред тога, Дробов је истицао уску повезаност „партизанства“ са околностима устанка. Партизански покрет мора да расте постепено с јачањем класне борбе, мора да сазре у масама и не може да буде донет из туђе средине. Услови настанка и развоја партизанског рата за време рата између држава су посматрани као пројекција партизанских активности за време грађанског рата. Уз то Дробов је тврдио да иако општа ситуација услед рата изгледа компликованије, период развоја партизанских одреда од устанка до крупних војних јединица се управо због ратних околности скраћује јер (империјалистички) рат убрзава револуцију.

Дробов је формулисао и одговорајуће циљеве партизанског рата: ширење у народним масама схватања партизанске борбе као кључног пута за успех оружаног устанка против социјалног (и националног) угњетавања; стварање уз партију организације радника и сељака за извођење одређених акција; привлачење широких маса на револуционарни пут са циљем убрзавања процеса класне диференцијације друштва; слабљење снага противника и мрцварење базе ослонца реакционарног режима (или окупаторског апарата); стварање и обезбеђење револуционарних организација, органа народне власти и политичког руководства новог друштва; стварање и организација револуционарне армије за успостављање нове револуционарне власти у целој држави. Михаил Дробов је посебно издвајао „диверзије“ као специјалне акције из домена „малог рата“ за које је био потребан посебно припремљен кадар. Дробов је сматрао да

диверзија може да служи економским, политичким и војним циљевима државе-иницијатора акције, али нема за циљ изазивање непосредног народног устанка. Значај овог студиозног истраживања је био у томе што је пружао дефиницију партизанског рата не само декларативно (као у ранијим радовима бољшевичких лидера) већ и методолошки. Дробов је нарочито истицао потребу за посебном припремом „бораца партије“, посматрајући партизански рат као начин борбе за политичку власт којом руководи партија чији су кадрови прошли специјалну обуку.

Припрему кадрова за вођење партизанског рата на подручју СССР-а узео је на себе народни комесеријат за одбрану. Припрема диверзаната чак и за рад на сопственим територијама (за случај њихове окупације) била је скривена од очију широке јавности. Касније су политичке компликације⁵⁷⁴ повезане са припремом партизана скоро потпуно претвориле припрему партизанских кадрова у скоро „невидљиву“ тему. Добар пример су, рецимо, више пута навођени мемоари Ваушасова, који елегантно, уз пар пасуса о личном животу, прелази од описа својих партизанских активности у Пољској (1920–1925) на „неочекивани“ позив у Шпанију. И гле случајности, или према речима самог Ваушасова „мали је овај свет“, у Шпанији се сусрео са колегама у организацији партизанских одреда у Пољској А. М. Рабцевичом, Н. Г. Коваленком, В. З. Коржом, Н. А. Прокопцом, А. К. Спрогисом.⁵⁷⁵ Сви они су добили места „саветника за организацију мањих самосталних јединица“, које је Ваушасов назвао, користећи совјетску терминологију, „јединицама за специјалне намене“.

Вео тајне са партизанских припрема Црвене армије почео је да се диже тек након пада СССР-а, када се појавио низ истраживања базираних на отвореним архивима. Ипак највећи значај (кључ за каснији рад у архивима и интервјуисање појединаца) у разјашњавању праве ситуације са припремом партизанских кадрова је имала необична судбина једног човека – Иље Старинова (1900–2000). Његов дуг и интензиван живот је пружио историчарима невероватну прилику – да добију мемоаре једног од оснивача руског „спецназа“.⁵⁷⁶ Касније су на видело изашле успомене и

⁵⁷⁴ Природу ових компликација појаснићемо у даљем тексту.

⁵⁷⁵ Ваушасов С. А., *На тревожных перекрестках: Записки чекиста*, Москва, 1988.

⁵⁷⁶ Старинов је након једномесечне диверзантске припреме 1918. ступио у Црвену армију, а након завршетка грађанског рата је започео, уз паралелно дошколовање и учешће у разним операцијама, дуг пут диверзанта инструктора. Наставнички пут Старинова је трајао од 1922. до 1987, с припремом домаћих и страних студената из СССР и других земаља Азије, Европе, Африке и Америке, од Кине до Кубе. Нажалост, успомене Старинова о раздобљу после Другог светског рата нису објављене због поверљивог садржаја. Стари-

других учесника партизанских припрема СССР-а, који нису имали среће да имају толико дуг животни век, али су имали довољно одлучности да пишу поштено иако нису имали изгледа да их објаве за живота.⁵⁷⁷

Након отварања архива Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза, архива Министарства одбране Русије и регионалних архива постало је очигледно да су се припреме за партизански рат у СССР-у двадесетих и тридесетих година прошлог века одвијале пуном паром. Према одлукама војно-политичког руководства у Совјетском Савезу 1924–1936. спроводиле су се активне припреме за партизански рат. Програм припрема партизана имао је неколико праваца: стварање конспиративне мреже диверзантских група и појединачних диверзаната у стратешки битним центрима и на железници; формирање и свестрана припрема будућих маневарских партизанских одреда и група спремних за борбу на непознатом терену, па чак и у иностранству; дошколовање војних старешина учесника партизанских одреда за време грађанског рата и школовање младе генерације у посебним партизанским школама; обрада питања партизанске борбе и борбе против непријатељских партизанских одреда на специјалним и општевојним маневрима; усавршавање већ постојећих и стварање нових техничких борбених средстава корисних у условима партизанског рата; стварање скривених локација са материално-техничком опремом за будуће партизанске формације. Припремама за партизански рат бавила се IV (обавештајна) управа Генералног штаба Црвене армије у контакту са одговарајућим службама ОГПУ-а.⁵⁷⁸

До краја 1929. био је урађен значајан посао на отварању мреже партизанских школа и курсева па је држава добила довољан број спремних кадрова. Била је припремљена и мрежа малих диверзантско-организаторских група које је у случају рата требало да се претворе у крупне партизанске формације. Одабрани појединци су добијали информацију о тајним локацијама где се чувао експлозив, оружје и друга војна опрема за потребе будућих партизанских одреда.

нов И., *Записки диверсанта*, Москва, 1997; Старинов И., *Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта*, Москва 1999; *Илья Старинов. Солдат столетия. Сборник документов, материалов и воспоминаний*, Москва, 2002.

⁵⁷⁷ Линьков Г. М., *Воспоминания о прошлом с выводами на будущее*, Москва, 1961, (објављен 2008. на сајту <http://vrazvedka.ru/starinov/vosp.html> рукописни додатак за објављену и обogaљену цензуром књигу Линьков Г. М. *Война в тылу врага*, Москва, 1953); *Диверсанты Западного фронта. Артур Спрогис и другие. Страницы Памяти, ред. Боярский В.*, Москва, 2007.

⁵⁷⁸ Боярский В., *Партизанство вчера, сегодня, завтра (историко-документальный очерк)*, Москва, 2003.

Слику обимних припрема пружају мемоари И. Г. Старинова, који је у то доба обучавао будуће партизане диверзантској тактици у школама IV управе Генералног штаба Црвене армије у Украјини и Подмосковљу, и белешке опуномоћеника Специјалног бироа ГПУ Белорусије А. К. Спрогиса који је у то доба био начелник специјалне школе за припрему руководиоца будућег партизанског рата.

Према Старинову, у Белорусији је на специјалним течајевима и у партизанским школама било припремљено шест одреда, сваки од по триста до пет стотина људи. У градовима и на већим железничким чворовима били су припремљени анонимни диверзанти. У тајним магацинима и подземним скровиштима се чувало стотине килограма експлозива, педесет хиљада пушака и сто педесет митраљеза. У Украјини је такође било припремљено више од три хиљаде партизанских стручњака и направљено више тајних складишта са опремом. Највеће партизанске школе које је навео Старинов (односно где је он предавао у различито време) радиле су у Харкову, Купјанску, Кијеву и Одеси. Припрема кадрова за партизански рат одвијала се и у лењинградском војном округу.

За маскирање припрема масовног кадра будућих партизанских одреда одржаваних у облику редовних недељних течајева користили су активности у природи аматерских секција „риболоваца“ и „ловаца“, добровољних помоћника ватрогасне службе и др.

Командно-политички кадар партизанских формација у оквиру посебног дошколовања је имао богату лепезу предавања и вежби: општа војна припрема, техничка и специјална припрема, методологија врбовања и формирања нуклеуса партизанске јединице. Један такав течај је обично трајао од три до шест месеци. Капацитети школа су зависили од размера школа и од профила специјалиста које су оне припремале, али обично је тај број био негде око тридесет до тридесет и пет људи одједном. У диверзантским школама у околини Кијева (познатим по именима својих руководиоца М. К. Кочегарова и И. Ј. Лисицина) одједном се школавало пет до дванаест људи.

Посебан програм је постојао за припреме ударне снаге партизанских одреда – „партизана-диверзаната“, где је нарочити нагласак био на конспирацији, раду са експлозивима и различитим врстама страног наоружања. Програм за обуку будућих партизана био је припремљен из уџбеника, које су допуњавала предавања стручњака и вежбе на бројним полигонима. Без обзира на праксу остављања скривених магацина за стварање нуклеуса партизанских јединица, партизани-диверзанти су

добијали знања и о стварању импровизованих експлозивних направа од једноставних до веома софистицираних.

Врхунац припрема су биле велике војне вежбе. Партизанске јединице су учествовале у посебним и општевојним вежбама. На пример, 1932. код Лењинграда и Москве су биле спроведене вежбе у којима су учествовали партизани из неколико војних округа. У координисаном напору са јединицама падобранаца и борцима ДОН-а („дивизија за особену намену“), партизани су били спремни да блокирају комуникације читаве Белорусије, Украјине и Молдавије и да покрену талас партизанских устанака на територији ових република у случају да непријатељу пође за руком да их освоји уз помоћ изненадног и добро припремљеног напада.⁵⁷⁹

Ипак с јачањем Стаљинове власти (односно према Старинову од 1933-34) припрема партизана под окриљем Црвене армије и ОГПУ-а почела је да стагнира. А услед политичких репресија долази до демонтаже и најзад, након „велике чистке“ 1937, потпуног уништавања читавог партизанског система. Режим апсолутне власти који је градио Стаљин прибојавао се чланова друштва обучених за диверзије и спремних за самосталне ратне операције. Фактички тадашње неповерење државе према скривеним партизанима, које покрећу не свакодневна наређења већ оријентација на веће стратешке циљеве, подсећала је на однос царске Русије према „бунтовницима и партизанима“ из доба Клембовског и Голицина. Тоталитарна совјетска држава је имала све мање и мање поверења у своје грађане, што се огледало у ограничењу приступа, без посебне дозволе, водећим државним и партијским институцијама, стриктнијој контроли боравка и права на поседовање оружја.

С друге стране, већ чињеница да је један од незадовољних суграђана убио из сопственог револвера у потиљак председника лењинградског и регионалног комитета партије С. М. Кирова, блиског сарадника Ј. В. Стаљина, сведочи да је и у редовима обичних комуниста било екстремиста спремних на терористичке испаде против владајуће гарнитуре.⁵⁸⁰ Стварањем партизанских јединица и самосталних партизана-диверзаната њихови организатори у војном врху узимали су у своје руке моћно оружје, које је било практично немогуће контролисати. Није случајно да су се у редовима

⁵⁷⁹ Боярский В., *Партизанство вчера, сегодня, завтра (историко-документальный очерк)*, Москва, 2003.

⁵⁸⁰ „Некоторые соображения по итогам изучения обстоятельств убийства С. М. Кирова. Справка работников Прокуратуры СССР и Следственного отдела КГБ СССР по поводу записки А.Н. Яковлева“, РГАНИ (Российский государственный архив новейшей истории), ф. 6, оп. 13, д. 135, стр. 169–268.

завереника нашли одмах после главне фигуре – заменика министра одбране М. Н. Тухачевског,⁵⁸¹ и начелници Белоруског и Кијевског војног округа И. Е. Јакир и И. П. Уборевич, као и заменик начелника лењинградског округа. Морамо да подсетимо да су баш ова три округа развила посебну активност у припремању диверзаната, с тим да је, на пример, Јакир не само пажљиво надзирао организацију ових јединица већ и лично бирао састав инструктора у партизанским школама и утицао је на одабир кадрова намењених за обуку. У овом контексту уочљиво је и то да је опозиција („троцкистичко-зиновјевска“) већ једном 1927. покушала да се ослони на конспиративне штампарије посебне намене, које су постојале за случај „победе реакције“. А сада би у диверзанстке сврхе друга опозиција могла да искористи кадар партизанских одреда.

У покушају борбе против организационе мреже опозиције Стаљину, апарат НКВД-а је потпуно укинуо припреме партизана, ухапсио је велики део инструктора и припремљених кадрова и ликвидирао магацине на скривеним локацијама. Била је уништена и велика количина приручника. На пример, књиге Каратигина и Дробова, објављене у хиљадама примерака, биле су толико ригорозно уништене да је остало тек пар оригиналних примерака. Као што је то било типично за совјетски друштвени систем, непријатељи режима нису само кажњавани већ се заташкивала чак и сама чињеница њихових позитивних дела и доприноса, па и њиховог постојања.⁵⁸² Ово је додатно повећало маглу око предратне организације партизанских одреда.

Почетни успех немачког напада на СССР натерао је совјетско руководство да обнови редове партизана. Међутим, оно што је могло да се уради у мирно време, и што је најгоре – што је било урађено па уништено, није могло брзо да се надокнади. Због тога у лето, јесен и зиму

⁵⁸¹ Веома дуго историчари су дискутовали чак и масовно негирали војну заверу. Основна препрека за стварање дефинитивних оцена је била та што су материјали са суђења војном врху (тзв. „војно дело“ или „дело Тухачевског“), за разлику од осталих докумената о значајним судским процесима, били веома дуго ван домашаја историчара. Тек 1997, након отварања свих судских списа „војног дела“, постало је очигледно да су војни руководиоци ипак планирали државни удар по шпанском образцу. Организација завере је далеко одмакла. Смирнов Г., *Очищение армии*, Москва, 2007; Шубин А. В., *Вожди и заговорщики: политическая борьба в СССР в 1920–1930-х годах*, Москва, 2004; Жуков Ю. Н., *Иной Сталин: Политические реформы в СССР в 1933–1937*, Москва, 2005; Прудникова Е. А., Колпакиди А. И., *Двойной заговор. Тайны сталинских репрессий*, Москва, 2006; Великанов Н. Т., *Измена маршалов*, Москва, 2008.

⁵⁸² Видети илустративан приказ овог приступа колективном сећању. King D., *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, New York, 1997.

1941. организација партизанских одреда је протицала без нарочитог успеха и тек 1942, по цену великих људских и материјалних губитака, била је организована мрежа партизанских одреда, обновљен систем припреме партизанских кадрова и пронађени су и искориштени кадрови који су преживели талас недавних репресија.⁵⁸³ Широки народним масама које су учествовале у партизанским одредима због властитог патриотизма и антипатија према страним освајачима било је тешко објаснити зашто је дошло до деконструкције партизанске логистике пре пар година. Покушавајући да заташкају грешку партијског руководства, совјетска историографија и цензура су се потрудиле да потпуно сакрију и преостале трагове информација о партизанским припремама уочи рата. Чак и улога совјетских војних и безбедносних структура у организацији партизанског рата за време рата била је табу тема. Совјетска историографија је за полуге које су покретале партизански рат признавала само патриотизам совјетског народа и организаторску улогу комунистичке партије коју је оличавао Централни штаб партизанских одреда.

УЛОГА КОМИНТЕРНЕ У ОРГАНИЗАЦИЈИ И ПРИПРЕМИ ПАРТИЗАНСКОГ РАТА

Осим војних и безбедносних структура, припремом партизанског рата у СССР-у између Првог и Другог светског рата се бавила још једна организација – Коминтерна. Она је, иначе, у совјетској и југословенској историографији обично посматрана као веома аморфно и саветодавно-неутрално тело, нешто попут Друштва народа за комунистичке партије.⁵⁸⁴ Тек након отварања архива Коминтерне почетком деведесетих постала је могућа значајна револаризација њене улоге. То је била чврста и јединствена организација која је дириговала, финансирала и контролисала унутрашњи

⁵⁸³ Боярский В., *Партизанство вчера, сегодня, завтра (историко-документальный очерк)*, Москва, 2003; Попов А. Ю., *НКВД и партизанское движение*, Москва, 2003.

⁵⁸⁴ Видети нпр.: *Коммунистический Интернационал*, Москва, 1969. или Мораћа Р., *Istorija Saveza komunista Jugoslavije: (kratak pregled)*, Beograd, 1966. Овај став, иако донекле ублажен, остао је исти код дела званичне позиције југословенске историографије/идеологије и каснијих година (Pleterski J., Kecić D., Vasić M., Damjanović P., Trgo F., Morača P., Petranović B., Bilandžić D., Stojanović S., *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985).

живот легалних и поготово илегалних партија-чланица.⁵⁸⁵ Комунистичке партије су имале у лицу Коминтерне не само извор финансирања, већ и логистички ослонац, место за опоравак, реструктурирање и школовање кадрова. Битна основа у школовању партијских кадрова је била припрема за оружани устанак и патизански рат. Од краја грађанског рата у Русији 1921. па све до распуштања 1943. Коминтерна се налазила под чврстом контролом лидера ВКП(б) и деловала је према њиховим налозима. Коминтерна је од 1929. (после одласка Николаја Бухарина са места председника ИК КИ) радила према наређењима Стаљина.

Прва војна школа Коминтерне била је отворена већ 1920.⁵⁸⁶ Идеја о потреби припреме и организације револуција у другим земљама појавила се код бољшевичких лидера одмах након стабилизације режима у самој Русији. Већ 25. септембра 1922. ИК КИ долази до идеје о стварању сталне комисије која би имала за циљ скупљање и проучавање искуства комунистичких партија у оружаним борбама са буржоазијом. На основу проучавања појединих тактичких проблема чланови тзв. Илегалне комисије су писали и штампане радове и непосредне методолошке препоруке за унапређивање политичке и организационе ситуације у комунистичким партијама Коминтерне, а прецизније – у војним организацијама дотичних партија, илегалним и сакривеним од очију не само широке јавности већ и обичних партијаца.⁵⁸⁷ Упутства су прилагођавана локалним околностима, али су имала исту основу: курс ка грађанском рату и револуцији као једини пут за победу пролетеријата. Победа пролетеријата (односно апсолутна власт комунистичке партије) није могла да се замисли без одлучне борбе за власт без обзира на средства и методе.

Добар пример принципа које је диктирала својим чланицама Коминтерна садржи поверљива инструкција Илегалне комисије ИК КИ војној организацији бугарске комунистичке партије написана у августу 1924. на основу анализе неуспешног Септембарског устанка (1923). Инструкција садржи: препоруке за израду плана оружаног устанка, сугестије тактичког

⁵⁸⁵ Сliku потпуне контроле и уређивања унутрашњег живота ЦК КПЈ до 1941. пружа истраживачу лично дело Јосипа Броза Тита у Централној архиви бившег КПСС-а. Овде због значаја фонда наводимо пун назив овог до скоро затвореног за јавност досијеа. РГАСПИ, ф. 495 „Коминтерн“, оп. 277 „Личные дела (Югославия)“, д. 21 „Броз Тито Иосип (Вальтер Фридрих, Георгиевич, Руди, Пепо, Стари)“.

⁵⁸⁶ Адibeков Г. М., Шахназарова Э. Н., Шириня К. К., *Организационная структура Коминтерна. 1919–1943*, Москва, 1997, стр. 31.

⁵⁸⁷ Линдер И., Чуркин С., *Красная паутина: тайны разведки Коминтерна. 1919–1943*, Москва, 2005.

и стратешког карактера прилагођене локалним географским, социјалним и класним условима, методичку легалне и илегалне припреме „живе снаге устанка“ до и за време устанка, препоруке о набавци, избору и складиштењу оружја до почетка устанка, методичку „дезинтеграције армије и полиције“, држање према домаћим националистима и руским белогардејцима, саботаже и коришћења саобраћајних комуникација и телеграфског система, технику организације обавештајне службе уочи и за време устанка. Дух ових бескомпромисних инструкција добро осликава идеја коју су морали да усвоје сви чланови партије: „Сваки комуниста мора чврсто да запамти да он није само на речима већ и стварно **члан партије грађанског рата** (наглашено у оригиналу – А. Т.) и као такав мора да се побрине о набавци оружја“. Не оставља сумње у карактер ових препорука ни савет за одабрану елиту партије – обавештајну службу војне организације која је уочи устанка између осталог морала да „Установи места боравка (адресе становања) лица која морају да се 'ликвидирају' у тренутку устанка, и услове под којима су могући терористички актови“.⁵⁸⁸

Препоруке су биле допуњене методолошким материјалима о организацији течајева млађих и средњих команданата. Циљ курсева је био припрема довољно кадра за успешно избијање и почетну фазу устанка – сто до сто двадесет старешина који су морали да се школују у групама, не више од десет људи у свакој, у трајању од шест недеља по шест дана и осам сати дневно (двеста осамдесет и осам школских часова). За пожељни кадар су сматрали бивше војнике, подофицире и официре са ратним искуством. Програм је укључивао три циклуса предавања: војно-политички, војно-технички и тактички.

Војно-политички циклус је укључивао одабране радове класика марксизма-лењинизма о предусловима успешног устанка и његовом току, о путу за претварање националног и империјалистичког рата у грађански рат, о политичкој припреми оружаног устанка, о стварању института нове власти у оквиру грађанског рата. Пуно пажње је било посвећено и „организационим мерама за учвршћивање освојене власти: организација Црвене армије, милиције, ванредних комисија („ЧеКа“), апарата грађанске управе (револуционарни и извршни комитети)“, као и стварању агентурне обавештајне службе за спољне и унутрашње потребе, односно за стицање информација о класном непријатељу и сузбијање активности непријатељске обавештајне службе.

⁵⁸⁸ РГАСПИ, ф. 495, оп. 27, д. 14, стр. 7–14.

Војно-технички део је укључивао: упознавање са техничким средствима за одржавање веза и њиховим уништавањем; упознавање са техничким средствима транспорта за ратне сврхе (оклопни возови и оклопни аутомобили) и борбе против њих; рад са експлозивима; коришћење различитих врста стрељачког наоружања типичног за подручја планиране операције; стицање примарних знања из војне топографије. Посебан нагласак инструктори су стављали на импровизирана средства – од импровизованих оклопних возова и оклопних кола до кућних „паклених машина“ и минобацача занатске израде.

Трећи циклус (тактички) такође је био уско концентрисан на борбене услове партизанског рата у малој брдовитој аграрној земљи. У практичне задатке су спадали: напад на зграду коју држи непријатељ, напад на касарну, блокирање касарне, разоружавање полицијске станице, напад на рејон града под контролом непријатеља, одбрана заузете зграде, одбрана освојеног рејона града, организација одбрамбених позиција са коришћењем теренских услова (одбрана кланаца, мостова, уништење железничких чворова). Претпостављало се да су будући организатори партизанског покрета по завршетку течаја морали да савладају знања потребна за организацију оружаног устанка у различитим тактичким околностима: устанак у слабо брањеном крају и околини без очекиване помоћи споља, устанак у добро брањеном крају са очекиваном помоћу споља, устанак у добро брањеном крају без очекиване помоћи споља⁵⁸⁹...

Кадрови Коминтерне, након посебне обуке, активно су учествовали у организацији устанака у Немачкој, Бугарској, Естонији и Кини. Иако ниједан од њих није имао успешан завршетак, сваки устанак је доносио нешто ново у збир знања о организацији „устаничког партизанског рата“, што се одсликавало и у наставним средствима које је Коминтерна користила за припрему кадрова војних организација страних комунистичких партија. Постојала је посебна „антивојна комисија“, коју су у документима Коминтерне често називали „Војном комисијом“. „Војна комисија“ је развила широки план „антиратних“ активности за стране комунистичке партије, који је укључивао: врбовање и дезитнеграцију државне војске, разраду и припрему оружаног устанка и координацију својих активности са потребама одбране СССР-а.⁵⁹⁰ Користећи прилику за усавршавање старих кадрова и школовање нових, Коминтерна је сваки пут спремала нове

⁵⁸⁹ Исто, стр. 16–22.

⁵⁹⁰ Линдер И., Чуркин С., *Красная паутина: тайны разведки Коминтерна. 1919–1943*, Москва, 2005, стр. 446.

наставне материјале. Међу њима је била и скрипта из 1925. коју је написао помоћник инспектора пешадије Црвене армије Николај Котов, прототип главног јунака из филма Н. Михалкова „Варљиво сунце“. Осамнаест куцаних без прореда страница са ознаком „Сов.Секретно“ („Строго поверљиво“) износе опште, организационе и тактичке препроуке о пракси партизанског рата који се води као грађански рат. Види се да је мањак времена за обуку читалаца аутор, потпуковник царске војске и организатор црвених партизанских одреда у Украјини, покушао да надокнади фокусирањем на посебне проблеме партизанске тактике у конкретним околностима.⁵⁹¹

Неуспех покушаја иницирања комунистичке револуције у низу европских и азијских земаља, као и унутрашња логика развоја СССР-а водиле су ка одређеним променама у спољној политици СССР-а. Већ у лето 1925. након разочарања у могућност непосредног избијања светске револуције Стаљин је на V проширеном пленуму ИК КИ прогласио парољу „изградње социјализма у једној земљи“. Иако су покушаји дизања устанака у околним земљама били напуштени, Коминтерна је настављала школовање кадрова за потребе војних организација комунистичких партија. Раскид са троцкистичком идејом „перманентне револуције“ и сталног потпаљивања устанака на целој земаљској кугли није значио прекид војних припрема партија. По завршетку VI конгреса Коминтерне, одржаног у Москви 17. јула – 1. септембра 1928, овај нови правац рада Коминтерне сажето је формулисан у облику парола „борбе против ратне опасности“ и „заштите СССР-а“, што је подразумевало активан рад на стварању међународног комунистичког кадра спремног да помогне СССР-у у случају непријатељског напада. После VI конгреса Коминтерне контролу над „војним правцем“ појачао је Организациони одсек ИК КИ.

У новим околностима „привременог затишја“ Коминтерна је добила могућност да пружи пажљиво одабраним кадровима знања и поуке које су биле резултат не само руске револуције и грађанског рата већ и неуспешних устанака од Естоније до Бугарске и од Мађарске до Кине. Настава се одвијала на бази партизанских школа⁵⁹² организованих за припрему партизана у оквиру војне обавештајне службе Црвене армије.⁵⁹³ Осим тога у ближој

⁵⁹¹ „Тезиси курса по вопросам организации и тактики партизанской и повстанческой борьбы“, РГАСПИ, ф. 495, оп. 154, д. 247, стр. 2–9 об.

⁵⁹² Leonard R. W., *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918–1933*, London, 1999, pp. 47–48.

⁵⁹³ Пошто је обавештајна управа Црвене армије променила од 1922. до 1945. свој назив осам пута, ми ћемо свуда да користимо општеприхваћени незванични назив – РУ РККА („обавештајна управа Црвене армије“).

околини Москве (код градића Балашиха) диверзанте и организаторе „малог рата“ почела је да припрема једна посебна велика партизанска академија⁵⁹⁴ на челу које је стајао Карољ Свечевски (Karol Swierczewski, 1897–1947).⁵⁹⁵ Школа се налазила под контролом војне обавештајне службе Црвене армије, али се формално налазила у оквиру структуре Коминтерне као Централна војно-политичка школа. До краја деценије се углавном бавила припремом партизанско-диверзантског кадра за потребе Коминтерне из различитих партија-чланица. Паралелно су школоване три изоловане групе, свака од по четрдесет људи. Иструктори школе су носили грађанску одећу, избегавајући да демонстрирају своју припадност војним или безбедносним структурама.⁵⁹⁶

Осим предавања у школи у Балашихи, партизански кадар Коминтерне се по потреби припремао и у другим партизанским школама, ако је то било згодно због потребе добијања навика одређеног профила, разлога конспиративности и још неких других. Део студената који је показао посебну апсирацију према војном раду имао је могућност да се дошкољује у Академији „Фрунзе“ или пешадијским војним училиштима.⁵⁹⁷ Да би се подигао општи ниво знања о илегалном раду, студенти и постдипломци

⁵⁹⁴ Школа у Балашихи је имала дугу историју и после припрема партизанског кадра за потребе Коминтерне. За време Другог светског рата била је место припреме елитног диверзантско-партизанског кадра за потребе Црвене армије. После рата школа је, под контролом државне безбедности, наставила своју активност као Виша школа КГБ СССР. Осим домаћег кадра тамо су припремали за „народноослободилачку борбу“ представнике најразличитијих страних партија и покрета Латинске Америке, Африке и југоисточне Азије. У Балашихи је функционисао чувени КУОС КГБ СССР (претходник свих савремених специјалних јединица у оквиру ФСБ РФ). На пример, познати напад на дворец Амина у Авганистану – такође је била операција у којој су учествовали полазници школе у Балашихи под руководством тадашњег начелника курса пуковника Г. И. Бојаринова, који је погинуо током операције. Од 1981. објект у Балашихи је био претворен у базу припреме специјалне јединице КГБ СССР (ФСБ РФ) „Вимпел“. Кристофер Э., Гордиевский О., КГБ: *История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева*, Москва, 1990; Болтунов М., „Вимпел“ – *диверсанты России*, Москва, 2003.

⁵⁹⁵ Свечевски је учествовао у Октобарској револуцији и грађанском рату у Русији, завршио војну академију „М. В. Фрунзе“ и био официр Црвене армије. Касније је као генерал под псеудонимом Валтер учествовао у Шпанском грађанском рату (командант 14. интернационалне бригаде и 35. интернационалне дивизије). Учествовао у Другом светском рату, касније је организовао је просовјетску Армију Људову, погинуо је у борбама са борцима Армије Крајове.

⁵⁹⁶ Пятницкий В. И., *Разведшкола № 005*, Москва–Минск, 2005.

⁵⁹⁷ Веома често је војну обуку посебно одабрани кадар Коминтерне добијао у тзв. „Рјазанској пешадијској школи“, будућем Рјазанском институту ваздушно-десантних јединица (падобранска академија).

општепартијских школских установа су имали наставу из специјалног предмета – „пракса устанака и конспирације“. Ова пракса је била заступљена у: КУНМЗ (1921–1936), КУТК (1925–1930), КУТВ (1921–1938) и МЛШ (1925–1938).⁵⁹⁸ Допунска настава у општепартијским наставним установама имала је неколико облика рада: теоретска предавања, практичне вежбе и „логорски збор“ (вишедневна вежба са изласком на полигон ван града). Дужина војне обуке за студенте и постдипломце комунистичких школа варирала је од сто осамдесет часова годишње у КУНМЗ-у до триста часова у МЛШ-у.⁵⁹⁹ Посебне вежбе и припреме су се обављале у скривеним објектима Коминтерне распоређеним по Москви и московској околини.⁶⁰⁰

Шта су могли да науче партијски кадрови у оквиру ових допунских предавања? Партијским кадровима Коминтерне пре свега су очито била потребна посебна знања из партијске конспирације, тзв „партијска техника“. Као пример методолошких препорука у вези са „партијском техником“ може да послужи „Правилник о партијској конспирацији“ који су 1928. припремили специјалисти ИК КИ. Фактички, ово је био практични приручник агентурног рада прилагођен потребама субверзивно-пропагандних активности. Правила су укључивала следећа поглавља: општа упутства; конспирација у време легалног и полулегалног постојања партије; конспиративни станови и „јавке“; начини одржавања веза; партијски псеудоними; белешке, дописивање, документа и шифре; чување и сакривање архива; илегалне штампарије; конспиративни састанци; конспирација у илегалном раду; илегални боравак у насељама; начини информисања о паду „јавке“ или хапшењу; борба са агентима контраобавештајних и полицијских служби; понашање у случају хапшења; понашање приликом саслушавања и у затвору.⁶⁰¹ Ово је била само једна од многих брошура кориштених у настави „партијске технике“. Тако је у МЛШ-у само 1931. библиотека била обогаћена низом сличних радова: „Програм изучавања илегалног рада“, „Програм практичних радова из илегалне технике“, „Програм конспирације за стране студенте настањене у СССР-у“. Ове радове углавном су писали инструктори

⁵⁹⁸ Детаљна обрада ове теме излази из оквира овог истраживања, фондови ових институција се чувају у бившој архиви КПСС-а. РГАСПИ, ф. 529 „Комунистический университет национальных меньшинств Запада имени Ю.Мархлевского“; ф. 530 „Комунистический университет трудящихся китайцев“; ф. 531 „Международная Лењинская школа“; РГА-СПИ, ф. 532 „Комунистический университет трудящихся Востока“.

⁵⁹⁹ Линдер И., Чуркин С., *Красная паутина: тайны разведки Коминтерна. 1919–1943*, Москва, 2005, стр. 453.

⁶⁰⁰ Пятницкий В. И., *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Минск, 2004, стр. 271.

⁶⁰¹ РГАСПИ, ф. 495, оп. 25, д. 1335, стр. 1–65.

за илегални или антимилиитаристички рад Коминтерне, а након тога су их одобравали војни и безбедносни органи СССР-а.

Наставни план је варирао у зависности од конкретних потреба. Рецимо 1931–1932. у школи Сверчевског, према његовом извештају распоред наставе је био следећи: „политички део“ – 25% од општег времена течаја, „војно-политички део“ – 15%, „део опште тактике“ – 25%, „део војне технике“ – 30%, „део партијске технике“ – 5%. Из ових сувих података Сверчевски је издвојио најбитније што су његови ученици морали да науче на курсевима: теорија и пракса оружаног устанка, распарчавање оружаних снага буржоазије, тактика партизанске и уличне борбе, рад са експлозивима, руковање и одржавање лаког стрељачког наоружања различитих модела.⁶⁰²

Знања из опште теорије припреме и тактике партизанских операција од устанка до формирања институција нове власти и државног апарата давали су и други детаљни радови који су кориштени у настави. По завршетку неуспешних револуција у источној и централној Европи, студенти Коминтерне су добили низ тематских брошура и зборника чланака, као и вишепоменуте радове Дробова и Каратигина објављене за потребе припреме партизанских кадрова у војно-обавештајној служби Црвене армије. Ипак за припрему будућег кадра партизанских устанака комунистичких партија била су потребна обимнија издања која би могла да садрже пун пресек устанничког искуства и била би посебно припремљена за потребе Коминтерне. Први такав рад „Пут према победи: уметност оружаног устанка“⁶⁰³ под псеудонимом Алфред Лангер написао је фински комуниста Туре Лехен (1893–1976), учесник грађанског рата, официр Црвене армије, инструктор (Атни)војне комисије Коминтерне (1926–1939), који је касније учествовао у грађанском рату у Шпанији, а у марионетској „финској“ комунистичкој влади 1940. добио место министра унутрашњих послова.⁶⁰⁴ Мањи обим рада Лехена (32 стране) и већа оријетнација на масовне нередe у градским условима уместо теренских партизанских операција нису задовољили руководство Коминтерне. Већ је 1928. шеф

⁶⁰² *Коминтерн и идеја мировой револуции. Документы*, Москва, 1998, стр. 789.

⁶⁰³ Langer A., *Der Weg zum Sieg. Eine theoretische Erörterung über Marxismus und Aufstand*, Zürich, 1927.

⁶⁰⁴ Kintner W. R., *The Front is Everywhere: Militant Communism in Action*, Norman, 1954, p. 47; Possony S. T., *A Century of Conflict: Communist Techniques of World Revolution*, Regnery, 1953, Chicago, p. 178; Lazitch B., Drachkovitch M., *Biographical Dictionary of the Comintern*, Stanford, 1986, p. 251; Барышников Н. И., *Рождение и крах „терийокского правительства“ (1936–1940гг.)*, Санкт-Петербург–Хельсинки, 2003; *Tuure Lehén – jämsänkospelainen „punakenraali“*. *Jämsänkoskella 23.–24. 1995 pidetyn seminaarin satoa*, Jyväskylä, 1996.

Одсека за међународне везе ИК Ки Јосиф Пјатницки изразио, у разговору са Ерихом Воленбергом (представником војне обавештајне службе), жељу да се „Пут према победи“ замени неким новим радом који би требало да напише група стручних аутора.⁶⁰⁵

Ускоро се наручена књига појавила и била објављена на руском, немачком и француском, као језицима најприступачнијим страним комунистима.⁶⁰⁶ Књига је имала дванаест поглавља: теоретски увод Бољшевизам и устанак; историјско-идеолошки осврт Друга интернационала и устанак; четири „студије случаја“ – неуспешни устанци у Талину (1923), Хамбургу (1923), Гуанџоу (1927), Шангају (1926–27); рад комуниста уперен на дезинтеграцију оружаних снага „владајућих класа“; организација пролетерских оружаних снага; партијско руковођење у стварању војске; посебне карактеристике војних акција у почетку устанка; посебне карактеристике војних акција за време устанка; војна активност партије у сеоској средини. Осим Нојбергове у настави се користила и посебна књига Ровецког о борбама против полиције и режимске војске у градовима, која је комбиновала методолошке препоруке о организацији јавних нереда са препорукама за основу градске гериле.⁶⁰⁷ Осим општих стручних монографских радова Клембовског, Каратигина и Дробова,⁶⁰⁸ за стицање специјалних знања су се користила и посебна издања за поједина специфична питања партизанског ратовања; „били су објављени поверљиви уџбеници, па између њих: 'Техника и тактика диверзије' око 12 штампаних табака, 'Заседа на саобраћајним путевима' око 10 штампаних табака, 'Основе конспирације за градске партизане', 'Базирање партизанских јединица у шумско-степским пределима', 'Обавештајна делатност партизана' по три штампана табака, 'Кретање партизана у позадини непријатеља' око два штампана табака и др. Осим тога у мањим тиражима (од по 30 примерака) била су одштампана правила 'Чување оружја и муниције у скровишту', 'Чување минско-ескпловивних направа у скровишту', 'Рад са

⁶⁰⁵ Leonard R. W., *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918–1933*, London, 1999, pp. 45–46.

⁶⁰⁶ Neuberger A., *Der bewaffnete Aufstand*, Zürich, 1928; Neuberger, A., *L'insurrection armee*, Paris, 1931; Нейберг А. Ю., *Вооруженное восстание: Пер. с нем.*, Москва, 1931; сад је углавном доступно издање на енглеском, које има споран увод о историјату настанка књиге: Neuberger A., *Armed Insurrection*, London, 1970; Crawford T., „Armed Insurrection“, *International Socialism*, No. 46, February/March 1971, p. 34; Quinn-Judge S., *Ho Chi Minh: The Missing Years, 1919–1941*, Berkeley, 2002.

⁶⁰⁷ *Коминтерн и идеја мировой револуции. Документы*, Москва, 1998, стр. 790.

⁶⁰⁸ Клембовский В. Н., *Партизанские действия*, Санкт-Петербург, 1894; Каратыгин П., *Партизанство: начальныи опыт тактического исследования*, Харьков, 1924; Дробов М. А., *Малая война: партизанство и диверсии*, Москва, 1931.

минама и експлозивом за партизане и диверзанте', 'Основе радио-веза у партизанским јединицама', 'Припремање и обезбеђење партизанских база у шумско-мочварним пределима' и др.⁶⁰⁹

Ипак ови уџбеници су били само једно од помоћних средстава, а сама настава (у партизанској школи и на допунским предавањима) је била утемељена на личном контакту са искусним наставницима и преношењу знања стеченог из личног борбеног искуства.

Представу о техничкој и диверзантској припреми могуће је донекле стећи на основу фасцинантног списка оружја које је било коришћено за обуку партијског кадра у војно-политичким установама ИК Ки: пиштољи и револвери: „штејер“ (Аустрија), „парабелум“ „маузер“, „валтер“ (Немачка), „браунинг“ (Белгија), „колт“ (САД), „коровин“, „наган“ (СССР); пушке: „манлихер“ (Аустрија), „маузер“ (Немачка), „мосин“ (СССР), „манлихер-каркано“ (Италија), „лебел“ (Француска), „арисака“ (Јапан); пушкотријазе: – „бергман“ (Немачка), „томпсон“ (САД), „фјодоров“ (Русија); митраљези: „гочкис“ (Француска), „луис“ (Енглеска), „мадсен“ (Данска), „максим“ (Немачка), „браунинг“ (Белгија), „колт“ (САД).⁶¹⁰ Овде је у ствари представљена већина лаког стрељачког наоружања Старог света међуратног раздобља. Не мање импресивно изгледају предавања из области диверзија и експлозива која је одабраним кадровима страних комунистичких партија држао И. Старинов. Његовои предратни чланци у стручном часопису, као и његова књига и још један анониман партизански уџбеник из доба Другог светског рата представљају писани траг ових предавања.⁶¹¹ Осим обичних упутстава за руковање рударским и војним експлозивима и фабричким експлозивним направама совјетске и стране производње, детаљно су сагледани најразличитији начини иницијације експлозије: од примитивне потпале до софистицираних хемијских и електричних упаљача индустријске и самосталне израде. У сваком примеру постоји детаљно објашњење рецепта за „кућну“ (или у најбољем случају занатску) израду. Прецизно су објашњени и начини употребе за потребе диверзија у делаборисаном или комплетном стању експлозива из неексплодираних граната, мина и ваздухопловних бомби, за чије скупљање је било препоручено стварати посебне групе обучених партизана. Препорукама у вези са

⁶⁰⁹ Старинов И. Г., *Подготовка партизанских кадров*, Москва, 1989.

⁶¹⁰ Линдер И., Чуркин С., *Красная паутина: тайны разведки Коминтерна. 1919–1943*, Москва, 2005, стр. 480.

⁶¹¹ Старинов И. Г., „Из практики подрывного дела“, *Война и техника*, № 6, 1929; № 3, 1930; № 4–5, 1930; Старинов И. Г., *Разрушайте тыл врага*, Чернигов, 1941; *Минно-подрывное дело для партизан*, Москва, 1943.

експлозивним направама додата су објашњења везана за самосталну израду ручних бомби и направа за изазивање пожара. Посебну пажњу аутор ових упутстава је посветио диверзантској, а не класичној минерској пракси, детаљно су описани различити начини за уништавање возова, пруга, ауто-саобраћајних средстава, индустријских објеката и зграда. Очито је да су рад са експлозивима и друге начине организације диверзија сматрали изузетно битним за кадрове будуће партизанске партијске војске.⁶¹²

Кључна особина „педагошке школе“ Коминтерне, државних и војно-безбедносних органа у припреми партизанског кадра била је у изузетној краткотрајности и сажетости наставног програма. У зависности од почетног нивоа групе и потребних резултата, трајање обуке је могло да варира. Ако се радило о партијама које су могле да организују додатну наставу у земљи, обука је трајала три месеца, а кадрови потпуно илегалних партија су имали наставу пет до шест месеци,⁶¹³ а у посебним случајевима и дуже (од осам месеци до годину дана).⁶¹⁴

Мунициозна акрибичност иначе је типична за ауторе војних правилника и уџбеника, међутим овде се ради о једном посебном примеру. Из наставе су елиминисане све опште и уводне информације, на тај начин резултат ове обуке је био потпуно супротан појму „широко образовани специјалиста“. На предавањима из војне топографије, на пример, предавали су само део који се тицао природних предела одакле је потицала ученичка група. Још један начин за повећавање експресности школовања био је у пажљивом одабиру кадрова: млади, активни, са претходним ратним искуством или бар у изузетној физичкој кондицији, ослобођени од породичних обавеза, опрезни и у исто време са одређеном урођеном спремношћу за авантуру.⁶¹⁵ Осим лојалности и моралне исправности, будући кадрови ипак нису смели да буду превише истакнути у земљи и не би требало да спадају у „илегалце“ за које је био затворен повратак у отаџбину.⁶¹⁶ И. Г. Старинов, један од инструктора који је морао да прихвати овај посебан начин обуке, сећао се разговора са Јакиром, који је скренуо пажњу на компликованост припреме партизанског кадра тада већ искусном у припреми диверзаната црвеноармејца Старинову. „Мораш да учиш искусне и заслужне људе. Врло искусне! Због тога мораш да предајеш тако да се они не разочарају. Основе

⁶¹² *Коминтерн и идеја мировой револуции. Документы*, Москва, 1998, стр. 790.

⁶¹³ *Исто*, стр. 789.

⁶¹⁴ Пятницкий В. И., *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Минск, 2004, стр. 272.

⁶¹⁵ *Исто*, стр. 198.

⁶¹⁶ *Коминтерн и идеја мировой револуции. Документы*, Москва, 1998, стр. 788.

не треба да се бубају. Треба давати што више новог. Што више! И треба узети у обзир – у тактици партизанске борбе ученици се за сада сналазе боље од вас. Зато немојте да вређате самољубље ових људи и сами учите од њих све, што може да затреба“.⁶¹⁷ Ослонац Коминтерне на кратке и сажете, али високо професионалне и садржајне течајеве у припреми свог кадра је описао у свом детаљном извештају о Шпанском грађанском рату и један од кадрова ОМС Коминтерне Ј. Копинич.⁶¹⁸

Још једна методолошка особина у настави Коминтерне је већ поменута у Јакировим инструкцијама Старинову – учење од ученика. За стварање ефикасне и брзе наставе у условима веома динамичког развоја „субверзивних операција“ требало је кориштење искуства свих чланова ученичке групе у настави, без супротстављања ауторитета учитеља и личних (корисних) знања ученика. Ово се осликавало не само у персоналном прилазу ученицима већ и у томе што је након завршетка течаја неко од ученика као „постдипломац“ могао да уђе у наставу као пуноправни наставник за следећу генерацију студената. Касније је пракса партизанских операција показала као веома користан овај начин обуке где је свако стицао знања и припремао се за улогу будућег инструктора. Свечевски је писао да, иако су 1931–1932. основни кадар војних наставника чинили сарадници IV управе (војна обавештајна служба), стратешки циљ је био да се: „проучавање основних војних предмета (општа тактика, партизанска и улична борба, оружје итд.) ради снагама постдипломаца изабраних из редова полазника курса или оних који су већ прошли припрему на течајевима пре тога имали практичан рад у земљи (Немци), или су остављени специјално из састава последњих течајева (Пољаци). У будућности ови другови водиће рад наставних група самостално, под руководством само једног квалификованог специјалисте“.⁶¹⁹ Атмосфера активне циркулације идеја касније је заварала неке западноевропске ауторе који нису знали за постојање разгранатог механизма за припрему партизанског рата у СССР-у 1921–1937. и зато су упоређивали Мао Цетунгову брошуру „Питања стратегије партизанског рата против јапанских освајача“ објављену 1937. и комунистички партизански рат у источној, централној и југоисточној Европи. Због сличности у раду кинеских и европских комунистичких партизана, они су дошли до на први поглед гротескне идеје да се „партизански покрет у СССР-у базирао на

⁶¹⁷ Овај разговор подробно је описан у поглављу „Партизанска школа“. Старинов И. Г., *Заниски диверзанта*, Москва, 1997.

⁶¹⁸ РГАСПИ, ф. 495, оп. 277, д. 16, стр. 84.

⁶¹⁹ *Коминтерн и идеја мировой револуции. Документы*, Москва, 1998, стр. 790.

концепту Мао Цедунга⁶²⁰. Настава се није одвијала на националним или уско регионалним језицима (иако је било изузетака и вођења наставе на руском и пољском) већ на светским језицима тог доба – немачком и француском, веома често чак и без поделе на националне групе. Овај приступ значајно је побољшавао међусобно прожимање и размену идеја.⁶²¹

Атмосфера релативно либералне „партизанштине“ слабо се уклапала у општедржавну стратегију „стегања и дисциплиновања“ која је све више владала СССР-ом у другој половини тридесетих година. Вишегодишње инвестиције у потпаљивање „светске револуције“ изгледале су као нерационално и апстрактно трошење средстава која су и без тога била преко потребна за индустријализацију и милитаризацију друштва уочи неизбежног конфликта светских димензија. Дobar пример промене става према Коминтерни и разочарања у међународно браство радничке класе јесте упоређивање Стаљинових реферата на XVI партијском конгресу 1930, XVII 1934. и XVIII конгресу 1939. године.

Увереност да у случају напада капиталистичких земаља на СССР радници тих земаља неће дозволити „да се нападне СССР и удариће у позадину капиталиста“ била је веома изражена 1930.⁶²² Иста мисао је остала неизмењена 1934. када је Стаљин обећао окупљенима да „рат неће да се одвија само на фронтима већ и у позадини непријатеља... многобројни пријатељи радничке класе СССР-а у Европи и Азији покушаће да ударе у позадину својих угњетача, који су започели злочиначки рат против отаџбине радне класе свих земаља... већ другог дана овог рата неће да остану на броју неке (...) владе које тренутно владају 'божјом вољом'.“⁶²³ На конгресу у пролеће 1939. овај оптимизам је нестао и побуна у позадини „буржоаских интервената“ није била поменута. Интересантно је да у Стаљиновом набрајању седам ослонаца СССР-а у спољној политици у говору 1939, радници свих земаља долазе на претпоследње место, после снаге државе, јединства друштва, снаге Црвене армије и вештине Министарства спољних послова. А и ово спомињање је било изузетно благо и без трунке наде у

⁶²⁰ Dixon C. A, Heilbrunn O., *Communist Guerilla Warfare*, London, 1954, p. 46.

⁶²¹ Пятницкий В. И., *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Минск, 2004, стр. 265.

⁶²² Сталин И., „Политический отчет ЦК XVI съезду ВКП(б)“, *Полное собрание сочинений*, тт. 12, Москва, 1948, објављено први пут у: *Правда*, 29 июня 1930.

⁶²³ Сталин И., „Отчетный доклад XVII съезду партии“, *Полное собрание сочинений*, тт. 13, Москва, 1948, објављено први пут у: *Правда*, 28 января 1934.

војну побуну већ је само било као „морална подршка трудбеницима свију земаља крвно заинтересованих у очувању мира“.⁶²⁴

После VII конгреса Коминтерне (1935) контролу над „војним правцем“ преузео је Кадровски одсек ИК КИ (о томе постоји одлука ИК КИ из 1936. године).⁶²⁵ Кадровски одсек (ОК) је био пандан интерне котраобавештајне службе Коминтерне која је поред Одсека за међународне везе (ОМС) – обавештајне службе Коминтерне била директно повезана са другим специјалним службама СССР-а. ОМС је такође имао конспиративне школе везиста које су се разликовале од војно-диверзанстких школа Организационог одсека и Кадровског одсека.⁶²⁶ Али и ОМС и ОК су се налазили под контролом НКВД-а. На тај начин долази не само до организационих промена у самој Коминтерни већ и до значајних промена у начину контроле СССР-а над радом страних комунистичких партија. Одлучан испит спремности радничких маса на револуцију сигурно је био грађански рат у Шпанији, који се претворио у прави практични испит партизанских снага и кадрова Коминтерне. Одласком у Шпанију морали су да се очеличе чак и они кадрови које се нису озбиљно спремали за војну акцију. Крвава несрећа шпанског народа није била искориштена само за испробавање нове војне технике већ и за проверу делотворности „партизанске тактике“.

ШКОЛОВАЊЕ И ПРИПРЕМА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ КАДРА ДО ПОЧЕТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

„Партизанска“ (као синоними су коришћени називи „војнополитичка“, „војна“, „антиратна“, „војноконспиративна“) припрема је била присутна и у едукацији одабраног кадра из свих комунистичких партија, па и из југословенске. Ова врста припрема, за разлику од општетеоретске, обично је била тајна и слабије је описивана у успоменама и објављеним мемоарима. С тим су били сагласни како СССР тако и страни комунисти. Једни су хтели

⁶²⁴ Сталин И., „Отчетный доклад на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б)“, *Полное собрание сочинений*, тт. 14, Москва, 1948, објављено први пут у: *Правда*, 11 марта 1939 года.

⁶²⁵ Адиебеков Г. М., Шахназарова Э. Н., Шириня К. К., *Организационная структура Коминтерна. 1919–1943*, Москва, 1997, стр. 194–195.

⁶²⁶ Пятницкий В. И., *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Минск, 2004, стр. 198.

да сакрију припрему субверзивног кадра и „двосмерност“, да не кажемо дволичност, своје политике јер линија НКВД-а о „мирној коегзистенцији“ није се поклапала са припремом „војно-партизанских кадрова“ сваке иоле значајне чланице Коминтерне. С друге стране и страни комунисти су избегавали етикете „страних плаћеника обучаваних у иностранству за субверзивни рад“, које би послужиле као примамљива тема за пропаганду политичких противника комуниста. По завршетку Другог светског рата тема „партизанских припрема“ постала је још осетливија. У земљама у којима је устанак „успео“ и у којима су у борбама против окупатора у већој или мањој мери учествовали комунистички партизански одреди (Кина, СССР, Југославија, Пољска, Словачка, Француска, Италија) комунисти су тежили да посматрају устанак само као израз спонтане подршке маса комунистичкој идеологији, занемарујући споредне факторе. У земљама за које је Коминтерна оценила да устанак води „провокационом уништавању припремљених кадрова“ и где су спремљени кадрови били искориштени у војно-обавештајне сврхе (Немачка, Аустрија, Мађарска), рад ученика „специјалних школа“ је имао одређену антидржавну конотацију и зато је такође облачио маску „спонтаности“, „народног незадовољства“ и др. Југословенски лидери који су након 1948. почели да инсистирају на апсолутно аутохтоном пореклу идеја партизанског рата такође нису имали разлога да се оптерећују успоменама о „небитним тренуцима“ своје предратне биографије.

Ипак записи о томе могу се пронаћи у мемоарској грађи, аутобиографијама написаним за интерне сврхе, као и у делу докумената Коминтерне доступном за истраживаче.⁶²⁷ Покушаћемо да саставимо делиће овог изузетно фрагментираног мозаика.

Један од најранијих помена Југословена на обуци у војним школама Коминтерне оставио је Мустафа Голубић у својој аутобиографији написаној 31. 1. 1933. за потребе Коминтерне. Према Голубићу, у јануару 1930. партија „га је послала у Москву у специјалну школу, где је он учио четири месеца“, након чега га је примила Коминтерна да ради у апарату.⁶²⁸ У карактеристици коју је о њему написао представник ОК ИК КИ 10. фебруара 1941. се каже да

⁶²⁷ У РГАСПИ, где се чува архива Коминтерне, недостаје (или је недоступан истраживачима) значајан део докумената обавештајне и контраобавештајне службе Коминтерне (ОМС и ОК) и преписке Коминтерне са РУ РККА и ИНО ОГПУ / ГУГБ НКВД. Према водећем руском истраживачу животног пута Ј. Б. Тита др Н. В. Бондареву документа ЦВПШ К. Сверчевског (такође недоступна за истраживање) се налазе у депоу за дугорочно чување у граду Јошкар-Ола.

⁶²⁸ РГАСПИ, ф. 495, оп. 277, д. 1804, стр. 37.

је Голубић завршио курс од четири месеца у МЛШ-у.⁶²⁹ Голубић је имао богато искуство и пре стручног усавршавања у СССР-у,⁶³⁰ али је ипак зањимљиво да га је по завршетку школе ИК КИ користио у изузетно стручне сврхе. На пример, 1934. он је био упућен у Немачку са циљем ревизије централне војне организације немачких комуниста и обавештајне организације немачких комуниста (*Nachrichten dienst*).⁶³¹

У мемоарима написаним каснијих година Влајко Беговић је описао живот постдипломца у КУНМЗ. „Није нам било тешко да дан и ноћ студирамо. Такмичили смо се у учењу и наша југословенска група често је била међу првима на Универзитету. За то је било потребно не само радити већ помагати оне које заостају. Учили смо војну науку, ратну технику и постизали одличне резултате у стрељању из пушке, пушкомитраљеза и митраљеза. Предузимали дуге ноћне маршеве с војном опремом и са маскама на лицу, понекад и на температури испод минус двадесет степени. Проводили ноћи чистећи снежне наносе са железничких пруга, ишли у колхозе да убеђујемо слабо заинтересоване сељаке да на време обаве сетву и жетву и помагали им у томе. Чинили смо још много што шта тешко; а ништа нам није било тешко.“⁶³²

Јосип Копинич пише да је студирао у КУНМЗ-у одакле је, због затварања овог института, био пребачен у МЛШ, где је неко време био на студијама током 1936. Он је то забележио у својој биографији која се налази у оквиру његовог извештаја о учешћу у грађанском рату у Шпанији написаног за Коминтерну 28. новембра 1938. Извештај Копинича занимљив је пошто се из њега види шта су га у МЛШ-у научили и како је он та знања користио у пракси. По доласку у Шпанију Копинич је, према наређењу ИК КИ, морао да буде распоређен као и остали кадрови у оквиру своје „војне струке“: или у морнарицу (знања која је Копинич стекао за време школовања и службовања у војној морнарици Краљевине Југославије) или као „пешадијски командир

⁶²⁹ Исто, стр. 45.

⁶³⁰ Ипак М. Голубић је започео своју сарадњу са руском војно-обавештајном службом још 1915. Тада, 14. априла 1915. Срска краљевска мисија се преко Главне управе Генералног штаба Руске царевине обратила команданту руских трупа у Туркестану, са молбом да се на подручју средње Азије дозволи упис добровољаца у српску војску. За вођење агитације су у августу 1915. у средњу Азију стигли: официр српске војске Душан Семиз и подофицири Јосип Миличевић и Мустафа Голубић. Добровољаца није било пуно – 321 војник: 101 из Самарканда и 220 – из Троицког логора за заробљенике. Надточий О. П., „Југославские военнопленные в Туркестане (1914–1917)“, *Вопросы социально-экономической истории дореволюционного Туркестана*, Ташкент, 1985, стр. 64–80.

⁶³¹ Пятницкий В. И., *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Минск, 2004, стр. 264.

⁶³² АЈ, f. МГ, d. 2047/2, стр. 25–26.

по обуци из војне школе настављене у Шпанији“. Ипак из даљег излагања постаје очигледно да се образовање које је стекао Копинич у Коминтерни није поклапало са класичним профилом „пешадијског командира“. Њега су послали да организује „партизански одред“ уз помоћ других сарадника из Коминтерне а под руководством неког друга Курта „специјалисте за партизанске, експлозивне и војне послове“. Иста уска специјализованост за организацију партизанских одреда и диверзантских редова у позадини непријатеља била је типична и за самог Копинича, што се види из даљег излагања. Копинич чак ни не узима у разматрање помисао да би могао да се придружи „сталном фронту на ком се налазе одреди милиције и војника“. Пошто су у Естремадури партизанске операције биле немогуће, он је морао да тражи да га пребаце на ново место службовања. У овом новом месту код Менграбела такође није могао да организује партизанске одреде, па је морао да се бави нечим другим. Овај други посао војног инструктора (подучавање овдашњих војника тактици, стрељачким и другим војним вештинама) Копинич и још један његов колега из Коминтерне су комбиновали са радом војно-безбедносних иследника, који су „саслушавали пребеглице и сељаке са фашистичког подручја у вези са распоредом непријатељских снага и др.“ У исто време Копинич је учествовао у организацији ноћног препада у позадину непријатеља са циљем уништавања железничке станице и неколико мостова на битној саобраћајници. Ова операција није била сасвим успешна због тога што су Шпанци одбили да се придржавају унапред разрађеног плана. Касније су људи из Куртове групе (између њих и Копинич) били пребачени у посебне групе „странаца“, свака од по двадесет људи. Групе су се бавиле „питањем диверзија и експлозија на железници да се заустави фашистичка офанзива на Мадрид“. У оквиру ове групе Копинич је такође био задужен за припрему војника и учествовао је у акцијама ноћних диверзионих препада са циљем уништавања пруге на осетљивим локацијама. Касније се бавио организацијом сељака у оружане и диверзантске групе, уз помоћ првих организовао је одбрану одређеног места, а уз помоћ других покушавао да организује диверзије у позадини непријатеља. Паралелно се бави неутрализацијом и хапшењем „троцкистичких и фашистичких агената“ у редовима подређених официра. У настави са млађим нараштајима диверзаната углавном се бавио обрадом теме „како да се минира железничка пруга и да се возови избаце из шина“. И тек након свих ових разноврсних акција Копинич је био пребачен у морнарицу.⁶³³

⁶³³ РГАСПИ, ф. 495, оп. 277, д. 16, стр. 67–79.

У школама Коминтерне у СССР-у су се школовали (значи да су се између осталог едуковали и у вештини партизанског ратовања) бројни југословенски комунисти. Поменућено само истакнутије организаторе партизанске борбе. Родољуб Чолаковић је 1933. отишао из Краљевине Југославије у СССР, где је као и Копинич завршио МЛШ. По завршетку МЛШ-а Чолаковић је радио у апарату Коминтерне, а 1936. је био упућен на конспиративни рад у иностранство и као и многи други будући партизански лидери учествовао у Шпанском грађанском рату. МЛШ је завршио и Иван Гошњак. Након тога је добио и додатну војну обуку, а затим је пребачен у Шпанију, где је наставио у пракси да савладава вештину партизанског ратовања. У СССР-у се 1935–1936. школовао и Милан Благојевић коме је било суђено да постане први командант Првог шумадијског партизанског одреда. У СССР-у се 1935–1936. школовао у МЛШ-у (а касније је радио као наставник у МЛШ-у и КУНМЗ-у) и Едвард Кардељ, будући организатор партизанских одреда у Словенији. У КУНМЗ-у се школовао и Иван Лавчевић-Луочић, кога су у априлу 1941. поставили за руководиоца војне комисије ПК Хрватске. Школски боравак у СССР-у је имао и Алеш Беблер – начелник штаба и заменик команданта штаба словеначких партизанских одреда почетком устанка, аутор низа упутстава за партизански и диверзантски рат. У КУНМЗ-у се 1930-33. школовао и Светислав Стефановић Ђећа, који је 1941. радио као инструктор ПК Србије на организовању партизанских одреда у Шумадији.⁶³⁴

Као што смо већ поменули, бољи ученици су по завршетку студија учествовали у процесу обуке следећих генерација полазника. Понешто о „техничкој школи Коминтерне“ поменуо је и Божидар Масларић.⁶³⁵ Већ као ђак и наставник КУНМЗ-а Масларић је похађао шестомесечну „техничку интернационалну школу Коминтерне“ и био припојен већој групи комуниста из Немачке. Масларић је изнео као главни мотив свог преласка у школу финансијски разлог – њега је привукла „стипендија од тридесет рубаља“. У то доба тридесет рубаља је био релативно мали новац да би се само због тога променио не само стручни профил већ и читава даља судбина. Стога се може претпоставити да није желео отворено да изнеси детаље о тој „техничкој школи“. Касније је Масларић учествовао у настави

⁶³⁴ *Vojna enciklopedija*, tt. 1–10, 2. izd., Beograd, 1970–1978; *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji: 1941–1945*, књ. 1–2, Beograd–Ljubljana, 1980; *Narodni heroji Jugoslavije*, 2 knj., Beograd–Titograd, 1982.

⁶³⁵ Иако је оставио објављене мемоаре (Maslarić B., *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb, 1952) више детаља о „техничкој школи“ је остало у архивској заоставштини (AJ, f. MG, d. 1489/4).

техничке школе, с тим да је посебно подвлачио „ред и слог“ (односно одсуство фракционашких застрањивања) који су владали међу његовим студентима. Масларић не помиње ниједан од „специјалних предмета“ који су, као што смо видели из горе наведених извора, били заступљени не само у „техничкој школи Коминтерне“ већ и у МЛШ-у па чак и у КУНМЗ-у. После почетка грађанског рата, Коминтерна је послала Масларића у Шпанију. У опису свог рада у Шпанији Масларић такође покушава да минимализује свој „војно-политички“ допринос ситуацији. Он је описао себе као „обичног герилера, односно партизана у неколико акција“. Међутим, према Копиничу (који је писао интерни извештај за Коминтерну) и В. Влаховићу партизани нису били у Шпанији „свакодневна појава“ и сигурно нису спадали у категорију обичних бораца. Касније Масларић је прецизирао да је његов боравак у „партизанима“ био повезан са радом посебне диверзантске групе која је покушавала да спречи Франкову офанзиву на Мадрид на тај начин што је „ометала позадину фашиста“. Тек након рањавања, Масларић је био пребачен на командну дужност у интернационалну јединицу.⁶³⁶ Школовао се, а касније и предавао у КУНМЗ-у и Благоје Паровић, кога је смрт затекла на положају политичког комесара интернационалне бригаде. О томе како је вршена селекција кадрова на обуци у Москви оставио је сведочанство Карло Мразовић (1902–1987), који је био задужен за контролу над југословенским полазницима КУНМЗ-а. Према Мразовићу, постојало је „тајно одељење“ које су контролисали представници ГПУ и које је имало детаљну, поверљиву и строго чувану картотеку студената, њихове биографије, анкетне листове и фотографије. Осим КУНМЗ-а и аспирантуре, Мразовић је у СССР-у завршио „Војну академију и имао чин потпуковника“.⁶³⁷ Очито је да су Мразовићева сећања из 1960, када су биле записане његове речи, такође била доста „опрезна“ и коригована.⁶³⁸

⁶³⁶ АЈ, ф. МГ, д. 1489/4, стр. 1–5.

⁶³⁷ АЈ, ф. МГ, д. 2020, стр. 1–3.

⁶³⁸ Нарочито привлачи пажњу Мразовићево признање о чину „потпуковника“ који је наводно стекао по завршетку академије и још пре одласка у Шпанију. Пре свега ово звање странац у СССР-у тридесетих година је могао да добије или у НКВД-у или у РУ РККА, што Мразовић није прецизирао. Још занимљивија је чињеница да се звање „потпуковника“ и еквивалентно њему звање „старији батаљонски комесар“ у војном систему у СССР-у појавило тек 1. септембра 1939. према „Закону СССР-а о свеопштој војној обавези“. Односно, ова звања су почели да додељују када је Шпански рат већ био готов, а Мразовић се већ илегално пребацио у Југославију, где је крајем 1939. године био ухапшен и затворен у Лепоглаву. У систему безбедносних звања „потпуковник“ се појавио још касније – посебном наредбом коју је Президијум Врховног совјета СССР-а потписао 9. фебруара 1943.

Најпрецизније информације о свом школовању у СССР-у је изнео Периша Костић. Он је завршио специјалну школу НКВД-а, која се сигурно разликовала од школског система Коминтерне, јер није била специјализована за школовање диверзантско-партизанског већ агентског кадра, али је ипак и овај профил био кориштен за припрему будућих носилаца идеја комунизма на Балкану. Костић се школовао у посебној „школи НКВД на Албанском тргу“ у Москви (вероватно је у питању Арбатски трг у центру Москве) у току двадесет и четири месеца (1934–1936). Према његовим сећањима, имали су двадесет и један предмет, од којих је запамтио: војну обуку, гађање, фискултуру, циу-цицу,⁶³⁹ радио-телеграфисање, математику, топографију, мотористику, аеродинамику, шифровање, диверзије. „Посебна пажња посвећивана је диверзијама, врстама експлозива, начину деловања експлозивних справа, различитих врста мина, нарочито мина изненађења. За сва та средства морали су да науче постављање, откривање и разминирање.“ Заједно са Костићем тих година и само у тој школи је било још пет до шест Југословена.⁶⁴⁰

У оквиру питања обуке југословенских комуниста за партизанске, субверзивне и диверзантске методе не смеју се изоставити ни подаци о томе да се у „техничкој школи“ у СССР-у школовао а касније у њој предавао и сам Јосип Броз Тито.⁶⁴¹ О томе непосредно сведоче документа из Титовог досијеа у бившој Централној партијској архиви КПСС-а.⁶⁴² Његов званични биограф, В. Дедијер наводи да је Тито тврдио да се у Москви бавио самосталним читањем књига. „Највише сам пажње посветио

⁶³⁹ Овај назив је вероватно Костићев покушај да објасни наставни предмет, јер у СССР-у овај предмет је носио назив „самбо“ („Самоодбрана Без Оружја“). Волков В. П., *Курс самозащиты без оружия „Самбо“*. Учебное пособие для школ НКВД, Издание школьно-курсового отделения отдела кадров НКВД СССР, Москва, 1940.

⁶⁴⁰ Ковачевић М., *Исповест Перише Костића, мајора НКВД из Жупе Никшићке*, Београд, 2004, стр. 93.

⁶⁴¹ По први пут ову тему је покренуо Перо Симић, који је 1990. успео да уђе у ЦПА и да добије Титов досије из фонда Коминтерне. Тада се појавио и његов публицистички рад који не може да буде сврстан у историографију у правом смислу речи (Simić Pero, *Tito agent Kominterne*, Beograd, 1990). Већ 2006. темом сарадње Тита са совјетским специјалним службама се бавио истраживач из Института за славистику Руске академије наука мр Никита Бондарев, који је крајем 2007. одбранио на ту тему и докторску тезу. (Бондарев Н. В., *Московский период в биографии Иосипа Броза Тито: через коминтерновские структуры к руководству КПЮ (1935–1936)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, защищенная в Инслав РАН, Москва, 2007).

⁶⁴² РГАСПИ, ф. 495, оп. 277, д. 21 „Броз Тито Иосип (Вальтер Фридрих, Георгиевич, Руди, Пепо, Стари)“, део докумената који се односи на предратно раздобље нема означених бројева, пагинација не одговара хронолошком редоследу докумената.

студију економије и филозофије. озбиљно сам се био бацио и на студиј војне литературе, читајући прије свега Фрунзеа, од руских писаца, а затим нарочито немачке класике Клаузевица и друге. Тако сам за вријеме свог боравка у Москви умногоме проширио своја знања о војним проблемима“. Дедијер је признавао да је Тито држао предавања на Међународној лењинској школи и на Комунистичком универзитету националних мањина Запада, и то само југословенској групи и само из „синдикалног питања“ за 20 рубаља по сату.⁶⁴³

Записи о школовању и наставничком раду Титовом у СССР-у у досијеу Коминтерне су такође веома фрагментирани.⁶⁴⁴ Ипак, постоји више трагова о „школском“ периоду у животу будућег лидера југословенских комуниста.

Постоји траг који упућује на то да је Тито могао да заврши у Москви неку врсту курса из конспирације. Једна од песама у његовим личним стварима остављеним у СССР-у је била написана на позадини белешке о прављењу мастила за „хектограф“.⁶⁴⁵ Немачки језик је био кориштен у настави у „војнотехничким школама“ Коминтерне и рецепт за хекторграфску тинту је највероватније потицао са часова „партијске технике“, на којима се између осталог обрађивала и тема илегалних штампарија. О наставничком

⁶⁴³ Дедијер В., *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 237.

⁶⁴⁴ Упоређивање Титовог досијеа са сличним досијеима других личности из описа 277 (сарадници Коминтерне из Југославије) пружа нам основу за претпоставку да је морао да постоји још један досије који је био формиран за Тита. Ова претпоставка је пре свега базирана на томе да у досијеу из РГАСПИ скоро уопште нема оригиналних докумената о Титу из ратног и послератног раздобља. Поред тога, упада у очи релативно велика количина архивских копија урађених у послератном добу, а то нас додатно упућује на постојање још једног досијеа. Вероватно у Архиву ФСБ или Архиву председника РФ, који за сада имају рестриктивну политику према научним студијама, постоји још један досије који ће једног дана бацити више светлости на личност Ј. Б. Тита.

⁶⁴⁵ Хектограф – машина за умножавање текстова штампаних, писаних и нацртаних на желатинској плочи анилинском бојом, коју је смислио и по први пут искористио за штампу 1869. руски хемичар М. И. Алисов. Због изузетне једноставности хектограф је постао незамењив код генерација револуционара у царској Русији, а након револуције 1917. и код оних који се нису слагали са комунистичком диктатуром. Због тога је већ од 1922. па све до краја постојања СССР-а неовлашћена употреба „хектографа“, као и осталих примерака апарата за копирање, штампање и умножавање била забрањена. У атмосфери уплашености и затворености која је владала међу сарадницима Коминтерне у Москви средином тридесетих година (према сећањима свих вишенаведених југословенских питомаца партизанских академија) приватна размена мишљења на ову тему била је мало вероватна. Иако су почетком 20. века хектографи неко време били широко коришћени у бројним европским земљама, рецепт хектографског мастила није могао да буде тема приватне комуникације или да се случајно нађе код једног страног комунисте на боравку у СССР-у.

раду Јосипа Броза сведочи докуменат кадровског одсека Коминтерне. То је препорука од 21. маја 1935. коју су потписали представник КПЈ код ИК Ки Владимир Ђопић са псеудонимом Сењко (1891–1939) и „начелник за кадровска питања балканског секретаријата“ Иван Караиванов. У овој препоруци утврђено је да „друг Фридрих Валтер“ „заслужује поверење да врши наставнички рад“. Осим ових архивских докумената постоји низ мемоарских помена о овим догађајима. Један од Титових биографа, Џаспер Ридли је навео да је Тито посећивао наставу из војне тактике у „школи Црвене армије“ ослањајући се на лични интервју са М. Бубер-Нојман, која је активно учествовала у животу ИК Ки у Москви 1935–36.⁶⁴⁶ Слагао се са овим мишљењем и инструктор у предратним „специјалним школама“ под окриљем војно-обавештајне службе Црвене армије И. Г. Старинов, који је од јуна 1944. био начелник штаба совјетске мисије у Југославији, више пута је контактирао са Ј. Б. Титом и до краја свог живота (интервјуи 1997–1999) сачувао изузетно позитивно мишљење и поштовање према партизанском лидеру. Старинов је тврдио да је „Тито имао солидну партизанску припрему“.⁶⁴⁷ О томе да је Тито водио нека предавања у Москви сећао се и Ј. Копинич.⁶⁴⁸ У поменутој полумемоарској књизи Владимира Пјатницког: „нека предавања у војно-политичкој школи су се на почетку одвијала преко преводилаца. Али је прошло два до три месеца, и он је већ постао непотребан... Долазили су са предавањима Телман, Ерколи (Тољати), Гекерт, Кнорин, Мануилски, Тито; од пољских сарадника – Ленски, Прухњак“.⁶⁴⁹ Савремени водећи истраживачи Титовог живота П. Симић и Н. Бондарев на основу својих истраживања сматрају веома вероватном претпоставку о специјалној обуци Тита и његовом учешћу у војно-политичкој настави под окриљем Коминтерне.

С обзиром на то да у Коминтернином досијеу о Титу не постоје неке директне информације о његовом школовању у наставним установама ове институције, можемо ипак да задржимо резерву према свим овим подацима. С друге стране, ако индиректна и мемоарска информација (успомене Пјатницког, Бубер-Нојман и Старинова) имају неку основу, онда одсуство информације о школовању Тита у интерним карактеристикама Коминтерне може да означава само једно – Тито је завршио своје студије у

⁶⁴⁶ Ridli Dž., *Tito – Biografija*, Novi Sad, 1998, str. 134.

⁶⁴⁷ Старинов И. Г., *Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта*, Москва 1999.

⁶⁴⁸ Cenčić V., *Enigma Kopinič*, I, Beograd, 1983, str. 44–46.

⁶⁴⁹ Пятницкий В. И., *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Минск, 2004, стр. 276.

наставним установама других институција (НКВД или РУ РККА) које нису имале праксу да Коминтерну извештавају о својим кадровским одлукама.⁶⁵⁰

Трагове партизанске обуке и утицаја инструкција и методика, разрађених у оквиру Коминтерних (анти)војних установа на КПЈ проналазимо и у комунистичким инструкцијама које су доспеле у руке југословенског генералштаба у августу 1937. Приликом прегледа архиве похапшених комуниста у Крагујевцу биле су пронађене две комунистичке инструкције. Штаб дунавске дивизијске области у циркуларном писму од 5. августа 1937. упознао је са њима своје офицере. „Директива о оснивању пролетерске одбране“ садржала је препоруку о оснивању посебних одбрамбених чета наоружаних „гуменим цевима 35-40 цм појачаним изнутра челичним ужетом, боксерима, кратким батинама или корбачима“ као и ватреним оружјем за „крајњу нужду“, уз обавезну оружану и војничку дисциплину. Упутство „Војска и наше задаци“ је имало идеолошки утемељене препоруке о томе како комунисти морају да се увуку у редове старе војске, да је дезорганизују и створе нову „револуционарну војску“.⁶⁵¹ Ова упутства су била написана у најбољим традицијама „партије грађанског рата“.⁶⁵²

* * * * *

Као што је већ речено, Шпански грађански рат имао је изузетан значај у стасавању партизанских кадрова Коминтерне. Старији ученици су добили прилику да се истакну и да провере своја знања у пракси, млађа генерација бораца је добила одличну прилику за „увежбавање“ не у школским клупама и на војним полигонима већ у стварној борбеној ситуацији. Мора да се истакне да се „провера у борби“ није свидела неким кадровима Коминтерне иако је грађански рат у Шпанији био последњи корак у предратној припреми партизанских кадрова. Југословенски кадрови били су присутни у школским клупама партизанских академија до самог краја њиховог деловања тј. све до почетка Шпанског грађанског рата. „Курсаната из КП Југославије“ (питомаца војно-партијских школа) било је и посљедње школске године

⁶⁵⁰ У овом контексту илустративан је пример дугугодишњег сарадника РУ РККА Р. Зоргеа кога су сматрали обичним, готово безначајним немачким комунистом у ИК КИ све до тренутка његовог хапшења. *Коминтерн и Друга светска ратна војна. Сборник докумената. Част II, После 22 јуна 1941*, Москва, 1994, стр. 17.

⁶⁵¹ ВА, Архива пописник 17, к. 7, док. 27, ф. 1, стр. 1-6.

⁶⁵² РГАСПИ, ф. 495, оп. 27, д. 14, стр. 7-14.

„партизанске академије“ у СССР-у 1936/37.⁶⁵³ У условима активног лова који је организовао НКВД на „учеснике војно-терористичке завере“ даљу припрему партизанских кадрова за стране партије совјетски инструктори су могли да одржавају само ван СССР-а – у Шпанији.

Према К. Мразовићу, задуженом за југословенски кадар за време свог рада у апарату ИК КИ, број југословенских кадрова у Интернационалним бригадама у Шпанији је био изузетно велики. На основу картотеке коју је водио у Шпанији Мразовић је тврдио да су Југословени били друга (после Француза) група по бројности међу добровољцима. У добровољачким бригадама било их је око 1.200-1.300, међу којима је било највише Словенаца и Хрвата, иако су били заступљени представници свих југословенских народа. Мада је грађански рат у Шпанији, према Мразовићу, преживела само половина југословенских учесника, ипак је шест стотина квалификованих и спремних бораца био изузетно велики број.⁶⁵⁴ Са овим подацима се слажу и подаци В. Влаховића.⁶⁵⁵

Најдетаљније је припрему коминтерновских кадрова за одлазак у Шпанију описао у својим сећањима Иван Гошњак.⁶⁵⁶ Почетком грађанског рата, будући командант Главног штаба НОВ-а и ПО Хрватске, Иван Гошњак се налазио у Совјетском Савезу, на школовању у партијској школи. Према наводима самог Гошњака: „у партијској школи у Москви изучавали смо многе војне предмете као нпр: тактику, топографију, стрељачко-пешадијско наоружање; полазили смо и на гађања из пушке и пиштоља. Поред тога, три недеље смо били на логоровању, где смо изучавали партизанске и уличне борбе“.⁶⁵⁷ У току 1936. из југословенске групе у којој је био Гошњак (укупно 25 људи) у Шпанију су отишла „само“ три човека: начелник групе Б. Масларић и два студента. У јесен 1936. постало је очигледно да је дошао ред и на остатак ове групе.

Крајем 1936. године Гошњака су позвали у Одељење за кадрове Коминтерне (унутрашња безбедносна служба Коминтерне која је радила у тесној спрези са другим совјетским обавештајним органима – НКВД-ом и РУ РККА). Гошњак бележи: „Примио ме је један друг, не знам ко је то био, ни шта је по народности. Поставио ми је неколико општих питања... упитао ме

⁶⁵³ РГАСПИ, ф. 495, оп. 20, д. 848, стр. 2–3.

⁶⁵⁴ АЈ, ф. МГ, д. 18/121, стр. 5.

⁶⁵⁵ АЈ, ф. 512, д. II/2–87, стр. 13.

⁶⁵⁶ Gošnjak I., „Iz Sovjetskog Saveza u Repunlikansku Španiju“, *Španija. 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, knj. 1, Beograd, 1971, str. 302–303.

⁶⁵⁷ Исто, стр. 303.

је да ли бих ја и у пракси био спреман да докажем ова своја уверења. Пошто сам му позитивно одговорио, запитао ме је да ли бих био спреман да идем у Кину. Ово питање ме је изненадило, али дао сам му потврдан одговор.⁶⁵⁸ Већина његових другова из школе је такође била позивана у Одељење за кадрове Коминтерне. И њима су постављали иста питања, са том разликом што су неке од њих питали да ли желе да иду у Шпанију. Гошњак је истицао да их нико од партијског руководства није ни звао на разговор у вези са овим путовањем.

Почетком јануара 1937. године Гошњака и његове школске другове су исписали из Лењинске школе у Москви и упутили су их у Рјазань (град око 200 км од Москве). Ту су групу будућих црвених команданата сместили у касарну, обукли у униформе совјетске армије и рекли им да се налазе на војном курсу пред одлазак у Шпанију.⁶⁵⁹ Заједно са Гошњаком било је више људи свих могућих националности и година старости, кадрова различитих комунистичких партија и чланова њихових централних комитета... „Конспирација је била велика. Из касарне се појединачно није могло излазити. Овде нам чак ни конспиративна имена која смо имали у Москви нису остала, већ је сваки од нас уместо имена и презимена добио свој број. Ја сам био број 36. У свакодневној прозивци у строју уместо презимена читани су бројеве на које смо се одазивали.“⁶⁶⁰ По завршетку курса, са фалсификованим чехословачким пасошем Гошњак је, као и његови другови, био пребачен, преко целе Европе, у Шпанију.

Ова слика одласка из СССР-а мора да се допуни призором доласка у Шпанију који је описао Божидар Масларић.⁶⁶¹ Одмах по доласку у Мадрид Масларић је отишао у Централни комитет КП Шпаније. Град су надлетале топовске гранате, а у неким његовим деловима звиждали пушчани меци, али је било пуно комунистичких застава. Хосе Диас и Пасионарија прво су почели да се распитују „како се цени њихова борба у Москви, каквих има

⁶⁵⁸ Исто, стр. 302.

⁶⁵⁹ База у Рјазану где се школовало Гошњак и његови другови била је у саставу Рјазанског пешадијског училишта – елитне школе за пешадијске официре и базе за специјалну обуку. Касније је на њеној основи било формирано Рјазанско више училиште за официре падобранских јединица. Ово училиште је донекле аналогно чувеном америчком Форт-Брегу (Fort Bragg).

⁶⁶⁰ Gošnjak I., „Iz Sovjetskog Saveza u Repunlikansku Španiju“, *Španija. 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, knj. 1, Beograd, 1971, str. 303.

⁶⁶¹ Maslarić B., „U zemlji borbe“, *Španija. 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, knj. 2, Beograd, 1971, str. 11–12.

политичких новости, ко је на путу из Москве за Шпанију, и напослетку што Масларић зна о ратним вештинама и какво војничко образовање поседује“.⁶⁶²

После разговора и ручка, Масларића су послали у штаб V регименте. У штабу Масларић је затекао војно саветовање. Разговор се водио о појачању одбране Мадрида. Пред војничком картом објашњења је давао саветник V регименте, Аустријанац – генерал Клебер. Међу учесницима конференције био је командант V регименте Листер, политички комесар ове јединице Карлос (Видали из Трста), генерал Гомес (Џојсер) и други команданти јединица. Дискусија је вођена на енглеском језику, који је превођен на шпански. Клебер је давао објашњења каква је ситуација и што све треба учинити. Следи дословни цитат који приказује ниво умешаности Коминтерне и Москве у догађаје: „Енглески се говорило полако. Виђали (Видали – А. Т.) је то преводио на шпански, а за то време смо ми један другом намигивали. Мене је такав начин рада почео нервирати. Окретао сам се на својој столици и размишљао да се таквим радом, тј. спорошћу, мора свака битка изгубити. Умало што нисам крикнуо на тој конференцији: ‘Зашто не говорите руски, кад више од 50 од сто учесника ове конференције зна тај језик, пошто их је била скоро већина у Совјетском Савезу?’ Кајзер (Џојсер – А. Т.) ми је тај начин рада објаснио кад се конференција завршила. Морало се тако радити према директиви из Москве да би се прикрило мешање Москве у туђе унутрашње послове.“⁶⁶³

Значај војне школе за југословенске питомце Коминтерне је тешко потценити. „Велики број ових људи завршио је у СССР-у политичке школе и поред њих и кроз војне школе стекли су висока војна образовања. Највећи број је имао више војне чинове... Чињеница је да је на школовање ових људи Коминтерна потрошила милионске своте... Шпански добровољци су кроз борбе и кроз све оно што су преживели постали заклету непријатељу фашизма. Прекалили су се и стекли војна искуства, која су пренели у своје земље. Југословени-шпански добровољци у току НОБ-а и револуције били су политички и војни кадар своје партије и народа“,⁶⁶⁴ како је забележио Мразовић, представник тог дела југословенског војно-политичког кадра који се припремао у СССР-у. Са овим су се слагали и погледи представника младе генерације: према В. Влаховићу грађански рат у Шпанији „је био непресушиви извор откривене лепоте борбе“.⁶⁶⁵

⁶⁶² Исто, стр. 11.

⁶⁶³ Исто, стр. 12.

⁶⁶⁴ АЈ, ф. МГ, д. 18/121, стр. 5–6.

⁶⁶⁵ АЈ, ф. 512, д. II/2-70, стр. 3.

Нема сумње да је у организацији партизанског рата у Шпанији било мањкавости и грешака (уосталом најбољи доказ за то јесте и сама чињеница да је рат био изгубљен). У мемоарима написаним после Другог светског рата (и после резолуције ИБ-а) југословенски „Шпанци“ износили су бројне примедбе на рачун Коминтерне и СССР-а уопште, због начина организације партизанског рата у Шпанији, као и због нерационалне употребе војних специјалиста спремних за организацију партизанског рата.⁶⁶⁶ Нешто другачији, можда и реалнији приказ проблема организације партизанског рата у Шпанији дао је у свом детаљном извештају о овом рату један од кадрова ОМС Коминтерне Ј. Копинич.⁶⁶⁷ Он је набројао низ фактора који су ометали потпуну реализацију планова диверзанског и партизанског рата у позадини Франкових јединица: слаба организација услед вишепартијског система где је свака странка тежила својој војној линији, мањак поверења шпанских команданата⁶⁶⁸ и најзад оно најбитније што је било узето у обзир у каснијој организацији партизанских одреда за време Другог светског рата – отпор локалних бораца према дошљацима. Према Копиничу код локалних команданата „није било ни најмање жеље да у супротности са жељом бораца воде војне операције, јер као што су нама говорили, ако ћемо ми да нападамо непријатеља он ће да се окоми на нас, а без тога је мирније. Са ове тачке гледишта су сагледавали и нас – групу странаца – који, наводно изазивају акцију и на тај начин ремете 'мир'“. Са ставовима Копинича се углавном слажу и сећања на Шпански грађански рат И. Г. Старинова, који је такође поменуо како су га спречавали у диверзантским акцијама због бриге о цивилном становништву и забринутости о томе шта ће да каже о његовим нападима јавно мњење.⁶⁶⁹

Револуционарним кадровима из различитих комунистичких партија након теоретске обуке користила је стварна школа грађанског рата, где је мирис барута голицао ноздрве другачије него у московским стрељанама. Звиждање непријатељских метака, рањавање и изненадна смрт блиских другова били су болно искуство које су стицале по први пут будуће вође југословенских партизанских формација.⁶⁷⁰ Међутим, овај практични део који су истицали у послератним мемоарима „југословенски Шпанци“ није био једина „школа рата“ коју су завршавали одабрани организатори будућих

⁶⁶⁶ АЈ, ф. МГ, д. 18/121, стр. 5; АЈ, ф. 512-ЛФВВ, д. II/2-51, стр. 1–4.

⁶⁶⁷ РГАСПИ, ф. 495, оп. 277, д. 16, стр. 69.

⁶⁶⁸ Иначе за официјерски кор школован до почетка Другог светског рата било је типично неповерење према диверзантском рату.

⁶⁶⁹ Старинов И. Г., *Записки диверсанта*, Москва, 1997.

⁶⁷⁰ АЈ, ф. 512-ЛФВВ, д. II/2-51, стр. 1.

партизанских ратова, а за време грађанског рата у Шпанији – скромни диверзанти у партизанским одредима. Постојала је и једна битна, али мање видљива страна овог рата – совјетски инструктори су активно радили у Шпанији на посебној обуци партизанског и другог кадра.

Пример едукације специфичних кадрова битних за партизански покрет навео је у својим белешкама В. Влаховић. Припрему диверзаната објаснио је на примеру младог Браце Вајса, дојучерашњег студента који је прво био постављен на место митраљезца, а након тога „Брацо се (...) налазио у партизанској бригади. То је уствари био диверзантски одред, који је двапут месечно прелазио линије фронта, са специјалним задацима, а после извршеног задатка враћао се натраг у базу“.⁶⁷¹ Осим партизанског кадра за организацију „нове власти“ била је потребна и безбедносна структура у којој је сарађивао сам Влаховић, такође дојучерашњи несвршени студент, који се неко време (неуспешно) бавио послом иследника у контраобавештајној служби Интернационалних бригада (Servicio de Investigacion Militar). За разлику од диверзаната, који су морали да науче да раде са експлозивима и да стекну нека друга слична специфична умећа, припадници безбедносних органа су морали да науче иследнички рад и да упију конспиративност и стриктну послушност према захтевима „више инстанце“. Осим иследничких функција („распетљавање“ клупка завере и скидања маски са непријатељских агената) нови безбедносни кадрови су морали да стекну и друге сецифичне особине. Према Влаховићу, за ухапшене нептријатељске агенате „чекала се одлука о даљем поступку од више инстанце. Ко је та инстанца и где се налази, нити сам знао нити ме инстересовало“⁶⁷². Ова слепа послушност је била ненадмашена, чак и за иследнике НКВД-а који су ипак морали да знају која им инстанца наређује у њиховом иследничком раду.

Као што ни у опису свог боравка у СССР-у, југословенски учесници грађанског рата нису тежили томе да детаљно сагледају улогу совјетских војно-техничких инструктора који су предавали партизанску и диверзантску тактику одабраним припадницима интернационалних бригада. Већ смо поменули мемоаре Ваушасова, који је заједно са својим друговима у организацији партизанских одреда у западној Белорусији А. М. Рабцевичем, Н. Г. Коваленком, В. З. Коржом, Н. А. Прокопцом, А. К. Спрогисом постао „саветник за организацију посебних јединица“.⁶⁷³

⁶⁷¹ Исто, стр. 1.

⁶⁷² АЈ, ф. 512-ЛФВВ, д. 2/48, стр. 1.

⁶⁷³ Ваушасов С. А., *На тревожных перекрестках: Записки чекиста*, Москва, 1988, гл. „Партизанский корпус“.

Један од тих инструктора диверзантске акције – И. Старинов⁶⁷⁴ – детаљније је писао о овом раду. Непосредни шеф Старинова је био Јан Берзин (1889–1938), који је од 1924. до 1935. руководио РУ РККА и био фактички оснивач војно-обавештајне службе СССР-а, а од 1936. био је на месту главног војног саветника републиканске војске Шпаније.⁶⁷⁵ Берзин је лично одредио Старинову задатак – „обучавати кадрове техници диверзија и тактици партизанског ратовања“.⁶⁷⁶

Водећи специјалиста РККА у области партизанско-диверзантских метода Старинов је тежио да подели са ученицима своја знања која могу бити корисна у пољским условима без подршке специјалних лабораторија.⁶⁷⁷ Старинов није био само инструктор већ је у неколико случајева и сам предводио интернационалне диверзантско-партизанске јединице које су вршиле неке значајне диверзије. Међу метама успешних диверзија његове групе биле су Гранадска хидроцентрала, бројни мостови, важни делови железничких пруга на стратешким правцима, железничке композиције са војском, муницијом и опремом.

Уз подршку ЦК КПШ, све је било припремљено веома брзо. За прву локацију „школе“ су одабрали пространу вилу на периферији Валенсије, у коју су ускоро стигли први ученици – дванаест младих бораца на чијем челу је био капетан Доминго Унгрија.⁶⁷⁸ Касније је јединица Старинова била пребачена у Албасете, где су шпански кадрови јединице били појачани

⁶⁷⁴ Старинов И. Г., *Записки диверсанта*, Москва, 1997.

⁶⁷⁵ Горчаков О. А., *Јан Берзин – командарм ГРУ*, С.-Петербург, 2004.

⁶⁷⁶ Старинов И. Г., *Записки диверсанта*, Москва, 1997, ч. II, гл. 3 „Испанија“.

⁶⁷⁷ Тринитротолуол (ТНТ) Старинов је искушавао из морских мина, а јефтине цепне ручне сатове је претварао у темпиране упаљаче. За производњу импровизованих темпираних упаљача користили су се кромпир, јабуке, и у шпанским условима доступне поморанце, где се темпирање базирало на томе да је након одређеног времена прехрамбени производ трулио, сушио се, смежурао се или бубрио и клијао. За ове импровизоване темпираних упаљаче Старинов је предлагао да се користе било које природене појаве и предмете: шећер, суша, невреме, чак крпељи и мишеви. На тај начин је било обезбеђено време темпирања од пар минута до годину дана. Опет, као и у настави у партизанским академијама у СССР-у, Старинов је објашњавао начине импровизоване производње ручних бомби и мина од истопљеног експлозива и комада водоводних цеви пуњених сеченим ексерима и бодљикавом жицом. За борбу против аутомобилског превоза на путевима су користили не само импровизоване мине већ и обичне механичке клопке – „чичак“ направљен од неколико ситних заварених један за други комада зашиљене челичне жице који је бушио аутомобилске гуме... Старинов И. Г., *Записки диверсанта*, Москва, 1997, ч. II „Мы – интернационалисти“.

⁶⁷⁸ Горчаков О., „Јан Берзин, он же генерал Гришин, Судьба командарма невидимого фронта“, *Новая и Новейшая история*, № 2, 1989, стр. 131–159.

борцима из Интернационалних бригада. Према сећањима Старинова, „прво су се појавила двојица Југословена – Иван Хариш и Иван Карбованц.⁶⁷⁹ Иван Хариш био је здепаст и јако набијен, Иван Карбованц – мршав и висок. Другови у интербригади су у шали називали ову двојицу другара Пат и Паташон. Касније у Доминговом одреду, Харишу и Карбованцу су дали надимке Хуан Пекењо (мали) и Хуан Гранде (велики). Оба другара су у прошлости били морнари. Оба су знали енглески, француски, шпански и руски, а Иван Гранде је још знао и италијански.“ У обуци и борбама „ћутљиви и поуздани Иван Хариш“ (како је Старинов запамтио будућег руководиоца Диверзантске секције ГШ Хрватске) се издвајао као добар ученик, поуздан друг и одважан борац.⁶⁸⁰ У једној од мисија, група диверзаната под командом И. Хариша је успела да уништи непријатељску композицију са трупама чак шездесет километара дубоко у позадини Франкових трупа. Још један од чувених Југословена које помиње Старинов у диверзантском батаљону био је Љуба Илић који је дошао чак до положаја начелника штаба, а касније је напустио јединицу услед рањавања. Са поштовањем и нескривеним сажалењем Старинов је описао јуначко држање Илића рањеног од једног залуталог метка који је погодио товар са динамитом. Осим Југословена, јединица Старинова је била попуњена и другим припадницима Интернационалних бригада – борцима из Немачке, Аустрије, Француске, Финске, Италије, Мађарске, Чехословачке, САД-а, Бугарске.

У настави „партизанско-диверзантске вештине“ коју су водили совјетски инструктори опет је био кориштен принцип репродуктивне наставе. Међу инструкторима који су стекли знања од совјетских инструктора, а после су се бавили припремом својих ученика били су и Југословени. Један од њих је био Иван Хариш, који је о томе писао у својим успоменама. „Практичну школу диверзантског ратовања научио сам у Шпањолској, у грађанском рату. У герилским јединицама примио сам потребну обуку на специјалном курсу за диверзанте код совјетских инструктора. Успјешно сам завршио диверзантски курс у тврђави Фигуерас и последице двомјесечне обуке упућен сам да обучавам Шпањолце и припаднике Интернационалних

⁶⁷⁹ Није им познато зашто Старинов наводи друго име. И то псеудоним јер реч „карбованец“ не постоји у јужнословенским језицима. Иван Хариш каже да је стигао код Старинова са Филипом Водопијом, који је према истраживањима Удружења шпанских бораца погинуо 20. септембра 1938. на левантском фронту. Hariš I., *Diverzant*, Zagreb, 2007, str. 33; *Španija 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu*, t. 5, Beograd, 1971, str. 527; Hariš I., *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1977, str. 7–8.

⁶⁸⁰ Старинов је имао високо мишљење о Харишу и оставио о њему изузетно позитивне забелешке. РГВА, лични фонд И. Г. Старинова.

бригада у диверзантском начину ратовања. Одржао сам неколико таквих курсова, а затим сам се скупа с диверзантима пребацио преко линије фронта са задатком да у Франковој позадини рушимо комуникације, електричне централе, далеководе, творнице и остале објекте... У Грађанском рату прошао сам Шпањолску уздуж и попримеко рушећи фашистичке комуникације.⁶⁸¹

Успомене о свом наставничком раду је забележио и П. Костић, који је одмах по завршетку школе НКВД у Москви добио могућност да искористи своја знања у условима Шпаније. „Онда сам премештен у војну школу Позерубио коју су похађали истакнути борци. Они су у борбама показали јунаштво, посебан самопрегор и одговорност. Заслуживали су унапређења, али је требало да прођу и кроз одговарајућу стручну војну обуку. Било је у школи интербригадиста из Југославије, Бугарске, Грчке и других земаља. Од наших, политичку наставу предавао је Ђићко Павловић, предавач је био и Божидар Масларић, кога сам знао из Белог Манастира, а ја сам добио задужење да полазнике обучавам у диверзантским дејствима. У школи сам поново срео Шпира Видовића, упознао сам и Илију Хариша Громовника с којим сам се зближио... И у школи Позерубио и ван ње убрзо сам наишао на многе Југословене. Осим Андрије Милића, Шпира Вујовића и Ђићка Павловића, упознао сам Вељка Влаховића и друге из те групе студената, њих четрнаест на броју. Било је то већ 1937. године. Срео сам се и са Костом Нађем, подофициром југословенске краљевске војске, који је командовао на мадридском фронту, имао је своју јединицу. Било је доста Црногораца. Сећам се Веса Брајевића, једног студента Ковачевића, који није од ових из Грахова, од Саве Ковачевића, већ од Дурмитора. Али, било је и Ковачевића од Даниловграда, све студенти. Био је у Шпанији и Лука Вујачић с Грахова... Упознао сам и Данила Лекића, чуо сам за Пека Дапчевића, али се у Шпанији нисмо срели. Међу Црногорцима је био и Перо Драгишић. У интернационалним бригадама било је и пуно Личана. Поменућу Марка Орешковића и Беришу Вукшу. Већину наших земљака упознао сам у војној школи у Албасети. Био је то случај и с неким Далматинцима, од којих се један звао Иво, око је изгубио у Шпанији. У школи је био и Отмар Креачић.“⁶⁸²

Значајно проширена јединица коју је обучавао И. Г. Старинов била је пребачена из Албасете у Хајет, а након тога је учествовала у извођењу диверзантских напада код Кордобе и Гранаде. Касније је ова јединица била толико попуњена интернационалним кадровима да је дорасла до нивоа диверзантског батаљона. Ова јединица је стекла посебну славу па су је

⁶⁸¹ Hariš I., *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1977, str. 7–8.

⁶⁸² Ковачевић М., *Извештај Перуше Костића, мајора НКВД из Жупе Никшићке*, Београд, 2004, стр. 106–107.

чак посетили и писали о њој у својим литерарним радовима И. Еренбург, М. Кољцов и Е. Хемингвеј. „Стварање батаљона за специјалну намену је поставило питање – ко смо ми? Пре су нас називали и минерима, и експлозивном командом, и партизанима. Експлозивне команде и минери постављају експлозив и мине обично на својој територији, на пример за време повлачења, а партизани морају да раде у позадини непријатеља. Ми нисмо одговарали ниједној од ових врста. Зато су почели да нас називају диверзантима. Диверзант мора не само да зна да постави експлозив или мину већ мора да прође неопажен у позадину непријатеља, неопажен да постави мину, неопажен да се повуче, а ако буде требало и да остане на територији непријатеља неопажен толико колико буде требало. Тако се родио први диверзантски батаљон.“ Међутим први не значи једини. Старинов помиње низ колега Ваупшасова (М. К. Кочегарова, Н. А. Прокопјука, А. К. Спрогиса) као инструкторе других посебних партизанско-диверзантских јединица.⁶⁸³

Јединица у којој је Старинов радио као инструктор на крају је из диверзантског батаљона израсла у чувени XIV партизански корпус, који је имао у свом саставу три хиљаде бораца. До одласка Старинова из Шпаније крајем 1937. корпус је успео да изврши око двеста диверзија и заседа, услед којих је непријатељ имао губитке од око две хиљаде војника и подофицира. Укупни губици јединице за то доба су били само четрнаест бораца.

Старинов наравно није био једини совјетски инструктор који је учествовао у организацији партизанских одреда у Шпанији. У то доба када је Старинов био „саветник за диверзије“ у јединици Доминга Унгрије, „старији саветник за обавештајни рад“ је био од августа 1936. до октобра 1937. Х.-У. Мамсуров.⁶⁸⁴ У XIV партизанском корпусу као саветници су радили и Г. Сиројежкин, Л. П. Васиљевски, Н. Г. Коваленко, С. А. Ваупшасов и др.⁶⁸⁵ Осим школе у Валенсији у којој је предавао И. Г. Старинов, за потребе припреме партизанских кадрова организовали су и још једну „партизанску школу“ у Барселони.⁶⁸⁶ Начелник ове школе је био совјетски инструктор

⁶⁸³ Паршина Е. А., *Динамит для сеньориты: Докум. повесть о А. К. Спрогисе. Отр. из исп. дневника*, Москва, 1989; Боярский В. И., *Диверсанты Западного фронта. Артур Спрогис и другие. Страницы Памяти*, Москва, 2007; Паршина Е., *Леонид Паршин Разведка без мифов*, рукопись в печати.

⁶⁸⁴ Прасол А., „По ком звонил колокол“, *Красная звезда*, 1993, 15 септембра; Боярский В. И., *Диверсанты Западного фронта. Артур Спрогис и другие. Страницы Памяти*, Москва, 2007.

⁶⁸⁵ Ваупшасов С. А., *На тревожных перекрестках*, Москва, 1974, стр. 207–208.

⁶⁸⁶ Није дифинитивно утврђена тачна географска локација школа. Иван Хариш и Периша Костић дају географске локације две школе. Прва у којој је стекао почетна диверзантска знања И. Хариш налазила се у тврђави Фигерас. Након школовања у овој тврђави

Ж. А. Озољ, а инструктор за експлозивне и диверзантске радове А. Ф. Звјагин.⁶⁸⁷ После Старинова место саветника корпуса су заузимали и Н. К. Патрахалцев, а касније В. А. Тројан; 1944–45. сва тројица су се нашла на Балкану у улози саветника за диверзантски рад у Југославији и Грчкој.⁶⁸⁸ Последњих двадесетак својетских војних саветника за „посебне вештине партизанског рата“ – Х.-У. Мамсуров, Н. Патрахалцев, Н. И. Шчелоков и др. напустили су Шпанију пред сам крај рата, у подморници. У СССР-у је њихово искуство било кориштено и цењено, за разлику од бројних других руководећих представника СССР-а у Шпанији чији се животни пут завршио у затворима НКВД-а. Мамсуров је постао начелник диверзантског одсека „А“ РУ РККА, Патрахалцев – његов заменик, а Шчелоков – „старији сарадник“.⁶⁸⁹ Старинов је био постављен на место начелника централног научно-експерименталног полигона.⁶⁹⁰ Ваушасов је остао у Шпанији до самог пада републике и до задњег тренутка на шпанској земљи је одржавао везе са Д. Унгријом, командантом XIV корпуса.⁶⁹¹

Своје инструкторско искуство у Шпанији Старинов је ценио изузетно високо. На крају свог излагања у једном поглављу успомена, он је са поносом резимирао да је грађански рат у Шпанији био „место рођења модерног диверзантског рата“. И не само то, према Старинову, диверзантска

Хариш је и дошао у одред Старинова. Костић је поменуо другу школу – „Позерубино“ коју он касније назива школом у Албасети. Ваушасов наводи два друга места – школе у Барселони и Валенсији. Могуће да се овде ради о конспиративном приступу Ваушасова који је чак Доминга Унгрију сакрио под псеудонимом „друг У.“ јер је Унгрија погинула после Другог светског рата обављајући обавештајни задатак у Шпанији. Каталонска партизанска школа „код Барселоне“ је била школа у Фигерасу – градићу на североистоку Каталоније, који помоће И. Хариш. А школа „Позерубино“, коју је Костић назвао школом у Албасети (градићу бази Интернационалних бригада), била је школа у Валенсији. С друге стране, могуће је да су у овом другом случају школе мењале своју локацију. О. Горчаков је поменуо да су у Шпанији „деловале партизанске школе у Валенсији, у Хаену, у Вилануева-де-Кордовау, тајновита 'каса роха' – 'црвена кућа' у Пино-дел-Валеу, двадесет километара северозападно од Барселоне. Ова кућа се још звала и 'Чапаев.'“ Горчаков О. А., *Јан Берзин – командарм ГРУ*, Санкт-Петербург, 2003.

⁶⁸⁷ Ваушасов С. А., *На тревожных перекрестках*, Москва, 1974, стр. 168, 169.

⁶⁸⁸ Тројан В., „Четырнадцатый специальный“, *Мы – интернационалисты. Сборник*, Москва, 1986.

⁶⁸⁹ Шчелоков И., Козлов С., „Моя история: Диверсантом он стал в Испании“, *Братишка*, Январь, 2006.

⁶⁹⁰ *Илья Старинов. Солдат столетия. Сборник документов, материалов и воспоминаний*, Москва 2002, стр. 5.

⁶⁹¹ Ваушасов С. А., *На тревожных перекрестках: Записки чекиста*, Москва, Политиздат, 1988.

припрема коју су упијали борци из XIV партизанског корпуса помогла је многим од њих да изузетно пуно допринесу организацији комунистичких партизанских одреда у Француској, Италији и Југославији за време Другог светског рата. Ову борбу неки од њих су наставили и после Другог светског рата, па су се чак заједно са Фиделом Кастром на Плаја Хирон искрцала четворица ветерана XIV партизанског корпуса.

IV

СОВЈЕТСКА УЛОГА У СРПСКОМ ГРАЂАНСКОМ РАТУ И У ОСЛОБОЂЕЊУ ЈУГОСЛАВИЈЕ ОД ОКУПАТОРА

СОВЈЕТСКИ УТИЦАЈ НА ПОЧЕТАК БОРБЕ ПРОТИВ ОКУПАТОРА И ИЗБИЈАЊЕ ГРАЂАНСКОГ РАТА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Иако су се у СССР-у совјетски инструктори нашли у компликованој ситуацији у доба репресија 1937–1938, судбина бораца из Интернационалних бригада које су остале у Шпанији до краја грађанског рата није била много боља. Судбина југословенских „Шпанаца“, којима је властита држава забранила повратак у земљу, била је тужна и водила их је у логоре за интернирана лица у Француској.⁶⁹²

Повратак у Југославију ових кадрова Коминтерне је био веома необичан. Најдетаљније успомене о томе су оставили Влада Поповић⁶⁹³ и Иван Гошњак.⁶⁹⁴ Укратко, сам чин повратка је био доста једноставан. На пролеће и у лето 1941. југословенски борци су на легалан (декларисали су се као Хрвати који су се покајали) и нелегалан начин (бекство из логора за интерниране учеснике Шпанског грађанског рата у Француској) долазили у Трећи рајх. Тамо су се запошљавали у бројним фабрикама које су услед мобилизације радно способних мушкараца остале без радника. Тешким радом су зарађивали право на одсуство и са легалним папирима могли да путују до граница Југославије где су се укључивали у партизанску борбу.

⁶⁹² *Španija. 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, knj. 4, Beograd, 1971, str. 7–281.

⁶⁹³ Popović V., „Organizovanje povratka u zemlju naših drugova ‘Španaca’ iz Nemačke“, *Španija. 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, knj. 4, Beograd, 1971, str. 281–285.

⁶⁹⁴ Gošnjak I., „Od Vernea do oslobođene teritorije“, *Španija. 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, knj. 4, Beograd, 1971, str. 285–316.

Очигледна је умешаност Коминтерне, преко КП Француске, у први део подухвата – обавештавање југословенских „Шпанаца“ о потреби да се пријаве за Немачку и сакривање и пребацивање у Немачку оних који нису могли да буду ослобођени. КП Француске је била довољно јака да би могла да изведе овај задатак, који је био релативно лак.

Много тежи је био други део операције – проналазак раштрканих по целој Немачкој југословенских „Шпанаца“, организација мреже пунктова за помагање и њихово обавештавање о погодним приликама за одлазак у земљу, пружање информација о томе како да се повежу са комунистичким илегалцима у усташкој Хрватској или интегрисаним у Трећи рајх деловима Словеније. Мрежа КП Немачке била је потпуно уништена услед активног рада Гестапоа, симпатија широких маса Немаца према демагошкој нацистичкој пропаганди и Стаљиновог покушаја да обезбеди мирне односе за Немачком због којих је преко Коминтерне долазило до смањења интензитета илегалног рада КП Немачке у отаџбини.⁶⁹⁵

Према званичној верзији коју су навели у својим мемоарима истакнути југословенски комунисти, у јуну 1941. из Немачке је успео да побегне Цветко Већеслав звани Флорес. Флорес је успоставио везу са Поповићем, од кога је добио Титову наредбу да се врати у Немачку, да пронађе југословенске „Шпанце“, да их све обавести о неопходности повратка у земљу и да им то и омогући. КПЈ је са своје стране припремила пункт за организацију преласка и низ пунктова у Загребу за прихватање и смештај.⁶⁹⁶ У својим успоменама В. Поповић је тврдио да је Флорес успео да „за кратко време успостави пунктове у Десау, Еспенхајму, Битерфелду, Лајпцигу и Грацу.... Дошао је у контакт са нашим друговима који су радили у окрузима Лајпцига и Берлина... Успео је да несметано у групама повремено допрати око 60 другова“ до границе.⁶⁹⁷ Неки другови су успели и сами да се докопају Југославије. И све то, као што је истицао Поповић, „без ичије помоћи“.⁶⁹⁸ Тако „Флорес и

⁶⁹⁵ Reinhard Müller, *Menschenfalle Moskau. Exil und stalinistische Verfolgung*, Hamburg, 2001; Jörn Schütrumpf, Ernst Thälmann, *An Stalin. Briefe aus dem Zuchthaus 1939 bis 1941*, Berlin, 1996; Eric D. Weitz, *Creating German communism, 1890–1990. From popular protests to socialist state*, Princeton – New York, 1997; David E. Barclay, *Between reform and revolution. German socialism and communism from 1840 to 1990*, New York, 1998; Allan Merson, *Kommunistischer Widerstand in Nazideutschland*, Bonn, 1999; Hermann Weber, Andreas Herbst, *Deutsche Kommunisten: biographisches Handbuch 1918 bis 1945*, Berlin, 2004.

⁶⁹⁶ Popović V., „Organizovanje povratka u zemlju naših drugova ‘Španaca’ iz Nemačke“, *Španija. 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, knj. 4, Beograd, 1971, str. 281–282.

⁶⁹⁷ Исто, стр. 282.

⁶⁹⁸ Исто.

остали (...) другови су се могли уверити у недостатке полицијског апарата фашистичке Немачке.⁶⁹⁹ Иван Гошњак, који је стигао у Југославију сличним каналима, такође је осећао необичност ове приче и у својим мемоарима је констатовао да је уопште „тешко рећи“ како је ова авантура успела.⁷⁰⁰ Не само пребацивање већ и сакривен од Гестапоа пролазак „Шпанаца“ у маси Југословена на раду у Немачкој личио би на чудо да су га извели само Флорес и пар његових колега из КПЈ.⁷⁰¹

Архиви совјетских организација које су по свему судећи биле активно укључене у остваривање овог „чуда“ су за сада затворени. Ипак, очигледно је да је неко морао да помогне југословенским комунистима са богатим партизанским искуством да стигну у свој завичај, где је ускоро требало да букне рат.⁷⁰² Индиректна потврда овога може се пронаћи у персоналним досијеима Комнинтерне, посебно у досијеима појединих југословенских комуниста.⁷⁰³ Иначе, сваки досије садржи велики упитник, који се попуњавао на самом почетку након отварања досијеа, садржао карактеристике и препоруке ако се радило о одговорном задатку, биографију и извештај о урађеним задацима. Нови упитници и карактеристике су се појављивали само у случају ако је био планиран неки нови задатак. На самом упитнику је морало да буде кратко назначено за коју потребу се прави – на пример „унапређење“, „школовање“, „наставнички рад“ итд. Међутим, у досијеима бројних чланова КПЈ - учесника Шпанског грађанског рата, у току друге половине 1940. и пролећа 1941. појавили су се мали сивкасти упитници истог образаца који је махом коришћен за њихово ангажовање на Иберијском полуострву. Ови упитници се налазе и у досијеима Владе Поповића, Ивана Хариша, Ивана Гошњака и многих других будућих команданата НОП-а, па и у досијеу самог Флореса. Ови анкетни листови у досијеима југословенских „Шпанаца“ имају још један занимљив детаљ – уместо намене прављења на њима је назначено да су направљени на захтев неке „спољне (односно неке

⁶⁹⁹ Исто, стр. 283.

⁷⁰⁰ Gošnjak I., „Od Vernea do oslobođene teritorije“, *Španija. 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, knj. 4, Beograd, 1971, str. 294.

⁷⁰¹ На пример 1939. у Немачкој је на раду било око 20.000, а почетком 1943. – 186.533 радника! Ristović M., *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa: 1940/41 – 1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991, str. 249–251.

⁷⁰² У СССР-у су сматрали Југославију и Балкан уопште погодним тлом за распаљивање партизанског рата у позадини непријатеља. Проучавало се и већ постојеће искуство у овој области. Трагови ових идеја су остали и у војним студијама објављеним још пре избијања Другог светског рата. *Практика малой войны в оккупированной Сербии*, Москва, 1936.

⁷⁰³ РГАСПИ, ф. 495 Исполком Коминтерна, оп. № 277 „Личные дела (Югославия)“.

друге – А. Т.) организације“. У СССР-у 1940–1941. није било претерано много таквих организација које су могле да захтевају од Коминтерне да им достави личне податке чланова страних комунистичких партија спремних за партизанску акцију. Постоји велика вероватноћа да је овај захтев био директно повезан са пребацивањем „Шпанаца“ у Југославију уочи избијања партизанског устанка, који КПЈ није могла да изведе „без ичије помоћи“.

Око двеста педесет шпанских бораца је учествовало у догађајима од 1941. до 1945. у Југославији и фактички су били један од најбитнијих стубова у стварању партизанског покрета. Од око двеста педесет шпанских бораца који су учествовали у НОБ-у сваки четврти је био проглашен за народног хероја. За време рата скоро у свим покрајинским штабовима, на бројним командним положајима армија, корпуса и дивизија били су заступљени шпански борци.⁷⁰⁴ Треба још једном нагласити да сваки „Шпанац“ није обавезно имао посебну обуку, али код великог броја то је највероватније био случај.

Искуство стечено у Шпанији је пружало велико самопоуздање, које је прелазило понекад и у умишљеност. Са стране је то изгледало као „затворени клуб“ Шпанаца, што није могло да не изазове завист оних који нису имали то искуство: „с временом од бивших бораца Интербригада се формирала каста са којом обичан смртник није могао да се такмичи. Након узурпације командних положаја 'Шпанци' нису допуштали да им ни близу приђу другови, који су се истакли за време Народноослободилачког рата. Међутим, међу њима је било више руководилаца који нису имали дар да то заиста и буду. Ипак, они не само да су се гурали у борби за руководећа места, у чему им је помагала виша команда, већ су и тежили да затру сваког ко није припадао 'елити'. – Ми смо Шпанци! – и започињу своје хвалисање; могло је да се помисли да је сваки од њих запленио живог 'каудиљоа'! Више 'камрадоса' (тако су се они ословљавали) су били бивши студенти прве, највише друге године, обично правног факултета, са свим манама типичним за несвршене студенте. У индексима је писало да су једва положили римско право. Добро познајући многе од њих дајем главу да су запалили за Шпанију не толико због идеје и политике, већ да што се каже 'виде свет', бежећи од наредних испита. Морало је да се чује, са каквим презиром су они причали о комунистима који су свшрили универзитете, и на тај начин по њиховом мишљењу су издали велики револуционарни покрет! 'Професионални револуционар' – скромно су се представљали они. Камрадоси су имали компликоване надимке страног

⁷⁰⁴ *Vojna enciklopedija*, t. 1–10, 2. izd., Beograd, 1970–1978; *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji: 1941–1945*, knj. 1–2, Beograd–Ljubljana, 1980; *Narodni heroji Jugoslavije*, 2 knj., Beograd–Titograd, 1982.

порекла. Између себе су причали на мешаном жаргону западноевропских језика, певали су неразумљиве песме, уопште су покушавали да глуме људе двојне националности – полујугословене, полушпанце. Било је тешко и непријатно имати их за подређене. Стална сапутница зависти – интрига је долазила до изражаја. 'Шпанци' са врха партизанског Олимпа, су им долазили у помоћ, да одрбане своја преторијанска права... (Али било је – А. Т.) и тих бораца интернационалних бригада који нису спекулисали са својим учешћем у антифашистичком рату у Шпанији и најмање су бринули о својој каријери и наградама...⁷⁰⁵

Ови шпански борци су чак и крстили ратне одреде НОП-а. Према сећањима М. Ђиласа на почетку су у употреби били други називи (герилац и др.). „Термини 'герилац', 'герилски одред' и сл. у Црној Гори су уведени... већ у току припреме устанка у односу на оружане групе... Термин 'партизан' (...) је био добро познат из књига о Наполеоновој најезди на Русију 1812. године и о грађанском рату у Русији 1918–1922. године. Тај термин је био познат и (...) јер је Радио-Москва већ разглашавао о партизанским акцијама у немачкој позадини и позивао угњетане народе на стварање партизанских одреда. Али у нашем језику реч партизан нема значење које у руском и једва постоји као усвојеница, са значењем – 'присталица', 'странчар'. Ја сам био противу преношења русизма и више ми се свиђао интернационални назив 'герилац', мада ни он није био одомаћен – наши домаћи називи су или били неподобни, или су их већ били – као напр. 'четник', 'усташа' – усвојиле друге, нама супротне организације. Свакако су на мене у томе утицали и добровољци из шпанског грађанског рата – конкретно: Пеко Дапчевић. Занимљиво је да су – независно од нас у Црној Гори – тако поступили и другови у Хрватској и Западној Босни, вероватно такође под утицајем добровољаца из шпанског грађанског рата...“ Шпанци су увели и посебан партизански поздрав песницом.⁷⁰⁶

Веома је компликовано детаљно проценити улогу коју је партизанска обука у СССР-у и Шпанији имала у процесу стасавања кадрова југословенског партизанског покрета. Свакако је да су много већи значај имали локални услови и пре свега војничка надареност и сналажљивост југословенских комуниста. Томе да су партизани постали бројнији а потом и надмоћнији током грађанског рата (1941–1945) сигурно су много допринели и сами окупатори, односно њихови хрватски помагачи чија се бруталност и поступци могу по свим елементима оквалификовати као

⁷⁰⁵ Попивода, П. С., *Партизаны*, Москва, 2003, стр. 141.

⁷⁰⁶ Dilas M., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 84–85, 104.

геноцид. Познато је да су основну масу обичних бораца-партизана до 1943. чинили „пречански“ Срби, изложени страховитом притиску усташког режима.⁷⁰⁷ У том смислу индикативно изгледа један од првих извештаја који је Тито написао почетком јуна, а који је стигао у Москву већ 28. јуна 1941. Иако није одустао од традиционалног за Коминтерну мотива „великосрпске буржуазије“, Тито није превидео ни непријатељску улогу Хрвата у рушењу Југославије: „пета колона је имала своје представнике у најостељивијим местима. У одсецима за снабдевање армије су седели белогардејци и Хрвати, који су радили тако да се снабдевање за време борби потпуно прекидало“; „морални дух војника, а посебно Срба је био јако висок“.⁷⁰⁸ Вероватно по први пут у интерним извештајима Коминтерне о приликама у Југославији појавиле су се позитивне речи о Србима, а не Хрватима.⁷⁰⁹ Неиздрживи притисак окупатора морао је водити у побуну с обзиром на традиције српских хајдука и устаника и сталну спремност српског народа да се бори за слободу и против учињене неправде.

Вешта политика КПЈ која је успела да придобије југословенске народе завађене у братоубилачком рату око идеје о обнављању јединствене и федеративне Југославије, а и око комунистичке идеологије, сигурно је била заслуга како самог Јосипа Броза Тита тако и његових сарадника, чији су таленти и вештине такође били очито натпросечног нивоа.

Ипак, улога совјетских инструктора за партизанске, војне, диверзантске припреме који су обучавали одабране кадрове КПЈ у предратном раздобљу у СССР-у и Шпанији није била занемарљива. Иако није сваки члан КПЈ који је посетио СССР од 1929. до 1936. прошао војну обуку, или пак допунске курсеве и течајеве, број оних људи који су ипак стекли одређена војна знања није могао да буде мали. Осим тога, методологија партизанског рата је била широко заступљена у образовању југословенских питомаца совјетских наставних установа под руководством Коминтерне, РУ РККА и НКВД-а. Није занемарљива била ни сама чињеница да је СССР тридесетих година био фактички лидер у свету у форсирању најразличитијих субверзивних и

⁷⁰⁷ Tomasevich J., *The Chetniks: war and revolution in Yugoslavia, 1941–1945*, Stanford, 1975, p. 106. Индикативно је и то да је у свом говору на Другом засједању АВНОЈ-а хрватски комуниста Владимир Бакарић између осталог рекао: „На првом засједању ми смо били више представници српског отпора у Хрватској него представници НОП Хрватске.“ Nešović S., *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata: 1941–1945*, Beograd, 1983, str. 281.

⁷⁰⁸ РГАСПИ, ф. 495, оп. 11, д. 371, стр. 44.

⁷⁰⁹ Значај Срба као главних непријатеља Немаца у Југославији није био занемарен ни у Москви. Већ 22. јуна 1941. у свом говору поводом напада Немачке на СССР В. Молотов је међу жртвама нацистичке експанзије од свих југословенских народа поменуо само Србе. *Правда*, 23 јуна, 1941.

диверзантских технологија: од падобранских дивизија до масовне припреме снајпериста, од разраде метода партизанског рата до стварања посебних партизанских школа.⁷¹⁰ Захваљујући томе у СССР-у је било створено тло за развој и осмишљавање идеје о партизанском рату код странаца који су имали прилику да учествују у унутрашњем раду његових војних, безбедносних и коминтерновских структура.

Осим директне улоге коју је у југословенском партизанском покрету имао кадар индоктриниран и обучен у иностранству, можда је чак и већи значај имао тај посредни утицај који је вишеструко повећавао важност знања стечених пре почетка рата у СССР-у или Шпанији.

Проучавање овог феномена додатно компликује ситуација која је настала у Југославији након 1948. Оштар разлаз са СССР-ом учинио је да успомене на дане које су вође југословенских партизана провеле у окриљу совјетских специјалних служби буду у почетку чак опасне по живот, а касније само сасвим непопуларне. У тренду је било потпуно прећуткавање или ако то баш није могло да се потпуно оствари, онда бар нека врста презривог занемаривања те обуке коју су до 1941. стекли неки од будућих народних хероја и прослављених војсковођа. Метода „циљаног прећуткивања“ се нажалост сачувала и у наше доба.⁷¹¹

⁷¹⁰ Немачка обавештајна служба у то доба се бавила преживљавањем, америчка још није била ни формирана, а енглеска и француска су се ушупкале у ловорике победника у Првом светском рату и нису развијале „субверзивне технологије“. Видети детаљније о предратном нивоу знања о „субверзивним и герилским технологијама“ у биографији највећег стручњака за герилу у енглеској војсци за време Другог светског рата: Wilkinson P., Astley J. B., *Gubbins and SOE*, London, 1993.

⁷¹¹ Овај приступ модификовања и „брисања“ непожељне историске стварности иначе је био јако популаран у совјетској историографској традицији. Брисали су чак и непожељне људе са познатих фотографија (King D., *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, New York, 1997). Нажалост, сличан приступ могао је да се види и на изложби „У част шпанских бораца“, која је била отворена у Музеју историје Југославије, 14. 9. – 8. 10. 2006, поводом седамдесет година од почетка Шпанског грађанског рата. Иако је изложба била посебно посвећена сећању на југословенске добровољце у Шпанији, фрапантно је да ниједном на фотографијама или у пратећем тексту изложбе није био поменут СССР. Истовремено неколико фотографија изричито говори о енглеској и француској помоћи шпанској републици и немачкој и италијанској помоћи коју је добијао генерал Франко. Једини помен о нечем донекле везаном за СССР је био помен Троцког на фотографији која је приказивала манифестације његових симпатизера у Шпанији. Без обзира на то да ли је била негативна или позитивна његова улога, организатори изложбе – српско Удружење шпанских бораца 1936–1939. и пријатеља, Национални архив Каталоније, Архива рата и изгнанства и Фондација П. Иглесијас – једноставно су избрисали СССР. Пробирљивост у погледу „пожељног“ и

Ипак неки од њих нису хтели или морали да мењају своје успомене и могли су да превазиђу класичну шему која се сводила на то да „на основу анализе карактера Другог свјетског рата, прилика у Југославији након окупације, искустава ослободилачких ратова и револуција и стваралачке примјене марксистичке науке о наоружаном народу на конкретне услове у којима су се нашли народи и народности Југославије, Тито је створио цјеловит и оригиналан концепт партизанског рата. То је био полазни и најефикаснији облик оружаног устанка, његовог развоја по узлазној линији у више облика вођења оружане борбе (комбиновани и фронтални) и прерастања у општенародни ослободилачки рат народа и народности Југославије и потпуно преузимање стратегијске иницијативе... Тито је током читавог народноослободилачког рата на свакој његовој етапи проналазио оригинална рјешења у домету ратне вјештине. Партизанску тактику обогатио је новим елементима, који су били изражени у одређеним облицима војне организације и усаглашавању начина партизанског ратовања (диверзантска дејства, засједе, препади, убацавање) са оперативно-стратегијским задацима јединица НОВЈ.“⁷¹² Ове погледе су делили и партијски историчари.⁷¹³ Чак и проучавајући очито ускостручна војна упутства која је Тито писао за потребе герилског ратовања у рану јесен 1941, ови истраживачи нису износили јавне сумње да се иза тога крило нешто више од самообразовања и читања Фрунзеа и Клаузевица.⁷¹⁴

Као пример можемо да наведемо Ивана Хариша, кога Старинов помиње као омиљеног ученика у посебној диверзантској јединици којој је Старинов био инструктор за време грађанског рата у Шпанији. Иван Хариш је већ 15. августа 1941. отворио, према наређењу ЦК КПХ, диверзантске курсеве на планини Вишевици – то су били први партизански диверзантски курсеви за време рата. Касније се Хариш истакао и као организатор и инструктор диверзантских група и постао је руководилац Диверзантске секције ГШ Хрватске и командант Групе диверзантских одреда Хрватске, учествовао

„непожељног“ антифашизма се назире и у приступу European Resistance Archive, који даје своју мапу покрета отпора у Европи. <http://www.resistance-archive.org/en/resistance>.

⁷¹² Bošnjak Lj., *Diverzantska dejstva u Narodno-oslobodilačkom ratu 1941–1945*, Beograd, 1983, str. 26.

⁷¹³ Morača P., „Tito – Strateg partizanskog rata“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, br. 9, 1974, str. 3–43.

⁷¹⁴ На пример „Упутство о начину одбране ослобођене територије“ и „Упутство о начину освајања насељеног места“ написана су у октобру 1941. и нису могла да настану ван контекста специјалних партизанских инструкција и упустава која у предратном СССР-у нису могла да буду на располагању једном страном комунисти који се бави самообразовањем. Tito J. B., *Vojna djela*, t. I: 1941–1945, Beograd, 1961, str. 30–36.

је у уништењу двадесет и седам мостова и сто педесет возова.⁷¹⁵ Хариш је отворено поменуо совјетске инструкторе у својој биографији и није негирао њихов утицај на почетак своје партизанске каријере.⁷¹⁶ Ова отвореност је била допустива за младог војног пензионера, али није била (или опортунa) за већину његових другова који су успешно градили своју политичку каријеру у Југославији, где су после 1948. присне везе са СССР-ом биле погубне за напредовање у „каријери“...

Коминтерна је после доласка на власт Г. Димитрова, Стаљинове продужене руке, (1935) и поготово после периода великих репресија 1937–38. почела да губи своју независност према органима СССР-а и због тога је све више губила колегијалан, али ипак независан начин комуникације са „суседима“ (интерни назив за НКВД и РУ РККА). С друге стране, чврста дисциплина (да не кажемо гвоздени притисак) код руководећих кадрова илегалних комунистичких партија земаља чланица се све више повећавала. У у архиви Коминтерне су сачувани директивни дописи према којима се развијала и управљала КПЈ уочи Другог светског рата. Илустративни су интерни извештаји Ј. Б. Тита „Секретаријату Москвина“ – органу ИК Ки који се бавио координацијом рада специјалних служби СССР-а и Коминтерне. „У октобру 1936. био сам од стране Ки послат на рад у земљу још док није било назначено ново руководство. Мени су дали задатак да у почетку отпутујем у Беч, а после и у земљу, где сам морао да руководим радом партије и уз то да сносим главну одговорност новог руководства“,⁷¹⁷ стоји у извештају од 15. септембра 1938. Овај однос „матичне фирме“ према „филијали“ присутан је и у интерним документима Коминтерне када се радило о КПЈ. У децембру 1938. ИК Ки „одобрава предложено другом Валтером руководство“, одобрава након разматрања предложени буџет КПЈ, проверава у кадровском одсеку „другове према списку који је предложио друг Валтер“, одређује финансијску помоћ за СКОЈ, позива одређене лидере КПЈ у Москву „на рехабилитацију“.⁷¹⁸

Немачка окупација Југославије у пролеће 1941. смањила је совјетско званично присуство у Југославији, али није променила много у односу између ИК Ки и КПЈ. Дobar пример успешног вршења контролних функција над партијом у окупираној земљи представљају односи између КП Француске и Коминтерне. Ставови КПФ и реакција на њих ИК Ки дају

⁷¹⁵ Hariš I., *Diverzant*, Zagreb, 2007.

⁷¹⁶ Hariš I., *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1977, str. 7–8.

⁷¹⁷ РГАСПИ, ф. 495, оп. 277, д. 21, стр. 249.

⁷¹⁸ РГАСПИ, ф. 495, оп. 277, д. 21, стр. 228.

прилику да се сагледа модел понашања комунистичке партије под немачком окупацијом 1939–1940. према упутствима Коминтерне, односно вољи Стаљина испољеној преко ИК КИ Мануилског и Димитрова. Директиве Коминтерне у јесен и зиму 1939. су подстицале борбу против рата: отпор плановима „енглеско-француских империјалиста“ и њиховим покушајима да се „Скандинавија увуче у рат и да се запали светски рат“,⁷¹⁹ „никакве подршке ни у људским снагама ни у материјалима империјалистичком рату. Основни циљ... – 'зауставити рат!'“⁷²⁰ У исто време немачки комунисти су добијали задатак да раде на „јачању пријатељства између СССР-а и немачког народа“ и на отпору круговима буржуазије, католичких и социјал-демократских странака оријентисаних на „слугарење енглеско-француском блоку, што их гура против немачког народа и Совјетског Савеза“. ИК КИ је сматрао у марту 1940. да комунистичке партије морају да „систематски раскринкавају легенду о антифашистичком карактеру рата од стране Енглеске и Француске које користећи буржоазију и социјал-демократске странке у скандинавским земљама обмањују народне масе, да би сакрили империјалистички карактер рата и своју подршку енглеско-француском ратном лагеру“. Идеја борбе против британског империјализма у Европи и на Далеком истоку се уклапала са исто толико жучном пропагандом борбе против империјализма Јапана.⁷²¹

Ова осуда британских амбиција ипак није водила позивима на подршку немачком окупатору. После окупације западне Европе коју је извео Вермахт, Коминтерна је унела корекцију у своје ставове и у лето 1940. је пропагирала „Борбу против пљачке земље од стране окупатора, против пребацивања окупације на масе, за захтеве масе у социјалној и економској сфери, борбу против реакције и неправности народа, за успостављење политичке независности земље. Никаквог заједничког рада са холандским елементима које сарађују са окупатором, и у исто време одлучно одвајање од холандске владе и династије. Самостална политика партије у свим сферама.“⁷²² У условима окупације својих земаља од званичног савезника СССР-а, западноевропске комунистичке партије су се нашле у изузетно компликованој ситуацији. Препоруке Коминтерне у вези са тим биле су јасне. „Потпуно користити све легалне могућности али ипак уз паралелни илегални рад... У легалним наступама избегавати све то што би могло да

⁷¹⁹ *Коминтерн и Друга светска ратна војна. Сборник докумената. Част I, До 22 јуна 1941, Москва, 1994, стр. 18.*

⁷²⁰ *Исто, стр. 19.*

⁷²¹ *Исто, стр. 21.*

⁷²² *Исто, стр. 27.*

се протумачи као солидарност са окупатором⁷²³. Значај ове инструкције је јасан ако узмемо у обзир то да су комунисти Холандије и Белгије званично штампали своје новине. Холандски комунисти су чак објавили у јунском броју свог часописа уреднички чланак који је садржао позив становништву „да се придржава коректних односа према немачким трупима“⁷²⁴. Француски комунисти су се обратили немачким окупационим снагама са молбом да им се им омогући легално штампање листа *L'Humanité*, али су ту молбу одбиле немачке власти. Када је за тај контакт комуниста и Немаца сазнала француска полиција, чланови ове делегације су били ухапшени, али су ускоро на интервенцију немачких окупационих снага пуштени на слободу.⁷²⁵

Иако ову „линија понашања“ КПФ није осудио ИК КИ, ипак је доминација нацистичке Немачке у Европи скривала у себи претњу за безбедност СССР-а, због чега је Коминтерна већ од јула 1940. позивала своје партије чланице у окупираним земљама да „стриктно илегалним методама, избегавајући отворену пропаганду и без увлачења партије, оријентишу широке масе на пасивни отпор у свим формама. Клонећи се свих превремених мера које би ишле на руку окупатору, мора да се подржава отворено испољавање народног незадовољства уз њихову пажљиву припрему“⁷²⁶. На тај начин од друге половине лета и поготово од јесени 1940. Коминтерна је пропагирала скривени отпор немачком окупатору код комунистичких партија западне Европе, којима је у исто време била препоручена и чврста дистанца како од марионетског режима окупираних земаља тако и од снага повезаних са владама у изгнанству. Занимљиво је да је ова преоријентација хронолошки уследила одмах након 21. јуна 1940. кад је био започет рад на плану „Барбароса“. Симптоматичан је разговор између Молотова и Димитрова крајем 1940: „Ми заузимамо курс ка дезинтеграцији немачких окупационих трупа у различитим земљама, и овај рад, без буке о томе, ми желимо да појачамо. Нећемо ли тиме да сметамо совјетској политици?“ На ово питање Димитрова Молотов је одговорио: „Ово сигурно ово мора да се ради. Ми не би били комунисти да нисмо заузели такав курс. Само радити ово треба без буке.“⁷²⁷ У оквиру овог политичког курса ка скривеној припреми за конфронтацију са Немачком, изгледа апсолутно доследно оријентација КПЈ на тајну припрему за будуће борбе од V земаљске

⁷²³ Исто, стр. 33–34.

⁷²⁴ Исто, стр. 27.

⁷²⁵ Исто, стр. 33–34.

⁷²⁶ Исто, стр. 35–40.

⁷²⁷ СССР–Германия 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях, т. 2, Вильнюс, 1989, стр. 108, 118–120, 125–126.

конференције КПЈ одржане у Загребу, у оквиру које је дошло до прихватања низа мера повезаних са стварањем Војне комисије КПЈ.

Комунистичким партијама у тада још неутралној Бугарској и Југославији у исто време се препоручивала „општенародна“ политика јачања савеза свих антиратних снага, што се види из препорука „бугарским друговима“ да се клоне ускопартијских, антибуржоаских, антикраљевских и антигерманских израза у својој пропагандној кампањи за савез између Бугарске и СССР-а.⁷²⁸ Сличне препоруке Димитров је упутио и Титу почетком 1941. препоручујући му: „заузети одлучну позицију против капитулације пред Немачком, подржавати покет за свенародни отпор против политике војне интервенције, тражити пријатељство са Совјетским Савезом“.⁷²⁹ Исте препоруке Димитров је, након консултације са Молотовом, поновио и након пуча 27. марта 1941: „избегавати оружане сударе маса са властима... не наседати на непријатељске провокације. Не стављати под ударац и не бацати у ватру прерано авангарду народа. Моменат за одлучујуће борбе са класним непријатељем још није дошао. Проводити неуморна разјашњења и свестрано припремати себе и масе – то је основни задатак партије“.⁷³⁰ Прогласи ЦК КПЈ „Против капитулације – за пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом“ од 15. марта 1941. и проглас ЦК КПЈ од 30. марта 1941. представљају дословно остварење препорука ИК КИ везаних за пропаганду и јавни наступ.⁷³¹ Унутрашња линија препорука Коминтерне о скривеном раду „на припреми себе и маса“ такође је наишла на потпуну подршку КПЈ. У радиограму Ј. Б. Тита ИК КИ-ју од 13. маја 1941. дословице је речено: „Организујемо борбене одреде, васпитавамо своје ратне кадрове, спремамо оружани устанак у случају напада на СССР“.⁷³²

У једном од претходних поглавља поменута је савремена критика историографског мита о томе да је Немачка напала на „неспремни“ СССР, да је Стаљин ометао и чак забрањивао припрему за рат, да је напад Немачке 22. јуна био толико шокантан по Стаљина да је он наводно неколико дана није обављао своје пословне обавезе итд. Ова идеја је постала изузетно популарна јер је одговарала интересима најразличитијих наредбодаваца и наручилаца историографских истраживања. У СССР-у у доба Хрушчова

⁷²⁸ *Коминтерн и Друга светска ратна војна. Сборник докумената. Част I, До 22 јуна 1941*, Москва, 1994, стр. 41.

⁷²⁹ *Исто*, стр. 43.

⁷³⁰ *Исто*, стр. 519.

⁷³¹ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996, стр. 16–18, 23–24.

⁷³² *Исто*, стр. 16–18, 58.

идеја о потпуној неспремности СССР-а 1941. се користила за деконструкцију „мита о великом и мудрој Стаљину“, код совјетских војних историчара и мемоариста она је вршила функцију оправдавања за бројне губитке и неуспехе од лета до јесени 1941. Совјетским идеолозима и генералима било је тешко да признају очигледно – да је 1941. немачка армија очеличена у претходим борбама, опијена идеологијом националне супериорности и оснажена напредном и више пута опробаном доктрином „блицкрига“, била организационо јача а немачки генерали вештији од совјетских. Осим тога, совјетски историчари нису желели да разрађују тему припрема СССР-а за рат пре 1941. јер нису хтели да дају додатне доказе ревизионистичком крилу западноевропске историографије, које је било проширено у Западној Немачкој и тежило је да докаже оправданост Гебелсових изјава о томе да је напад Немачке на СССР био усредсређен на спречавање агресивних намера СССР-а.⁷³³

Поред тога, и у југословенској и у западноевропској историографији мит о „неспремности СССР-а“ је био популаран јер се уклапао у конструкцију о „злом и глупом Стаљину“ и „паметном Черчилу“ (па чак и Титу) који је предвидео и „унапред давао савет“ који није био уважен због манијакалне сумњичавости бркатог Грузијца. Међутим, савремена истраживања у војним и државним архивима бившег СССР-а побијају ову идеолошку конструкцију. Уз све грешке и непрорачунате потезе који су резултирали вртоглавим немачким успесима и бројним совјетским губицима на почетку рата, постаје очигледно да се СССР ипак грозничаво спремао да се одбрани од неизбежног немачког напада.

У јануару и фебруару 1941. начелник РУ РККА Ф. И. Голиков је спровео командно-штабне вежбе виших официра војних округа и армија, по завшетку којих је начелник обавештаје службе пограничних рејона пуковник Виноградов активирао „План Генералног штаба за организацију обавештајне делатности округа и армија“, који је укључивао, између осталог, и стварање партизанских база и резерви у подручјима која је могао да

⁷³³ Херстер Ф. У., „Спор историков' в ФРГ“, *Новая и новейшая история*, № 3, 1988; Черкасов Н. С., „ФРГ: 'Спор историков' продолжается?“, *Новая и новейшая история*, № 1, 1990; Борозняк А. И., „22 июня 1941 года: взгляд с 'той' стороны“, *Отечественная история*, № 1, 1994; Юбершер Г., „22 июня 1941 г. в современной историографии ФРГ. К вопросу о 'превентивной войне'“, *Новая и новейшая история*, № 6, 1999. После 1991. ова расправа се пребацила и у руску историографију (с једне стране безбројна издања Виктора Резуна тзв. „Суворова“ http://suvorov.com/books_и њихова критика: Исаев А. В., *Антисуворов*, Москва, 2004).

окупира непријатељ.⁷³⁴ У очекивању немачког напада и НКВД је започео активне припреме: војне безбедносне структуре су од 27. јануара 1941. почеле да користе „Упутство за рад органа НКВД у мобилизацији“.⁷³⁵

Већ почетком маја 1941. СССР је имао разрађен општи план отпора непријатељу, чија разрада је започета још 1940. Према овом плану су се одвијале убрзане припреме за отпор Немачкој и њеним сателитима, чији напад на СССР је био сматран неизбежним.⁷³⁶ У мају и почетком јуна 1941. била је спроведена делимична мобилизација трупа под условним објашњењем о „ванредном окупљању резервиста“ и на тај начин је више од 800 хиљада људи искориштено за попуњавање дивизија на западним границама; од средине маја из унутрашњих војних округа према рекама Дњепар и Западна Двина су почела премештања четири армије (16.А, 19.А, 21.А и 22.А) и једног пешадијског корпуса. У јуну, под маском редовног логоровања резервиста, било је активирано више од половине свих дивизија западних (граничних) војних округа, које су пре тога чиниле резервне јединице. Четрнаестог јуна штабови западних граничних округа су добили наређења да отворе фронтоске управе на теренским командним пунктовима. У исто време били су укинута одмори за војнике и официре у западним окрузима. Најзад, наређење о потпуној борбеној готовости је стигло у совјетске јединице у ноћи између 21. и 22. јуна, неколико сати уочи немачког напада.⁷³⁷

У овом контексту посебно се истиче став ИК КИ (односно совјетског руководства) у оцени „карактера“ Априлског рата 1941. према Лењиновој класификацији о „праведним“ и „империјалистичким“ ратовима. За разлику од претходног енглеско-немачког и француско-немачког обрачуна који је сачувао дефиницију „империјалистичког“, рат Југославије и Грчке против Немачке и њихових сателита је био дефинисан као „праведни рат“ у

⁷³⁴ Спириденков В., *Лесные солдаты. Партизанская война на северо-западе СССР*, Москва, 2007, стр. 15.

⁷³⁵ СМЕРШ: *Исторические очерки и архивные документы*, Москва, 2003, стр. 70.

⁷³⁶ Зюин Е. И., „Соображения об основах стратегического развертывания Вооруженных сил Советского Союза на Западе и на Востоке на 1940 – 1941гг.“, *Военно-исторический журнал*, № 1, 1992. – № 12, 1991. Потпуно документа су објављена у зборнику: *1941 год: в 2 кн.*, Москва, 1998, кн.1, стр. 181–193, 236–253. Сам план се налази у архиви Министарства одбране Русије. ЦАМО РФ, ф. 16, оп. 2951, д. 237.

⁷³⁷ Бобылёв П. Н., „Точку в дискуссии ставить рано. К вопросу о планировании в генеральном штабе РККА возможной войны с Германией в 1940–1941 годах“, *Отечественная история*, № 1, 2000; Никифоров Ю. А., „Советское военно-стратегическое планирование накануне Великой Отечественной войны в современной историографии“, *Мир истории*, № 2–3, № 4, 2001; Исаев А. В., *От Дубно до Ростова*, Москва, 2004.

објашњењу које је дао Стаљин Димитрову.⁷³⁸ Ова на први поглед догматска и небитна промена у дефиницији је означила битан преокрет – интерни прекид са лојалним односом према Немачкој и припрему Коминтерне за покретање комунистичких партија окупираних европских земаља у борбу не само против формираних колаборационистичких режима већ и против немачких трупа. Ова нагла промена која је уследила након Априлског рата одражава се и у препоруци КП Француске од 26. априла 1941: „Главни и актуелни задатак је у борби за национално ослобођење. Борба за мир је потчињена борби за националну независност. Мир без националног ослобођења означава ропство француског народа... Главни услови неопходни за успех ове борбе су следећи: 1. Национално јединство са изузетком издајника и капитуланата. Стварање широког националног фронта за борбу за независност... Партија је спремна да подржи сваку француску владу, сваку организацију и напоре свих људи у земљи који су уперени на вођење истините борбе против освајача и штеточина... Полазећи од овог партија не заузима непријатељски став према сарадницима Де Гола мада и уз адекватну критику његових реакционарних колонијалистичких ставова...”⁷³⁹

Запета пушка је опалила већ 22. јуна 1941. када је комунистичким партијама Немачке, Француске, Холандије, Бугарске, Кине, Шведске, Југославије, Енглеске и САД-а, а нешто касније и у друге земље, био упућен радиограм који је проглашавао „отаџбински рат у СССР-у“, обавезну ратну ангажованост комуниста у окупираним земљама и оријентацију на уједињење са свим снагама које заступају идеју борбе против нацизма и фашизма без обзира на идеолошку припадност ових снага.⁷⁴⁰ ИК КИ је пажљиво пратио реакцију и изјаве појединачних КП и одмах је реаговао на најмања застрањивања у изјавама које су они давали.

Након немачког напада на СССР вођен је важан разговор између Димитрова и Молотова. Молотов је рекао: „Сваки сат је драгоцен. Комунисти морају да предузму свуда најодлучније кораке у помоћ совјетском народу. Најбитније је да се дезорганизује непријатељска позадина и да се дезинтегрише његова армија.“ Истог дана на Титово име био је упућен инструктивни радиограм: „Отаџбински рат совјетског народа против бандитског напада Хитлера је циновски смртни бој од чијег резултата зависи не само судбина СССР-а већ и слобода вашег народа. Куцнуо је сат када

⁷³⁸ *Коминтерн и Вторая мировая война. Сборник документов. Часть I, До 22 июня 1941, Москва, 1994, стр. 525–526.*

⁷³⁹ *Исто, стр. 525–526.*

⁷⁴⁰ *Исто, стр. 6.*

комунисти морају да подигну народ на активну борбу против окупатора. Организујте не чекајући ни један минут партизанске одреде и започните у позадини непријатеља партизански рат. Палите војне фабрике, магацине, нафтне резервоаре, аеродроме, уништавајте железничке пруге, телефонску и телеграфску мрежу, не пропуштајте превоз трупа и муниције. Организујте сељаке да они скривају у земљу жито, а у шуму стоку. Непријатељ мора да се терорише на све начине, да се осети као у опкољеној тврђави. Потврдите пријем и саопштавајте о чињеницама у току извршења.⁷⁴¹

У деловима Југославије насељеним Србима наређења ИК КИ наишла су на плодно тло. Ево како описује те дане у Црној Гори М. Ђилас: „Власти су постојале, али нису функционисале. Читав народ се отуђио од власти и преобразио у завереника. Заборављене су политичке и комшијске свађе. Заборављени су порази и малодушности – у сећању, у бићу народа бивствовавали једино немирења и победе... А ту је и 'мајка Русија'. Чак и без комунистичке пропаганде у народу, неистрошеном и увређеном, оживљавале су древне везе с Русијом и митске представе о њеној моћи и величини.“ Код припадника КПЈ осећаји су били још интензивнији: „Совјетски Савез је у рату и ми комунисти ћемо се борити до последњег... борећи се и трпећи у својој реалности, ми комунисти смо идејама били са СССР и под његовим упливом. То је устанку могло да сужаба и спутава самобитност, али му је бесумње, уливало поуздање.“⁷⁴²

Партија је реаговала „Прогласом ЦК КПЈ поводом напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез“, који званична југословенска историографија датира 22. јуна 1941.⁷⁴³ Текст дела овог прогласа који је требало да чују „Радници и раднице Југославије“ има текстуална подударња са прогласом Коминтерне (односно проглас Коминтерне има текстуална подударња са прогласом КПЈ).

⁷⁴¹ Исто, стр. 9, 106; Cenčić V., *Enigma Kopinič*, I, Beograd, 1983, str. 213–214.

⁷⁴² Ђилас М., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 52, 68.

⁷⁴³ Тито, *Дјела*, том 7, стр. 43–47; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996, стр. 16–18, 61–65.

КПЈ

„куцнуо је судбоносан
тренутак“

„крв совјетског народа пролива
се не само ради одбране
земље социјализма него и
ради коначног социјалног
и националног ослобођења
читавог радног човечанства“

Коминтерна

„куцно је час“

„отаџбински рат совјетског
народа против бандитског напада
Хитлера је џиновски смртни бој
од чијег резултата зависи не само
судбина СССР-а већ и слобода
вашег народа“

С друге стране, очите су и разлике: у прогласу КПЈ акценат је стављен на комунистичке и радничке циљеве борбе, док је у прогласу Коминтерне вешто прекривена идеолошка компонента судара Немачке и СССР-а и у први план су истакнути отаџбински рат совјетског народа и борба за слободу југословенског народа. Пада у очи и то да је конкретна лепеза мера понуђених у прогласу Коминтерне значајно скраћена у прогласу КПЈ, где се углавном разрађује тема саботаже, нису поменуте диверзије, речено је само о спремању за борбу и потребама да се „осигурају наши драгоцени кадрови који су нам данас више него икад потребни у борби“. Ово подударење је већ детаљно образложио Никола Б. Поповић, који је уједно и са фином иронијом истакао да је немогуће одредити се шта је на шта утицало.⁷⁴⁴ У овом контексту можемо да поменемо да су у тумачењу историје КПЈ познати случајеви намерне корекције датума одређених догађаја због дневнополитичких потреба.⁷⁴⁵ Није закаснила ни повратна реакција ИК Ки. У следећом радиограму - одговору Коминтерне извршена је „реакцентуација“ водећег дела прогласа КПЈ са циљем позивања југословенских комуниста на активан отпор непријатељу, као и истицање општенародних карактеристика

⁷⁴⁴ Popović N., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd, 1988, str. 42.

⁷⁴⁵ О таквим случајевима писали су чак и аутори лојални главном правцу историографије СФРЈ. На пример Љ. Бошњак је навео неко „сређивање дневника Штаба групе диверзантских одреда НОВЈ, 9. маја 1945“ услед кога је први диверзантски напад (експлозија воза на прузи Загреб–Сисак) био погрешно датиран чак 31. маја 1941. Bošnjak Lj., *Diverzantska dejstva u Narodno-oslobodilačkom ratu 1941–1945*, Beograd, 1983, str. 10. Према И. Харишу први воз комунистички борци (партизани) су успели да униште тек 19. јула 1941. на релацији Загреб–Сплит. Hariš I., *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1977, str. 27.

отпора које је ВКП(б) планирала да води у СССР-у и препоручивала исти „народнофронтовски правац“ и КПЈ.

Убрзани продор непријатеља према Москви значајно се одразио на јачину контроле ИК Ки над својим кадровима у иностранству па и у Југославији. Овде је потребно истаћи да су контролно-обавештајне функције СССР-а у Југославији биле вршене преко више канала. Иначе обавештајне функције у СССР-у за своје интерне потребе су остваривале бројне институције. Постојали су обавештајни органи у различитим институтима: у РККА је био РУ Генералног штаба, у НКВД-у (касније МГБ) је била 5. (касније 1) управа, у Коминтерни је био ОМС ИК Ки (касније „Служба Свјази“ – СС ИК Ки). Своје обавештајне институције су имале и Војна морнарица и НКИД (МИД) СССР. У Југославији, као и у другим иоле значајним европским земљама, у предратно време паралелно су били активни представници НКВД-а, РУ РККА и СС ИК Ки. На челу мреже СС ИК Ки је стајао Ј. Копинич,⁷⁴⁶ на челу мреже РУ РККА – Мустафа Голубић,⁷⁴⁷ међутим, до сада нема дефинитивне информације о томе ко се налазио на челу мреже (или мрежа?)⁷⁴⁸ НКВД-а у предратној Југославији.

У првој половини 1941. и посебно након уласка Немаца у Југославију, контролно-обавештајни совјетски центри су почели да слабе. У досијеу М. Голубића у архиви Коминтерне сачувано је писмо начелника војне

⁷⁴⁶ Копинич сигурно није био обичан „радиотелеграфиста Коминтерне“ као што је то тврдио Миленко Додер. Улога представника Службе веза није се сводила на директно одржавање везе, већ је претпостављала и контролну и по потреби извршну функцију, о чему сведоче бројна документа Коминтерне отворена почетком деведесетих, као и горе наведена истраживања посвећена унутрашњој структури и раду Коминтерне. У овом смислу много реалистичније улогу Копинича је приказао Вјенцеслав Ценчић, без обзира на сензационалистички карактер његове књиге. Сасвим реална је била изјава Копинича да је смешно сумњати у његову жељу да заузме место секретара КПХ јер као начелник станице Службе веза ИК Ки, одговорне за контакте са неколико КП, он је ионако имао изузетно висок положај. Doder, M., *Kopinič bez enigme*, Zagreb, 1986; Cenčić V., *Enigma Kopinič*, I, Beograd, 1983, str. 204.

⁷⁴⁷ РГАСПИ, ф. 495, оп. 277, д. 1804. Овај лични Коминтернин досије Мустафе Голубића садржи непагинирану преписку између начелника РУ РККА Ф. Голикова и генералног секретара Коминтерне Г. Димитрова у којој се налази информација о сарадњи Голубића са војном обавештајом службом Црвене армије. Осим тога о М. Голубићу видети: Trhulj S., *Mustafa Golubić čovjek konspiracije*, Ljubljana–Beograd, 1986; Nešković B., *Mustafa Golubić*, Beograd, 1985; Labović Đ., *Tajne misije Mustafe Golubića*, Beograd, 1990; Vujošević U., „Prilozi za biografiju Mustafe Golubića: (nepoznati dokumenti iz arhiva Kominterne)“, *Istorija 20. veka*, 1–2 (1993), str. 217–230.

⁷⁴⁸ Говоримо у множини јер је веома могуће да агентурне мреже НКВД-а у редовима руских емгранта, илегалне КПЈ и у редовима југословенског грађанског друштва нису биле повезане.

обавештајне службе РККА Ф. Голикова на име Г. Димитрова из марта 1941. Голиков је замолио Димитрова да утиче на Валтера, који се околио на Голубића и омета његов рад.⁷⁴⁹ У досијеу Голубића нема одговора или коментара Димитрова у вези са овом нетипичном жалбом. Обично су представници ИК КИ и поготово руководство партија чланица Коминтерне на терену тежили да се не замерају представницима „суседа“ (жаргонски назив Коминтерне за представнике РУ РККА), јер би овакви конфликти могли да имају изузетно непријатне последице, осим ако се „неваљалац“ није ослањао на „подршку“ НКВД-а.

У овом конкретном случају непријатне последице нису стигле Тита. Стицајем околности убрзо по поновном доласку М. Голубића у Београд, након анонимне дојаве, овог представника РУ РККА је ухапсио Гестапо, брутално, али без резултата, био је мучен и након тога стрељан. Успут мора да се нагласи потпуна беспредметност чаршијских легенди о повезаности Голубића са експлозијом у Смедереву, наводно након које је и био ухваћен.⁷⁵⁰ Није у питању чак ни то да иследник Гестапоа који је радио са Голубићем није ни постављао питања везана за тај догађај. Ради се о томе да је до експлозије дошло 5. јуна, односно скоро две недеље пре напада Немачке на СССР – 22. јуна. У условима максималног опреза, који је наредио лично Стаљин како би одгодио овај напад, таква диверзија је била незамислива (јер нема идеалних диверзија и увек постоји шанса да извршилац буде ухапшен). Ниједан сарадник РУ РККА не би хтео да ризикује да дâ Немцима толико добар разлог за напад у тренутку када су се таман спремили да нападну. Уосталом, диверзијама на Дунаву 1940–1941. и покушајима да „запале Европу“ пре 22. јуна 1941. се бавила не совјетска већ енглеска обавештајна служба.⁷⁵¹ Ова легенда око М. Голубића „као злог демона“ није једина. Исто тако су нестварне и легенде у вези са тим да је Голубић био совјетски генерал и да је имао неки већи утицај у совјетској обавештајној служби иако је био увучен у неколико познатих нелегалних акција. Испада да није истина чак ни натпис на кенотафу Голубића на Новом гробљу у Београду, где је написано да је он био херој СССР-а. У постојећим списковима (у којима има и обавештајаца) имена М. Голубића нема.⁷⁵²

⁷⁴⁹ РГАСПИ, ф. 495, оп. 277, д. 1804.

⁷⁵⁰ http://www.27march.org/main.php?pages_id=239.

⁷⁵¹ IAB, f. BdS, d. B-193, H-36, H-46; Dalton H., *The Fateful Years: Memoirs, 1931–1945*, London, 1957, p. 366; Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 23–20, 103–133.

⁷⁵² Захаров А., „Наш человек в Белграде“ (жизнь и смерть Мустафы Голубича)“, *Секретное досье. Историко-публицистический журнал*, (Санкт-Петербург), 2/1998; *Герои Советско-*

Према документима Гестапоа изгледа да је несрећни случај (у облику анонимне пријаве) запечатио илегалну мрежу РУ РККА у Југославији, коју је водио Мустафа Голубић, познат РУ РККА под псеудонимом Омега.⁷⁵³ Због пријаве непознатог лица у фебруару 1942. био је ухапшен и још један представник РУ РККА у Југославији – Иван Сребрењак.⁷⁵⁴

Судбина Ј. Копинича била је боља и блажа, али резултат је био сличан претходном. Након низа интрига (конфликт Копинича са руководством ЦК КПХ, „случај Керестинац“) статус Копинича као представника СС ИК КИ је био апсолутно девалвиран па је њему остала само улога „техничког особља Коминтерне“ – одржавао је само рад једне од радио-станица ИК КИ. Почетком 1943. према извештају И. Морозова начелника 1. одсека ИК КИ (формални назив СС ИК КИ). Коминтерна је имала три активне радио-станице на подручју Југославије: у Хрватској, у Словенији и у „партизанском рејону Југославије“,⁷⁵⁵ уз помоћ којих је одржавала везе са комунистичким партијама Југославије, Италије, Аустрије и Албаније. Након укидања Коминтерне СС ИК КИ је наставио свој рад под кодираним називом „Институт бр. 100“ под окриљем Одсека за међународне информације ОМИ ЦК ВКП(б) – реинкарнације Коминтерне.

Ипак од лета 1941. информације из Југославије о партизанским борбама редовно су долазиле у СССР само из једног извора – од талентованог партизанског лидера и вештог мајстора скривених интрига Ј. Б. Тита. Званично следећи пут су се стварни, а не етарски представници СССР-а појавили у Југославији тек у фебруару 1944. са мисијом генерала Корњејева. Нема чврстих и поузданих доказа тога да је неко од совјетских обавештајаца (не тајних сарадника каквих је сигурно било у Титовом окружењу) боравио у Југославији до 23. фебруара 1944. Можемо само да претпостављамо да је таква фигура морала да се појави у окружењу лидера југословенских комуниста. Има претпоставки да је ову функцију вршио Фјодор Махин. О томе је писао В. Дедијер и аутор биографског чланка о Махину В. Тесемников.⁷⁵⁶ Није пак јасно зашто се из општег круга „осумњичених“ изузима други истакнути

го Союза: *Краткий биографический словарь*, Москва, 1987.

⁷⁵³ Диенко А., *Разведка и контрразведка в лицах. Энциклопедический словарь российских спецслужб*, Москва, 2002.

⁷⁵⁴ Senčić V., *Enigma Kopinič*, I, Beograd, 1983, str. 320–329.

⁷⁵⁵ *Коминтерн и Вторая мировая война. Сборник документов. Часть II, После 22 июня 1941*, Москва, 1994, стр. 10, 61–62.

⁷⁵⁶ Dediđer V., *Dnevnik*, Beograd, 1951, str. 142; Тесемников В., „Југославска одиссеја Фёдора Махина“, *Родина*, № 8, 2007; Тесемников В., „Променљива судбина генерала Ф. Е. Махина“, *Токови историје*, бр. 1–2, 2008.

сарадник Тита из редова руских емиграната – Владимир Смирнов, начелник Техничког одељења Врховног штаба током читавог рата?! Даље претпоставке о томе ко је још у Титовом окружењу могао да буде упућен из Москве и ко би званично, али не јавно, заступао обавештајне органе СССР-а немају засада праву изворну базу и темеље се на нагађањима и непоузданим мемоарским „казивањима“. Совјетски историчар Б. Старков, без навођења икаквих извора, тврди да је улогу резидента РУ РККА у штабу партизана вршио Иван Крајачић.⁷⁵⁷ Исто тако непоуздани су и закључци Гестапоа у Србији, који је безуспешно покушавао да ухапси Ф. Е. Махина,⁷⁵⁸ његовог помоћника В. А. Лауданског,⁷⁵⁹ загонетног В. Лебедева,⁷⁶⁰ као и низ других њима познатих и непознатих совјетских обавештајаца.

ЗВАНИЧНИ ОДНОСИ СССР-а И КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ УОЧИ РАТА

Иако су први званични представници СССР-а у Југославији почели да врше своју дужност тек у другој половини 1940, већ су неко време пре почетка Другог светског рата у југословенску полицију⁷⁶¹ стизали извештаји о доласку у Краљевину незваничних представника специјалних служби далеке совјетске државе, илегално убачени на подручје Србије.⁷⁶² Средином 1938. председник Чехословачке републике Едуард Бенеш се обратио шефу НКВД-а у Прагу Зубову да пренесе Стаљину његову молбу везану за Југославију. Бенеш је замолио да СССР финансира војни пуч против владе Стојадиновића у Југославији, да се у Београду успостави официрска

⁷⁵⁷ Старков Б., „Панславјанска идеја в Советској Росси. Новые документи, новые подходы“, *Европа и Срби, Зборник радова са међународног научног скупа*, Београд, 1996, стр. 485.

⁷⁵⁸ ИАБ, ф. УГБ СП IV, д. 127/6.

⁷⁵⁹ ИАБ, ф. УГБ СП IV, д. 11/16 СП.IV-11/59.

⁷⁶⁰ ИАБ, ф. УГБ СП IV, д. 127/6.

⁷⁶¹ ИАВ, f. BdS, d. G-169.

⁷⁶² Методолошки оправдано је раздвојити представнике партијских (Коминтерна и њене специјалне службе: Одсек међународних веза, Кадровски одсек итд.) и државних (НКВД, ОГПУ, НКВД) институција. Први су имали своје представнике у Краљевини СХС / Југославији од тренутка оснивања државе, други су обратили пажњу на Југославију тек тридесетих година, услед промена у унутрашњој и спољнополитичкој ситуацији СССР-а.

англофилска хунта која би смањила немачки притисак на Чехословачку. Бенеш је препоручио да се непосредним извршиоцима државног удара у редовима српских официра унапред плати двеста хиљада долара у готовини. Зубов је добио из Москве тражени новац и наређење да приступи операцији, након чега је отпутовао у Београд „на терен“. Увидом у ситуацију Зубов је закључио да су официри које је препоручио Бенеш „шачица непоузданих авантуриста“, па је успех завере био доста дискутабилан и због тога је одбио да им исплати аванс. По повратку у Праг, он се јавио у Москву са извештајем. Стаљин који је лично надгледао ток операције, био је бесан јер Зубов није извршио наређење и није исплатио новац који је морао да да непознатим српским официрима. На извештају Зубова Стаљин је написао „Ухапсити одмах“.⁷⁶³

За своје сталне агенте совјетске специјалне службе су користиле поједине руске емигранате, које су врбовале користећи њихове материјалне потешкоће или родбину која је остала у СССР-у. Осим њих су користили и повратнике из совјетског заробљеништва, који су успевали да продру кроз филтрациону мрежу.⁷⁶⁴ Одмах после завршетка грађанског рата ГПУ је успело да продре у редове РОВС-а у Југославији. Од 1921. балкански сектор ГПУ-а, где је радио стручњак за Бугарску и Југославију Борис Базаров (који је 1927. постао начелник сектора), имао је своје агенте у Београду.⁷⁶⁵

Почетком тридесетих година на подручју Србије је започела рад група Леонида Линецког. Линецки је дошао у Краљевину СХС са руским емигрантима почетком двадесетих година и добио је право да студира медицину на Београдском универзитету користећи емигрантски статус. Када је добио лекарску диплому 1931, Линецког је врбовао ОГПУ. Околности овог догађаја су описане прилично нејасно: с једне стране Линецки је већ сарађивао са обавештајним одсеком 13. совјетске армије за време грађанског рата; с друге стране, у СССР-у (у Кијеву) је живела мајка Линецког, супруга преминулог официра царске армије коњичког капетана Линецког. Тридесетих година мајка Линецког је добила отказ због свог порекла и остала је без средстава за преживљавање. Представници ОГПУ су обећали Линецком да ће помоћи његовој мајци, али нису журили да то и ураде. Ма која да му је била мотивација, Линецки је формирао обавештајну групу

⁷⁶³ Судоплатов П., *Разведка и Кремљ*, Москва, 1996, стр. 72–73, 106; Димитријевић Б., Николић К., *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004, стр. 88, 93.

⁷⁶⁴ Jovanović M., „Boljševička agentura na Balkanu 1920–1923“, *Istorija 20. veka*, 2/1995, str. 37–50; Miloradović G., *Karantin za ideje. Logori za izolaciju „sumnjivih elemenata“ u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1919–1922)*, Beograd, 2004.

⁷⁶⁵ Базаров Борис Яковлевич, <http://svr.gov.ru/history/baz.htm>.

која је морала да прати рад руске емиграције у Југославији и успео је, захваљујући свом лекарском позиву да се инфилтрира у више слојеве руског емигрантског друштва. Он је 1933–1935. био начелник илегалне резидентуре НКВД-а у Југославији. Мрежу су, према мишљењу југословенске полиције, чинили „доктор Линецки (бивши војник Дроздовског стрељачког пука, члан београдског огранка друштва Галиполи), капетан Шкљаров, војни чиновник Дракин (такође чланови друштва Галиполи), госп. Дараган и секретар Управе начелника IV одсека Руског општег војничког савеза капетан Коморовски (он је био ухапшен зато што није пријавио своја сазнања о непријатељској делатности Л. Линецког на време – А. Т.)“. Заменик резидента капетан Шкљаров био је ухапшен када је покушавао да развали сеф вође десничарске емигрантске организације „НТС“, која је у то доба била блиска нацистима, тежила је терору и зато је посебно занимала НКВД. У полицији Шкљаров је признао да је његов наредбодавац – совјетски обавештајцац доктор Леонид Линецки. На оперској представи „Наталка-Полтавка“ увече 5. децембра 1935. у Руском дому у Београду спектакуларно је био ухапшен сам Линецки. Њему су пришли југословенски полицајци и ухапсили га у тренитку када је у фојеу разговарао са шефом локалног одсека РОВС-а генералом Барбовичом. Супруга Линецког, која се налазила у том тренутку у позоришној сали, пожурила је кући и спалила компромитујућа документа и пошту коју је он припремао да пошаље у централу. Били су ухапшени и припадници његове групе и након судског процеса и краћих затворских казни екстрадирани из Краљевине 1935–1937. Казне су биле релативно благе (Линецки је добио само две године и осам месеци затвора) јер није био доказан субверзивни рад против Југославије него само против емигрантских организација. Група није била искорењена до краја и 1941. рођени брат љубавнице Линецког, Н. Дараган, покушао је да формира нову групу али га је ухапсио Гестапо. У јуну 1944. Линецки је падобраном био поново убачен у Југославију, где се као совјетски официр налазио у штабу партизанске формације у Хрватској до априла 1944, када се вратио у Москву.⁷⁶⁶

Са групом Л. Линецког у Југославији је радио Роланд Абиа, који је боравио у Југославији од јула 1932. до фебруара 1935, који је радио против емигрантских организација. Абиа је користио псеудоним „Владимир

⁷⁶⁶ За време свог другог боравка у Југославији Линецки је био рањен (контузован) али је наставио са радом и на крају своје мисије добио је југословенску награду – *орден партизанске звезде 3. реда* за „храброст и пожртвовност у борби“. IAB, f. BdS, d. D-275; „Белградски процес“, *Часовой*, № 165–166, април 1936; Ермаков Н. А., „Неповторимый путь Л. Л. Линецкого“, *Очерки истории российской внешней разведки, т. 3, 1933–1941 годы*, Москва, 1997; Рыбас С. Ю., *Генерал Кутепов*, Москва, 2000.

Правдин“ и успоставио обавештајни контакт са Махином, на шта је 1942. НКГБ подсетио Махина док се налазио у штабу Ј. Б. Тита. По одласку из Југославије Абиа је вршио низ других битних задатака – неколико пута учествовао је у атентату на Троцког (1935, 1937), обезбеђивао испоруке наоружања за републиканску Шпанију, „лично је пронашао и ликвидирао 'Рајмонда' (бившег агента НКВД И. Порецког који се одметнуо и неопрезно јавно критиковао Стаљина – А. Т.) након чега се вратио у Совјетски Савез“. У последњем задатку активно су учествовали руски емигранти који су били врбовани из редова чланова „Савеза за повратак у отаџбину“. Као резултат успешне сарадње групе „просовјетских“ емиграната и егзекутора НКВД-а (Француза Роланда Абиа и Бугарина Бориса Атанасова) швајцарска полиција је 4. септембра 1937. пронашла леш И. Порецког који је имао пет рана од метака у глави и седам у телу. У међувремену Р. Абиа, син држављанина Монака, који је рођен 1904. у Енглеској и напустио Русију за време грађанског рата, стигао је у СССР и добио совјетско држављанство. Од септембра 1941. до 1946. под псеудонимом „Сергеј“ и званичним статусом новинара ТАСС-а направио је каријеру од оперативца до совјетског резидента у Њујорку, где је између осталог одржавао обавештајне контакте и са агентима у редовима југословенске емиграције у САД-у.⁷⁶⁷

Потенцијалне мете за врбовање совјетских специјалних служби су проналажене не само међу руским емигрантима него и међу југословенским становништвом, а нарочито међу шпанским борцима, од којих је део пролазио диверзантску обуку код совјетских инструктора.⁷⁶⁸ Једног таквог српског „Шпанца“ Д. Милојевића је ухапсио Гестапо. Пре стрељања Милојевић је детаљно описао начин врбовања и смерове рада мале групе агената НКВД-а коју су предводили Ч. Поповић и Р. Увалић.⁷⁶⁹ Делатност о којој је Милојевић говорио немачком иследнику није била уперена против Краљевине Југославије, већ се углавном сводила на припрему за отпор евентуалној немачко-италијанској окупацији.

Најактивније деловање совјетских државних институција у Краљевини Југославији можемо да приметимо у току последњих дванаест месеци пре напада Трећег рајха на СССР (од лета 1940. до лета 1941). Дипломатски односи на нивоу мисија били су успостављени 24. јуна 1940. а званично их је

⁷⁶⁷ Translation of original notes from KGB archival files by Alexander Vassiliev, White Notebook #8, File 35112, Vol. 8, p. 233; AJ, СК КПЈ – КИ, 1942/204.

⁷⁶⁸ На пример, И. Хариш, који је касније руководио Диверзанском секцијом ГШ Хрватске и био командант Групе диверзантских одреда Хрватске. Старинов И. Г., *Записки диверсанта*, Москва, 1997.

⁷⁶⁹ ИАБ, ф. УГБ СП IV, д. 127, стр. 33–41.

прекинуо СССР након југословенске капитулације, иако активност чланова Опумоћеног представништва СССР-а у Југославији није била одмах прекинута.⁷⁷⁰

Опумоћени представник СССР-а у Краљевини Југославији је био Виктор Плотников, саветник је био Виктор Лебедев, војни аташе Александар Самохин, помоћник аташеа Петар Коваленко.⁷⁷¹ Судбине ових људи, који су званично представљали интересе СССР-а у Краљевини Југославији у судбоносним месецима 1940–1941. веома су илустративне.

Александар Георгијевич Самохин је рођен у „хутору“ (на мајуру) Верхне-Бузиловка, у крајевима донских козака, 20. августа 1902. За време грађанског рата је подржавао „црвене“ и већ 4. маја 1919. је ступио у Црвену армију, након чега је учествовао у борбама на Сибирском фронту. Способан и одговоран младић, направио је успешну војну каријеру: 1920. приступио је РКП(б), 1923–1931. био је командир батаљона. Није изоставио ни школовање: 1921. Самохин је завршио официрске курсеве (у то доба бољшевици су избегавали употребу речи официр и курсеви су се звали „командирски“), 1923. Вишу војну школу „Л. Б. Каменев“, 1934. је завршио пешадијски („основни“) факултет Војне академије „М. В. Фрунзе“. Након академије Самохин је радио у штабу дивизије – био је начелник оперативног одсека Штаба пешадијске дивизије, а после тога начелник Штаба пешадијске дивизије. Висок ниво стеченог образовања и спремност на самоусавршавање су издвајали Самохина и 1937. он је био постављен за начелника Пешадијске официрске школе „Орджоникидзе“, а 1939. за заменика начелника Главне управе Војно-наставних установа ЦА.

У августу 1940. Александар Самохин је добио звање генерал-мајора и био постављен за војног аташеа опумоћеног представништва СССР-а у Југославији. Занимљива је и судбина генерала Самохина по повратку из Југославије у пролеће 1941.

Одмах по повратку из Југославије Самохин је добио још један одговоран и политички тежак задатак – био је постављен за командира 29.

⁷⁷⁰ Има мало података о периоду деловања техничког особља представништва у окупираној Србији до потпуне евакуације у мају 1941. Деловање совјетског особља у то доба је изазивало сталну забринутост београдске испоставе Гестапоа и недићевске Специјалне полиције. IAB, f. BdS, d. B-76, D-250, D-818; ф. СП, д. IV-127/6.

⁷⁷¹ „Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991“, „Дипломатические представительства – РСФСР – СССР – Полномочные представительства, миссии, посольства – Миссия – Полномочное представительство СССР в Югославии“, http://www.knowbysight.info/6_MID/00557.asp.

литванског стрељачког корпуса.⁷⁷² У септембру 1941. генерал-мајор Самохин је био постављен за заменика команданта 16. армије Западног фронта за позадину. С обзиром на интензивност немачке офанзиве у то доба, ова функција никако није била класична „позадинска“ функција. Осим компликованих мера везаних за екстремне услове убрзаног повлачења са тешким борбама, Самохин је морао да обезбеди и адекватну борбу против немачких диверзаната и њихових помагача из редова непријатеља совјетске државе. У децембру он је опет био унапређен и постављен за начелника 2. (информативног) одсека РУ ГШ РККА.⁷⁷³ С обзиром на изузетно тежак положај у коме се у то доба налазио СССР, разумљиво је зашто је Самохин тежио да дође на фронт; тако је генерал био постављен за командира 48. армије на Брјанском фронту.⁷⁷⁴

Генерал Самохин је одмах кренуо према новом месту службе. Пилот авиона у ком је 21. априла 1942. Самохин летео у свој нови штаб у град Јелец изгубио је оријентацију, грешком прелетео линију фронта и Немци су га оборили. Самохин је био заробљен, а у његовој актенташни Немци су пронашли важне и строго поверљиве документе: оперативну карту и поверљиво наређење врховног команданта СССР-а Ј. В. Стаљина.⁷⁷⁵ Без обзира на све околности (које су водиле трагичним последицама у случају повратка у СССР), генерал-мајор Самохин је одбио немачке предлоге да помогне њиховој пропаганди. Почетком маја 1945. Самохина, са још неколико виших совјетских официра заробљених почетком рата, ослободили су Американци који су их евакуисали у Париз. Одатле су се Самохин и остали бивши заробљеници 26. маја 1945. вратили авионом у Москву. Након што су биле утврђене околности његовог заробљавања и

⁷⁷² Тај корпус је заправо представљао бившу армију независне Литваније након припајања СССР-у. Претпостављало се да ће та јединица бити корисна ако у хомогеном саставу буде бранила територију социјалистичке Литваније од Хитлера. Ипак значајан део корпуса се предао без борбе. Након тога од великог броја бивших припадника корпуса биле су формиране полицијске јединице, које су Немацу користили за борбу против партизана на подручју Русије и Белорусије, као и за ликвидацију Јевреја. *Трагедия Литвы: 1941–1944 годы. Сборник архивных документов о преступлениях литовских коллаборационистов в годы Второй мировой войны*, Москва, 2006.

⁷⁷³ Лурье В. М., Кочик В. Я., *ГРУ: дела и люди*, Санкт-Петербург–Москва, 2002, стр. 295–296.

⁷⁷⁴ Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991, Самохин Александр Георгиевич – послужной список, <http://www.knowbysight.info/SSS/03830.asp>.

⁷⁷⁵ Свирдлов Ф., *Советские генералы в плену*, Москва, 1999.

губитак стратешки битних докумената 21. октобра 1945. Самохин био је ухапшен и осуђен на двадесет и пет година затвора.⁷⁷⁶

Тек после смрти Стаљина 15. августа 1953, пресуда је поништена и Самохин је пуштен из логора. По повратку у Москву, одлучио је да настави своје школовање и 1953/54. био је студент Вишег академског курса Војне академије Генералног штаба.⁷⁷⁷ Ипак, његова војна каријера је била завршена без обзира на поништење пресуде. Зато је 1954. генерал-мајор Самохин добио орден Лењина, био је пензионисан и распоређен за професора општег смера на катедри за обуку резервних официра Московског универзитета „Ломоносов“.⁷⁷⁸ Бројни стресови нису прошли без последица и због њих је 17. јуна 1955, релативно млад, Александар Самохин преминуо.⁷⁷⁹

Компликована је била и судбина опуномоћеног представника СССР-а у Југославији Виктора Плотникова.⁷⁸⁰ Виктор Андрејевич Плотников је рођен 26. 10. 1898. у Астрахану. Отац му је рано умро и мајка се преселила са малим Виктором у Москву. По занимању је била кројачица и у Москви је имала више изгледа за запослење. Виктор Плотников је матурирао 1917. и уписао Московски комерцијални институт.⁷⁸¹ Русија 1917. није била погодна за студирање финансијских финеса и већина студената се укључила у револуционарне акције. На препоруку председника Козачког одељења ВЦИК-а Л. А. Коробова, Плотников је ступио у Агитациони одред „Заштита права радних козака, сељака и радника“, а у фебруару 1918. у ВКП(б).⁷⁸² Као члан агитационог одреда и представник Козачког одељења ВЦИК Плотников се бавио политичким радом у војним јединицама у козачким крајевима 1918–1921. Као представник Сибирског револуционарног комитета, према

⁷⁷⁶ Гагарин С. С., *Мясной Бор*, Москва, 1991, стр. 538.

⁷⁷⁷ Лурье В. М., Кочик В. Я., *ГРУ: дела и люди*, Санкт-Петербург–Москва, 2002, стр. 295–296.

⁷⁷⁸ Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991, Самохин Александр Георгиевич – послужной список, <http://www.knowbysight.info/SSS/03830.asp>

⁷⁷⁹ Лурье В. М., Кочик В. Я., *ГРУ: дела и люди*, Санкт-Петербург–Москва, 2002, стр. 295–296.

⁷⁸⁰ Аутор овог рада се захваљује сину Виктора Плотникова – Валерију Орлову, за писмене изјаве и документа везана за судбину његовог оца.

⁷⁸¹ Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991, Плотников Виктор Андреевич – послужной список, <http://www.knowbysight.info/PPP/04117.asp>.

⁷⁸² Автобиография Плотникова В. А. 14/IX 1937 г. для НКВД, из породичне архиве В. Орлова.

наредби Централног извршног комитета (совјетске владе) организовао је и учествовао у поларној геолошкој експедицији на полуострво Јамал 1921.⁷⁸³

По повратку из експедиције Плотников је наставио школовање на Економском факултету Пољопривредне академије „Тимирјазев“. Касније је радио на организацији кредитних задруга у Москви, на Каспијском и Аралском језеру и у Туркменији. Потом је добио премештај у московско одељење Радничко-сељачке инспекције.⁷⁸⁴ Након тога је био премештен у Народни комесаријат спољне трговине СССР-а, где је вршио дужност руководиоца представништва у Персији, а затим у Синјангу.⁷⁸⁵

Крајем 1936. Плотников се вратио у Москву, но већ 1937. Плотников је био премештен у Народни комесаријат иностраних дела и као први секретар опуномоћеног представништва СССР-а био упућен у Будимпешту, где је стао на чело представништва.⁷⁸⁶ Мађарска је под влашћу Хортија била изузетно компликована за рад совјетских дипломата јер је у спољној и унутрашњој политици по много чему личила на нацистичку Немачку, а у нечему је чак и „предњачила“. На пример, Мађарска је била прва европска земља која је након Првог светског рата усвојила антисемитски закон (тзв. *Numerus clausus*), проширен 1938. и 1939, што се на крају завршило убијањем 600.000 од 800.000 мађарских Јевреја. Одани немачки савезник,

⁷⁸³ Личный листок по учету кадров на Плотникова В. А., из породичне архиве В. Орлова.

⁷⁸⁴ Автобиография Плотникова В. А. 14/IX 1937 г. для НКВД, из породичне архиве В. Орлова.

⁷⁸⁵ Синјанг (кин. Хинџанг), муслимански северозападни део садашње НР Кине. Од почетка 1934. у области су биле присутне јединице РККА опремљене тенковима, авијацијом и артиљеријом. Црвена армија је ушла на ово подручје на позив кинеског намесника провинције Шен-Ши-Цаја да му помогне у борби против дунганске армије браће Ма која се „оријентисала на Јапан и тежила је стварању Велике државе Дунгана (кинеза-муслимана)“. Ситуација је била толико компликована да су совјетске јединице морале да се маскирају као руски емигранти (носили су униформу руске царске армије и скинули петокраку с опреме и технике). Касније је лидер провинције Шен-Ши-Цај био примљен у ВКП(б), а постојао је и план да Синјанг буде укључен у СССР под именом Источнотуркестанске ССР. Ова авантура је била прекинута услед немачког напада на СССР. Видети: *Очерки истории российской внешней разведки. т. 3: 1933–1941 годы*, Москва, 1997, стр. 217; Бармин В. А., *Советский Союз и Синьцзян 1918–1941 г.*, Барнаул, 1998; Бармин В. А. *Синьцзян в советско-китайских отношениях 1941–1949 г.*, Барнаул, 1999; Чубаров В. В., „Военные конфликты в Китае и позиция СССР (1927–1933)“, *Советская внешняя политика 1917–1945. Поиски новых подходов.*, Москва, 1992; *В небе Китая. 1937–1940. Воспоминания советских летчиков-добровольцев*, Москва, 1986; Benson L., *The Ili Rebellion. The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang 1944–1949*, London, 1990.

⁷⁸⁶ Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991, Плотников Виктор Андреевич – послужной список, <http://www.knowbysight.info/PPP/04117.asp>.

она је учествовала у подели Чехословачке и 15. марта 1939. након прве бечке арбитраже припојила себи део Словачке и русинску област.⁷⁸⁷

У марту 1939. Виктор Плотников је био премештен на други не мање битан посао везан за спољну политику СССР-а: до септембра 1939. вршио је дужност саветника опуномоћеног представништва СССР-а у Финској и напустио Хелсинки уочи совјетско-финског рата, који је почео 30. новембра 1939. Из Финске је био премештен у суседну Норвешку, која у то доба нија била мирна и неутрална држава.⁷⁸⁸ Норвешка се налазила на ивици рата са СССР-ом, активно је врбовала добровољце и помагала оружјем суседну Финску, коју је напао СССР. Ипак до директног конфликта, који је могао да има несагледиве последице за оријентацију СССР-а у Другом светском рату, није дошло: у марту 1940. био је завршен совјетско-фински рат, а у априлу исте године Немачка је окупирала и саму Норвешку. Због тога је 15. јуна 1940. СССР прекинуо дипломатске односе са Норвешком.⁷⁸⁹

Према Дневнику посета Стаљиновом кабинету, 19. јуна 1940. Виктор Плотников је био позван на разговор код Стаљина. Пре тога Стаљин је разговарао са Молотовим, који је потом присуствовао и разговору са Плотниковим.⁷⁹⁰ ТАСС је 25. јуна 1940. саопштио „о успостављању дипломатских односа између СССР-а и Југославије“ (*Известија*, № 145 (7217), 26. јун 1940).⁷⁹¹

Телеграм који је Молотов упутио Плотникову 17. октобра 1940. даје материјал за реконструкцију упутстава која је Стаљин дао свом опуномоћеном представнику пред пут у Београд.⁷⁹² Молотов је у свом телеграму подсећао Плотникова да треба да ради следеће:

- не подржавати отворено присталице италијанско-немачке или англо-америчке оријентације,

⁷⁸⁷ Контлер Л., *История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы*, Москва, 2002; Sakmyster T., „Miklós Horthy and the Jews of Hungary“, *Labyrinth of Nationalism, Complexities of Diplomacy (essays in honor of Charles and Barbara Jelavich)*, Columbus (Ohio), 1992, pp. 121–142.

⁷⁸⁸ Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991, Плотников Виктор Андреевич – послужной список, <http://www.knowbysight.info/PPP/04117.asp>.

⁷⁸⁹ Trotter W. R., *The Winter War: The Russo-Finnish War of 1939–40*, London, 1991; Широкоград А. Б., *Три войны „Великой Финляндии“*, Москва, 2007.

⁷⁹⁰ *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 303; *1941 год: в 2 кн.*, Москва, 1998, кн. 1, стр. 15.

⁷⁹¹ *Внешняя политика СССР. Сборник документов*, Том IV (1935–июнь 1941 г.), Москва, 1946, стр. 514.

⁷⁹² *1941 год: в 2 кн.*, кн. 1, Москва, 1998, стр. 310–311.

- подржавати политичку и економску независност Југославије на све дипломатске и економске начине (укључујући и продају наоружања по потреби), а с друге стране, негирати гласине о покушајима СССР-а да спроводи према Југославији политику панславизма или совјетизације,
- по могућности се не мешати у немачке политичке и економске акције.

Ове амбивалентне препоруке биле су последица доследног совјетског спољнополитичког курса упереног на максимално могуће одлагање почетка неизбежног рата са Немачком.⁷⁹³ У ту сврху је било битно не изазивати агресивно понашање Немачке, а истовремено и на све начине спречавати даље јачање Хитлера.

Даљи догађаји у Југославији угасили су наде СССР-а о очувању југословенске неутралности. Југословенска влада је 25. марта 1941. потписала пакт са Немачком, који је гарантовао Југославији „чврста уверења немачке неутралности“ и био је релативно благ по својим захтевима,⁷⁹⁴ приликом потписивања Хитлер је поменуо и позитивне односе између Москве и Берлина.⁷⁹⁵ У међувремену британска влада је иницирала војни пуч у Београду⁷⁹⁶ иако је знала „да је помоћ од стране Енглеске била мало вероватна и у најбољем случају само симболична“.⁷⁹⁷ Морамо да поменемо да су у Београд уочи пуча стигли чак посебни „посматрачи“ – Михаил Абрамович Милштејн, заменик начелника војне обавештајне службе, и бивши резидент НКВД-а у Афганистану и Турској Михаил Андрејевич Алахвердов.⁷⁹⁸ Међутим, веома мало је вероватно њихово учешће у извођењу пуча и уопште нека умешаност у њега.⁷⁹⁹ Пре је њихов долазак могао да буде

⁷⁹³ Амбивалентност односа СССР-а према Краљевини Југославији уочи рата већ више године проучава совјетски историчар Л. Гибиански. Видети: Гибианский Л., „Југославия в контексте балканской политики СССР накануне Второй мировой войны“, *Acta Studia Albanica*, 2/2005, стр. 101–122.

⁷⁹⁴ Белов Н., *Я был адъютантом Гитлера*, Смоленск, 2003, стр. 328; Смирнова Н. Д., *Балканская политика фашистской Италии. Очерк дипломатической истории (1936–1941)*, Москва, 1969, стр. 241.

⁷⁹⁵ Черчилль У., *Вторая мировая война*, кн. 2, Москва, 1991, стр. 76.

⁷⁹⁶ Stafford D. A. T., „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d’Etat of March 1941“, *Slavic Review*, Vol. 36, No. 3 (Sep., 1977), pp. 399–419; Смирнова, н. д., стр. 242.

⁷⁹⁷ Черчилль У., *Вторая мировая война*, кн. 2, Москва, 1991, стр. 76.

⁷⁹⁸ Судоплатов П., *Разведка и Кремль*, Москва, 1996, стр. 137.

⁷⁹⁹ О њиховој могућој умешаности у пуч у својим мемоарима је писао П. А. Судоплатов, заменик начелника 1. (обавештајне управе) НКВД-а. Међутим, детаљна анализа англофилског састава учесника државног удара и сам његов ток (бескрвна дворска завера) доказују да два велика стручњака за диверзантске радње, без знања локалних језика и обичаја,

повезан са неким субверзивним припремама за надолазећи рат, попут доласака у Београд уочи рата Била Донована, будућег шефа америчке OSS, или другог лица SOE задуженог за герилске операције – Колина Габинса.⁸⁰⁰

И сећања југословенских комуниста (у то време последних извршилаца свих идеја пристиглих из Москве) говоре о томе да Москва није била умешана у пуч.⁸⁰¹ Према успоменама С. Вукмановића-Темпа и М. Ђиласа, Српски републички комитет КПЈ 27. марта 1941. је објавио летак уперен против Енглеске, који је тврдио да је најбоља гаранција против напада Немачке – пакт о узајамној помоћи са СССР-ом. Тито је 29. марта 1941. осудио англофиле и провокаторе који су учествовали у спаљивању немачке заставе и демолирању просторија Немачког туристичког бироа. Све ово се уклапало у совјетски традиционално негативни однос према енглеској спољној политици и њеним експонентима.⁸⁰²

Очигледно да се у то доба тако прецизна спољнополитичка изјава није могла појавити код руководиоца КПЈ спонтано, без претходног одобрења из Москве.⁸⁰³ Инструкција о покретању пропагандне кампање за потписивање пакта с СССР-ом стигла је још пре пуча, јер је веза између ЦК КПЈ и ИК КИ одржавана беспрекорно чак и у најтежијим ратним тренуцима.⁸⁰⁴ У условима могућег потписивања пакта између Југославије и Немачке, СССР је тежио потписивању сличног пакта са Југославијом ради стабилизације ситуације. Због доминације Немачке и немачких савезника у централној и југоисточној Европи, овај пакт је могао имати само улогу мирне демонстрације која је имала за крајњи циљ обезбеђивање неутралности Југославије. (СССР не би могао да пружи војну помоћ Југославији осим директног напада на Немачку, што је било потпуно супротно спољнополитичким плановима Стаљина).

нису могла да буду умешана у овај подухват SOE. *Спецоперації. Лубјанка и Кремљ 1930–1950 годы*, Москва, 1997; Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 104–112.

⁸⁰⁰ Wilkinson P., Astley J. B., *Gubbins and SOE*, London, 1993; Brown A. C., *Wild Bill Donovan: The Last Hero*, New York, 1982.

⁸⁰¹ Ђилас М., *Memories of a Revolutionary*, New York, 1973, str. 369–373; Vukmanović-Tempo S., *Revolucija koja teče. Memoari*, knj. I, str. 156.

⁸⁰² Стаљин је веома прецизно изразио свој однос према експонентима британске политике још 1927: „Енглеска буржоазија не воли да се бори својим рукама. Она је увек волела да ратује туђим рукама. И понекад јој је стварно успевало да пронађе будале спремне да извлаче за њу кестење из ватре.“ Сталин И., „Заметки на современные темы“, *Полное собрание сочинений*, тт. 9, Москва, 1948, објављено први пут 1927.

⁸⁰³ *Коминтерн и Вторая мировая война. Сборник документов*, Т. I, Москва, 1997, стр. 518–520.

⁸⁰⁴ Vujošević U., „Prepiska (radiogrami) СК КПЈ – ИККИ“, *Vojno-istorijski glasnik*, 1/3, 1992.

После напада држава антикоминтерновског пакта на Југославију, совјетско-југословенски уговор више није могао да служи као средство за обезбеђивање неутралности Југославије, него је могао да се претвори у *casus belli* СССР-а и Немачке. Фактички, ситуација је личила на околности под којима је царска Русија била увучена у Први светски рат због авантуристичког понашања одређених балканских политичара пре завршетка општег програма модернизације руске војске. Испоставило се да је лидер СССР-а имало више реализма (или цинизма) него покојни Николај II.

Стаљин није хтео да СССР ступи у неизбежан рат са Немачком ни дан раније и то под неповољним околностима прекршиоца уговора са Немачком, и потенцијалном могућношћу да буде маркиран од својих непријатеља као агресор и бедем „панславизма и комунизма“.⁸⁰⁵ Стаљин није потписао уговор о узајамној војној помоћи са Југославијом, а на дан напада Немачке на Југославију чак је забранио Молотову⁸⁰⁶ спровођење свечане приредбе везане за потписивање патуљасте верзије уговора о пријатељству између СССР-а и Југославије. Југославија је била осуђена на срљање у амбис окупације због кобне грешке својих генерала и политичара, које је привлачило енглеско злато,⁸⁰⁷ и нико више није могао да јој помогне: ни укупани у Грчкој Енглези који су организовали пуч да одвуку део Хитлерових снага на борбу са Југославијом, ни далеки СССР, који је нити желео нити могао да пружи војну помоћ Југославији. Да ли је овој објективној оцени могућности југословенске војске допринео генерал-мајор Самохин? Тешко је рећи, али чињеница је то да је Самохин по повратку у СССР успешно наставио своју каријеру, коју је прекинула тек случајна грешка војног pilota која је имала трагичне последице.

За Виктора Плотникова последице југословенског пролећа 1941. нису биле толико срећне. Изгледа да су оцене друштвено-политичке ситуације које је Плотников слао у Москву, као и његов утицај на догађаје у Београду били оцењени у НКВД-у без нарочитог ентузијазма. Југославија није успела да сачува неутралност, у чему су значајну улогу одиграле и лево оријентисане

⁸⁰⁵ То је веома прецизно изнето у телеграму Молотова Плотникову од 17. октобра 1940. *1941 год: в 2 кн.*, кн. 1, Москва, 1998, стр. 310–311.

⁸⁰⁶ Видети мемоаре шефа Одсека балканских земаља НКВД-а у то доба Николаја Новикова. Новиков Н. В., *Воспоминания дипломата*, Москва, 1989, стр. 80.

⁸⁰⁷ Енглеска обавештајна служба је редовно бележила тачну количину соверена исплаћених југословенским политичарима лојалним британским интересима. Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 104–112.

(некомунистичке) странке,⁸⁰⁸ са којима је према телеграму Молотова водио преговоре Плотников (Молотов му је посебно предочавао да покуша да им препоручи идеју равнотеже).

Заменик народног комесара иностраних дела В. Деканозов обратио се 13. августа 1941. секретару ЦК ВКП(б) са молбом да Централни комитет ВКП(б) одлучи о будућности „Плотникова Виктора Андрејевича јер га користити у систему НКВД у то доба није било могуће“.⁸⁰⁹ На документу стоји лаконски закључак: „Друг Плотников је пребачен на рад у Комесаријат за шумарство. 26. VIII 1941.“⁸¹⁰

Ово је био крај блиставе каријере. Плотников који је имао само четрдесет и три године и успео да се истакне на неколико битних дипломатских положаја, био је заувек упућен на скроман и неперспективан положај начелника пољопривредног одсека у Народном комесаријату за шумарство. О томе да је Плотников заиста био пребачен у шумарство из дипломатије сведоче личне успомене његовог сина Валерија. Валериј Плотников је саопштио аутору овог рада да је његова мајка Јелена Орлова упознала Виктора Плотникова 1949. на радном месту у Министарству шумарства, где је радила у његовом одсеку. Виктор Плотников је преминуо од туберкулозе 1958, сломљен и заборављен.⁸¹¹

Осим опуномоћеног представника и војног аташеа у биографском приказу сарадника совјетске мисије у Југославије 1940–1941, пажњу сигурно привлаче и још два човека која су вршила функцију њихових помоћника. Помоћник А. Г. Самохина је био Петар Михаилович Коваленко. Коваленко је рођен 1. септембра 1913. и био је представник прве генерације совјетских омладинаца тридесетих година пуне ентузијазма и елана. Коваленко је рођен у граду Енгелс код Саратова, где је живело пуно руских Немаца и зато

⁸⁰⁸ О улози некомунистичке левице у државном удару 27. марта видети: 27. mart 1941.: *tematska zbirka dokumenata*, priredivači Petranović B., Žutić N., Beograd, 1990; Stafford D. A. T., „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'Etat of March 1941“, *Slavic Review*, Vol. 36, No. 3 (Sep., 1977), pp. 399–419; Barker E., *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London, 1976, pp. 78–108; Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 104–112. Не само Британци већ и совјетска страна је признавала везе између ових политичара и британске владе. Судоплатов П., *Разведка и Кремљ*, Москва, 1996, стр. 137.

⁸⁰⁹ И то у тренутку када је НКВД имао очигледан мањак искусног дипломатског кадра. Новиков Н. В., *Воспоминания дипломата*, Москва, 1989, стр. 88.

⁸¹⁰ Номенклатурно личное дело Плотникова В. А., из породичне архиве В. Орлова.

⁸¹¹ Према речима његовог сина Валерија Орлова (2004) и скромној фотографији надгробног споменика првог совјетског амбасадора у Југославији. Видети и спомен Виктора Плотникова на сајту: <http://polpred-plotnikov.40s-50s.info>.

је, иако Рус, одлично говорио немачки. После средње техничке школе Петар Коваленко је приступио Црвеној армији и завршио официрску тенковску школу, након које је 1939–1940. учествовао у совјетско-финском рату где је испољио личну храброст и био је награђен са *орденом црвене звезде* (1939).⁸¹²

У јесен 1940. млади официр је дошао у Београд као помоћник војног аташеа СССР-а. После почетка бомбардовања Београда 6. априла 1941. део сарадника совјетског представништва морао је да напусти Београд. Пут по уским планинским стазама са траговима бомбардовања и под ударима немачке авијације није био лаган. За воланом првог аутомобила је био Петар Коваленко, који је добио признање колега за своју пажљивост и возачко умеће. За време рата Петар Коваленко је успео да заслужи још један *орден црвене звезде* (1943).⁸¹³

Крајем 1943. мајор Коваленко је био укључен у састав војне мисије СССР-а код НКОЈ. Био је постављен за помоћника начелника војне мисије. На пролеће 1944 више совјетских официра за везу било је распоређено по партизанским штабовима. Мајор Коваленко је дошао у Црну Гору код Пека Дапчевића.⁸¹⁴ Према званичном извештају, Коваленко је успешно прошао неколико стотина километара кроз непријатељско подручје док није стигао до одредишта. Током започете офанзиве он се није задржавао у штабу и позадини. Учествовао је у организацији и спровођењу обавештајно-диверзантских операција у позадини и неколико пута је и сам ишао у вишедневне индивидуалне извиђачке упаде у позадину непријатеља. Посебно се истакао за време партизанског преласка преко Ибра и Копаоника. Заједно са црногорским партизанима П. Дапчевића, мајор Коваленко је дошао до одређене локације, а касније је учествовао и у Београдској операцији. За „храброст испољену током вршења специјалних задатака на подручју Југославије“ мајор Коваленко је 24. августа 1944. добио високу совјетску ратну награду *звезду хероја СССР-а*, као и југословенски *орден партизанске звезде I реда*.⁸¹⁵ После рата Коваленко је завршио Војну тенковску академију, али му је здравље било поткопано услед ратних недаћа, па је 1958. потпуковник био пензионисан. Преминуо је у својој 47. години 15. јуна 1960. у Москви.

Још један важан члан совјетског представништва је био Виктор Захарович Лебедев чије су животне околности најтеже за реконструкцију,

⁸¹² *Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь*, Т. 1, Москва, 1987.

⁸¹³ Румянцев Н. М., *Люди легендарного подвига*, Саратов, 1968.

⁸¹⁴ Зеленин В. В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 27.

⁸¹⁵ *Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь*, Т. 1, Москва, 1987.

али су изазвале и највише дискусија.⁸¹⁶ Посебну пажњу први су му посветили Немци, који су га помешали са руским емигрантом Владимиром Александровичем Лебедевим, активним учесником просовјетске емигрантске организације „Савез совјетских патриота“, који је био лекар по занимању. Виктор Лебедев, за разлику од свог имењака, јавно је наступао као дипломата. Завршио је Педагошки учитељски факултет у Рјазању (1922), а касније историјско-филолошки факултет Московског универзитета (1925). Према званичној верзији 1929–40. он је предавао марксизам на Академији прехранбене индустрије „Стаљин“. Одједном (што је доста необично и рађа одређене сумње) 1940. био је примљен у НКИД СССР-а и постављен је за саветника опуномоћеног представништва СССР-а у Југославији на изузетно одговоран положај (други човек представништва).⁸¹⁷ О томе сведочи и чињеница да је баш Лебедев у марту 1941. постао вршилац дужности шефа мисије после одласка у Москву В. Плотникова.⁸¹⁸ У току неколико преосталих дана званичног рада представништва он је покушавао да успостави односе са генералом Душаном Симовићем. У окупираној Југославији су колале гласине да је Лебедев постао сива еминенција партизанског покрета у Југославији.⁸¹⁹ Сличне гласине су касније натерале СССР да да званично саопштење о томе да се Лебедев налази у Москви и ради у апарату НКИД-а, према званичним подацима 1941–1943. У послератним биографијама је писало да се Лебедев налазио у резерви НКИД СССР-а и да је радио као заменик начелника Међународног одсека Совинформбиро и као експерт-консултант Одбора за одабир дипломатских докумената.⁸²⁰ Уосталом ова изјава би могла да се појави и у случају да Лебедев није био у Москви са намером да се прикрије његова делатност ван земље.

Тек 12. новембра 1943. Виктор Лебедев се поново појавио на јавној функцији – амбасадор СССР-а код владе Краљевине Југославије у еми-

⁸¹⁶ Јовановић М., „О једној забуни у нашој историографији или ко је В. Лебедев?“, *Споменица Радована Самарџића*, Београд, 1994.

⁸¹⁷ *Дипломатический словарь*, Том 2, Москва, 1984; *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991*, Лебедев Виктор Захарович – послужной список, <http://www.knowbysight.info/LLL/03584.asp>.

⁸¹⁸ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996, стр. 44.

⁸¹⁹ IAB, f. BdS, d. D-250, D-818; ф. СП, д. IV-127/6.

⁸²⁰ *Дипломатический словарь*, Том 2, Москва, 1984; Директора ВДШ МИД СССР, Лебедев Виктор Захарович – послужной список, http://www.dipacademy.ru/lebedev_vict.shtml; *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991*, Лебедев Виктор Захарович – послужной список, <http://www.knowbysight.info/LLL/03584.asp>.

грацији. А од 30. новембра преузео је такође и улогу „амбасадора СССР-а код савезних влада у изгнанству“ (Белгије, Луксембурга, Холандије, Норвешке).⁸²¹ Касније, 5. јануара 1945. Виктор Лебедев је постао амбасадор СССР-а у Пољској, коју је СССР у то доба активно интегрисао у Источни блок. Након Пољске, 1951–1958. Лебедев је био амбасадор СССР-а у Финској. Потом је до 1965. руководио Вишом дипломатском школом МИД СССР-а. Лебедев је пензионисан 1965. и преминуо 1968.⁸²² Иако активност Лебедева 1941–1943. (а и до преласка у НКВД) за сада не може да буде расветљена, нема непобитних чињеница о дуплој адреси његових послодаваца у Москви.

Сигурно је познато да су бар двојица од четворице руководећих лица совјетског опуномоћеног представништва у Краљевини Југославији била сарадници војне обавештајне службе СССР-а. Самохин је писао извештаје начелнику ГРУ ГШ РККА генералу Голикову под псеудонимом „Софокле“;⁸²³ а касније је био постављен за начелника II. (информативног) одсека ГРУ ГШ РККА. „Блока“, поменутог једанпут у документима помоћника „Софокла“, аутори коментара зборника докумената *1941 год* су без икаквих објашњења повезали са Лебедевим. Без приступа документима тешко је оценити веродостојност претпоставке аутора зборника. Ипак, каријере Лебедева и Коваленка пре и после 1940. пре дају основа да повежемо „Блока“ са Коваленком.⁸²⁴ У прилог томе иде и активност Коваленка у Југославији 1943–44. Коваленко је активно учествовао у планирању и извођењу обавештајно-субверзивних операција у немачкој позадини 1944. у јединицама П. Дапчевиха. Индикативно је да је учесник мисије генерала Корњејева В. Зелењин поменуо мисију Коваленка у Црној Гори као сличну мисији групе Патрахалцева, сарадника РУ РККА.⁸²⁵

О Плотникову и В. Лебедеву нисмо успели да пронађемо директне податке, али је неко од њих могао да буде представник НКВД-а јер су совјетске дипломатске мисије обавезно имале резидента не само војне

⁸²¹ Исто.

⁸²² Залесский К. А., *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*, Москва, Вече, 2000; *Дипломатический словарь*, Москва, 1984.

⁸²³ Кодирани телеграма ГРУ ГШ СССР су затворени за истраживаче. Једина доступна информација су објављени радови. *1941 год: в 2 кн.*, Москва, 1998, кн. 1, стр. 572, 736, кн. 2, стр. 24; Городецкий Г., *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз*, Москва, 2001, стр. 169. (Gorodetsky G., *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*, Yale, 1999).

⁸²⁴ *1941 год: в 2 кн.*, кн. 1, Москва, 1998, стр. 25, 636, 650.

⁸²⁵ Зелењин В. В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 27.

већ и политичке обавештајне службе.⁸²⁶ Остаје неразјашњена улога В. М. Сахарова, сарадника совјетске амбасаде у Југославији 1940–1941, који је дошао у Србију 1944. као мајор и старији помоћник начелника совјетске мисије.⁸²⁷

Одређену слику о совјетском опуномоћеном представништву пружају успомене матуранта Београдске руско-српске гимназије Јевгенија Бујницког.

Почетком 1941. на једној од централних улица Београда њему је пришао добро обучен човеку и на чистом руском језику га замолио да му помогне да изабере нешто у продавници јер наводно слабо зна српски. Касније се испоставило да је ово био сарадник совјетског представништва, који је започео са њим разговор и позвао га да се провоза у колима. У то доба аутомобил није био банално превозно средство већ симбол високог социјалног статуса, техничко чудо атрактивно за сиромашног руског избеглицу. Младић је ушао у ауто а касније се дуго задржао у гаражи посматрајући хајтек свог доба. Касније је Бујницки радио као курир за преношење запечаћених коверата одређеним руским емигрантима и српским официрима, поверљивих у тој мери да сарадници представништва нису могли да их повере пошти и другим сувишним сведоцима. Младић је опазио да се у згради представништва редовно спроводе вежбе у гађању из револвера са пригушивачем (напредно за то доба оружје специјалних служби – пригушивач браће Митин „БраМит“ који се користио са револвером нагана)⁸²⁸ и у чудној борби сличној цуду (вероватно разрађена за потребе НКВД комплексна борилачка вештина тзв. „бојно самбо“).⁸²⁹ Бујницки је такође обратио пажњу и на опширну и

⁸²⁶ Каријера „проверени партијски кадар – сарадник ИНО НКВД на служби у НКВД или трговинском представништву са дипломатским имунитетом – крупна фигура у НКВД на одговорном месту“ била је уобичајена у СССР-у. На пример Д. П. Пожидајев је био сарадник НКВД-а у Паризу 1940, за време рата је радио на сарадњи НКВД-а и НКВД-а, а касније је био амбасадор у више европских и афричких земаља. Или С. В. Семјонов који је 1939–1940. у Литванији, 1940–1941. у Немачкој и 1942–1945. у Шведској уз дипломатски имунитет радио на задацима НКВД-а, а касније је изградио успешну дипломатску каријеру и 1955–1978. био заменик министра МИД СССР-а. Судоплатов П., *Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год*, Москва, 2001.

⁸²⁷ Зелењин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 20; Поповић К., *Белешке уз ратовање*, Београд, 1988, стр. 199.

⁸²⁸ Видети: Ардашев А. Н., Федосеев С. Л., *Оружие специальное, необычное, экзотическое. Иллюстрированный справочник*, Москва, 2003, стр. 20–30.

⁸²⁹ Видети: Волков В. П., *Курс самозащиты без оружия „самбо“ учебное пособие для школ НКВД*, Москва, 1940.

прецизну картотеку руских емигрантских организација и појединаца коју су користили сарадници совјетске мисије.⁸³⁰

Многи представници СССР-а у предратној Југославији дају слику оданих извршилаца чији су се напори сводили на то да се што исправније и тачније изврше наређења добијена од државног и партијског руководства и лично до свемоћног кремаљског самодржца. Самопрегоран рад на извршењу задатка се подразумевао и посебна награда за њега није се очекивала, већ само могућност даљег каријерног напредовања (Лебедев, Коваленко), најмање невољне грешке, а поготово самовоља су се кажњавали нарочито бескомпромисно (Плотников, Самохин). Ликови совјетских представника се налазе у очитој супротности са представницима Краљевине Југославије у СССР-у бурне 1941. Као пример краљевских изасланика у стаљиновом СССР-у може се узети маркантна фигура југословенског посланика Милана Гавриловића.

Милан Гавриловић је започео своју каријеру као секретар Николе Пашића и члан Црне, а касније Беле руке. Већ 1921. у својој четрдесетој години живота добио је, уз помоћ свемогућег Пашића, државну пензију у рангу саветника посланства и од тада, материјално обезбеђен, сав се посветио политици. Гавриловић је био суоснивач Земљорадничке странке, а 1924–1930. је био директор „Политике“. Земљорадничка странка је имала активну антинемачку позицију и ослањала се на сељацима и ситне предузетнике у српским деловима Југославије. Вештим политичким маневрисањем и манипулисањем са антинемачким расположењем, типичним за велики део српског народа, „земљорадници“ су успели не само да заузму одређене позиције у југословенској политици већ и да у предратно доба стекну редовне донације енглеске владе. Иако је већи део енглеског новца странка је добијала преко Гавриловићевог партијског колеге Милоша Тупањанина, део пара је ишао и директно преко Гавриловића. Према процени старешине SOE Хјуа Далтона, општи трошкови британске круне у Југославији за стварање погодне климе уочи 27. марта 1941. су износили више од 100.000 британских фунти.⁸³¹ Од септембра 1940, према подацима из поверљиве архиве SOE, Земљорадничка странка је месечно добијала из енглеског буџета 4.000 британских фунти. Ипак ово није било само пуко куповање агената, већ се финансијска корист поклапала са сигурношћу вођа „земљорадника“ у исправност заузете оријентације – оријентације на

⁸³⁰ IAB, f. BdS, d. B-76.

⁸³¹ Stafford D. A. T., „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d’Etat of March 1941“, *Slavic Review*, Vol. 36, No. 3 (Sep., 1977); Јанковић М., Лалић В., *Кнез Павле. Истина о 27. марту*, Београд, 2007, стр. 62.

Енглеску као савезника и на рат са Немачком. Ова сигурност је одговарала и британским обавештајцима спремним да финансијски подрже „корисне“ политичаре.⁸³²

Гавриловића – независног политичара, човека који сам доноси одлуке и тежи томе да води независну игру – по доласку на државну службу најмање су занимали ставови Министарства спољних послова Краљевине Југославије и владе која га је де јуре послала у иностранство. Занимљив дијалог Гавриловић је водио са немачким амбасадором у Југославији Фон Хереном у јуну 1940. пре свог одласка у Москву на место краљевског посланика у СССР-у. У то доба званична Југославија је тежила неутралности и одмерености, које су биле посебно препоручљиве у разговорима са представником снажне и бескрпулозне силе, спремне на први погрешан потез да смрви опхрвану унутрашњим и спољним проблемима краљевину без иједног војног савезника на континенту. Ове околности нису спречавале Гавриловића да изабере своју апсолутно независну линију понашања, уз релативно дрзак тон. Када је Фон Херен посумњао да Гавриловић иде у Москву са циљем да поквари совјетско-немачке односе, Гавриловић је без двоумљења назвао ову изјаву „комплиментом“ и храбро скресао у лице немачком дипломати: „Волим своју земљу и живот би дао свој и своје деце за њу: бранићу интересе своје земље до краја!“⁸³³

Уз ову патетичну изјаву не можемо да не додамо цитат из новопронађене заоставштине Бранка Лазаревића, истакнутог припадника српске грађанске елите, угледног књижевника и дипломате. „Извршен је већ пуч. Радио говори. Говори краљ Петар II. Доцније се доказало да краљ ништа није знао све до увече шта се дешава, и да је то говорио један млад потпоручник. Долете до наше куће у Леди Каудри 9 син Милана Гавриловића и довикну: 'Zbifcig Пакту!' (После је он побегао, и он и цела породица, и данас су у емиграцији)... Почеше наши авиони да лете изнад Београда. Војска поче да пролази улицама. Одушевљење до делиријума... Кроз два дана, мислим тридесетог, био је велики телефонски разговор у кући др Милана Гавриловића у Андре Николића улици са амбасадором Гавриловићем из, изгледа, Анкаре (дошао је био ту авионом из Москве по неком послу) и,

⁸³² Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 104–105.

⁸³³ Документа Милана Гавриловића се налазе у Hoover Institution on War, Revolution and Peace, *Milan Gavrilović papers, 1938–1979*. Ми наводимо овај цитат према књизи: Јанковић М., Лалић В., *Кнез Павле. Истина о 27. марту*, Београд, 2007, стр. 33–35. Исти дијалог поменуо је и Хоптнер Ј., *Југославија у кризи 1934–1941*, New York – London, 1962, стр. 249.

одмах после тог разговора, цела се породица, заједно са Тупањаниновом породицом, крену тобож за Босну, међутим преко Бугарске за Цариград.⁸³⁴

У јесен 1940. у Москви је Гавриловић одмах развио бурну дипломатску активност и нимало није био спутан идејама и наређењима свог непосредног шефа – министра спољних послова Југославије Александра Цинцар-Марковића, везаног за досадне нијансе дипломатског рада од самог почетка своје радне каријере (од 1921) Гавриловић није патио због недостатка дипломатског искуства, које је покушавао да надомести богатим искуством балканског политичара спремног на најразличитије „комбинације“. Већ у току своје прве званичне посете НКИД-у Гавриловић се трудио да изјави све што му падне на памет само да придобије симпатије совјетских партнера. Према успоменама представника совјетске стране Гавриловић је „догурао толико далеко да је инсистирао на стварању Балканског савеза који ће се руководити словенофилским идејама и у коме ће руски језик заменити различите словенске дијалекте“.⁸³⁵ Веома је симптоматично да је годину дана касније Гавриловић одбио да понови своје речи јавно или да изјави уопште било шта са трибине Свесловенског митинга у Москви 10–11. августа 1941.⁸³⁶

Одмах после ватреног наступа Гавриловића у јуну 1940. совјетски дипломате су проследиле информацију у НКВД, који је одлучио да „врбује“ активног и самосталног дипломату. Али одмах након што су успели да изведу свој задатак и задовољно протрљали дланове, начелник котрабавештајног одсека НКВД-а П. В. Федотов и заменик начелника обавештајног одсека НКВД-а П. А. Судоплатов су наишли на велико разочарање: Гавриловић је већ био чврсто повезан са енглеским „колегама“ и био је редовни посетилац сера Стафорда Крипса, енглеског амбасодора у Москви. Ова блискост је текла паралелно са наставком страначке делатности Гавриловића, коју је он спроводио шаљући поверљиве извештаје у Београд свом стрначком колеги Тупањанину преко дипломатске шифре енглеске амбасаде.⁸³⁷ Енигма о правим налогодавцима југословенског посланика је почела да расте. Гавриловић је

⁸³⁴ Lazarević B., „Dnevnik jednoga nikoga. (26) General Simović i avijatičari junaci dana“, *Danas*, 10. septembar 2008.

⁸³⁵ Городецки Г., *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз*, Москва, 2001, стр. 167.

⁸³⁶ Popović N., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd, 1988, str. 259.

⁸³⁷ О „енглеској“ лојалности М. Гавриловића, који је званично представљао интересе неутралне Југославије, видети Судоплатов П., *Разведка и Кремљ*, Москва, 1996, стр. 137; Gašić R., „Beogradska politička i vojna elita u svetlu nemačkih i britanskih izvora pred Drugi svetski rat“, *Istorija 20. veka*, 1/2006; Јанковић М., Лалић В., *Кнез Павле. Истина о 27. марту*, Београд, 2007, стр. 72.

почео да скреће пажњу совјетским представницима на то да би права адреса у преговорима у Београду требало да буде група антинемачки расположених генералштабних официра који се налазе у опозицији према „пронемачкој влади“. Већ у септембру 1940. у Паризу су стварно започети преговори и на овој релацији, који су били обустављени када је југословенска спољна политика почела да се отворено оријентише на Немачку и њене сателите.⁸³⁸ Међутим, тада преговори нису успели. У поверљивом извештају упућеном енглеском министру спољних послова А. Идну, амбасадор британске круне у СССР-у Крипс је дао своју визију совјетско-југословенских односа у другој половини 1940.⁸³⁹ Писао је да је совјетска влада прекинула тада преговоре са Југославијом „јер је кнез Павле био превише антисовјетски расположен, да узме у обзир такве предлоге. Његово антисовјетско расположење било је јако подржано директним обећањем Хитлера и немачког амбасадора у Београду да преузму активне кораке против СССР-а.“⁸⁴⁰

У пролеће 1941. посланик Краљевине Југославије, у судбоносном и веома опасном тренутку маневрисања над амбисом рата и морем крви, наставио је своју ноншаланту политичку игру. Иако су му и Стаљин и Молотов давали до знања да СССР није ни спреман ни вољан да уђе у рат, чак ни у случају погоршавања ситуације на Балкану, Гавриловић је саопштио Београду ову информацију у веома редигованој форми. Он је слао Цинцар-Марковићу извештаје по којима је СССР наводно био спреман да уђе у рат и да је наводно „у сваком случају био против неутралне Југославије“.⁸⁴¹ Гавриловић је ишао дотле да је саопштио да му је „Вишински неувијено рекао да ће ући у рат против Немачке уколико Британци отворе фронт на Балкану. Совјетске трупе кренуће директно на Бугарску и мореузе“.⁸⁴² Руски Пољак и бивши

⁸³⁸ Городецкиј Г., *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз*, Москва, 2001, стр. 168.

⁸³⁹ *Прибалтика и геополитика (1935–1945). Сборник документов СВР РФ*, Москва, 2006, док. 37.

⁸⁴⁰ Ипак не бисмо се сложили са мишљењем да су „испитивања могућности склапања неког војног споразума са СССР-ом“ са југословенске стране била само облик камуфлаже (Milovanović N., *Војни риџ и 27. март 1941*, Београд, 1981, стр. 346). Пре би се рекло да се радило о одсуству јединствене спољнополитичке визије када представници различитих центара моћи у држави покушавају да остваре своје концепте упркос тежњама других учесника политичког процеса. Тежња дела југословенске (пре свега војне) елите да потпише уговор са СССР-ом крајем 1940. и почетком 1941. темељно је доказана у најновијем истраживању водећег стручњака за југословенску краљевску војску. Бјелајац М., *Дипломатија и војска: Србија и Југославија 1901–1999*, Београд, 2010, стр. 181–203.

⁸⁴¹ Хоптнер Ј., *Југославија у кризи 1934–1941*, New York – London, 1962, стр. 288–290.

⁸⁴² Јанковић М., Лалић В., *Кнез Павле. Истина о 27. марту*, Београд, 2007, стр. 16, 31.

мењшевик Андреј Вишински, без обзира на све ове „мане“, успео је да се пробије до самог државног врха, да преживи све Стаљинове чистке и да надживи и самог Стаљина. Потпуно је незамисливо да је Вишински могао да каже нешто што се толико разликовало од покушаја Стаљина да одгоди сукоб са Немачком, па макар и у поверењу, страном дипломати толико дискутабилне лојалности какав је био Гавриловић.⁸⁴³ Више него слободне интерпретације које је Гавриловић додавао изјавама совјетских званичника утицале су на крајње необичајену појаву у дипломатској пракси – да се СССР преко Плотникова у Југославији распитује о томе како је југословенски амбасадор пренео совјетске изјаве.⁸⁴⁴

Врхунац ових самосталних корака Гавриловића био је чувени дијалог са председником југословенске владе Душаном Симовићем ноћ уочи немачког напада на Југославију. Тада је југословенска влада инсистирала на потписивању уговора о војном савезу са СССР-ом. Совјетска влада је одбијала да стави клаузулу о војној помоћи и предлагала је само уговор о неутралности, који је морао да послужи као сигнал Хитлеру о томе да СССР напад на Југославију схвата као непријатељски корак, али и да то не значи аутоматски улазак у рат у случају немачког напада. Паралелно, 5. априла југословенска влада је саопштила немачком амбасадору да су преговори у Москви „резултат краткотрајног узбуђења после устанка, али је против њих читав кабинет који хоће да постигне узајамно разумевање не са Москвом већ са Берлином“.⁸⁴⁵ Гавриловић је тактизирао и покушавао да добије од Стаљина пристанак на југословенску формулацију. У поноћ је амбасадор СССР-а у Берлину Деканозов саопштио да је немачки напад на Југославију неизбежан. Стаљин је наредио да се уговор ипак потпише. Око поноћи Гавриловића су пронашли на пријему код америчког амбасадора и хитно су му објаснили ситуацију. Међутим, Гавриловић је рекао да нема разлога за журбу и да одговор од југословенске владе треба да стигне тек ујутро. Ипак, Вишински је наговорио Гавриловића да се хитно јави на телефон

⁸⁴³ Вишински је тешко могао да обећа једном страном дипломати неку војну акцију СССР-а на Балкану у тренутку када је Стаљин на све наћине избегавао да изазове напад Хитлера. О опрезности Вишинског у преговорима са Гавриловићем видети: Судоплатов П., *Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год*, Москва, 2001, гл. „События на Балканах“, „Дверь для тайных переговоров открыта“.

⁸⁴⁴ Јовановић Д., *Медаљони*, књ. III, Београд, 2008, стр. 379.

⁸⁴⁵ Городецки (Городецкий Г., *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз*, Москва, 2001, стр. 178) је навео цитат из немачких дипломатских папира (DGFP. XII, р. 463. Фајне, немачки опуномоћеник у пословима у Београду – Немачко Министарство спољних послова, 5 апр. 1941).

председнику владе Симовићу из југословенске амбасаде и да добије од њега нове инструкције.⁸⁴⁶

„Потпишите што вам Руси предлажу – рекао је Симовић. – Не могу, генерале. Знам шта ми је дужност и који ми је посао. – Морате потписати. – Не могу, генерале. Имајте поверења у мене. – Потпишите Гавриловићу. – Знам шта радим. Не могу потписати тај документ. – У реду. Ако хоћете наредбу, онда вам ја наређујем да потпишете! – Знам шта радим. Имајте поверења.“ Након тога је Гавриловић спустио слушалицу.⁸⁴⁷ Аутори који су писали о овоме називају овај дијалог „чудним и недипломатским“⁸⁴⁸ и „надреалним“.⁸⁴⁹ Вишински је очито прислушкивао међународни некодирани разговор Гавриловића и Симовића и зато је одмах назвао Гавриловића. „Долазите ли? – питао је (Вишински – А. Т.). – Не, рекао је Гавриловић. – Шта? – Не, рекао сам не долазим. – Али ви имате наредбу да потпишете; ви морате потписати! – Схватам, али нећу потписати. Не могу – рука ми одбија да то учиним... – Ви морате потписати. Ви то морате потписати сада. Ви имате наредбу од свог председника владе. – Ја то не морам потписати. Мој председник владе може ме отпустити и заменити неким другим, али док сам ја овде, ја нећу то потписати како је...“⁸⁵⁰ Стаљин је попустио и променио формулацију у уговору који никада није био ратификован и није ступио на снагу.

Треба истаћи да је совјетско руководство још пре потписивања уговора сазнало да ће Хитлер напасти Југославију, што је Москви јавио совјетски обавештајцац у врху Гестапоа – Вили Леман.⁸⁵¹ Совјетски лидер био је свестан и слабих изгледа југословенске војске у случају судара са Немцима. Према сећањима сведока потписивања југословенско-совјетског уговора у Москви, писара југословенског посланства у Совјетском Савезу В. Милетића након парафирања уговора Стаљин је „питао пуковника Савића колико би трајао отпор југословенске војске ако би Југославија била нападнута. Овај је одговорио: око три месеца. На то се Стаљин обрати нашем војном

⁸⁴⁶ Городецкий је потпуно реконструисао догађаје у ноћи између 5. и 6. априла према материјалима совјетских, енглеских и америчких дипломатских архива. Городецкий Г., *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз*, Москва, 2001, стр. 178.

⁸⁴⁷ Городецкий Г., *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз*, Москва, 2001, стр. 178.

⁸⁴⁸ Хоптнер Ј., *Југославија у кризи 1934–1941*, New York – London, 1962, стр. 385–386.

⁸⁴⁹ Городецкий Г., *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз*, Москва, 2001, стр. 178.

⁸⁵⁰ Хоптнер Ј., *Југославија у кризи 1934–1941*, New York – London, 1962., стр. 388.

⁸⁵¹ Гладков Т., *Его величество агент*, Москва, 2010.

изасланику, који је уосталом изгледао много сигурније обавештен и који сведе тај рок на месец дана. Стаљин заврте главом с неверицом и рече: две до три недеље.⁸⁵² Овај уговор је потписан не због Југославије, којој није било спаса након догађаја 27. марта, већ због компликоване дипломатске игре која се одвијала између СССР-а и Немачке у пролеће 1941. Након напада Немачке на „новопеченог“ совјетског савезника више није могло да буде илузија да ће Немачка поштовати совјетске интересе.

У контексту суочавања елита Стаљиновог СССР-а и краљевске Југославије индикативан је стил вођења дипломатских послова, погледи Гавриловића на субординацију и његов приступ дипломатским односима. Осећај слободарског духа једног балканског политичара остао је непомућен и у послератном добу (успомене на све ове догађаје Гавриловић је са поносом бележио после рата). То доказује да све што је о њему наведено није било резултат ратног стреса и тешких догађаја изазваних претњом неизбежног рата, већ један карактеристичан приступ дипломатским питањима. Очито је да се модел понашања који је пружао Милан Гавриловић драстично разликовао од совјетских погледа стаљинског доба на дипломатију и субординацију, што није могло да остави без последица узајамну перцепцију. Овде се радило не само о совјетској перцепцији Милана Гавриловића као појединца који је представљао Југославију у кобним и веома ризичним тренуцима. Ствар је била у стварању стереотипа о целом државном организму Краљевине Југославије, који је у току владе Драгише Цветковића и Душана Симовића заступао један врстан политичар и „надреални“ дипломата Милан Гавриловић.

Сам ток преговора од 27. марта 1941. више није ни био толико битан јер ни у ком случају није могао да спречи Немачку да нападне и раскомада Југославију. У најгорем/најбољем случају (у случају успеха мисије М. Гавриловића) СССР је могао да буде увучен у рат три месеца раније, што би водило којем милиону погинулих црвеноармејаца више и, с друге стране, ранијем смањивању немачко-италијанског притиска на Енглеску. Међутим, чак и да су преговори о испоруци наоружања Југославији успели, ни то не би пресудно утицало на даљи ток догађаја. У случају уласка Југославије у војни сукоб, критичну масу међуетничке мржње⁸⁵³ и неспособности

⁸⁵² Животић А., „Једно сведочанство о потписивању Совјетско-југословенског пакта 5/6. априла 1941“, *Архив*, Београд, 2010; Милетић В., „У Москви пре 20 година“, *Глас Канадских Срба* (Торонто), 4. априла 1961.

⁸⁵³ Осим хрватског питања постојао је још низ међуетничких проблема који нису били решени све до слома Краљевине Југославије (Janjetović Z., *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji. 1918–1941*, Београд, 2005; Jovanović V., *Jugoslovenska država*

политичке елите не би могли да неутралишу ни брзометни топови нити борна кола које је југословенска војска узалудно тражила од СССР-а до почетка фебруара 1941. (тада је након потписивања југословенског пакта са Мађарском и трговинског споразума са Немачком дошло до замрзавања преговора о испорукама совјетског оружја за Југославију). Југословенска војска је капитулирала када је у магацинима било пуно залиха, а део ратне технике није ни ступио у борбу. Према савременом истраживању у Априлском рату „оклопне јединице (...) нису постигле значајније борбене резултате. Први тенковски батаљон није успео ни да се окупи. Чета у Загребу се предала без борбе, тенкови из састава помоћне чете били су уништени у бомбардовању Београда, а преостале тенкове из чете из Сарајева онеспособиле су саме посаде. Други батаљон, попуњен искуснијим и обученијим људством, учествовао је у жестокиим борбама око Добоја и био изложен нападима усташке пете колоне из сопствене позадине... Укупан утисак о дејству југословенских тенковских јединица у Априлском рату се (...) не може разликовати од оцене о држању целокупне војске, која је уз неке појединачне примере храбрости и испољавања самоиницијативе била захваћена дефетизмом, деловањем пете колоне и ненавикнута на борбу са савременим ратним средствима, те је успела да пружи само спорадичан и краткотрајан отпор.“⁸⁵⁴ Већ петог дана рата, када су немачке трупе ушле у Загреб, дочекане су од већег дела грађана са одушевљењем и засипане су цвећем.

КОНТАКТИ ЕМИГРАНТСКЕ ВЛАДЕ И ЈВУО СА СССР-ом ДО ЈЕСЕНИ 1944.

Тема ЈВУО у новијој српској историографији изузетно је добро покривена. Бројне монографије, мемоари и фотографски албуми су донекле попунили празнине у ранијим истраживањима антикомунистичког покрета отпора под командом Драже Михаиловића. У радовима М. Павловића, К. Николића, Б. Димитријевића догађаји у Србији од 1941. до 1945. се апсолутно

и Јужна Србија 1918–1929. Македонија, Санџак, Косово и Метохија у Краљевини ШС, Београд, 2002).

⁸⁵⁴ Денда Д., „Југословенски тенкисти у Априлском рату“, *Војно-историјски гласник*, бр. 2, 2009, стр.78–96.

оправдано посматрају као грађански рат између три стране.⁸⁵⁵ Борба између пронемачких, ултрадесничарски расположених симпатизера М. Недића и Д. Љотића, затим просовјетски расположених ултралевичарских партизана Ј. Б. Тита и умерено либералних и оријентисаних на Енглеску и САД бораца Д. Михаиловића добро се уклапа у модел тространог грађанског рата. Једна од најбитнијих особина овог модела је присутна оријентација сваке стране на неку спољну силу, која је пружала својим штићеницима помоћ, према својим потребама и могућностима. У оквиру овог модела могу да се сагледавају и све фракције у грађанском рату не само у Србији већ и у Југославији уопште. Тако је могуће да дође до грубе и донекле циничне поделе свих држављана Краљевине Југославије које су се прихватили оружја од 1941. до 1945. у три групе према томе чију страну доминацију на западном Балкану су они прижељкивали и бранили: немачку (и/или италијанску), енглеску (и/или америчку) или совјетску...

Без обзира на то колико неки истраживач био спреман да призна и разматра улогу страних фактора у грађанском рату у Југославији, он веома тешко може да оповргне чињеницу да су континуитет и интензитет стране помоћи, активност и умешаност спољних патрона у унутрашњу ситуацију у Југославији битно утицали бар на ток сукоба између партизана, четника и недићеваца-љотићеваца. Међутим, праву тродимензионалну слику грађанског рата, који је поделио становништво Југославије на три зараћене стране, могуће је добити тек уколико се сагледају и оне чврсте или блаже, вешто сакриване нити које су повезивале стране у грађанском рату и њихове стране покровитеље. Овде се мисли пре свега на контакте између партизана и Немаца због размене заробљеника, покушаје договора о прећутном прекиду ватре у случају искрцавања англосаксонских савезника; јавну и тајну историју односа врха КПЈ са енглеским и америчким мисијама; директне и индиректне (преко емигранске владе) везе између Недића и западних савезника; контакте између команданата ЈВуО са Немцима и Италијанима, као и покушаје сарадње између четника и СССР-а.

У контексту овог рада не може се заобићи комплекс питања о односу СССР-а према краљевској влади Југославије уопште и посебно о односу и контактима са командом и борцима ЈВуО.

Посматрање ових односа има дугу историографску традицију. Као и други сегменти односа између СССР-а и Југославије за време рата, и однос СССР-а према краљевској влади у изгнанству и ЈВуО спадао је у оно што

⁸⁵⁵ Димитријевић Б., Николић К., *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004; Павловић М., Младеновић Б., *Коста Миловановић Пећанац. Биографија*, Београд, 2006, стр. 171.

је Никола Б. Поповић назвао „деликатним питањима“ „врѹних година“.⁸⁵⁶ Искушење да се СССР представи као „кочница југословенске револуције“ било је неодољиво након 1948. Овај више-мање изражен правац тумачења југословенско-совјетских односа био је присутан у југословенској историографији све до пада једностраначког система у СФРЈ. Најјасније је овај приступ био исказан у радовима Пере Мораче.⁸⁵⁷ Сличну усклађеност са дневнополитичким потребама (прављења јаза између СССР-а и СФРЈ) могуће је препознати и у радовима англосаксонских аутора.⁸⁵⁸ С друге стране, совјетска историографија тежила је да докаже супротно – да је СССР од самог почетка био на страни партизана. Објективна мана совјетске историографије била је слаба изворна база, услед рестриктивне архивске политике СССР-а. Друга, субјективна, мана везана за ову тему сводила се на жељу да се заташкају дипломатски маневри које је СССР покушавао да изведе, да би придобио поверење Енглеске и САД-а, чија су војна помоћ и обећања отварања другог фронта били изузетно потребни у тешким тренуцима 1941–1943.

Тек крајем постојања СФРЈ југословенска историографија је обogaћена радом „Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату“ Николе Б. Поповића, који је на основу бројних историјских извора из Архива Југославије, Архива Јосипа Броза Тита, преписке Коминтерне и Тита, тадашњих архива ДАССИП и Архива ЦК СКЈ, као и бројних зборника докумената и низа домаћих и страних мемоарских издања, детаљно сагледао историјат односа између Краљевине Југославије и СССР-а у контексту односа СССР-а према дешавањима у Југославији и према покрету Д. Михаиловића. Поповић је пружио детаљну анализу спољне политике СССР-а према избегличкој југословенској влади, на основу које постаје јасно да је СССР од 22. јуна 1941. заузео став стварања „Народног фронта“ и заједничког деловања партизана и бораца ЈВуО. Ово је директно одговарало тадашњим потребама СССР-а да се све снаге концентришу на слабљење немачког притиска на Источном фронту. СССР се посебно залагао за политику јединственог „Народног

⁸⁵⁶ Поповић Н., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Београд, 1988, стр. 10–11.

⁸⁵⁷ Морача П., *Ослободилачки рат и револуција народа Југославије 1941–1945: кратак преглед*, Београд: Младост, 1961; Мораћа Р., *Istorija Saveza komunista Jugoslavije: (kratak pregled)*, Београд, 1966; Мораћа Р., „Односи између Комunistичке партије Југославије и Коминтерне од 1941. до 1943. године“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, 1969.

⁸⁵⁸ Auty P., *Tito: A Biography*, New York, 1970; Maclean F., *The Heretic: The Life and Times of Josip Broz-Tito*, New York, 1957; Campbell J. C., *Tito's Separate Road: America and Yugoslavia in World Politics*, New York, 1967.

фронта“ против немачких окупатора 1941–1942, када се комунистички режим у СССР-у неколико пута нашао на ивици амбиса. До јавних промена, према Поповићу, дошло је тек у августу 1942. када је СССР започео оворену кампању против покрета Д. Михаиловића, која није прелазила у отворено признање НОП-а као алтернативе краљевској влади у Лондону. И тек од септембра 1944. СССР, чије трупе су се већ налазиле на подручју централне, југоисточне и источне Европе, и отворено је дао подршку Титу као новом владару Југославије. Ово дипломатско маневрисање никада није значило одрицање совјетске стране од НОП-а и никада се није ни доживљавало у Југославији као хлађење односа. Последњих година постојања СССР-а појавила се и једна совјетска књига, Ј. Гиренка, чији су ставови донекле слични ставовима Н. Б. Поповића, који је такође сматрао да су односи између СССР-а и југословенског партизанског врха били присни и топли у току читавог Другог светског рата, без обзира на одређено дипломатско маневрисање СССР-а.⁸⁵⁹

Тек појавом нових политичких и државних околности – нестанком СССР-а и СФРЈ, и нестанком комунистичког монопола на истину дошло је до ревалоризације у сагледавању догађаја из Другог светског рата у Југославији. Нестанком заједничке државе у пламену новог грађанског рата избрисане се и преостале вредности државног јединства и јачања братских односа између југословенских народа. У новим околностима догађаји Другог светског рата у Југославији више нису могли да се посматрају само као борба за братство–јединство, социјалну правду и слободу од страног освајача и његових помагача већ и, основано, као грађански рат између поједних југословенских народа и између самих Срба. Томе доприноси и бујица емигрантске литературе која је поплавила српску стручну и ширу јавност морем нових реалних и имагинарних података (као што то увек буде у свим ратним мемоарима).

У овим условима већина старих тема за које се сматрало да су већ затворене у југословенској и совјетској историографији, добијају нови значај. Више се не поставља само питање утицаја појединих светских сила на ослобођење Југославије од страних освајача већ и питање одговорности страног фактора за избијање и заоштравање сукоба који је однео стотине хиљаде живота (бораца и цивилног становништва).

Зато питање односа СССР-а и краљевске владе у изгнанству, као и односа СССР-а и ЈВуО добија поново на значају. Питање односа између Краљевине и СССР-а уочи рата донекле смо посматрали у претходном поглављу.

⁸⁵⁹ Гиренко Ю. С., *Сталин – Тито*, Москва, 1991.

Делатност југословенске избегличке владе је опсежно пропраћена у домаћој историографији. Постоје зборници докумената уз обимне уводне чланке и коментаре⁸⁶⁰ и опсежна истраживања.⁸⁶¹ Ипак се најопсежније и најисцрпније истраживање појавило само у новијој српској историографији. Докторска теза М. Терзића (нажалост, до сада није објављена) пружа комплетан увид у делатност избегличке владе: сакупљање вести о стању у земљи, радио-везе са ЈВуО, мисије код ЈВуО, владино виђење ситуације у окупираној Југославији, покушаји мешања у ситуацију на терену и нестанак емигрантске владе. Разјашњене су и бројне недоумице везане за рад југословенске владе као што је на пример фамозно „стављање под слово З“.⁸⁶² Емигрантска влада која је формирана након пуча 27. марта и постала избегличка влада, већ након пар недеља је потражила „највеће упориште у Великој Британији и претежно се на њу и ослањала током Другог светског рата“.⁸⁶³ Енглеска влада не само што је мало ценила ову владу и окарактерисала је као „бедне политичке сплеткароше“ (израз министра спољних послова А. Идна)⁸⁶⁴ већ је и формирала њен састав по свом нахођењу.⁸⁶⁵ Фактички југословенска влада је само „трошила капитал претходног ауторитета... и у одсуству практичне реалности, политику је само замишљала... далеко од политичког оперативног спровођења. Каскала је за догађајима који су се убрзано одвијали, остајала без иницијативе и тако јој је преостало да догађаје само региструје и на њих реагује у виду коментара.“⁸⁶⁶ Заправо ова влада је била на ивици да постане оно што се у англосаксонској политикологији и праву

⁸⁶⁰ Зборници грађе: Krizman B., *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu: 1941–1943: dokumenti*, Beograd–Zagreb, 1981; Petranović B., *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu: 1943–1945: dokumenti*, Beograd–Zagreb, 1981; Boban Lj., *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade: 1941–1943: izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb, 1985; Boban Lj., *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade: 1941–1943*, Zagreb–Ljubljana, 1988; *Записници са седница министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945*, прир. Пијевац К. и Јончић Д., Београд, 2004.

⁸⁶¹ Đuretić V., *Vlada na bespuću: internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti: 1941–1944*, Beograd, 1983; Šepić D., *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb, 1983; Stefanovski M., *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije: 1941–1943*, Beograd, 1988.

⁸⁶² Terzić M. V., *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: (propaganda i stvarnost)*, doktorska disertacija, Beograd, 2004.

⁸⁶³ Глишић В., „Избегличка Југословенска краљевска Влада и српско национално питање“, *Други светски рат – 50 година касније*, Подгорица, 1995, стр. 208.

⁸⁶⁴ Радојевић М., „Избегличка Влада краљевине Југославије и југословенска државна идеја“, *Други светски рат – 50 година касније*, Подгорица, 1995, стр. 217.

⁸⁶⁵ Šepić D., *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb, 1983.

⁸⁶⁶ Terzić M. V., *n. d.*, str. 854.

дефинише као „puppet government“.⁸⁶⁷ Методолошки је занимљиво сагледати односе између избегличке владе и СССР-а за време Другог светског рата у оквиру теме о односима између Британије и СССР-а или пак односа између СССР-а и „савезних влада у Лондону“ (овде Лондон није појам географске локације, која се мењала, већ вектор лојалности ових институција).⁸⁶⁸ Индикативно је да је НКВД у својим тајним анализама посматрао московска представништва емигрантских влада смештених у Лондону као енглеску експозитуру, чије су специјалне службе радиле под непосредном командом британских служби.⁸⁶⁹

Односи између југословенске владе и СССР-а већ су привлачили пажњу југословенске историографије.⁸⁷⁰ На основу дипломатске преписке између представника Краљевине у Југославији и министара спољних послова у избегличкој влади Милан Терзић је исцрпно сагледао активност југословенског посланства у СССР-у, која се такође сводила на поменуто замишљање политике, регистровање догађаја и њихово коментарисање.⁸⁷¹ Дипломатски односи између Краљевине Југославије и СССР-а су били обновљени у јулу 1941. Веома је симптоматичан редослед адреса на које је морала преко совјетског амбасадора у Лондону И. Мајског да стигне сагласност СССР-а да се обнове дипломатске везе са Пољском, Чехословачком и Југославијом. Шеф НКВД-а Молотов је препоручио Мајском да се информација о спремности да се обнове односи проследи „Идну [пре свега британском министру спољних послова – А. Т.], Сикорском [пољском премијеру – А. Т.], Бенешу [чехословачком премијеру – А. Т.] и Југословенима [без одређивања одговорног лица – А. Т.]“.⁸⁷²

Индикативни су и преговори између Енглеске и СССР-а у децембру 1941. Тада је СССР предложио енглеској страни да „у пакету“ потпишу два уговора. Први о узајамној помоћи између држава за време рата и по његовом

⁸⁶⁷ Connie L. McNeely, *Constructing the nation-state: international organization and prescriptive action*, Westport (Connecticut), 1995, p. 61; Crawford J. R., *The Creation of States in International Law*, New York, 1979, pp. 62–65.

⁸⁶⁸ У овом контексту је изузетно корисна студија и зборник докумената савременог руског научника Олега Ржешевског. Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004.

⁸⁶⁹ *История советских органов государственной безопасности*, ред. Чебриков В. М., Москва, 1977, стр. 405.

⁸⁷⁰ Popović N., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd, 1988.

⁸⁷¹ Terzić M. V., *n. d.*, str. 263.

⁸⁷² *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996, стр. 74.

завршетку (да се прошири претходни сличан уговор од 12. јула 1941). Други је морао да зацрта послератно уређење Европе. Између осталог (после Чехословачке и Пољске) у њему је било предвиђено послератно обнављање Југославије уз проширене границе на рачун Италије (Трст, Ријека, јадранска острва и др.) и Бугарске.⁸⁷³ Директни разговори са Британијом о послератним границама и статусу Југославије – без консултације са избегличком владом – такође пружају увид у реални статус емигрантске владе.

Стављање партизана у Југославији под команду Михаиловића био је први и основни захтев а касније и молба коју је емигрантска влада безуспешно износила преко британских представника, совјетских представника у иностранству и своје амбасаде у СССР-у. Већ 15. новембра југословенски министар спољних послова Нинчић је послао посланику у Москви Симовићу инструкцију да под хитно контактира совјетску страну. Али и британска и југословенска страна су добијале са великим закашњењем исти одговор – СССР нема контаката са партизанским покретом у Југославији.⁸⁷⁴

У овој почетној фази ратних односа јасно је да су до средине 1942. представници СССР-а тражили од представника избегличке владе помоћ у успостављању контакта са покретом генерала Михаиловића у земљи. На пример 5. маја 1942. краљевска влада је била обавештена да су се Совјети „распитивали о слању авиона на који од аеродрома којима располаже Дража Михаиловић“.⁸⁷⁵ У одговору југословенска влада је тражила да се ова врста преговора води преко Лондона, што је значило да није хтела да оствари ову везу самостално и без знања британске владе. Питање је да ли је југословенска избегличка влада и могла да помогне у остваривању веза између Михаиловића и СССР-а без знања британске стране, која је тежила чврстој контроли мисија и радио-веза. Упечатљиво је и то да је ова политика „сечења резервног падобрана“ за покрет генерала Михаиловића веома одскакала од веште политике комуникација Ј. Б. Тита, који се није либио уговора са Енглезима нити са Немцима.⁸⁷⁶

У пролеће 1942. појављује се идеја о склапању совјетско-југословенског уговора. Формално, идеју о потписивању уговора по први пут је формулисала

⁸⁷³ Майский И. М., *Воспоминания советского дипломата, 1925–1945 гг.*, Ташкент (Узбекистан), 1980, стр. 536–537; Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004, стр. 38, 51.

⁸⁷⁴ АЈ, Посланство у Кујбишеву, ф. 1, а. 230–231.

⁸⁷⁵ Terzić M. V., *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: (propaganda i stvarnost)*, doktorska disertacija, Beograd, 2004, str. 265–266; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996, стр. 190.

⁸⁷⁶ Terzić M. V., *n. d.*, str. 856.

југословенска страна, која је сматрала погодним да на тај начин „обузда комунистичке партизане“.⁸⁷⁷ Судаћи по совјетској спремности да се уговор потпише, СССР је у то доба желео и журио да се такав уговор стварно потпише чак и више од југословенске стране.

Совјетска жеља да се уговор потпише што пре је наишла на несавладиву препреку у јуну и јулу 1942. за време посете Молотова Лондону. Идн је 9. јуна 1942. саопштио Молотову да је енглеска влада расположена против потписивања уговора између СССР-а и Југославије, наводно да би се избегло такмичење између Енглеске и СССР-а у потписивању различитих уговора са „малим земљама“. Када је Молотов покушао да убеди Идн да се ради о наставку претходног уговора, Идн је још једном категорички поновио негативан став енглеске владе према покушајима СССР-а да потпише овај уговор. Осим тога Идн је неколико пута рекао Молотову да је сазнао о припремању уговора између СССР-а и Југославије од званичних претставника краљевске владе. Представници избегличке владе, према Идну, не само да су се консултовали са њим о британском ставу по питању потписивања уговора са СССР-ом већ су и пренели енглеском министру детаљан нацрт уговора па и то да је морао да буде на снази све до краја рата и пет година по његовом завршетку, што је посебно узнемирило енглеску страну.⁸⁷⁸

Неколико дана након сусрета са Идном, Молотов је разговарао са Момчилом Нинчићем, министром спољних послова у избегличкој влади.⁸⁷⁹ Разговор је вођен на молбу Нинчића, који је очигледно дошао да објасни Молотову да, и поред најбољих односа са СССР-ом, југословенска краљевска влада ипак не може да склопи уговор о савезу и пријатељству са СССР-ом који би морао да траје до краја рата и још пет година после његовог завршетка. Природно је да Нинчић није поменуо негативан став енглеског сизерена на овај уговор. Као прави дипломата он је почео да објашњава да рад на нацрту овог документа још није завршен јер се југословенска влада тренутно налази под притиском хитнијих обавеза: „каирском афером“ и претњом да се краљ Петар и премијер Јовановић одселе у САД ако им

⁸⁷⁷ Krizman B., *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu: 1941–1943: dokumenti*, Beograd–Zagreb, 1981, str. 73.

⁸⁷⁸ „Запись беседы Молотова с Иденом 9 июня 1942 года.“ у: Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискусии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004, стр. 316–317.

⁸⁷⁹ „Беседа Молотова с югославским министром иностранных дел Нинчицем 10 июня 1942 года“ у: Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискусии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004, стр. 339.

Енглеска не буде изашла у сусрет по том питању. Према речима Нинчића, додатне компликације за југословенску владу, осим свађе између Кнежевића и Мирковића, створила је љубав младог краља Петра према грчкој принцези Аспазији, жеља потенцијалне таште (Аспазијине мајке) да се брак склопи што пре и жеља потенцијалне свекрве (Петрове мајке) да се брак одгоди до краја рата.⁸⁸⁰

На све ово Молотов је још једном (како се испоставило касније последњи пут) поновио своју понуду: „Совјетска влада је спремна да пружи подршку југословенској влади и жели да види Југославију не само обновљеном већ и проширеном на рачун Италије. Подршка Совјетског Савеза укључује и то да Југословенска влада има чврст ауторитет у земљи и има добре односе са СССР-ом“.⁸⁸¹ Нинчић се пак још једном захвалио Молотову и рекао „да југословенска влада и Д. Михаиловић као војни министар владе већ имају чврсти ауторитет у земљи“. У одговору Молотов је констатовао да „совјетска влада има најконтрадикторније информације о Дражи Михаиловићу, али то је у сваком случају унутрашња ствар Југославије, а совјетска влада нема намере да се меша у унутрашње послове Југославије“. Тиме се, „уз топао поздрав другу Стаљину“, Нинчић опростио од Молотова.⁸⁸²

Без обзира на „топао поздрав“, „друг Стаљин“ вероватно није имао разумевања за тешкоће који су мучиле југословенску владу због заљубљености деветнаестогодишњег Петра II Карађорђевића у принцезу Аспазију.⁸⁸³ Совјетска страна је одлучила да прекине преговоре смтрајући да југословенска страна није била довољно заинтересована за њихов наставак. Већ 4. јула 1942. Молотов је написао Мајском телеграм у ком га је замолио да обавести Идна о томе да се СССР слаже са ставовима Идна израженим на

⁸⁸⁰ Исто, стр. 338.

⁸⁸¹ Исто, стр. 339.

⁸⁸² Исто.

⁸⁸³ Стаљинов старији син Јаков – учествовао у борбама као командант хаубичке батерије и погинуо у борби или заробљеништву, средњи син Василиј, пилот ловачке авијације, имао је више борбених летова и два оборена авиона, Артем Сергејев – усвојени Стаљинов син, учествовао у борбама као командант хаубичког вода, заробљен, побегао из заробљеништва код партизана, након чега се вратио у Црвену армију. У рату су учествовала и деца Стаљинових сарадник (А. А. Андрејева, М. В. Фрунзеа, К. Е. Ворошилова, А. С. Шчербакова, А. И. Микојана, Н. М. Шверника и др.). Имали су од 18 до 30 година. Више њих је погинуло. Двоје од њих, Тимур Фрунзе и Владимир Микојан су имали само 18 година. Сергеев А., Глушик Е., *Беседы о Сталине*, Москва, 2006.

преговорима 9. јуна и неће да склапа поменуте уговоре са „мањим европским земљама“ (како се изразио Идн).⁸⁸⁴

У јесен 1942. совјетска страна је признала да има контакте са југословенским партизанима, што је негирала од новембра 1941. Међутим ово признање је ишло паралелно са оптужбама да генерал Михаиловић „сарађује са окупатором“.⁸⁸⁵ Осим тога, у новембру 1942. совјетска страна је изнела да је уверена у то да избегличка влада „нема директних веза са Дражом“.⁸⁸⁶ Вероватно је у овој отворено изазивачкој и неколико пута наглашено поновљеној тврдњи био сакривен и последњи позив југословенској избегличкој влади да докаже супротно.

Премијер владе С. Јовановић је био непоколебљив и доследан у својим ставовима – прво ставити партизана под команду Михаиловића и тек после се може говорити о слању код Драже совјетских официра за везу.⁸⁸⁷ Иначе овај захтев – о прекиду грађанског рата у Југославији и наређењу партизанима да стану под команду Михаиловића – југословенска влада, преко својих представника у Москви, безуспешно је износила све до 1943.⁸⁸⁸

Није побољшала односе са Совјетским Савезом ни лична иницијатива премијера Слободана Јовановића, који је 16. октобра 1942. разговрао са представницима избегличких влада Чехословачке и Пољске о склапању неких договора да се спречи будућа совјетска експанзија на запад.⁸⁸⁹ Совјетски поглед на ове преговоре није могао да буде позитиван. Нарочито зато што је већ било „хладне реакције“ Москве на уговор који су 15. јануара 1942. потписале избегличке владе Југославије и Грчке са сличним намерама.⁸⁹⁰ Већ почетком 1942. совјетска обавештајна служба је саопштила Стаљину, на основу извора у избегличким владама, да „званични југословенски кругови са опрезом гледају на растућу снагу СССР-а јер се значајан део становништва Југославије налази под утицајем Русије“. Према мишљењу совјетских аналитичара, „Грци и Југословени су пристали на антисовјетске

⁸⁸⁴ *Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945*, т. 1, Москва, 1985, стр. 254.

⁸⁸⁵ Popović N., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd, 1988, str. 92–95.

⁸⁸⁶ Terzić M. V., *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: (propaganda i stvarnost)*, doktorska disertacija, Beograd, 2004, str. 267.

⁸⁸⁷ *Исто*, стр. 267.

⁸⁸⁸ *Исто*.

⁸⁸⁹ Popović N., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd, 1988, str. 96.

⁸⁹⁰ *Исто*, стр. 83–84.

махиначије Пољака... и потписали су пакт“. Потписан у јануару 1942. у Лондону, уговор грчке и југословенске избегличке владе предвиђао је укључивање у уговор „Румуније и Бугарске“ са циљем стварања будућег Балкана „по шеми (британске – А. Т.) владе његовог величанства како би се спречио совјетски утицај у јужној Европи“.⁸⁹¹

У јесен 1943, између Московске конференције министара спољних послова СССР-а, Енглеске и САД-а (19–30. октобра 1943) и Техеранске конференције (28. новембра – 1. децембра 1943) Енглеска и СССР су се, уз незаинтересованост САД-а, договорили о томе да у Југославији подршка мора да се пружи покрету Тита. У разговору са В. Молотовим на преговорима у Москви 30. октобра 1943. А. Идн је последњи пут поменуо Михаиловића у позитивном контексту и понудио Совјетима да пошаљу своју мисију и код Тита и код генерала Михаиловића. Совјетски министар иностраних дела је благо али доследно одбио ову понуду. Време за преговоре је прошло.⁸⁹²

НКВД је пружио Стаљину и Молотову увид у позадину енглеске подршке Михаиловићу. НКВД је добио извештај о погледима Енглеске на Дражу Михаиловића који је Идн послао енглеском амбасадору у Вашингтон 21. јануара 1943. У овом писму је било наведено да Михаиловић није активан у борби против Немаца, а Енглеска га подржава због тога „што он и његова организација могу да спрече анархију и партизански хаос у Југославији“.⁸⁹³ НКВД је дошао и до извештаја који је 15. октобра 1943. Идн послао Черчилу. У овом извештају је био детаљно описан састанак Идна са југословенским краљем и премијером. Из њега се видело да Енглези не верују у то да ЈВуО представља реалну сметњу за немачки окупациони апарат, према речима Идна, „емигрантска влада је углавном преокупирана само тиме да се сачувају снаге које има Михаиловић за период када Немци буду отерани из Југославије“.⁸⁹⁴

Предлог Идна о одласку совјетске мисије код Михаиловића Совјети су дипломатски одбили и на крају је било договорено да званична совјетска

⁸⁹¹ Прибалтика и геополитика (1935–1945). Сборник документов СВР РФ, Москва, 2006, док. 41, 43, 54.

⁸⁹² Зелењин В. В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, Пола века од ослобођења Србије, Београд, 1995, стр. 17–18; Сергиенко А. М., АГОН - авиационная группа особого назначения, Москва, 2009, стр. 18.

⁸⁹³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, т. 4, кн. 2, Москва, 2008, стр. 472–474.

⁸⁹⁴ Исто, стр. 473.

мисија оде само код Тита.⁸⁹⁵ У међувремену британски односи према Михаиловићу су дошли до усијања, и 18. новембра 1943. Армстронг и Бејли, шефови мисије код Михаиловића, послали су у Каиро телеграм који је саопштавао да даља сарадња са Михаиловићем нема користи јер ништа не може да га покрене на активне поступке у борби против Немаца.⁸⁹⁶ Већ у Техерену, одлазак совјетске мисије само код Тита и активан ослонац савезника на партизане у Југославији више није био споран. За остваривање веза са Југославијом британска страна је понудила Совјетима неопходне ваздушне базе, које није хтела да дâ у Москви, и више није инсистирала на одласку совјетске мисије код Михаиловића.⁸⁹⁷ У даљим разговорима Черчил, Стаљин и Рузвелт нису ни поменули Михаиловића или Тита. Њих је занимала операција „Оверлорд“, предлог Рузвелта о стварању после рата Уједињених нација, послератна судбина Немачке и обавезна заједничка акција против Јапана.⁸⁹⁸ Једино се на самом крају званичног дела Техеранске конференције Черчил обратио Стаљину и рекао да би хтео да му уручи мапу која „осветљава ситуацију у Југославији“ како би је Стаљин упоредио са својим подацима. Черчил је уручио Стаљину мапу Југославије и тиме је, према интерном запису совјетске стране, био завршен званични део Техеранске конференције.⁸⁹⁹ Истог дана, на свечаном рођенданском пријему у британској амбасади, слављеник Черчил се видно орасположио и наздравио „За пролетарске масе“. Стаљин је наставио његову куртоазну шалу и наздравио је „За конзервативну партију“.⁹⁰⁰

Односи између СССР-а и југословенске избегличке владе дефинитивно су окончани 14. децембра 1943. Тада је информациони биро НКИД СССР-а обелоданио званично саопштење о Другој седници АВНОЈ-а и о избору Тита за шефа НКОЈ-а. У наставку овог саопштења био је дат званични

⁸⁹⁵ Зелењин В. В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 17–18.

⁸⁹⁶ Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 431–432.

⁸⁹⁷ „Запись беседы тов. Молотова с Иденом и Гопкинсом во время завтрака в английской миссии в Тегеране 30 ноября 1943 года“, Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004, стр. 397.

⁸⁹⁸ Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004, стр. 403–404.

⁸⁹⁹ „Запись беседы тов. Молотова с Иденом и Гопкинсом во время завтрака в английской миссии в Тегеране 30 ноября 1943 года“ у: Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004, стр. 403.

⁹⁰⁰ Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004, стр. 406.

совјетски коментар ових дешавања. „Ове догађаје у Југославији, који су већ наишли на повољне одазиве у Енглеској и САД-у влада СССР-а посматра као позитивне чињенице које доприносе даљој успешној борби народа Југославије против хитлеровске Немачке. Они такође сведоче о озбиљним успесима нових лидера Југославије у уједињавању свих националних снага Југославије. Са тог становишта посматра се у Совјетском Савезу и делатност генерала Михаиловића, која, по расположивим обавештењима, досад није доприносила, већ наносила штету борби југословенског народа против немачких окупатора, и због тога није могла, а да не наиђе на негативан став у СССР-у. Сматрајући да јој је неопходно прибављање подробнијих информација о свим југословенским догађајима и партизанским организацијама, совјетска влада је одлучила да упути у Југославију Совјетску војну мисију, као што је то већ раније урадила британска влада.“⁹⁰¹ Према успоменама Зеленина, крајем 1943. већ је била припремљена званична совјетска војна мисија за Југославију.⁹⁰²

Према сећањима Николаја Новикова, тадашњег совјетског амбасадора у Каиру, који се бавио односима са пресељеним на Блиски исток „лондонским“ владама балканских земаља (Југославије и Грчке) – изјава од 14. децембра „још није означавала званично признање НКОЈ-а као владе, али је била веома блиска томе што се у међународном праву назива признањем *de facto*. За владу Пурића ово је морало да звучи као опасан сигнал...“⁹⁰³

Стање неодређености није задовољавало емигрантску владу и она се, упркос веома непријатељској изјави СССР-а, обратила Совјетима са предлогом о војном савезу. У то доба центар збивања је постепено постајао Каиро, јер су у Москви амбасадор Симић и војни изасланик Лозић у међувремену већ изабрали другу оријентацију. У извештају написаном у јануару 1944. помоћник војног изасланика у СССР-у је назвао Симића „бољшевичким агитатором“ и предложио је да влада започне директне разговоре са СССР-ом не знајући да је већ у децембру 1943. овај корак био предузет.⁹⁰⁴

Реакцију на предлог о савезу је са закашњењем објавила *Правда*. „Има података о томе да се средином децембра прошле године шеф

⁹⁰¹ „Саопштење ТАСС од 14. децембра 1943“, *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996, стр. 345.

⁹⁰² Зеленин В. В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 19.

⁹⁰³ Новиков Н. В., *Воспоминания дипломата: (Записки о 1938–1947 годах)*, Москва, 1989, стр. 203.

⁹⁰⁴ Terzić M. V., *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: (propaganda i stvarnost)*, doktorska disertacija, Београд, 2004, стр. 270.

југословенске владе у Каиру г. Пурић обратио влади Совјетског Савеза са предлогом да се закључи пакт о узајамној помоћи и послератној сарадњи према обрасцу совјетско-чехословачког уговора. Предлог г. Пурића није могао а да не изазове недоумицу у совјетским круговима ако имамо у виду ситуацију која је настала у Југославији... Совјетска влада је одговорила да не може да прихвати предлог г. Пурића због нејасности у погледу ситуације у Југославији, одбацивши тако поменути предлог...⁹⁰⁵ Ово увредљиво одбијање савезничких односа новинар ТАСС-а (односно његов ментор из НКВД-а) је пропратио ироничним коментаром: „Занимљиво би било у вези с тим напоменути да је питање совјетско-југословенског пакта већ покретано у пролеће 1942. Тада је идеја совјетско-југословенског пакта била подржана са совјетске стране. Међутим, југословенска влада која се тада налазила у Лондону, очито није била склона да у то време да исту оцену пакту коју му даје данас.“⁹⁰⁶ Када је у фебруару 1944. ТАСС пренео саопштење о овим неуспелим преговорима између југословенске избегличке владе и СССР-а званична совјетска мисија која је кренула из Москве већ 17. јануара 1944. већ се приближавала Југославији, где је и стигла 23. фебруара 1944.⁹⁰⁷

Након дебакла у директним разговорима Пурићева влада је учинила последњи покушај да изглади односе са СССР-ом. Премијер југословенске владе је лично упутио совјетском амбасадору писмо које је потписала група совјетских заробљеника који су побегли из немачких логора и нашли уточиште код бораца генерала Михаиловића. Аутори писма су назвали Михаиловића „вођом српског народа“ и веома оштро су критиковали Тита. Према каснијем саопштењу *Правде*, „писмо је било враћено амбасадору Пурићу уз истицање очите неистинитости навода које оно садржи“.⁹⁰⁸

Након враћања писма уз негативне коментаре, односи Пурићеве владе са СССР-ом су пали испод тачке смрзавања. Према успоменама Новикова, Пурић је демонстративно одбио⁹⁰⁹ позив на прославу Дана Црвене армије

⁹⁰⁵ *Правда*, 5 фебруара, 1944; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996, стр. 363.

⁹⁰⁶ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996, стр. 363.

⁹⁰⁷ Зеленин В. В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 17–22.

⁹⁰⁸ „Неукљоже попути реабилитацији генерала Михайловича“, *Правда*, 6 фебруара, 1944.

⁹⁰⁹ Тога дана је била заказана и одржана редовна седница владе. *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945*, приредили Пијевац К. и Јончић Д., Београд, 2004, стр. 423–425.

(23. фебруара), на шта су обратили пажњу не само Совјети већ и страни амбасадори присутни на прослави.⁹¹⁰

Шестог марта 1944. Москва је јавно саопштила да је совјетска делегација стигла „у Југославију код Врховног команданта НОВЈ Тита“.⁹¹¹ Југословенски амбасадор и војни изасланик у Москви су обелоданили 10. марта 1944. своју „промену лојалности“ и ставили су се на расплогање маршалу НКОЈ-а писмом Титу, објављеним у *Правди* 11. марта 1944.⁹¹² Ускоро је СССР саопштио и о доласку у Москву званичне војне мисије НКОЈ.⁹¹³

У међувремену енглеска влада је препоручила краљу Петру да „одмах распусти Пурићеву владу и организује мању владу која би се састојала од људи који не би били сувише непријатни за маршала Тита.“⁹¹⁴ Промене у југословенској избегличкој влади енглеска страна је радила уз консултације са СССР-ом,⁹¹⁵ који је препоручио да се таква влада формира „уз подршку маршала Тита и НОВЈ“.⁹¹⁶

Краљ, Енглеска и Тито (уз помоћ совјетске владе) су извршили веома успешан за НКОЈ избор новог (и последњег) премијера југословенске избегличке владе. Мандатар је постао Иван Шубашић – један од виђених предратних хрватских политичара из ХСС-а. Шубашић је за време Априлског рата 1941. одбио да пусти комунисте из затвора и показао се као бескомпромисни антикомуниста.⁹¹⁷

⁹¹⁰ Новиков Н. В., *Воспоминания дипломата: (Записки о 1938–1947 годах)*, Москва, 1989, стр. 204.

⁹¹¹ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996, стр. 377.

⁹¹² Новиков Н. В., *Воспоминания дипломата: (Записки о 1938–1947 годах)*, Москва, 1989, стр. 205; Terzić M. V., *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: (propaganda i stvarnost)*, doktorska disertacija, Београд, 2004, стр. 270–271; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996, стр. 378–381.

⁹¹³ *Правда*, 13 априла, 1944; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996, стр. 387.

⁹¹⁴ *Советско-англијске одношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945*, т. 2, Москва, 1985, стр. 73.

⁹¹⁵ Ова спремност да поштује совјетске интересе у Југославији је одскакала од доследности Черчила у одбрани енглеских интереса у Грчкој (Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 430–431). Све је било спремно за „процентни споразум“ о подели утицаја у Европи незванично склопљен између Стаљина и Черчила у октобру 1944. у Москви. Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискусии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004, стр. 412–488.

⁹¹⁶ *Советско-англијске одношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945*, т. 2, Москва, 1985, стр. 80.

⁹¹⁷ Šepić D., *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb, 1983.

Већ је историографски позната информација о постојању неформалних односа између СССР-а и будућег краљевог председника владе који је потписао Вишки споразум, одрекао се као краљевски премијер Д. Михаиловића и пружио је могућност да се потпуно легализује самовлашће КПЈ. Ови односи су установљени још почетком 1943, о чему сведочи и телеграм ИК КИ упућен вођи југословенских партизана, у којем је Коминтерна постављала питање Титу да ли он сматра пригодним да Шубашић да званични проглас о партизанима и који би садржај тај проглас могао да има. Титов одговор на тај телеграм у јануару 1943. налази се и у његовим сабраним делима.⁹¹⁸ Као што је 21. јануара 1943. изнео Димитров: „југословенски другови се позитивно односе према Шубашићу и сматрају корисним његов проглас хрватским сељацима. Што се тиче садржаја прогласа Шубашића пожељно је пре свега: а) јасно и категорички подржати Врховни штаб НОВ и АВНОЈ... б) позвати на јединство све народе Југославије у борби против окупатора; в) осудити југословенске помагаче окупатора и све који наступају против НОВ и ломе једини фронт борбе народа Југославије; г) критиковати Мачека и његове присталице у Хрватској...“⁹¹⁹

Тек 1994. на видело је изашла и та спона преко које су Титове речи излазиле из уста Шубашића. Шубашић је за време свог боравка у САД-у успоставио у току 1942. чврсте контакте са совјетском обавештајном службом. Димитров је резимирао погледе Тита на Шубашића, као и његове предлоге о томе шта би морао да изјави будући краљевски премијер, у извештају упућеном начелнику 1. управе НКВД СССР-а Павелу Фитину.⁹²⁰ Из писма Димитрова постаје јасно да је претходно питање упућено Титу из ИК КИ било иницирано из 1. управе НКВД-а (односно совјетске обавештајне службе) која је отворила неку „тајну стазу“ према срцу некадашњег бана Хрватске, који је и ставио тачку на постојање краљевске владе. Трудом САД-а и Енглеске 1951, у оквиру заједничких напора на дешифровању, успели су да прочитају извештаје совјетске амбасаде у Вашингтону. Између осталог испоставило се да је НКВД успео да за време Другог светског рата врбује у редовима југословенске емиграције у САД-у два битна агента. Будућег југословенског амбасадора у САД-у Саву Косановића (кодно име „Коло“) и будућег последњег премијера југословенске избегличке владе Ивана Шубашића (кодно име „Серес“). Шеф совјетске резидентуре је био Василиј Зарубин, а непосредни агенти из југословенске емиграције су били

⁹¹⁸ Tito, *Djela*, том 13, стр. 187.

⁹¹⁹ *Коминтерн и Друга светска ратна војна. Сборник докумената. Част II, После 22 јуна 1941*, Москва, 1994, стр. 311.

⁹²⁰ *Исто*.

на вези код Владимира Правдина (кодно име „Сергеј“).⁹²¹ Уопштено ове догађаје помиње у приказу историјских збивања и званични сајт саврмене обавештајне службе Русије, који тврди да је НКВД за време рата имао изузетно вредне агенте у избегличким владама па и у југословенској.⁹²²

Касније су И. Шубашић и С. Косановић као заступници краља Петра II Карађорђевића учествовали у преговорима са руководиоцима КПЈ на Вису. На овом хрватском острву они су се договарали о будућности Југославије са члановима ЦК СКЈ М. Ђиласом и Е. Кардељем. За време ових преговора, према сећањима Ђиласа, Шубашић је успео да се издвоји на страну са њим и шапнуо му је да о свему „обавештава Совјете“. Ђилас је схватио ово као кокетирање са победником и са згражавањем је препричао овај догађај друговима. Када је о томе сазнао Тито, он је са осмехом климнуо главом, а Ранковић се задовољно насмејао.⁹²³

Односи између СССР-а и ЈВуО у оквиру проучавања грађанског рата у Југославији 1941–1945. имају посебан значај. Односе СССР-а и краљевске владе у избеглиштву морамо да разликујемо од односа између СССР-а и ЈВуО. Совјетска влада је од почетка рата желела да успостави контакте са покретима отпора у западној Европи, како због информативних тако и због утилитарних разлога, јер је тежила јачању субверзивних активности свих врста у позадини непријатеља. Већ 7. јула 1941. ИК КИ је, уз прелиминарни пристанак Молотова, упутио комунистичким партијама свих окупираних замаља упутство о стварању јединственог националног фронта и оријетнације на свесрдну сарадњу „са свим снагама без обзира на њихов политички правац и карактер ако они наступају против фашистичке Немачке“.⁹²⁴ Ова оријетнација ка сарадњи, након дугог уздржаног и критичког става према „покрету Де Гола у Француској, Е. Бенеша у Чешкој, Ј. Њугорсвола у Норвешкој“ и лидерима отпора у земљама Бенелукса, није

⁹²¹ Поздняков В. В., „Тайная война Иосифа Сталина: советские разведывательные службы в Соединенных Штатах накануне и в начале 'холодной войны' 1943–1953 гг.“, *Сталин и „холодная война“*, Москва, 1998; Venona: Soviet Espionage and the American Response 1939–1957, edit. R. L. Benson and M. Warner, Laguna Hills (CA), 1996; Venona, KGB N. Y. to M. - 952 (21. 6. 1943); KGB N.Y. to M. - 578 (28. 4. 1944); KGB N.Y. to M. - 612 (3. 5. 1944); KGB N.Y. to M. - 617 (4. 5. 1944); KGB N.Y. to M. - 639 (6. 5. 1944); KGB N.Y. to M. - 695 (16. 5. 1944); KGB N.Y. to M. - 960 (8. 7. 1944); KGB N.Y. to M. - 1042 (25. 7. 1944).

⁹²² „Деятельность внешней разведки в годы Великой Отечественной войны (1941–1945)“, <http://svr.gov.ru/history/stage05.htm>.

⁹²³ Ђилас М., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 401.

⁹²⁴ *Коминтерн и Вторая мировая война. Сборник документов. Часть II, После 22 июня 1941*, Москва, 1994, стр. 109–114.

нашла на свесрдну подршку спонзора и наредбодавца ових покрета – британске владе.⁹²⁵ Илустративна је судбина предлога изнетог британском амбасадору у СССР-у Крипсу о томе да се у Лондон на преговоре са Де Голом упуте представници француских комуниста М. Торез, А. Марти и др. Опумоћени представник Велике Британије, у име енглеске владе и Де Гола, дао је негативни одговор и назвао овај предлог „несврхисходним“.⁹²⁶

Покушаји СССР-а да ипак добију информацију о постојећим европским покретима отпора били су настављени. Фактички највећи такав покрет у лето 1941. постојао је у Србији под командом Д. Михаиловића. Према успоменама Василија Трбића, прве информације о постојању покрета пуковника Михаиловића стигле су у Цариград преко Драгомира Ракића, који је дошао из Србије крајем јула, а до њих је дошао из разговора са Александром Мишићем усред Београда „у бифеу Милановић поред Кнежева споменика“. Према Трбићу, порука Мишића изгледала је овако: „Кад одеш у Цариград, тамо ћеш на сваки начин да потражиш и да нађеш Василија Трбића. Он сад живи у Цариграду. Кажу му да се један број српских официра није хтео предати, већ се одметнуо у шуму и признао себи за старешину пуковника Дражу Михаиловића. Ми ћемо организовати целу Србију и у датом моменту дићи је целу на устанак. Али ми хоћемо да се повежемо са Енглезима. Никакве преговоре са владом Душана Симовића нећемо да имамо. Хоћемо директно да сарађујемо са Енглезима и тражимо од Трбића да нам ту везу успостави“.⁹²⁷ После разговора са Ракићем, Трбић је обавестио о целој ствари пуковника В. Бејлија, који је о томе обавестио Јована Ђоновића „делегата југословенске владе за Средњи и Блиски исток“. Ускоро је дошло до „конференције“ на којој су присуствовали пуковник В. Бејли (S. W. Bailey – будући енглески официр за везу у Врховној команди ЈВуО), капетан Џ. Амери (H. J. Amery),⁹²⁸ Џ. Бенет (J. Bennett – будући шеф Југословенског одсека SOE),⁹²⁹ Ј. Ђоновић и В. Трбић. Осим њих, састанку је

⁹²⁵ Исто, стр. 10.

⁹²⁶ Исто, стр. 11.

⁹²⁷ Трбић В., *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, књ. II, Београд, 1996, стр. 198, 201.

⁹²⁸ Џ. Америја Трбић није поменуо по имену већ описно – као млађег сина енглеског министра колонија чији старији син „свакодневно преко берлинског радија је тражио измирење Енглеске и Немачке“. Исто, стр. 198, 202.

⁹²⁹ О официрима SOE видети темељно савремено истраживање базирано на отвореним извештајима SOE: Williams H., *Parachutes, Patriots and Partisans: The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*, London, 2003.

присуствовао и „један Рус који се просто звао Николајев“.⁹³⁰ Јован Ђоновић излагао је ову причу на свој начин. У њој он истиче своју улогу у добијању информација о покрету Д. Михаиловића из прве руке. Ђоновић изоставља текст поруке коју је послао А. Мишић и његово инсистирање на томе да се покрет директно повеже са Енглезима, а не са југословенском владом. Такође тврди да је наводно Трбић довео Ракића код њега, а већ сам Ђоновић се обратио Енглезима и то искључиво због беспарице јер је хтео да добије од њих 1.000.000 динара и да пошаље одмах тај новац Михаиловићу.⁹³¹

Разликује се и опис тога како је дошло до покушаја „координиране мисије“ и зашто је она пропала. Ђоновић је тада сматрао неопходном координирану југословенску, енглеску и совјетску акцију јер су у Југославији била присутна два покрета отпора. „У правцу координиране акције, ја сам у Цариграду говорио са пуковником Совјетске војске Николајевим шефом њихових сервиса и пуковником Белијем, шефом енглеских служби. Оба су консултовала своје владе и после краћег времена, Николајев ми је саопштио да из Москве пристају на кооперацију и заједничко слање официра у упутстава. У последњем моменту Енглези и Симовић торпедовали су ову акцију... Убрзо после тога настаје прави грађански рат између комуниста и националиста изазван комунистичким нападом на снаге Михаиловићеве.“⁹³²

Трбић је описивао ток српско-енглеско-руских „конференција“ детаљније. Према њему иницијативу у вођењу преговора није имао Ђоновић већ пуковник Бејли. Наводно Бејли је саопштио окупљенима „да је добио налог од Черчила да се одмах упутује новчана помоћ Дражи Михаиловићу, као знак да га Енглези прихватају и да спремимо једну екипу од три Србина, а они ће дати једног Енглеца официра, који ће управљати са радио-станицом, па кад то буде готово, да се тражи могућност да та екипа отпутује у Србију, а са Михаиловићем да се одреди место за сусрет са том екипом. Друга једна екипа, од најмање шест официра од којих сви треба да буду авијатичари треба да иду у Русију. Ову екипу за Русију треба да води Душан Радовић,

⁹³⁰ „Руског официра Николајева“ су поменули и енглески учесници сусрета. Према њима, о могућности совјетско-британске мисије код Михаиловића расправљало се од 4. до 31. августа, а непосредни преговори са Николајевим били су вођени 5–7. септембра. Williams H., *Parachutes, Patriots and Partisans: The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*, London, 2003, pp. 48–49.

⁹³¹ Енглеска верзија догађаја помиње молбу Ђоновића о позајмици, али не прецизира ко је иницирао контакт са SOE Ђоновић или Трбић. С друге стране, према извештају Бејлија баш је Ђоновић предложио да се прва мисија код Михаиловића формира уз совјетско учешће. Williams H., *Parachutes, Patriots and Partisans: The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*, London, 2003, p. 48.

⁹³² Ђоновић Ј., *Моје везе са Дражом Михаиловићем*, Београд, 2004, стр. 84–86.

ђенералштабни и авијатички пуковник... Кад је све било утврђено цео план био је послат у Лондон. После неколико дана, план је био у целини одобрен како из Лондона, тако и из Москве. Руси су тражили да и један њихов представник, поред Енглеца, дође у штаб Драже Михаиловића. Тако је онда овај план дефинитивно утврђен овако: код Драже Михаиловића имају одмах да иду два Србина, један Енглез и један Рус, а у Русију пет авијатичарских официра и са њима Душан Радовић... После неколико дана, дошла је једна нова наредба из Лондона, да се ствар има поново проверити, јер влада у Лондону тврди да никакав Драгољуб Михаиловић пуковник југословенске војске и бивши војни изасланик у Бугарској не постоји у Србији... Опет је прошло неколико дана. И од Черчила је стигао један телеграм да код Михаиловића треба да отпутују два Србина и један радиотелеграфиста Енглез, али никако у тој екипи не сме да буде један Рус. Што се тиче друге екипе која треба да иде у Русију Енглези се за то не интересују.⁹³³ После тога већ је Богољуб Илић, војни министар, лично забранио и овај други део договореног плана – да југословенски краљевски официри иду у СССР.⁹³⁴ Услед свега тога „Руси су били страшно љути што се цела ова комбинација о одласку Дражи Михаиловићу и једне екипе у Русију, била покварила. Иако је та комбинација била коначно одобрена у Лондону и у Москви. Рус Николајев само је стегао зубе и нешто по руски опсовао и мислим да се псовка односила на целу српско-енглеску коалицију“.⁹³⁵ Осим тога Енглези су предали српској страни 1.000.000 динара за покрет Дражи Михаиловића и послали су у Југославију прву мисију.⁹³⁶

Савремени српски истраживач Коста Николић назива неуспели покушај око слања заједничке енглеско-руске мисије код Михаиловића „Руским пројектом“, и осим мемоарских белешки Ђоновића користи као извор информације и предавање Марка Вилера које је овај чувени историчар британских специјалних служби прочитао на Београдском универзитету 16.

⁹³³ Трбић В., *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, књ. II, Београд, 1996, стр. 202–204.

⁹³⁴ Овај навод В. Трбића понављају и енглески извештаји. Према подацима истраживања базираног на архивским документима SOE захтев да се одбију совјетски предлози о пребацивању авионом југословенске мисије из СССР-а код Д. Михаиловића је потицао од југословенске владе (услед антагонизма између Симовића и Радовића). Williams H., *Parachutes, Patriots and Partisans: The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*, London, 2003, p. 54.

⁹³⁵ Трбић В., *н. д.*, стр. 202–204.

⁹³⁶ На крају крајева, након свих манипулација, од милиона који су Енглези дали за четнички покрет до Д. Михаиловића је стигло само 900.000 хиљада. Ђоновић Ј., *Моје везе са Дражом Михаиловићем*, Београд, 2004, стр. 85.

февруара 1990. Иначе Вилер заступа⁹³⁷ правац који је био традиционалан у англосаксонској историографији за време Титовог живота и који је покушавао да пронађе трагове расцепа између Тита (КПЈ) и Стаљина (СССР) у што ранијем добу и зато он посматра ове покушаје СССР-а да ступи у званичне котнакте са Д. Михаиловићем ни мање ни више него као покушај да се казни или да се истисне Тито. К. Николић цитира и извештај Роберта Кембела средином аугуста 1941. који му помаже да схвати борбу око мисије и у другом кључу, као британско-совјетску борбу „да се заузму позиције пре поделе плена на Балкану“.⁹³⁸ Међутим, енглески истраживачи и српски колега превиђају ситуацију у којој се нашао СССР крајем лета и почетком јесени 1941.

Од предратне сигурности у снагу РККА и жељу „совјетског народа“ да брани „достигнућа социјализма“ у то доба није остало ни трага. Немачка извежбана и добро дисциплинована оклопна машина „блиц-крига“ уништавала је по неколико совјетских дивизија дневно; стотине хиљада заробљеника и погинулих и огромне изгубљене територије биле су шокантне за комунистичке лидере. Ова ситуација се настављала и даље – 8. октобра Стаљин је одобрио одлуку о минирању најбитнијих зграда у Москви, 12. октобра Немци су заузели Калугу (168 км југозападно од Москве), 14 октобра Калинин (167 км северозападно од Москве). Практично главни совјетски град је био полуопкољен. Најзад 15. октобра је донета одлука о измештању совјетске владе, Председништва Врховног совјета и страних мисија на исток – у град Кујбишев (1.051 км југоисточно од Москве). Ратна пропаганда Вермахта је увелико користила лозинку „Хитлер - ослободилац“ и тврдила да немачке трупе нису дошле да се боре против Руса већ против „бољшевичког јарма“, што је наилазило на подршку одређеног дела становништва СССР-а. Нико још није могао да предвиди да Хитлер има идеју о потпуном уништењу руске државе, да ће да погинути неколико милиона совјетских заробљеника у неиздрживим околностима (гладовање и болести)⁹³⁹ и да Хитлер неће хтети да их искористи као погодан материјал

⁹³⁷ Wheeler M. C., *Britain And The War For Yugoslavia, 1940–1943*, New York, 1980.

⁹³⁸ Николић К., „Предговор проређивача“, у: Ђоновић Ј., *Моје везе са Дражом Михаиловићем*, Београд, 2004, стр. 20.

⁹³⁹ Рајхсминистар окупираних источних територија А. Розенберг је генерал-фелдмаршалу В. Кајтелу 28. фебруара 1942. написао: „Судбина совјетских заробљеника у Немачкој је постала трагедија огромних размера. Од 3,6 млн заробљеника у садашње време је потпуно способно за рад само неколико стотина хиљада. Већина њих је умрла од глади и хладноће. Хиљаде су погинули од тифуса. Подразумева се да снабдевање исхраном толике велике масе заробљеника наилази на велике потешкоће... Више пута када заробљеници нису могли за време марша да иду услед глади и исцрпљености њих су стрељали испред ужас-

за формирање антибољшевичке армије. Нико није ни слутио да ће у својој самоуверености Вермахт изоставити зимске припреме за технику и топлу одећу за војнике надајући се победи до краја јесени. Нико није могао да зна да ће сибирске дивизије успети да одбране Москву и да Јапан неће да нападне СССР са истока, што би сигурно довело СССР на ивицу пораза. У овим околностима јасно је да СССР од јула до децембра 1941. није могао ни да помишља о некој подели плена на далеком Балкану, који није имао неко иоле значајније место чак ни у предратним Стаљиновим плановима о експанзији, која је у максималном захвату, током преговора са Немачком укључивала Бугарску, Румунију или чак европски део Турске, али никад Југославију, за коју је једино била захтевана неутралост.⁹⁴⁰

Иначе из мемоара В. Трбића, успомена Ј. Ђоновића, из енглеских извештаја, као и из поверљивих упутстава која је Коминтерна слала КПЈ види се нешто друго – да се СССР 1941. налазио у критичном стању и да је победа Немаца била веома вероватна. У овим околностима стрмоглавог срљања у амбис Стаљин је очито био спреман да користи све прилике да ослаби бар за трунку немачки напор и да ојача совјетску одбрану.⁹⁴¹ У то доба (лето–јесен 1941) борбу са немачким трупама у Европи су водили само покрети отпора. У већини земаља (Француској, Чешкој, Норвешкој, Холандији) ови покрети су постојали углавном на папиру и били су директне креатуре британске SOE, што је смањивало вредност и значај директних веза.⁹⁴² Ситуација је била донекле нејасна у Југославији, где се у лето 1941. формирало још једно жариште отпора у Европи, и Енглеској и СССР-у још није било јасно ко стоји иза овог покрета и каква је његова реална снага. Интересовање СССР-а за дешавања у Југославији је било појачано и тиме што је у августу 1941. постала сасвим оправдана Стаљинова скепса у оцену Коминтерне – већина комунистичких партија је била уништена или се притајила у потпуној илегалу, а већина редовних чланова постала је пасивна. Поједини кадрови Коминтерне су показивали интересовање само за специјалне

нутог цивилног становништва и лешеве су бацали на истом месту. У бројним логорима уопште се нису побринули о изградњи заклона за заробљенике. За време кише и снега они су се налазили под отвореним небом. Могла су да се чују следећа резонувања: 'Што више њих умре то боље по нас'.“ ГАРФ, ф. 7445, оп. 2, д. 139, стр. 97–98.

⁹⁴⁰ 1941 год: в 2 кн., кн.1, Москва, 1998, стр. 310–311.

⁹⁴¹ *Коминтерн и Вторая мировая война. Сборник документов. Часть II, После 22 июня 1941*, Москва, 1994, стр. 109–114.

⁹⁴² О кључној улози SOE у јачању и опстанку западноевропских покрета отпора видети: Stafford D., *Britain and the European Resistance 1940–1940: A Survey of SOE, with Documents*, Toronto–London, 1983; Foot M. R. D., *Resistance: An Analysis of European Resistance to Nazism*, London, 1976; Moore B., *Resistance in Western Europe*, Oxford, 2000.

службе, али нигде није било ни речи о масовном устанку.⁹⁴³ Солидарност радничке класе као идеја је испала слабија од идеје националног јединства коју је пропагирала нацистичка Немачка и њени савезници. Једини изузетак је опет била Југославија где су партизани, према извештајима, успели да придобију масе. Међутим, информације из Југославије су долазиле само из једног центра (из КПЈ), што је сужавало могућност објективне оцене. Зато је била потребна информација која би могла да помогне изградњи совјетске формалне и неформалне линије према покрету Д. Михаиловића.

С друге стране, кризна ситуација у којој је налазио СССР у лето 1941. била је превише очигледна, што је смањивало привлачност СССР-а као правог партнера. Овде се није радило само о томе да сам СССР, у доба када се Југославија нашла у сличној ситуацији у априлу 1941, није предузео никакве кораке да јој пружи помоћ. Такве кораке није предузела ни Енглеска, која је и изазвала пуч. Овде се радило о нечем дубљем, што бисмо могли да повежемо са перцепцијом не само СССР-а већ и Русије уопште код дела југословенске или прецизније српске елите која је одиграла кључну улогу и у пучу 27. марта и у стварању краљевских влада у изгнанству и у формирању оног дела четничког покрета који се развијао на подручју Србије.

Као што смо констатовали на почетку овог поглавља, овде се радило о делу српског грађанства који је био културним, политичким и неформалним везама и симпатијама оријентисан према земљама бивше Антанте. Говорећи о променама судбине руских избеглица од смрти краља Александра и патријарха Варнаве и до самог почетка Другог светског рата, донекле смо додирнули ову тему. Констатовали смо велики значај љубави према Француској и Енглеској, насталој из савезничких осећаја из Првог светског рата код дела српског грађанства чији представници су дошли на власт после одласка са историјске позорнице Александра и Варнаве. Ови осећаји симпатије су се изражавали и као потцењујуће држање према Русији, једној од чланица Антанте која није дошла до победничке конференције 1918. и пала је у понор револуције и грађанског рата.

Овакво држање налазимо код великог дела представника тих „нових политичких људи“ који су стајали на челу српске политичке елите тридесетих година. Према В. Трбићу, уочи немачког напада на СССР министар спољних послова Нинчић је сматрао да: „Ако дође до рата између Русије и Немачке, Русија ће бити прегажена најдаље за месец дана, па тек у доцнијем периоду времена Руси се могу прикупљати тамо негде иза Урала...“ Сличне погледе

⁹⁴³ Лебедева Н. С., Наринский М. М., „Коминтерн и Вторая мировая война (после 22 июня 1941)“, *История Коммунистического Интернационала 1919–1943. Документальные очерки*, Москва, 2002, стр. 192–202.

је имао и председник избегличке владе генерал Симовић који је истом приликом изјавио: „Ово је тачно! Русија не може да издржи више од месец дана.“⁹⁴⁴ Слично мишљење, које је превазилазило границе идеолошког односа према болшевизму, у поверењу је делило и особље југословенске краљевске амбасаде у СССР-у 1941: посланик Милан Гавриловић, портпарол Коста Крајшумовић, војни аташе Жарко Поповић.⁹⁴⁵ У овом контексту можемо поменути и мишљење изражено у послератном елаборату који су писали „руски емигранти у Билећком затвору“. Аутори овог елабората су признавали да је било топлних односа између припадника покрета „Збор“ и руских емиграната, истицали да је узајамних симпатија било између руских емиграната и четничких командната са подручја ван уже Србије,⁹⁴⁶ што потврђују и други извори.⁹⁴⁷ С друге стране, као што су истицали аутори елабората, односи између емиграната и руководства ЈВуО из Србије су били хладни не само услед политичких размимоилажења већ и услед генералне и стечене још пре рата „антипатије према руским емигрантима“.

Василије Трбић је имао прилику да чује прве утиске са путовања у СССР од Милана Гавриловића и Косте Крајшумовића. Према Трбићу „цела наша делегација-посланство у Москви било је рђаво расположено према Русији и њеном режиму. Сва обавештења о руским стварима Гавриловић је добивао од сер Страфорда Крипса, енглеског амбасадора у Русији. Гавриловић је видео Стаљина свега двапут на великом пријему уочи Нове године и оном приликом кад су потписивали онај пакт о ненападању између Русије и Југославије... О војној спреми Русије Крајшумовић ми је рекао да је она велика; да војске има много, али да није способна да ратује. То је било уопште укорењено мишљење код свих оних који су посматрали организацију руске војске, било у самој Русији или су је посматрали кроз многобројне публикације, које су говориле о руској војсци“. У испољавању овог става долазило је и до немилих догађаја: „Коста ми је испричао и једну ружну ствар, која се одиграла на граници руско-турској. Жарко Поповић, ђенералштабни пуковник и војни изасланик, није био добро виђен у средини, где је имао да представља снагу своје земље, јер је свуда отворено испољавао одвратност према свему ономе, што је видео и запажао у животу садашње Русије... Таквим својим поступцима, затворио је себи сва врата у високим војним круговима Москве. Али кад су дошли на руско-турску

⁹⁴⁴ Трбић В., *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, књ. II, Београд, 1996, стр. 188.

⁹⁴⁵ *Исто*, стр. 188–189.

⁹⁴⁶ *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Policijski elaborat*, Билећа, 1953, стр. 723–730.

⁹⁴⁷ Плећаш Н., *Ратне године*, Београд, 2004, стр. 107.

границу, док су их још Руси, који су их испраћали, посматрали, пуковник Жарко Поповић и секретар Божић, на очиглед свију присутних Руса, демонстративно, измокрили су се на руско земљиште!⁹⁴⁸ Трбић није штедео епитете да опише овај „дипломатски“ корак Жарка Поповића, који је пре одласка у СССР био шеф обавештајног одељења Генералштаба.

Мало је вероватно да би Дража Михаиловић, чији су природни такт истицали његови бројни саговорници, одобрио понашање свог „нераздвојног друга“.⁹⁴⁹ Ипак, у усменој молби коју је А. Мишић пренео Д. Раковићу назире се чврст избор спољне оријетнације – само на Британију. Овде се није радило о некој мржњи према Русији или СССР-у већ о последици једног веома типичног става, који је касније сликовито изразио Живко Топаловић. Овај карактеристичан став Топаловић је убацио у уста анонимног српског сељака из Херцеговине. „Одвајкада смо ми с Русима заједно ратовали, али они за своју државу а ми за нашу, они под својом командом, а ми под својом. Ни тада нам живот у народу није био исти. Код њих су господарили над земљом и над сељацима велики кнезови и спахије, а ми смо из наше земље терали спахије и давали земљу у својину сељаку. И тада смо се од Руса много разликовали, али нам то није сметало, да се у рату помажемо и заједно победимо Турке, па после: мили моји куд који! Тако ти је и са Стаљином. Нека он нама помогне да се од Немаца ослободимо и нека се у нашу државу не меша. То не дамо ни ми њему, као што наши стари не дадоше ни руском цару да нам прописује Устав и законе. Они су тада поштовали и поздрављали руске царе, док су нас поштено помагали.“⁹⁵⁰ Пошто у лето 1941, према проценама југословенских тактичара из избегличке владе, отпор СССР-а није могао да траје дуже од месец дана о првом делу Топаловићевог модела – „нека нам помогне“ – није могло да буде говора. Радило се о другом делу модела – о потезу „куд који“ – па је морало да дође до ексклузивне оријетнације на Британију. Нормално да је овај став одговарао и енглеским политичарима, који су се и без тога трудили да спречавају покушаје совјетских контакта са европским покретима.⁹⁵¹ Руку на срце, Британци су имали и могућност за такво спречавање јер су њихови

⁹⁴⁸ Трбић В., *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, књ. II, Београд, 1996, стр. 188–189.

⁹⁴⁹ Димитријевић Б., Николић К., *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004, стр. 94.

⁹⁵⁰ Топаловић Ж., *Србија под Дражом*, Београд, 2004, стр. 184.

⁹⁵¹ У овом контексту индикативна је примедба којојом је Бејли правдао идеју совјетско-бри-танске мисије у Југославији. „То би била корисна демонстрација енглеско-руске сарадње, а у исто време и спречавање могућих руских амбиција“. Williams H., *Parachutes, Patriots and Partisans: The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*, London, 2003, p. 49.

авиони и подморнице биле географски ближе Југославији него што су у то време (лето–јесен 1941) била војно-транспортна средства СССР-а.

У свом опису „Руског пројекта“ К. Николић схвата његов неуспех као нешто пролазно и небитно, базирајући то на изјави Вилера о томе да је због потписивања уговора између НКВД-а и SOE 30. септембра 1941. „заједничка мисија код Михаиловића отпала.“⁹⁵² Ипак, ситуација је била битно другачија. Због немачке окупације, НКВД није могао да настави делатност на подручју већине балканских земаља у оквиру балканског одсека, већ је морао да ради тамо углавном преко централноевропског („немачког“) одсека који је преузео рад на читавој територији окупиране Европе. Осим тога енглеско-амерички одсек је могао да пружи податке о емигрантским владама и да инфилтрира своје агенте у редове савезничке мреже у Европи. Зато је посебан значај добио средњоисточни одсек који се бавио Турском и другим земљама Блиског истока. Веома важна за „југословенски контекст“ у првој години рата је била совјетска резиденатура у Турској, јер она се није бавила само скуљањем општих информација о немачко-турским односима већ је и радила на стварању илегалних резиденатура у „Југославији, Румунији, Бугарској, Грчкој, тако да је проналазила у Турској погодне агенте и на различите начине их убацивала у земље окупираног Балкана.“⁹⁵³

Ко је био „генерал НКВД Николајев“ који је толико љутито реаговао на неуспех преговора? Очито је да он нити је био генерал НКВД-а (у то доба у НКВД-у није било војничког звања генерал) нити Николајев. Заправо у преговорима о покушају заједничке мисије учествовао је Василиј Михаилович Зарубин, човек који је започео службу у безбедносним структурама СССР-а 1921, од 1924. радио је у обавештајној служби, а 1925. постао сарадник ИНО ОГПУ. У иностранство је путовао не само као легални представник СССР-а већ је имао и низ илегалних мисија: 1927. – Данска, 1930. – Француска, 1933. – Немачка, 1937. – САД. У фебруару 1941. Зарубин је постао заменик начелника 1. управе НКГБ СССР-а односно заменик начелника обавештајне службе НКГБ СССР-а (касније у току исте године опет припојена НКВД-у).⁹⁵⁴ Овај високи положај није му сметао да настави свој рад у иностранству у посебно одговорним случајевима. Последњу крупну операцију уочи „Истамбулских конференција“ Зарубин је обавио

⁹⁵² Николић К., „Предговор проређивача“, у: Ђонових Ј., *Моје везе са Дражом Михаиловићем*, Београд, 2004, стр. 24.

⁹⁵³ „Деятельность внешней разведки в годы Великой Отечественной войны (1941–1945)“, <http://svr.gov.ru/history/stage05.htm>

⁹⁵⁴ *Очерки истории российской внешней разведки. т. 3: 1933–1941 годы*, Москва, 1999, стр. 203–216, 385–399.

у пролеће 1941. када је обновио везе НКГБ-а са совјетским агентом, саветником Чан Кај Шека и немачким политичарем Валтером Стенесом, чији је рад у току Другог светског рата углавном био посвећен успешној неутрализацији покушаја Јапана и Немачке да нађу пут ка срцу Чан Кај Шека. Успешну каријеру В. М. Зарубин је наставио и после Истамбулских конференција – у току рата био је резидент НКВД-а у САД-у, после рата вратио се на место заменика начелника обавештајне службе државне безбедности, а касније је био пензионисан и наставио да ради на школовању нових кадрова обавештајаца за КГБ СССР-а.⁹⁵⁵

Дакле, само то што је у југословенско-британско-совјетским „конференцијама“ у Истамбулу учествовао Зарубин сведочи да ови преговори нису имали пролазни карактер. Не изгледа случајно ни начин на који је Зарубин био потиснут из преговора. У самој формулацији Вилера (коју преноси Коста Николић) да је мисија наводно отпала због потписивања заједничког уговора између НКВД-а и SOE постоји очита намера да се маскира тај елегантни начин на који је енглеска страна избацила Зарубина из преговора. Међутим, Зарубин је учествовао у преговорима са пуковником Гинесом 14–29. августа и већ тада је потписао уговор између SOE и НКВД-а, а преговори „Николајева“ и Бељија су се одржали 5–7. септембра. Осим унутрашњих конфликта југословенских учесника преговора, битан (а можда чак и најбитнији) фактор је био незаинтересованост британског руководства, које је сматрало да заједнички одлазак није погодан и, према В. Трбићу, тражило је да се пошаље чисто југословенска мисија. Тек дванаест сати пре поласка каирски штаб SOE „одједном“ је одлучио да убаци у мисију и капетана Двејна Хадсона.⁹⁵⁶ Уосталом ово није био последњи случај „насамаривања“ у јаловој сарадњи SOE и НКВД-а, јер је та сарадња постојала само из политичких разлога и није имала неких резултата.⁹⁵⁷

Још једно неопходно појашњење се тиче рада петербуршког професора Б. Старкова, који је узбуркао српску научну јавност 1996. године својим кратким рефератом „Панславјанская идея в Советской России. Новые

⁹⁵⁵ Шарапов Э. П., *Наум Эйтингон – карающий меч Сталина*, Санкт-Петербург, 2003; Ставинский Э., *Зарубины: Семейная резиденатура*, Москва, 2003.

⁹⁵⁶ Димитријевић Б., Николић К., *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004, стр. 200–201.

⁹⁵⁷ *Очерки истории российской внешней разведки. т. 3: 1933–1941 годы*, Москва, 1999, стр. 385–399; Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 393–403.

документы, новые подходы“.⁹⁵⁸ Старков је покушао да докаже веома спорну тезу о томе да се предратни СССР ослањао у својој политици у источној Европи, и пре свега на Балкану, на панславизам као идеологију. Нажалост овај рад доктора историјских наука и професора Старкова, специјалисте за политичку историју Русије 20. века и аутора бројних чланака и монографија, не спада у добре примере тога како треба да изгледа научни рад. Прво, спекулативност назива рада. Говорити да је двадесетих година прошлог века „панславизам“ лежао у основи рада ИК КИ и НКВД-а није научно. Не можемо детаљно да разматрамо ову тему у контексту нашег рада али сама чињеница да су Руси били у мањини у овим установама у то доба требало би да покаже спекулативност ове тезе. Друго, рад је крцат фактичким грешкама које показују да колега Старков уопште није посветио потребну пажњу проучавању стварног стања. Старков је очито бркао Жарка Поповића и Дражу Михаиловића (назвао је Михаиловића шефом војне обавештајне службе), Ивана Сребрењака и Ивана Крајачића (тврдио је да је Ивана Крајачића убио Гестапо 1942), што већ само по себи смањује поверење према његовом раду. О безбројним ситним грешкама (попут тога да Хадсон није био мајор већ капетан, а М. Голубића нису „провалиле“ усташе већ Гестапо итд.) не треба ни говорити. Очито је да је др Старков успео да дође до садржајно нових докумената, али нажалост ниједан од њих се не односи на тему грађанског рата у Србији 1941. Фактички сав нови и утемељени допринос његовог рада може да буде сажет у реченицу „у предратном СССР-у било је неостварених планова кориштења панславистичког расположења код Јужних Словена“.⁹⁵⁹ Ниједног доказа (извора) о томе да је било урађено нешто више колега Старков није навео. Његов чланак вероватно би прошао незапажено да није имао толико примамљив наслов и тему која се поклапала са једним од омиљених митова у југословенској

⁹⁵⁸ Старков Б., „Панславянская идея в Советской России. Новые документы, новые подходы“, *Европа и Срби, Зборник радова са међународног научног скупа*, Београд, 1996.

⁹⁵⁹ Не можемо да не додамо да је предратни СССР и иначе био крцат бројним неоствареним идејама како да се убрза изградња комунизма. Од научних радова у вези са коришћењем „натприродних“ средстава у ширењу револуције до научних експеримената парења мајмуна и човека да се докаже Дарвинова теорија и да се добију „безнационални борци за права пролетера“. Первушин А. И., *Оккультные войны НКВД и СС*, Москва, 2003; Бушков А., *НКВД. Война с неведомым*, Москва, 2004; Россиянов К. О., „Опасные связи: И.И.Иванов и опыты скрещивания человека с человекообразными обезьянами“, *Вопросы истории естествознания и техники*, № 1, 2006.

историографији о „панславистичкој застави“ совјетске спољне политике, као директне наследнице царске Русије.⁹⁶⁰

Да би ситуација била још компликованија, рад Б. Старкова је био објављен на руском, што је представљало још једну клопку, због још једног мита (једнако популарног и код Руса и код Срба) о томе да су српски и руски „толико разумљиви да стручни превод није ни потребан“. Морамо још једном да констатујемо да овај рад не спомиње ништа о томе да је НКВД имао неке посебне везе у редовима ЈВуО, већ говори о давно познатим у југословенској историографији покушајима контакта између партизана и четника.⁹⁶¹ Чланак Б. Старкова не говори ни о томе да је на промену совјетског става према далеком Балкану утицала нека „зимска офанзива код Москве“, већ информације које су стизале из Југославије. Према Старкову, у Москви су проценили да је боље сарађивати са човеком осумњиченим за левичарска скретања неголи са оним који је оптужен за колаборационизам.⁹⁶² Очито да се овде ради о препречавању Титовог извештаја о покрету Драже Михаиловића упућеног Димитрову, који је Коминтерна проследила Стаљину, Маљенкову, Берији и Шчербакову.⁹⁶³ То да унутрашња ситуација у СССР-у (нада за наставак зимских успеха) није имала кључну улогу у одлучивању између Тита и Михаиловића произилази

⁹⁶⁰ Иначе уколико су државни кругови и владајућа елита царске Русије у 19. и почетком 20. века и имали аспирације према словенској заједници, онда се није радило о „панславизму“ већ о „словенофилству“ које је претпостављало компликован сплет етнофилских и верских погледа, где идеја православља није могла да буде изостављена и присутна је као једна од најбитнијих идеалистичких мотивација у спољној политици руске царевине. Идеја „панславизма“ словенске заједнице, без обзира на вероисповест, ближа је идејама Хрвата Јураја Крижанића у 17. веку, чешких „будитеља“ у 19. и једном делу руских либерала у 19. веку. О улози православља као идеалистичке, али чврсте компоненте у политичким погледима руске владајуће елите у 19. веку има више радова на руском, а на српском као кратак приказ ове теме видети. Тимофејев А., „Идеологија славјанофила у радовима А. С. Хомјакова“, *Међународни научни скуп „Делиград 1806–1876. Од устанка ка независности“*, Београд, 2007.

⁹⁶¹ Дедијер В., *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 326–330. Видети и успомене самог Минића: Минић М., *Записи и сећања из народноослободилачке борбе у чачанском крају*, Горњи Милановац, 1988; Минић М., *Ослободилачки или грађански рат у Југославији: 1941–1945*, Нови Сад, 1993.

⁹⁶² Занимљиво је да је већ следеће године, 1943, Коминтерна открила и осудила исте пропусте (размену заробљеника и привремена примирја) и код Тита. *Коминтерн и Друга светска ратна војна. Сборник докумената. Част II, После 22 јуна 1941*, Москва, 1994, стр. 341–342. Гиренко Ју. С., *Сталин – Тито*, Москва, 1991, стр. 152–157.

⁹⁶³ *Коминтерн и Друга светска ратна војна. Сборник докумената. Част II, После 22 јуна 1941*, Москва, 1994, стр. 205–206.

и из тога што је дефинитивни „рецепт понашања“ према четницима био упућен Титу тек 1. јуна. Димитров је препоручио не прелазити „у директни напад на саму владу“ у раскринкавању „издајничких акција четника“, али део ових људи придобити на своју страну, други део неутралисати, а најмалигнији део – уништити без икакве поштеде.⁹⁶⁴ Ова препорука је била резултат Стаљиновог упутства које је Димитров тражио у личном писму од 28. априла 1942. постављајући питање о томе коју линију према четницима и влади мора да препроучи „југословенским друговима“.⁹⁶⁵ Очито је да 1. јуна нада у успешан завршетак рата до краја 1942. код Стаљина више није могла да постоји (ако је таква нада уопште и постојала а да није била реч само о пропаганди). Већ се 13. априла безуспешно завршила трећа и последња офанзива Кримског фронта РККА, а од 17. до 25. маја неславно се завршила и Харковска офанзива РККА.

Међутим Старков је, као што смо навели, ипак имао прилике да прегледа нека нова документа о предратном добу. Један од њих се тицао планова совјетског војног аташеа у Бугарској В. Т. Сухорукова да се ради на јачању веза између панславистички и антинемачки расположених официра и генерала балканских држава (пре свега бугарских и југословенских), и то уз помоћ веза које је имала руска емиграција. Међу лицима која је Сухоруков планирао да придобије за свој пројекат били су бугарски генерал Владимир Заимов и српски пуковник Дража Михаиловић.⁹⁶⁶ Ову тезу потврђују и друга истраживања, као и списак војних аташеа НКВД СССР-а.⁹⁶⁷ Пуковник РУ РККА Василиј Тимофејевич Сухоруков је био војни аташе у Софији 1934–1937. и могао је да има одређене неформалне односе са генералом Владимиром Заимовом, кога је 1939. врбовао наследник Сухорукова, И. А. Венедиктов и до 1942. је радио за РУ РККА у Бугарској, када је био откривен и стрељан (постхумно је добио значајно признање – *златну звезду хероја СССР-а*).⁹⁶⁸ В. Т. Сухоруков био је у Софији у исто доба када је у њој као војни аташе службовао и пуковник Д. Михаиловић, који је тамо боравио 1935–1936. У монографији *Генерал Михаиловић. Биографија* К. Николић и Б. Димитријевић су поменули постојање одређених неформалних веза

⁹⁶⁴ Исто, стр.222.

⁹⁶⁵ Исто, стр. 214–215.

⁹⁶⁶ Старков Б., „Панславянская идея в Советской России. Новые документы, новые подходы“, *Европа и Срби, Зборник радова са међународног научног скупа*, Београд, 1996, стр. 481.

⁹⁶⁷ Сухоруков Василий Тимофеевич – послужной список, <http://www.knowbysight.info/SSS/03833.asp>.

⁹⁶⁸ Горчаков О. А., *Ян Берзин – командарм ГРУ*, Санкт-Петербург, 2004.

које је Д. Михаиловић одржавао са бугарским официрима и бугарском опозицијом уопште.⁹⁶⁹ Нажалост, Б. Старков изузетно неприцизно наводи извор информације о контактима Сухорукова и Михаиловића као „архив Стаљина“. То вероватно значи да се ради о „посебним фасциклама Стаљина“ из ГАРФ-а или о неким деловима, тренутно слабо приступачног за истраживаче, Архива председника РФ.

Као и неки други сарадници РУ РККА, 1937. Сухоруков је био ухапшен и дефинитивно је био ослобођен тек 1955, што је спречило даљи развој ових планова. Ипак много је занимљивији други податак о Сухорукову који је навео Старков. У августу 1941. затвореник Сухоруков је био пребачен у Москву да да додатна објашњења о сазнањима и везама које је стекао за време рада у Софији. Већину ових разговора са њим је водио Василиј Зарубин.⁹⁷⁰ Ово је јако важно јер још једном потврђује да преговори Бејли–Ђоновић–Зарубин нису били небитни и случајни, већ су озбиљно заинтересовали политичко руководство СССР-а. Колико је совјетској страни било стало до тога да пошаље своје представнике код Михаиловића сведочи и совјетски предлог изнет за време цариградских преговора Бејли–Ђоновић–Зарубин. Према том плану група од четири југословенска официра требало је да из СССР-а слети „у разне крајеве Југославије, са задатком да ухвати везу са устаницима и да их повеже са Савезницима. Како ни руски авиони нису били великог домета, Руси су пристали да се авиони после слетања у Југославију запале“.⁹⁷¹ Према Ж. Топаловићу, било је званичних покушаја слања совјетске мисије код Д. Михаиловића и 1942, с тим да је та мисија такође пропала због противљења Енглеске.⁹⁷²

Енглески покушаји да се спрече контакти између покрета Д. Михаиловића и представника СССР-а нису зауставили совјетску страну. Још један неуспели покушај успостављања контакта са четницима одиграо се у августу–септембру 1942. преко Федора Махина. Руски истраживач животног пута Ф. Махина, В. Тесемников је писао да је Махин био чврсто повезан са совјетским обавештајним органима, осим тога на основу Дедијерових радова и чланка „Ф. Е. Махин у редовима четничке армије“ објављеног у емигрантским новинама *Новое русское слово*, Тесемников је утврдио да је

⁹⁶⁹ Димитријевић Б., Николић К., *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004, стр. 66–72.

⁹⁷⁰ Старков Б., „Панславјанска идеја в Советској Росии. Новые документы, новые подходы“, *Европа и Срби, Зборник радова са међународног научног скупа*, Београд, 1996, стр. 485–486.

⁹⁷¹ Плећаш Н., *Ратне године*, Београд, 2004, стр. 107.

⁹⁷² Topalović Ž., *Jugoslavija. Žrtvovani saveznik*, London, 1970, str. 28.

Махин неко време био код четника 1941. и одбио је да се врати код бораца ЈВуО да успостави везу по задатку из Москве.⁹⁷³

Дедијер је описао овај случај као неку „злу вољу Москве“: „Мислим да је Тито знао да Махин ради за совјетску обавештајну службу. У сваком случају 15. септембра 1942. стигло је 'строго поверљиво' саопштење Коминтерне за Тита. У саопштењу је било речено да Махин мора да се упути у штаб Драже Михаиловића... Тито је успео да спречи овај покушај успостављања контакта под изговором да је Махин већ сувише стар и болестан, а његов прелазак у штаб Д. Михаиловића је веома компликован задатак.“⁹⁷⁴

Увид у преписку ЦК КПЈ и ИК КИ пружа приближно сличну слику, уз још неколико детаља. Име Махина по први пут се појавило у радио-комуникацији између ЦК СКЈ и ИК КИ на иницијативу самог Тита. У извештају од 31. августа 1942. Тито је написао следеће: „Код нас се од самог почетка партизанског рата налази руски емигрант пуковник Фјодор Махин, Он је прво био у Црној Гори, а сада се налази у нашем Штабу и бави се публицистиком. У Црној Гори он је био заробљен од стране четника заједно са професором Милошевићем, али наше јединице су их ослободиле. Он се држи добро, сада има намеру да пише књигу о борбама у Југославији, о Дражи Михаиловићу итд... Молимо да питате НКВД за мишљење о њему и да нам јавите.“⁹⁷⁵ У овом писму је чита Титова жеља да Москва затражи још један извештај о Дражи од Махина који је, као што је истакао Тито, таман кренуо да пише нешто о „Дражи итд.“

Ситуација је добила за Тита неочекивани обрт јер је Москва одлучила да добије нешто више од још једне критике Драже и апологије Тита. Москва је одговорила: „Наредите одговорном другу поразговарати са руским емигрантом Махином и предајте му лозинку наших суседа [совјетских обавештајних органа – А. Т.]: 'Поздрав од друга Правдина. Дошао сам да наставим посао који је спроводио са вама друг Правдин'. У разговору са Махином сазнати: 1. Да ли он хоће нешто да саопшти Правдину? 2. Који положај је он заузимао код Михаиловића и да ли постоји могућност да поново добије поверење Михаиловића или неког из његовог ближег окружења? 3. Да ли он може да се врати код Михаиловића или да остане на окупираној територији и да ради по задатку суседа [совјетских обавештајних органа –

⁹⁷³ Тесемников В., „Југославская одиссея Федора Махина: [период пребывания полковника Генерального штаба Ф. Е. Махина в Югославии и его участие во Второй мировой войне]“, *Родина*, бр. 8, 2007.

⁹⁷⁴ Dediđer V., *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, т. 3, Beograd, 1984, str. 154.

⁹⁷⁵ АЈ, СК КПЈ – КИ, 1942/191.

А. Т.], одржавајући одатле везу. 4. Које предлоге он има за суседе? Саопштите нам о резултатима. Дед бр. 2⁹⁷⁶

Следећи радиограм везан за Махина је одлетео у Москву већ 19. септембра. У њему се налазило писмо Махина свом контакту у НКВД Правдину. „Другу Правдину. Прогањан од Немаца и белогардејаца сакрио сам се 23. јуна прошле године у Црној Гори где сам учествовао у партизанском покрету од самог његовог почетка и тако сам се довољно компромитовао у очима четника Драже Михаиловића. Био сам код њих у заробљеништву и партизани су ме ослободили и нису им дали да ме изруче Италијанима. После италианско-четничке офанзиве у Црној Гори повукао сам се са партизанима у Босну где сам се придружио врховном штабу. Од окружења Михаиловића добро знам његовог помоћника Илију Трифуновића-Бирчанина, бившег председника Народне Одбране, његове карактеристике мислим да сам Вама већ саопштио. Трифуновић сада уз помоћ Италиана води офанзиву против партизана од стране Сплита. Покушаћу се повезати уз помоћ партизанског врховног штаба са њим и ако буде згодно онда и да уговорим са њим састанак. У овом смислу хтео бих да добијем Ваше препоруке. Прећи на окупиране територије уз сталну потеру Гестапоа за мном сада није могуће. Ових дана послаћу детаљну информацију о положају наше овдашње борбе. Врло сам срећан због могућности да успоставимо везу и да сарађујемо. Топли поздрав Махин“.⁹⁷⁷ У овом писму, које је у име Махина Тито упутио у Москву, види се наставак линије коју је Тито зацртао још у претходном писму везаном за Махина – искористити га као сведока четничке колаборације и спречити успостављање веза између Москве и Михаиловића.

У телеграму од 26. септембра 1942. Тито је још једном изнео критику четничког покрета, покушао је да докаже неистинитост вести Радио Лондона из Југославије, а на крају је, са забринутошћу, питао зашто у последње време Слободна Југославија – совјетска пропагандна радио-станица ИК КИ у СССР-у са емисијама на српском језику – „не помиње Дражу Михаиловића“.⁹⁷⁸ Већ следећег дана, 27. септембра, партизанска радио-станица је пренела у Москву и обећани извештај „другу Правдину“ од Махина.⁹⁷⁹ Овај извештај је описивао победу партизана над четницима у западној Босни, негирао је могућност договора са Михаиловићем и навео је примере колаборације његових командири на терену са италианским трупама. Било је изнето и

⁹⁷⁶ АЈ, СК КРЈ – КИ, 1942/204.

⁹⁷⁷ АЈ, СК КРЈ – КИ, 1942/210.

⁹⁷⁸ АЈ, СК КРЈ – КИ, 1942/217.

⁹⁷⁹ АЈ, СК КРЈ – КИ, 1942/219.

то да „легализација“ партизанског покрета од лондонске избегличке владе не само што није могућа (јер се та влада ослонила на Михаиловића) већ је и непотребна. Махин је формулисао други предлог – савезничка (САД и Енглеска) легализација партизанског покрета је неопходна за савезнике и може да се оствари преко успостављања веза по војној, а не дипломатској линији.⁹⁸⁰ На тај начин Махин, као потенцијална веза између ЈВуО и СССР-а, такође није био искориштен. На основу постојећих извора је немогуће утврдити да ли се радило о противљењу таквом контакту самог Махина или о притиску који је на њега вршио Тито, заинтересован да НОП сачува у Москви статус јединог покрета отпора окупатору у Југославији.

Још један од потенцијалних извора совјетских информација о четничком покрету могао би да буде истакнути учесник покрета Д. Михаиловића Драгиша Васић, који је до 1943. био на челу пропагандног одељења Врховне команде ЈВуО. Васић је уочи рата одржавао контакте са обавештајном мрежом СССР-а, према изјави виђеног српског економисте и политичара Мирка Косића датој пред немачком анкетном комисијом која је испитивала одговорност појединаца за пуч 27. марта 1941.⁹⁸¹ Сличних погледа држао се и Владимир Дедијер који је сматрао да је Васић „годинама одржавао контакте са совјетским Центром за обавештајну службу у Прагу. То је била такозвана четврта линија совјетске војнообавештајне службе за све три државе чланице (*Мале – А. Т.*) Антанте: Чехословачку, Југославију и Румунију. То је радио из убеђења, а не за новац. Он се специјализовао за рад међу белогардејском емиграцијом у Београду... Када је 1940. Мустафа Голубић дошао у Југославију, где је преузео дужност шефа совјетске обавештајне службе, био је у уском контакту са Драгишом Васићем. Овај му је крио радио-станицу у Београду...“⁹⁸² Руку на срце познати српски писац и политичар се замерио комунистима књигом *Црвене магле* (1924). Сличне критике изношене почетком друге деценије 20. века и чак учешће у грађанском рату против бољшевика нису сметали тајној али чврстој сарадњи Ф. Махина са комунистима и СССР-ом. Уосталом одређене сумње о вези Д. Васића са совјетским обавештајним службама изнео је и водећи истраживач ЈВуО К. Николић.⁹⁸³

⁹⁸⁰ Исто.

⁹⁸¹ Wüsch, J., „Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen 1933–1945“, Stuttgart, 1969, str. 307.

⁹⁸² Dediđer V., Ekmečić M., Božić I., Ćirković S., *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1972, str. 473.

⁹⁸³ Николић К., „Предговор проређивача“, у: Ђонових Ј., *Моје везе са Дражом Михаиловићем*, Београд, 2004, стр. 22.

Агенти Совјета су могли да црпу информације и из других извора. Пре свега, мора да се спомене рад „кембричке петорке“⁹⁸⁴ и неких других совјетских агената у Енглеској. Најкориснија је вероватно била делатност Ц. Кернкроса, који је 1942. радио у британској служби за дешифровање и пратио њене резултате када је савладала чувену „Енигму“. Радио-везе су играле посебно битну улогу у балканским приликама где је телефонска и телеграфска веза имала смањен значај услед делатности партизана, неприступачности терена и слабог предратног развоја жичаних веза. Енглези су успели да прочитају различите шифре немачког ваздухопловства (чак и базичну Црвену шифру), сталну радио-размену Беч–Атина, Штраусберг–Солун и више радио-размена локалног значаја.⁹⁸⁵ Осим тога, општу представу о догађајима на Балкану они су могли да добију и из разбијене сталне радио-везе Берлин–Токио. За оперативну игру је било корисно и то да су Совјети преко Кернкроса у Москви сазнали да су Енглези успели да разбију релативно једноставну шифру преко које је ишла комуникација између ЦК КПЈ и ИК Ки.⁹⁸⁶ Од јануара 1944. Кернкрос је прешао на други посао (у штаб МИ-6 у Лондону), где је био задужен за координацију рада британских обавештајних служби у Југославији.⁹⁸⁷ Други члан „кембричке петорке“ Г. Берџес за време рата је био лични помоћник енглеског министра спољних послова А. Идна. Трећи члан, Д. Маклејн за време рата је био секретар британске амбасаде у Вашингтону и имао је приступ поверљивој дипломатској преписци, па и оној која се тичала стања на Балкану. Поједини подаци о ситуацији на Балкану су стизали у Москву и преко осталих чланова „кембричке петорке“

⁹⁸⁴ West N., Tsarev O., *The Crown Jewels: The British Secrets at the Heart of the KGB Archives*, New Haven, 1999; Hamrick S. J., *Deceiving the Deceivers: Kim Philby, Donald Maclean, and Guy Burgess*, New Haven, 2004.

⁹⁸⁵ *British Intelligence in the Second World War: Its Influence on Strategy and Operations*, volume 3, part 1, London, 1984, pp. 501–503.

⁹⁸⁶ Приступ совјетским радио-везама са Балканом и разбијање њихових шифара су били отежани тек у лето 1944. када су тамо стигли совјетски шифранти из мисије генерала Корнејева. Совјетско руководство толико је сумњало у поузданост радио-веза да је у посебно битним случајевима за време рата слало код Тита свог емисара А. Короткова. Антонов В. С., „Нелегал по фамилии Эрдберг, он же Александр Коротков“, *Независимая газета. Независимое военное обозрение*, Москва, 20 ноября 2009; Cripps J., „Mihailović or Tito? How the Codebreakers Helped Churchill Choose“, *Action This Day*, London – New York, 2001, pp. 237–263; *British Intelligence in the Second World War: Its Influence on Strategy and Operations*, volume 3, part 2, London, 1988, pp. 850–851.

⁹⁸⁷ Оптужбе које је совјетска влада касније износила у вези са сарадњом В. Велибита са Британцима такође су могле да потичу из ових извора. Миличевић П., *Осторожно – ревизионизм. Письма Сталина и Молотова югославским руководителям в 1948 году об опасности ревизионизма*, Москва, 2001; svr.gov.ru/history/kernkross.htm.

– сарадника британске контраобавештајне службе К. Филбија и А. Бланта.⁹⁸⁸ Није било бескорисно за совјетску страну ни то што је од фебруара 1942. током две године у каирској испостави британске SOE, која се непосредно бавила стањем у Југославији, радио британски комуниста Џ. Клугман.⁹⁸⁹ Ова разграната мрежа извора информација могла је да обезбеди совјетском руководству увид у одређено неповерење које је код Енглеза изазивала улога Д. Михаиловића у борби против Немаца. Ово неповерење је добило јак изражај већ крајем лета 1942. када су Енглези већ добили више извештаја о координацији активности четника и окупационих снага (немачких и италијанских) у борби против партизана. Полазећи од тога, већ у другој половини 1942. енглеска обавештајна служба је дошла до идеје о потреби успостављања веза са Титом, јер су сматрали да „су партизани постали трн у оку Немцима и Италијанима, а Михаиловић – није“.⁹⁹⁰

Почетком рата била је константна тежња совјетске стране да дође до информација независних од извештаја КПЈ о грађанском рату у Југославији. Због тога је долазило и до продора прокомунистичког кадра у енглеске мисије упућиване у Врховну команду ЈВуО. Први овакав случај представља пример Вељка Драгичевића – радиотелеграфисте у мисији М. Лалатовића, З. Остојића и Д. Хадсона. Према Титовом извештају посланом у ИК КИ 12. јануара 1942: „Радиста енглеске мисије Драгићевић је прешао на нашу страну и предао нам је низ поверљивих телеграма енглеске владе из којих се види да наређења Лондона нису направљена у корист народно-ослободилачког рата. Валтер“. На овом телеграму примљеном 15. јануара стоји белешка Г. Димитрова: „Ми смо предложили Валтеру да нам пренесе текст поверљивих телеграма енглеске владе. 15. 1. 42. Димитров“.⁹⁹¹ Међутим у фусноти након докумената нема уобичајених за овакво издање помена о томе када су материјали Драгичевића

⁹⁸⁸ Информације која су стизале од К. Филбија о Југославији су биле изузетно корисне. На пример када се у марту 1944. Тито обратио совјетској мисији са молбом о помоћи у унапређивању партизанске шифрантске и контраобавештајне службе, НКГБ СССР-а је послао код њега групу инструктора. Филби је саопштио Москви да је британска мисија унапред сазнала од својих агената у редовима партизана о њиховом доласку. Ландер И., *Негласные войны. История специальных служб 1919–1945*, т. 2, Одесса, 2007, гл. „Балканы во Второй мировой“

⁹⁸⁹ Bailey R., „Communist in SOE: Explaining James Klugmann’s Recruitment and Retention“, *Intelligence and National Security*, № 20, 2005, pp. 72–97; Martin D., *The Web of Disinformation: Churchill’s Yugoslav Blunder*, San Diego – New York, 1990.

⁹⁹⁰ Mackenzie W., *The Secret History of SOE: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 112–133.

⁹⁹¹ *Коминтерн и Вторая мировая война. Сборник документов. Часть II, После 22 июня 1941*, Москва, 1994, стр. 182.

стигли код Димитрова и да ли су уопште стигли. Документа ове врсте нису могла а да не стигну у Москву након изричите молбе да се она тамо пошаљу. Веома је вероватно да та документа нису стигла преко Коминтерне, већ преко других канала (РУ РККА или НКВД-а).⁹⁹² Вељко Драгичевић не само што је пришао партизанима са текстовима поверљивих телеграма енглеске владе већ је радио код партизана као радиста, постојало је такво поверење у њега да је био постављен и за шефа веза Врховног штаба, све док није погинуо приликом немачког десента на Дрвар. Ово је такође индикативно с обзиром на то да је он стигао као радиста мисије у режији британске обавештајне службе, која је изазивала максимално неповерење код партизана.⁹⁹³

О чудном понашању другог радисте ЈВуО је писао у својим мемоарима Н. Плећаш.⁹⁹⁴ „Радио-телеграфиста Центра је био стручни поручник морнарице, Симић, озбиљан и врло чудан човек, који је стално нешто радио, примао депеше и откуцавао их. Кад се тај посао ујутро заврши, он је онда калио жице и састављао делове за радио. Тад је сам направио нову радио-станицу. Породица му је живела у Боки Которској и зуцало се у Штабу да му је жена комунисткиња. Изгледа да је тако и било и, судећи по изјавама Аћима Слијепчевића на суђењу у Београду, Симић је пришао партизанима.“⁹⁹⁵

Постоји и још очигледији пример инфилтрације у енглеску групу који је такође описао Н. Плећаш. Још за време боравка у Каиру и тренажној школи Команде за саботажну акцију Air Special Service код Хаифе, Плећаш је упознао једног британског капетана који се представио као Чарлс Робертсон. Робертсон је већ приликом првог сусрета објаснио да је пореклом Канађанин. Међутим, пошто је говорио енглески са приметним нагласком, морао је да дода да је наводно био рођен у Монтреалу па је боље говорио француски него енглески. Не чекајући питања на француском (који је такође говорио са нагласком), Робертсон је објаснио да му је заправо мајка Српкиња, што је и доказао перфектним српским изговором. Робертсон је био „врло висок човек, дугачка фигура, коштуњав, опаљеног лица и лично је на правог нашег горштак“. У разговору је постало јасно да Робертсон не само да зна српски језик већ и традиције и те је релативно лако успостављао пријатељске односе са српским официрима који су похађали падобрански течај.⁹⁹⁶

⁹⁹² Исто, стр. 183.

⁹⁹³ Ђilas М., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 96–97.

⁹⁹⁴ Неђељко Плећаш је започео Други светски рат као поручник-авијатичар. Њему је пошло за руком да избегне из земље након муњевитог свршетка Априлског рата, а након кратког енглеског падобранског курса Плећаш је био пребачен у септембру 1942. у Црну Гору у штаб Д. Михаиловића у саставу британско-југословенске мисије.

⁹⁹⁵ Плећаш Н., *Ратне године*, Београд, 2004, стр. 231.

⁹⁹⁶ Исто, стр. 150–155.

По завршетку падобранског курса Робертсон је неко време остао у падобранској школи а касније га је Плећаш, на своје изненађење, срео у улози члана британске мисије код Д. Михаиловића поред Д. Хадсона. Робертсон је био пребачен у штаб ЈВуО са својом радио-станицом да помогне начелнику енглеске мисије у успостављању радио-веза са Каиром.⁹⁹⁷ Изненађење Н. Плећаша је порасло још више када је Робертсон у поверљивом разговору саопштио да заправо није Канађанин већ Драги Радивојевић, Србин са Уба који је морао да напусти Краљевину 1920. због Обзнане. „Цео живот је провео по разним државама Европе. Свуда је радио за комунистичку ствар. Најдуже је живео у Паризу, где је био вођа неке терористичке групе. Чим је отпочео грађански рат у Шпанији, отишао је у Интернационалну бригаду и постао командант батаљона. Пред крај Грађанског рата, напустио је Интернационалну бригаду и пришао анархистима. По слому Републиканског Фронта, пребегаво је у Француску, где су га интернирали. За време рата у Француској, био је пуштен из логора и, као морнар неког брода, стигао у Канаду. Ту се пријавио у канадску војску и као капетан стигао на Средњи исток...“ Новооткривени Радивојевић је започео пропаганду у корист уједињавања партизанског и четничког покрета. Чаробна трансформација британског обавештајца канадског порекла Чарлса Робертсона у комунистичког активисту југословенског порекла Драгог Радивојевића уопште није усрећила британску мисију.⁹⁹⁸ „У Штабу се говорило да су Енглези хтели да се реше Радивојевића и саветовали Михаиловићу да га ликвидира.“ Предлози Радивојевића о уједињавању ЈВуО и партизанског покрета нису наишли на разумевање, а сам Робертсон-Радивојевић је био убијен.⁹⁹⁹

Поуздано је познато да је у праксу совјетске обавештајне службе улазило врбовање бивших бораца Интербригада из Шпаније који су успели да се запосле као официри савезничких обавештајних служби. Тако је био ангажован Ирвинг Хофф, бивши капетан Интербригада из Шпаније, који је прошао тамо партизанску обуку, а од 1941. се пријавио у OSS-у и као капетан америчке војске био је убачен у Италију, или Алфред Танц, кога

⁹⁹⁷ Рачев С., *Англия и спротивителното движење на Балканите 1940–1945*, Софија, 1978, стр. 86, 88.

⁹⁹⁸ Интересантно је и то да је SOE унапред знала да се ради о Канађанину српског порекла, чије име је било Бранислав Радојевић. Према њима, он је био обичан пијанац, авантуриста и беспосленик левичарских погледа. Према британским извештајима, „Робертсон“ шумедијског кова је био радиста по занимању. Још један проблематични везиста у штабу ЈВуО. Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 112–133.

⁹⁹⁹ Плећаш Н., *Ратне године*, Београд, 2004, стр. 200–203.

је OSS убацио у Француску. Резидентура НКГБ-а у Вашингтону је успела да нађе пречицу ка низу официра који су радили по питању Југославије. У документима резидента НКГБ-а у САД-у се помињу бар два таква агента – мајор Лин Фариш (псеудоним „Атила“) и капетан Џорџ Вучинић (псеудоним „Поклопац“). Ово није било случајно, агенти НКГБ-а су имали „интересанте везе у Каиру... и могућност да инфилтрирају своје агенте у америчку обавештајну службу на линији рада у Бугарској и Југославији“, а били су заступљени и у редовима аналитичара OSS-а који су обрађивали информације са Балкана.¹⁰⁰⁰

У општу типолошку слику са Роберстоном-Радивојевићем-Радоевићем се уклапа и група сарадника SOE из југословенске дијаспоре у Канади, где је било више радника са левичарским погледима. Њихов пут у Југославију је започео почетком маја 1942. када је у уредништво левичарских канадских новина *Новости* дошао пуковник енглеске обавештајне службе и тражио да му се препоручи неколико Југословена који би били вољни да буду убачени са посебним задатком у Југославију падобраном или подморницом. Претпостављало се да ће они одиграти улогу у припреми терена за одлазак праве британске мисије код Тита. Енглеска обавештајна служба директно је тражила да се за овај задатак пријаве комунисти, иако је у самој Канади комунистичка партија у то време била забрањена. Кандидати су се јавили и завршили до краја августа 1942. диверзанстке и падобранске течајеве.¹⁰⁰¹ Након неког времена били су пребачени у Југославију. Ову ситуацију чини посебано занимљивом чињеница да је већина ових „дрвених агената британске круне“ одлучила да остане у Југославији и после 1945. У држави која је градила свој репресивни апарат по образцу Стаљиновог НКВД-а, ови дојучерашњи сарадници SOE (преводиоци и везисти већине британских мисија) не само што нису били ухапшени или дискриминисани већ су направили успешне каријере у државном апарату, који се није пуно разликовао по манијакалној сумњичавости од изворног обрасца на Истоку.¹⁰⁰²

У овом контексту опет можемо да пронађемо сличне појаве у документима совјетског представништва НКГБ-а у САД-у које су биле објављене средином деведесетих година прошлог века. По завршетку рада на челу совјетске резидентуре у САД-у (4. јануара 1942. – 24. августа 1944) В. М.

¹⁰⁰⁰ Translation of original notes from KGB archival files by Alexander Vassiliev, White Notebook #1, File 35112, Vol. 1, p. 383, 414; File 35112, Vol. 7, p. 494; White Notebook #3, File File 28734 v. 1 „Ruff“ Franz Neumann, p.20; Venona, KGB N.Y. to M. – 1397 (4. 10. 1944).

¹⁰⁰¹ Prpić B., *Preko Atlantika u partizane*, Zagreb, 1965, str. 19–27, 132, 146–150.

¹⁰⁰² McLaren R., *Canadians behind enemy lines, 1939–1945*, Vancouver, 2004, p. 151.

Зарубин је написао детаљан извештај на име начелника НКГБ СССР-а В. Н. Меркулова. У том извештају је навео задатке које је добио пре одласка у САД. Од шест задатака само један (бр. 4) је био у вези сакупљањем информација о САД-у. Четири задатка су се директно тичала скупљања информација и убацивања совјетских агената у окупиране земље Европе. Пошто се, према речима Зарубина, испоставило да директних начина убацивања људства „скоро да није било, једини пут је био да се врбују они које су америчке обавештајне службе спремале за убацивање у Европу“. Због тога су официри НКГБ-а у Северној Америци започели „да траже преко комунистичке партије сигурне људе, који су већ завршавали обуку. Пре одласка су покушавали да њих врбују.“ Даље Зарубин је навео као пример једну такву групу коју је OSS убацио у Југославију, коју је НКГБ „обрадио“ пре одласка, али у тренутку одласка из земље још није успео да успостави везе.¹⁰⁰³

Веродостојност ниједне од наведених претпоставки не може се утврдити док у Русији не буде отворен за истраживаче део грађе која се тиче операција ГРУ и НКВД-а на Балкану за време Другог светског рата.¹⁰⁰⁴ С друге стране, бројност ових „необичних догађаја“ пружа утемељену могућност да тврдимо да су, независно од КПЈ, информације о ставовима руководства ЈВуО са подручја Србије како према партизанима тако и према СССР-у до краја 1942. морале да стигну у Москву.

Уз поменуте изворе, информације о контактима појединих команданата ЈВуО са Италијанима, недићевским апаратом и у мањој мери са Немцима, и о паду активности њихових борби су могле да стигне у Москву и директно од совјетских кртица у британским обавештајним службама, којих је у доба рата било више него довољно.¹⁰⁰⁵ Према интерним дописима SOE, иако је до промене британске политке према Михаиловићу дошло касније, прве сумње у лојалност Михаиловића и његову спремност да се активно бори против Немаца, Италијана и његових савезника су почеле да се јављају крајем лета и почетком јесени 1942. У исто доба се појавила идеја о потреби да се успоставе везе (бар информативног карактера) са партизанима. У

¹⁰⁰³ Translation of original notes from KGB archival files by Alexander Vassiliev, White Notebook #1, File 35112, Vol. 1, pp. 381–383.

¹⁰⁰⁴ „Изненадно“ отварање ових архива уопште није немогуће ако се ради о актуелној теми. На пример: *Прибалтика и геополитика (1935–1945). Сборник документов СВР РФ*, Москва, 2006; *Секреты польской политики 1935–1945 гг. Рассекреченные документы СВР РФ*, Москва, 2009.

¹⁰⁰⁵ Knightley P., *The Master Spy: The Story of Kim Philby*, London, 1989; *Я шел своим путем. Ким Филби в разведке и в жизни*, ред. Кудрявцева Т. А., Москва, 1997.

јесен 1942. SOE је већ сматрала „да су партизани постали трн у телу земаља антикоминтерновског пакта, а Михаиловић није“.¹⁰⁰⁶

Најзад, 1943–1944. дошло до још једног неформалног контакта између представника СССР-а и бораца ЈВуО. Радило се о бившим заробљеницима које су Немци покушавали да искористе у Србији за рад у рудницама или за попуњавање антипартизанских јединица.¹⁰⁰⁷ Велика група бивших заробљеника се у децембру 1943. дочепала слободе и придружила се одредима ЈВуО у источној Србији, што је изазвало код локалних представника партизанског покрета (Пожаревачки партизански одред) велико разочарење.¹⁰⁰⁸

Према М. Милуновићу, који је учествовао у четничком покрету у источној Србији, нека руска јединица је била образована у Хомољу у оквиру ЈВуО крајем 1943. Овај четнички „руски корпус“ је бројао око триста војника и официра и састављен је од заробљеника који су побегли из Борског рудника или дезертирали из Руског корпуса. Међу тим заробљеницима је био „син маршала Коњева“,¹⁰⁰⁹ а на челу руске јединице је био неки мајор (поручник?) Михаил Абрамов (Аврамов?).¹⁰¹⁰ Треба појаснити да су дезертери из редова Руског корпуса такође били „совјетски“ јер су потицали из последње попуне Руског корпуса која је стигла са совјетских територија које је окупирала Румунија. „Бивше совјетске“ заробљенике за разлику од „окорелих белих Руса“ покушавао је да приволи пропагандни летак који је старешина Крајинског корпуса Велимир Пилетић упутио руским војницима РОК-а. У летку написаном на мало разумљивој мешавини руског и српског били су оштро осуђени „вековни непријатељ Словенства – Немци“ и „њихови помагачи“ – руски емигранти, који су спремни „да издају Немцима“. Бившим заробљеницима на служби у Вермахту је било препоручено да беже у „Слободне свесловенске шуме“ а са собом да понесу „БОЛШЕ МУНИЦИЈ И ПУЛИМЛОТОВ“.¹⁰¹¹ Без обзира на језичке нејасноће летак и агентурна пропаганда ЈВуО је имала свој учинак јер су гневне успомене о „издајству бивших сабораца“ постајале и код бораца РОК-а. Велико бекство

¹⁰⁰⁶ Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 112–133.

¹⁰⁰⁷ Авакумовић И., *Михаиловић према немачким документима*, Београд, 2004, стр. 158.

¹⁰⁰⁸ Виторовић А., *Централна Србија*, Београд, 1967, стр. 542; *Зборник НОР-а*, т. I, књ. 7, Београд, 1955, стр. 28.

¹⁰⁰⁹ Иначе совјетски маршал Иван Коњев је имао само једног сина који се звао Гелиј (1927–1991) и није био у Југославији.

¹⁰¹⁰ Милуновић М., *Од немила до недрага*, Београд, 1992, стр. 36–37; Пилетић В., *Судбина српског официра*, Крагујевац, 2002, стр. 98.

¹⁰¹¹ ВА, к. 128, ф. 13, д. 11, стр. 179.

у „Слободне свесловенске шуме“ војника РОК-а и бивших заробљеника десило се 30. септембра 1943. За време ноћног дежурства дезертирао је са оружјем у рукама вод бивших црвеноармејаца.¹⁰¹²

Живко Топаловић је навео, према речима мајора Рутама (енглеског представника SOE код команде ЈВуО у источној Србији), да је одред „Совјетских Руса“ био створен од бегунаца из заробљеништва под командом „поручника Акимова“.¹⁰¹³ Рутам је имао прилику да наиђе и на одбегле совјетске ратне заробљенике из Борског рудника и на дезертере Руског корпуса који су побегли из одреда стационираног код Голупца почетком октобра 1943. Рутам је забележио да је група дезертера Руског корпуса успела да ухвати везу са капетаном Вукчевићем – локалним командантом ЈВуО и припремила је терен за „одлазак у шуму“. Занимљиво је да је на бивше црвеноармејце дружење са белим емигрантима оставило видног трага. Пре него што седну за сто скидали би капе, крстили би се и певали Оче наш.¹⁰¹⁴ Према Рутаму, у овом одреду су била два совјетска официра, али није прецизирао ко је био командант. Поручник Акимов није био старешина одреда већ један од руских заробљеника који је побегао из заробљеништва у Македонији.¹⁰¹⁵ Рутам је посебно похвалио војнички став ових совјетских војника и велику жељу за борбом да се освете немачка недела у СССР-у, што је, према запажању енглеског падобранца, било у контрасту са блажим ставом локалних командната ЈВуО. Ови совјетски „дођоши“ нису наилазили на најсрдачнији пријем. Њихова одећа (поготову код заробљеника) била је подерана и нису имали чиме да је замене, било је проблема са оружјем (кога је и иначе фалило код четника), а њихово совјетско порекло било је основа за шиканирање и немиле сцене. Долазило је дотле да су Енглези морали да бране ове бивше црвеноармејце од напада антикомунистички расположених појединаца. Очито је да се овај дочек разликовао од односа који су доживели совјетски заробљеници након успешног бекства из логора код партизана.¹⁰¹⁶

¹⁰¹² *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, Санкт-Петербург, 1999, стр. 167.

¹⁰¹³ Topalović Ž., *Jugoslavija. Žrtvovani saveznik*, London, 1970, str. 43.

¹⁰¹⁴ Рутам Џ., *Пуцањ у празно*, Београд, 2004, стр. 233.

¹⁰¹⁵ Ово је веома необично јер је Македонија била под бугарском окупацијом. Бугарска није била у рату са СССР-ом и у Софији је током рата деловала амбасада СССР-а. Да ли је Рутам погрешно у одређивању места одакле су дошли војници Акимова или група Акимова није стигла из немачког заробљеништва?

¹⁰¹⁶ Казак В. Н., *Побратимы. Советские люди в антифашистской борьбе народов балканских стран*, Москва, 1975, стр. 14–74; ЦАМО РФ, 52 сд ПО, д. 102 Краткий очерк истории Рус-

О томе да се овде понекад радило и о нечем што је превазилазило мржњу према партизанима и антикомунизам уопште, сведоче поједине цртице које је Рутам забележио о понашању четничких команданата из свог окружења. На пример, Рутам је опазио код неких четничких официра „осећај да их је царска Русија изневерила у Балканским ратовима, а и у Првом светском рату“.¹⁰¹⁷ Описао је и још екстемнији пример: „У једном селу био је постављен огроман ручак у сеоској школи, на коме се један од Петровићевих официра, капетан Јован, веома напио... Јован је ушао у школску зграду, где се налазило око тридесетак мештана, а Рус Акимов је седео у углу разговарајући са мном уз чашу вина. Јован је дошао до стола, са лудилом у очима и узимајући нож са стола, рекао медиативно: – Мрзим комунисте, мрзим Црвену армију. Да ми се нареди да идем против ње сутра, био бих срећан. Акимов који је био ненаоружан (Јован је био пун пиштоља, кама и граната) одговорио је ујединаченим тоном: – Немаш право да тако говориш. Вређаш ме...“¹⁰¹⁸ Да вређања и изливи беса према представницима совјетске војске које је забележио Рутам¹⁰¹⁹ нису били уникатни случај, показује и још једна реакција коју је забележио Неђељко Плећаш. Наиме, након што се Плећаш почетком септембра 1942. спустио падобраном у Југославију, он је на ручку код старешина ЈВуО наздравио уз печено јагње и ракију: „Са вером у нашу коначу победу уз помоћ наших великих Савезника – Енглеске, Америке и Совјетске Русије“.¹⁰²⁰ Када је ово чуо командант Краљеве гарде Никола Калабић, рекао је шефу Центра везе Врховне команде Јожи Певецу да је Плећаш „зрео за слово З“.¹⁰²¹

Примери сличног понашања нису могли да не стигну у СССР преко различитих канала, што је пружало совјетским лидерима довољно материјала за заузимање одређеног става у вези са ЈВуО. Понашање избегличке владе у Лондону, која се придржавала вазалних односа према Лондону (за разлику од чешких или француских колега), такође је морало да оставља одређени

ског партизанског баталјона, стр. 7–12; Бабушева Т. С., „Советски грађани во НОВ на Југославија...“, *Гласник на Институтот за национална историја*, Скопје, 1/1981.

¹⁰¹⁷ Рутам Ц., *Пуцањ у празно*, Београд, 2004, стр. 233.

¹⁰¹⁸ *Исто*, стр. 290.

¹⁰¹⁹ *Исто*, стр. 279–280, 291.

¹⁰²⁰ Плећаш Н., *Ратне године*, Београд, 2004, стр. 183–184.

¹⁰²¹ Слободан Јовановић и Живан Кнежевић у јуну и августу 1942. тврдили су да „‘З’ значи заклати“. Можда су пак они претеривали. „Једно је сигурно: стављање под слово ‘З’ значило је осуду и по четничком тумачењу реч је о категорији ‘издајника’.“ Terzić M. V., *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: (propaganda i stvarnost)*, doktorska disertacija, Beograd, 2004, str. 772.

утисак. Према тврдњама савремених руских историчара који су добили приступ одговарајућим архивским документима, у току целог рата НКВД је имао „вредне агенте у избегличким владама, па и у (...) југословенској“.¹⁰²² Све информације које су добијане о чврстој оријентацији ка Лондону подударале су се са стереотипима совјетског руководства из предратног доба када су експерти Коминтерне имали великог утицаја на одређивање геополитичких ставова совјетске владе и истицали антисовјетско расположење Срба и револуционарност Хрвата. Ови ставови су постали очигледни и сарадницима предратне краљевске мисије 1940–1941: „водеће друштво у Москви нема јасну представу о самој Југославији, сматрајући је као једну насилничку творевину српске династије и српске војске“.¹⁰²³ Илустрација овог стереотипа је песма „Ноћ над Београдом“ из истоименог играног филма снимљеног у СССР-у крајем 1941. Песма о београдским илегалцима (без истицања њихове идеолошке припадности осим њиховог патриотизма и антинемачког става) ниједном не помиње Србију и Србе већ „хрватско небо дражесно“.¹⁰²⁴

Треба истаћи и још један аспект узајамне перцепције који је утицао на стварање стереотипа о српском ројалистичком покрету отпора код совјетског руководства. СССР је, као и свака империја, имао више искуства са мањим народима и зато није могао да не сврста (или бар да упореди) одређене појаве у шири типолошки контекст. На пример, енглески представници¹⁰²⁵ су стављали покрет Д. Михаиловића, и одређивали свој став према њему, у групу сличних појава у Бурми и поготово у Етиопији, где је SOE имала успешне резултате у борби против снага Осовине, захваљујући кооперативности локалних ројалиста и симпатизера цара Хаила Селасија.¹⁰²⁶ Слично томе и понашање представника југословенске мисије, као и екстремни аниткомунистички ставови ЈВуО нису могли а да не подсети совјетске лидере на Пољаке и Армију Крајову. У лето 1941. пољска делегација

¹⁰²² „Деятельность внешней разведки в годы Великой Отечественной войны (1941–1945)“, <http://svr.gov.ru/history/stage05.htm>.

¹⁰²³ Трбић В., *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, књ. II, Београд, 1996, стр. 189.

¹⁰²⁴ Садкович Н. (режиссер), Богословский Н. (композитор), Ласкин Б., Склот И. (авторы сюжета и песен) „Ночь над Белградом“, *Боевой кинесборник № 8*, Ташкентская к/с (СССР), 1941/1942.

¹⁰²⁵ Ово се види из бројних навода из успомена Ј. Ђоновића, Н. Плећаша, Ж. Топаловића и из скоро сваког спомињања Срба у Рутамовој књизи.

¹⁰²⁶ Мислимо на пројекат „Снага Гидеона“, Mackenzie C., *Eastern Epic*, London, 1951; Rooney D., *Wingate and the Chindits*, London, 1994.

имала је сличне испаде за време одласка из СССР-а,¹⁰²⁷ Армија Крајова је добијала оружје од Немаца 1943–1945,¹⁰²⁸ иако је мрзела Немце из дна душе, и користила ово оружје за борбу против совјетских експонента на терену Армије Лудове, пољска избегличка влада била је више него лојална Лондону, што је уосталом Лондон наградио истом мером као и лојалност припадника организације Д. Михаиловића. Занимљиво је да су са борцима ЈВуО и са Армијом Крајовом понекада радили исти британски оперативци.¹⁰²⁹ Иста је (према гледиштима совјетске стране) била и тактика: „када је у лето 1944. Армија Крајова почела да моли за примирје и саопштила о томе да је спремна да се укључи у заједничку борбу против Немаца, партизани нису веровали у то и сматрали су то војним лукавством... Намере пољске стране да прекину конфронтације и да раде заједно са белоруским партизанима биле су потврђене и у наређењима емигрантске владе у Лондону. У телеграму од 4. јула 1944. било је речено да уз приближавање фронта команданти Армије Крајове морају да нуде војну сарадњу совјетској страни... 'крвнородбинском и великом словенском народу'... Ипак време за преговоре је већ било пропуштено.“¹⁰³⁰

Природна тенденција ка размишљању по аналогiji је терала руководство НКВД да се озбиљно носи са претпоставкама да су „бандеровци“ (украјински националисти, махом унијати оштрих антирусских ставова) и „аковци“ (борци Армије Крајове) имали организовану везу са „српским и црногорским четницима“.¹⁰³¹

¹⁰²⁷ *Катынь. Март 1940 – сентябрь 2000. Расстрел. Судьбы живых. Эхо Катыни. (Документы)*, Москва, 2001; Мухин Ю., *Антироссийская подлость*, Москва, 2003.

¹⁰²⁸ Најочитије примери су повезани са радом АК у „источним крајевима“ Пољске (Литванија, западна Белорусија, западна Украјина) као и са акцијама Светокришке бригаде АК. Friedrich K.-P., „Collaboration in a 'Land without a Quisling': Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II“, *Slavic Review*, Vol. 64, No. 4, 2005; Zizas R., *Armijos Krajovos veikla Lietuvoje 1942–1944 metais*, Vilnius–Kaunas, 1995; „Brygada Swietokrzyska“, http://www.electronicmuseum.ca/Poland-WW2/holy_cross_brigade/hcb.html.

¹⁰²⁹ На пример мајор Т. Д. „Бил“ Хадсон, који је дошао у Србију још 1941. и скоро две и по године радио код четника (одлуке о повлачењу британских мисија), већ 27. децембра 1944. је отишао у рејон код града Ченстохова (Пољска) као пуковник и начелник мисије „Фрестон“ („Freston“) код Армије Крајове. Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 436–437, 508–509, 526.

¹⁰³⁰ Смиловицкий Л., *Катастрофа евреев в Белоруссии, 1941–1944 гг.*, Тель-Авив, 2000, стр. 147е.

¹⁰³¹ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, т. 4, кн.1, Москва, 2008, стр. 92–95.

Идеје о посебном руско-српском пријатељству, које сада изгледају као веома приступне код значајног дела руског и српског друштва, у СССР-у су се налазиле (ако уопште и јесу постојале) у дубокој позадини колективно несвесног ван политичких токова послереволюционарног доба. Идеја посебних словенских веза, у СССР-у је била дубоко потиснута и скоро затрпа за време комунистичких идеолошких експеримената двадесетих и почетка тридесетих година. Стари кадрови историчара и филолога који су се бавили проучавањем ових традиција нашли су се на удару совјетског репресивног апарата.¹⁰³² Осим губитка научног знања о различитим словенским народима, револуција је однела и емпиријско искуство државног апарата о односу појединих словенских народа према Русима. За разлику од британских колега, совјетске дипломате, иако су обукле 1943. дипломатску униформу сличну оној из доба царске Русије, тек је требало да стекну незванично, али веома битно искуство у доношењу одлука. Искуство оцене спољнополитичких приоритета апарат великих држава стиче деценијама и увек га, макар и несвесно, узима у обзир приликом повлачења прорачунатих потеза који ће имати дугорочне и стратешке последице.

Ипак до правог судара коминтерновских стереотипа и непосредних догађаја на западном Балкану је могло да дође тек у јесен 1944. када су јединице РККА стигле на Балкан и на тренутак застале на границама Србије.

ОДНОСИ СССР-а И НОП-а

питање односа СССР-а и НОП-а је привлачило велику пажњу историчара у доба постојања комунистичке Југославије. Скоро сваки рад који је тежио да пружи комплетан увид у историју Другог светског рата у

¹⁰³² Тек 1939. на Историјском факултету Московског државног универзитета долази до стварања Катедре за историју Јужних и Западних Словена, 1942. – Словенске комисије Академије наука СССР-а, 1943. – Катедре за словенску филологију на Филолошком факултету МДУ и 1947. – Института за словенске студије АН СССР. Аксенова Е. П., *Очерки из историји отечественного славяноведения. 1930-е годы*, Москва, 2000; Досталь М. Ю., „Славянская комиссия АН СССР (1942–1946)“, *Славянский альманах* 1996, Москва, 1997; Досталь М. Ю., „Кафедра славянской филологии в МГУ (1943–1948)“, *Славяноведение*, № 5, 2003; „Неизвестные документы по истории создания Института славяноведения АН СССР“, *Славяноведение*, № 6, 1996; Никифоров К. В., „К 60-летию Института славяноведения РАН: В. К. Волков о перспективах развития славистики“, *Славяноведение*, № 2, 2007.

Југославији је разматрао ову тему. Међутим, комплетна и детаљна обрада теме у југословенској историографији је урађена само у монографији Николе Б. Поповића објављеној 1988.¹⁰³³ У његовом раду су детаљно сагледани различити аспекти совјетског помагања НОП-у за време Другог светског рата. Његова књига је представљала револуционарно оповргавање тезе југословенске историографије о томе да се борба покрета Ј. Б. Тита водила „без ичије помоћи“.¹⁰³⁴ У току две протекле деценије од изласка његове књиге у Русији, Србији и Енглеској дошло је до проналаска нових докумената, појаве мемоарске грађе и отварања за јавност архивских фондова. Већина закључака и сазања из монографије Николе Б. Поповића потпуно потврђена, иако поједина питања заслужују одређена прецизирања.

Најбитније од ових питања јесте сплет проблема везаних за војну мисију СССР-а у Југославији, захваљујућу којој су били остварени најприснији контакти совјетске владе са НКОЈ и НОВЈ. Очито је да мисија због дипломатских разлога, није могла да буде упућена код Тита пре доласка енглеске мисије. Јасно је да у случају да је совјетска мисија стигла код Тита пре савезничке, ништа не би могло да убеди Черчила у то да је Тито независан од Москве, што је покушавао да докаже НКИД. Урушавање имица „самониклости“ југословенског партизанског покрета могло је не само да угрози магловиту послератну будућност југословенских комуниста већ и да изазове сумње англосаксонских савезника у то докле ће ићи територијални и политички захтеви СССР-а у послератној Европи. А то је могло да изазове акутне спољнополитичке проблеме за СССР: од одлагања Другог фронта до укидања помоћи у лендлизу, и чак до сепаратаних преговора са Немачком.¹⁰³⁵ Индикативно је да се могућност склапања енглеско-немачког сепаратног мира веома дуго озбиљно узимала у обзир. *Правда* је 17. јануара 1944, без коменатара или објашњења, објавила следећу кратку белешку од „сталног дописника“ из Каира: „Према подацима из поузданих извора десио се тајни сусрет хитлеровског министра спољних послова Рибентропа са неким енглеским руководећим лицама због покушаја да се сазнају услови потписивања сепаратног мира са Немачком“.¹⁰³⁶ У овим околностима, и иначе сумњичав, Стаљин је тежио свим мерама опреза.

У мемоарској литератури има неодређених помена о постојању неких незваничних „куруира“ који су стизали из СССР-а у зараћену Југославију

¹⁰³³ Поповић Н., *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988.

¹⁰³⁴ Дедијер В., *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 337–377.

¹⁰³⁵ Бондаренко И. М., *Красные пианисты*, Москва, 2008; Шелленберг В., *Мемуары*, Минск, 1998.

¹⁰³⁶ „Сообщение спецкорра ТАСС из Каира“, *Правда*, 17 января 1944.

пре 1944. У лето 1942. Коминтерна је припремила за пребацивање у Југославију неколико чланова КПЈ.¹⁰³⁷ АДД је вршио појединачне летове на Балкану (и између осталог и у Југославији) и пре новембра 1943, с тим да је прва група иструктора диверзантског рада из интернационалног састава јединице за специјалне намене НКВД-а („ОМСБОН“) одлетела за Балкан са кримских аеродрома већ у лето 1941.¹⁰³⁸ Тек након Курске битке совјетски авиони поново се појављују над Југославијом. Прва је тај подухват извршила посада потпуковника Б. И. Жилина, која је 18. септембра 1943. је пребацила са аеродрома код Курска у рејон Бугојно неколико падобранаца, наводно бугарских комуниста.¹⁰³⁹ За време антипартизанске операције у Срему у октобру 1943, козачка дивизија Фон Панвица је ухватила неколико совјетских падобранаца-диверзаната.¹⁰⁴⁰

Ситуација се променила на пролеће 1943. када је Енглеска започела припреме за слање код Тита своје мисије. Тада су совјетски представници почели да се распитују о могућности да се формира заједничка совјетско-енглеска мисија код Тита.¹⁰⁴¹ Енглеска је одбила овај предлог и започела припрему самосталне мисије. Пошто прелазак мисије од четника код партизана или ненајављени долазак мисије код Тита нису имали изгледа на успех, морало је до дође до неколико припремних корака. За почетак на подручје НДХ падобранима је била убачена мисија која се састојала од Југословена на служби у SOE – П. Павлића, П. Ердџаца А. Симића. Ова мисија је стигла у Лику 20–21. априла 1943. и ускоро је успоставила везе са партизанима, о чему је радиста мисије А. Симић јавио у Каиро. Неколико дана касније у Босну је стигла још једна мисија састављена од Југословена на служби у SOE (С. Сердар, Ђ. Диклић, М. Дружић). Ова мисија такође се јавила у Каиро и потврдила успостављен контакт са партизанима.¹⁰⁴² После експеримента са локалним становницима, у Титов штаб је 28. маја

¹⁰³⁷ *Вторая мировая война: Актуальные проблемы*, Отв. ред. Ржешевский О. А, Москва, 1995, стр. 72–75; *Коминтерн и Вторая мировая война. Сборник документов. Часть II, После 22 июня 1941*, Москва, 1994, стр. 54, 73, 74.

¹⁰³⁸ Голованов А., *Дальняя бомбардировочная. Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 268,496; Винаров И., *Бойцы тихого фронта: Воспоминания разведчика*, Москва, 1971, стр. 361–367; Зевелев А. И. и др., *Ненависть, спрессованная в тол*, Москва, 1991, стр. 287.

¹⁰³⁹ Сергиенко А. М., *АГОН - авиационная группа особого назначения*, Москва, 2009, стр. 17–18; ЦАМО РФ, 18 ВА, оп. 11495, д. 10, л. 5.

¹⁰⁴⁰ Черкасов К. С., *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965, стр. 14–15.

¹⁰⁴¹ Barker E., *British policy in south-east Europe in the Second World War*, London, 1976, p. 163.

¹⁰⁴² McLaren R., *Canadians behind enemy lines, 1939–1945*, Vancouver, 2004, pp. 138–139.

1943. стигао и прави енглески џентлмен из SOE – Фредерик Виљам Дикин, питомац Оксфорда који је био примљен у британску обавештајну службу тек почетком рата.¹⁰⁴³ У септембру 1943. он се вратио из Југославије са најлепшим утисцима о Титу. И тек након тога 18. септембра 1943. код Тита је стигла права енглеска војна мисија – четири британска официра за везу, снажна радио-станица и шеф мисије сер Фицрој Маклејн, који је добио звање бригадног генерала тек пред полазак на пут.¹⁰⁴⁴

Питање о томе када су у СССР-у започели припрему мисије код Тита остаје за сада нерасветљено. Учесници совјетске мисије, командант мисије Николај Корњејев и преводилац Владимир Зелењин, који су оставили своја сећања на мисију, нису били речити када су описивали припрему и тежили су да сакрију тачне датуме. Ипак, Зелењин је тврдио да је ова одлука била донета још пре конференције амбасадора и министра спољних послова чије припреме су започеле у августу и септембру 1943.¹⁰⁴⁵ Према успоменама начелника Оперативне управе Генералног штаба Црвене армије С. М. Штеменка, Генштаб је добио наређење о одласку совјетске војне мисије у Југославију и донео је одговарајуће кадровске одлуке чак и касније – по завршетку Техеранске конференције (28. новембра – 1. децембра 1943).¹⁰⁴⁶

Прецизније податке о почетку припрема за мисију можемо да пронађемо у Дневнику посета код Стаљина. Према том дневнику, 15. априла 1943. код Стаљина су били присутни Молотов (шеф НКИД-а), Берија (шеф НКВД-а), Маљенков (члан Државног комитета одбране који је био задужен за авијацију) и Шчербаков (шеф војне и цивилне пропаганде: начелник Главне политичке управе Црвене армије, начелник информационо-пропагандног одсека НКИД-а и начелник одсека за међународне информације ЦК ВКП(б)). То су били скоро свакодневни посетиоци. Тог дана се расправљало о две теме. Прва је била везана за авијацију јер су у исто време дошли и отишли Новиков (командант ВВС Црвене армије), Никитин (начелник Главне управе за формирање и комплектацију јединица Црвене армије) и

¹⁰⁴³ Deakin F. W. D., *The Embattled Mountain*, London, 1971; Dikin F., *Bojovna planina*, Beograd, 1973; Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 428–431.

¹⁰⁴⁴ Изданак старог шкотског рода, Маклејн је још пре рата радио у дипломатском енглеском представништву у Москви. У СССР-у је обављао нелегална путовања кроз целу земљу одлазећи у области забрањене за стране дипломате. Од 1939. Маклејн је у војној униформи британског САС-а учествовао у борбеним операцијама у северној Африци.

¹⁰⁴⁵ Зеленин В. В., „Операција ‘Ход коном’“, *Советское славяноведение*, № 3, 1974; Зелењин В. В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 17.

¹⁰⁴⁶ Штеменко С. М., *Генеральный штаб в годы войны*, кн. 2, Москва, 1989, стр. 291–292.

Голованов (шеф АДД-а). По њиховом одласку дошла је друга група, која је остала до краја радног времена: Абакумов (начелник СМЕРШ-а), Голиков (начелник кадровске службе НКО), Иљичев (начелник РУ РККА уписан у дневник као неидентификовани Олвичев), Кузњецов (заменик начелника РУ РККА у издању Дневника је погрешно идентификован као начелник војне морнарице), Вавилов (заменик начелника РУ РККА, у издању Дневника је погрешно идентификован као истоимени научник), Виноградов (начелник позадинске службе Црвене армије), Евстигњејев (начелник одсека за војну дипломатију НКО), Камински (сарадник НКГБ СССР-а) и будући шеф војне мисије код Тита генерал Корњејев.¹⁰⁴⁷

Природно је да се тог дана код Стаљина говорило о бројним питањима. На одређену једносмерност позваних тог дана могла је да утиче и велика реструктуризација совјетских војних и политичких специјалних служби започета у то време. Међутим, најбитнија у контексту нашег истраживања је чињеница да је то био први и једини одлазак генерала Корњејева код Стаљина пре одласка совјетске војне мисије у Југославију. До тада генерал Корњејев никада није добијао задатаке од толико високог значаја да би морао лично да реферише Стаљину. Зато је потпуно осована претпоставка да почетак припремања совјетске војне мисије у Југославији можемо да повежемо са одређеним датумом – 15. априлом 1943.

Биографија начелника мисије Николаја Корњејева пружа одређен увид у хронологију и начин припремања мисије. Генерал Корњејев је био високошколовани војни обавештајац. Шефу енглеске мисије Фицроју Маклејну се чак учинило да Корњејев, „као и многи други виши официри Црвене армије“, није био пролетерског порекла, још пре револуције наводно је био професионални официр царске руске војске.¹⁰⁴⁸ У ствари, Николај Корњејев је рођен 1900. у породици сељака у селу Каменка богородицког среза Туљске губерније. У осамнаестој години је ступио у Црвену армију и 1919. био је један од првих питомаца војно-инжењерске школе, након које је радио у служби веза. Завршио је 1924. Вишу војну школу веза и од 1926. је радио у РУ РККА. Корњејев је 1929. завршио Источни факултет Војне академије „Фрунзе“ и од тада је напредовао у војнообавештајној струци. Дошао је до места помоћника начелника Обавештајне управе Лењинградског војног округа. Након тога је радио као предавач на Академији генералног штаба Црвене армије. За време рата је био начелник штаба неколико армија. Започео је рат у 20. армији, која се борила у Смољенској бици и Вјаземској операцији,

¹⁰⁴⁷ *На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 404.

¹⁰⁴⁸ Maklejn F, *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980, gl. 11.

након које су се само делови 20. армије пробили кроз немачки обруч. Са 24. армијом је учествовао у почетној и најтежој фази Стаљинградске битке, са 11. армијом је учествовао у тешким борбама у неуспешним покушајима да се Немци опколе код Демјанска. Почетком априла 1943. армија је услед тешких губитака била расформирана, а Корњејев је са осталим вишим официрима армије био упућен у резерву Главне команде. Овај датум се поклапа са временом састанка код Стаљина, на којем су биле донете одлуке у вези с мисијом у Југославији. Детаљни ток припрема засада је тешко разјаснити, али вероватно да је припрема била углавном готова у октобру 1943, јер је 4. октобра Корњејев био промовисан у следеће звање (генерал-лајтнант), што се обично радило непосредно пре слања мисије.¹⁰⁴⁹

Поред генерала Корњејева у мисију су били укључени и други квалификовани кадрови. Заменик мисије генерал-мајор Анатолиј Горшков је пре рата служио у граничарским јединицама НКВД СССР-а. После избијања рата се бавио припремом диверзаната и партизана за борбу у позадини непријатеља. Непосредно пре одласка у мисију до септембра 1943. био је представник (официр за везу) Централног и Белоруског штаба партизанског покрета у штабу I белоруског фронта.¹⁰⁵⁰ Трећи човек мисије – старији помоћник начелника мисије био је пуковник Николај Патрахалцев.¹⁰⁵¹ Патрахалцев је био инструктор герилских јединица у Шпанији за време грађанског рата. По завршетку рата 1938–1940. био је заменик начелника диверзантског одсека „А“ РУ РККА. Непосредно пре мисије, до јуна 1943. био је на челу диверзантског одсека РУ РККА. После рата више година је провео на челу елитних јединица „спецназ“.¹⁰⁵² Висококвалификовани су били и остали сарадници у мисији. Секретар мисије мајор Г. С. Харитоњенков је, као и Патрахалцев, био учесник Шпанског грађанског рата. На челу службе за радио-везе на почетку је био мајор Л. Н. Долгов као помоћник команданта мисије за радио-везу, но у пролеће 1944. када је радио-станица појачала рад и кад је стигло више радиста, онда је из Москве стигао и нови шеф службе веза генерал-мајор Б. Ф. Дудаков, који је дошао на ово место са положаја

¹⁰⁴⁹ Колпакиди А. И., Прохоров Д. П., *Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки*, Москва, 1999; Справочник „Общевойсковые армии“, Справочник „Командный состав РККА и РКВМФ в 1941–1945 годах“, <http://www.soldat.ru/spravka/>.

¹⁰⁵⁰ Горшков А., „Народ беретя за оружје“, *Они заицицали Тулу. Воспоминания и очерки*, Тула, 1965, стр. 3–33; Биографический словарь – „Горшков Анатолий Петрович“, <http://www.bg-znanie.ru/article.php?nid=8563>.

¹⁰⁵¹ Зелењин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 20.

¹⁰⁵² Лурье В., Кочик В. Я., *ГРУ: дела и люди*, Санкт-Петербург–Москва, 2002.

начелника службе везе фронта. Б. Ф. Дудаков такође је имао предратно искуство у Шпанији, где је заслужио *орден црвене звезде*.

Старији помоћник начелника мисије мајор В. М. Сахаров и помоћник начелника мисије мајор П. М. Коваленко су били сарадници совјетске амбасаде у Југославији 1940–1941.¹⁰⁵³ Посебно занимљив је питомац Московског универзитета В. М. Сахаров који је завршио факултет и прешао на рад у НКВД СССР-а 1939. уочи рата. Након годину дана рада у совјетском посланству у Београду и евакуације у мају 1940. Сахаров се вратио у СССР, где је око годину дана служио у фронтовској јединици у информативном раду са заробљеницима, али је 1942. његово знање српскохрватског поново постало потребно и он је био пребачен у Лондон где је радио као други секретар совјетског дипломатског представништва уз емигрантске владе до децембра 1943. када је био укључен у састав мисије.¹⁰⁵⁴

У мисији нису били само представници војних обавештајних структура. НКГБ је упутио код Тита и своју резидентуру, која је вршила обавезе саветника. На челу резидентуре НКГБ-а је био Г. С. Григорјев, који је званично заузимао место помоћника начелника мисије, осим тога у његовој групи су били још и оперативац В. А. Квасов и неколико помоћника (шифрант мајор Н. С. Никитин и радиста Г. Л. Лихо). Ова резидентура је добила задатак да ствара мрежу за скупљање информација о потезима Немаца, четника и сарадника енглеске и америчке мисије. У марту 1944. Тито се обратио молбом да му се помогне у побољшавању шифрантске и контраобавештајне службе. Након тога у његов штаб је стигло још неколико официра НКГБ-а: саветник за обавештајни рад Б. П. Одинцов, саветник за контраобавештајни рад А. В. Тишков (који је од ослобођења Београда до јесени 1946. био начелник резидентуре НКГБ СССР-а у Југославији), стручњаци-шифранти П. Е. Горошин и М. В. Жуков, који је остао лични шифрант маршала.¹⁰⁵⁵ Такође је стигао и стручњак из 4. („диверзантске“) управе НКГБ СССР-а потпуковник Константин Квашњин, човек који се од почетка рата бавио минерско-диверзантском обуком јединице за специјалне намене НКВД-а („ОМСБОН“). К. Квашњин се, осим својих саветничких обавеза, бавио и одржавањем веза са британском мисијом.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵³ Зелењин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 20.

¹⁰⁵⁴ Сергиенко А. М., *АГОН - авиационная группа особого назначения*, Москва, 2009, стр. 22.

¹⁰⁵⁵ Ландер И., *Негласные войны. История специальных служб 1919–1945*, т. 2, Одесса, 2007, гл. „Балканы во Второй мировой!“.

¹⁰⁵⁶ Потиевский Е., *Партизаны (д/ф)*, Москва, 1997; Болтунов М., *Короли диверсий. История диверсионных служб России*, Москва, 2001.

Лекар мисије је био потпуковник медицинске службе М. В. Туленков са богатим искуством из рата. У саставу мисије били су и преводиоци: Н. И. Ветров (енглески), Е. А. Куљков (енглески) и В. В. Зелењин (немачки), будући еминентни стручњак за историју Југославије са Института за славиистику РАН-а. Ађутант и пратилац генерала Корњејева је био лајтнант И. С. Безуглов. Мисија је одмах довела чак и свог куvara (наредника Е. Ф. Шапкина) и возача (наредника И. Р. Ломтева).¹⁰⁵⁷

У мају 1944. је стигао и пуковник Степан Соколов, који је од 1. јула добио статус заменика начелника мисије. Овај „четрдесетогодишњи искусни човек који је добро познавао рад авијације у планинским условима“¹⁰⁵⁸ био је постављен за команданта совјетске базе у Барију (Италија). Према испису из личног досијеа, који је на лични захтев издала 26. новембра 1952. војна јединица бр. 75033, пуковник С. В. Соколов читаву своју службу је провео као сарадник РУ РККА. Његов борбени пут је био започет још 1924. на Кавказу где је учествовао у гушењу устанака против совјетске власти. Завршио је качинску школу војних пилота и Војновоздухопловну академију „Жуковски“. Имао је предратно искуство вршења задатака у иностранству.

У Барију је совјетска мисија добила аеродром, потребне магацине, средства везе. Од јуна 1944. Соколов је добио под своју команду и Авиагрупу за посебне намене која је имала две ескадриле: војно-теретну (12 авиона си-47) и ловачку (12 авиона јак-9 са модификацијом за далеки домет). Теретни авиони су преносили терет према потребама мисије – наоружање, муницију, лекове за НОВЈ, убацивали су официре и лекаре, евакуисали су рањенике. Пилоти су морали да лете и над морем и у планини: у Црну Гору, Србију, Босну, Далмацију, Македонију, Словенију, Хрватску, Албанију и Грчку. Борбена активност ловачке ескадриле је укључивала и праћење летова теретних авиона и појединачне посебне мисије у координацији са штабом балканских ваздушних снага савезника у Италији. Гарнизон базе је био подређен локалној енглеској команди у Барију, а аеродромска служба – команданту 15. ваздушне армије САД-а. Служба радио-веза совјетске базе у Барију, којом су наравно такође руководили представници РУ РККА, оспособила је и активно користила посебан радио-чвор „Гроза-1“ („Олуја-1“).¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁷ Зелењин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 20; Сергиенко А. М., *АГОН – авиационная группа особого назначения*, Москва, 2009, стр. 23.

¹⁰⁵⁸ Штеменко С. М., *Генеральный штаб в годы войны*, кн. 2, Москва, 1989, стр. 291–292.

¹⁰⁵⁹ Собрание личных документов С. В. Соколова, Частная коллекция.

Према успоменама генерала Корњејева, тек крајем 1943. (односно после Техеранске конференције, на којој је био добијен званични пристанак Черчила и Рузвелта за заједничку подршку Титу у Југославији), совјетска влада је непосредно одлучила да пошаље мисију у Југославију.¹⁰⁶⁰ Мисија је кренула из Москве у 7 сати ујутро 17. јануара 1944. са Централног аеродрома.¹⁰⁶¹ Лет на релацији Москва–Астрахан–Баку–Техеран–Багдад–Каиро–Триполи–Тунис–Бари су обавиле посаде капетана А. С. Шорњикова и мајора А. М. Лебедева.¹⁰⁶² У Каиру представници мисије су се сусрели са представницима SOE, међу којима је био и Ф. Дикин, који се у то доба већ вратио из Југославије. Мисија се такође сусрела и са официрима НОВЈ – М. Поповићем и В. Дедијером. У исто време у Каиру су се налазили краљ Петар II и премијер избегличке владе Б. Пурић. Генерал Корњејев је категорички одбио енглески предлог да се организује сусрет са њима.¹⁰⁶³ На крају свог дугог путовања мисија се нашла са представницима НОВЈ код савезника – В. Велебитом и М. Милојевићем. Авион мајора Лебедева се вратио у Москву, а као помоћ за мисију је остао авион и посада капетана Александра Шорњикова и његовог копилота Бориса Калинкина, правих асова који су већ имали богато искуство летова у позадину непријатеља, искуство пребацивања совјетске дипломатске мисије у северну Африку и имали су прилику да управљају бројним типовима авиона: и то не само совјетским већ и оним ретким за совјетске пилоте (попут америчког „B-24 Liberator“ или британског „Albemarle Mk I“). Због лоших временских прилика мисија је била приморана да се пребаци уз помоћ летелица. Три енглеска „дагласа“, од којих је сваки вукао по две тешке америчке летелице са људством и теретом мисије уз ваздушну подршку 25 енглеских „спитфајера“, пребацили су генерала Корњејева на импровизовани аеродром код села Медено Поље, 7 км од Босанског Петровца. Командант 5. корпуса Славко Родић, који је дочекао мисију на пољу, одвео ју је у оближње село и пребацио на саоницама до Босанског Петровца. Тамо је након свечане вечере у дому културе

¹⁰⁶⁰ Корнеев Н. В., „Военная миссия СССР в Югославии“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 201.

¹⁰⁶¹ Зелењин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 17.

¹⁰⁶² Шорников А. С., „Наши полеты в Югославию“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 214–215; Зелењин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 20–21.

¹⁰⁶³ Зелењин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 21.

био одржан масовни сусрет са мештанима, који су журили да виде Русе. Следећег дана мисија је кренула за Дрвар, где је одмах била је приређена свечана вечера у хали дрвне радионице, коју су окитили са југословенским, совјетским, америчким и британским заставама и сликама Рузвелта, Стаљина и Черчила.¹⁰⁶⁴

Долазак мисије је био на различите начине описан у мемоарима учесника догађаја. Све је зависило од њихових каснијих ставова и погледа. Велебит се подрумливо сетио да је генерал Корњејев „био добро ухрањен и према томе неспреман за спортски подвиг [*скакање надобраном* – А. Т.], а и због тога што је током рата повређен у колено па је изгубио потребну чврстину“.¹⁰⁶⁵ Дедијер је, на основу Титових сећања, навео помпезни карактер дочека совјетске мисије и истицао њен значај за „јачање веза НОП са савезничким земљама“. Наводећи речи говорника на свечаном пријему (Маклејна, Корњејева и Тита), Дедијер је закључио да се радило о званичном признању Тита као председника Националног комитета, малтене равног Черчилу и Стаљину у свом статусу.¹⁰⁶⁶ Ђилас се сећао веома уздржаног односа Корњејева према Титу.¹⁰⁶⁷ Корњејев, Зелењин и Шорњиков су највећу пажњу посветили тешкоћама које су пратиле долазак мисије у току 39 дана напорног путовања.¹⁰⁶⁸ Најдетаљнију и најтоплију слику доласка мисије је дао у својим успоменама Коча Поповић: „23. II спустила се код Б. Петровца Совјетска војна мисија на челу са генерал-лајтнантом Корњејевом. У Дрвару 24. увече приређена је вечера на којој су били присутни маршал Тито, ген. лајтнант Корњејев, бригадни генерал Маклејн... генерал-мајор, пуковник Териш, мајор Черчил и око 20 виших и нижих официра из совјетске мисије. Говорили су Тито, Корњејев и Маклејн. Свечане црвеноармејске еполете донекле су нам олакшале обраћање са ‘господине мајоре’, ‘господо официри’. Када је свечани део прошао, остали смо у сали са неколико совјетских официра: певали смо заједно, и нико никога није назвао господином. За вечером, лево од мене седео је Черчил, са кратком оштром брадом – некако напет, расејан, као увек кад није загрејан. Разговарао је, на енглеском, са мајором

¹⁰⁶⁴ Сергиенко А. М., *АГОН – авиационная группа особого назначения*, Москва, 2009, стр. 28.

¹⁰⁶⁵ Velebit V., *Sećanja*, Zagreb, 1983, str. 165.

¹⁰⁶⁶ Дедијер В., *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 389–391.

¹⁰⁶⁷ Ђилас М., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 368.

¹⁰⁶⁸ Корнеев Н. В., „Военная миссия СССР в Югославии“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 201; Зелењин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 21–22, Шорњиков А. С., „Наши полеты в Югославию“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 214–215.

Захаровим (*вероватно се ради о старијем помоћнику начелника мисије мајору В. М. Сахарову – А. Т.*),¹⁰⁶⁹ који је седео десно од мене – и са мнош. Мене је чисто 'падобрански', продорно, наметљиво питао о многим стварима, о којима нисам био нарочито жељан да говорим... Говорио ми је час француски, час енглески – пошто је уобразио да потпуно разумем енглески. Захаров је плав, живахан младић, пријатан, срдачан и непосредан. Рекао ми је да се они сви осећају овде као код куће – и видело се заиста да се тако осећају.¹⁰⁷⁰ Чланови мисије ускоро су се потпуно опустили и успоставили веома присне контакте са члановима ВШ НОВЈ. Тито је, према речима Ђиласа, „причао како га је генерал Корњејев – кад су једне вечери остали сами – у пијанству љубио и тепао му: 'Оска, Оска...' [рус. *Јошка, Јошка – А. Т.*]."¹⁰⁷¹

Радна активност мисије је прекривена потпуним мраком. Енглеском колеги Корњејева Фицроју Маклејну се чак учинило¹⁰⁷² да су Руси напунили једрилице само вотком и кавијаром, нису знали шта ће са временом и да представљају само велики добитак за друштвени живот савезничких мисија.¹⁰⁷³

Једини до сада расветљени правац активности мисије је био у „одређивању најнужнијих потреба НОВЈ и сарадња у организацији неопходног војног материјала“. Ову помоћ совјетски чланови мисије су оцењивали као ефикасну, Велебит обимну као и енглеска помоћ, а Дедијер је истицао да је совјетска помоћ била веома ограничена (без упоређивања са савезничким испорукама).¹⁰⁷⁴ Стварне димензије совјетске помоћи НОП-у, уз анализу садржаја и бројног стања, описао је Никола Поповић.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁶⁹ Зелењин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 20.

¹⁰⁷⁰ Поповић К., *Белешке уз ратовање*, Београд, 1988, стр. 199.

¹⁰⁷¹ Ђилас М., *Революционари рат*, Београд, 1990, стр. 369.

¹⁰⁷² Усталом, као што се види чак и на једноставном примеру о наводном аристократском пореклу Корњејева, Маклејн није баш добро „читао“ људе и, без обзира на своју славну биографију, више је личио на једног од сјајних „официра и центлмена“ које је описивао Ивлин Во. Усталом Во, који је и сам био у саставу мисије код Тита и једва је избегао заробљење током операције „Коњићев скок“ описивао је у својим романима догађаје у Југославије много поштеније него Маклејн. Waugh E., *Sword of Honour Trilogy (Men at Arms, 1952; Officers and Gentlemen, 1955; Unconditional Surrender, 1961)*.

¹⁰⁷³ Maklejn F., *Rat na Balkanu*, Београд, 1980, гл. 11.

¹⁰⁷⁴ Дедијер В., *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 392; Velebit V., *Sećanja*, Загреб, 1983, стр. 165; Зелењин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 23.

¹⁰⁷⁵ Поповић Н., *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988, стр. 187–207.

У одређивању обима помоћи, а и у дипломатском признању НКОЈ одиграло је улогу и то што је по доласку совјетске мисије, у Москву стигла војна мисија НОВЈ (12. априла 1944), са Велимиром Терзићем и Милованом Ђиласом.¹⁰⁷⁶ Стаљин је добио детаљан списак тражених лекова, опреме и оружја и 8. маја 1944. је одобрио значајну помоћ у наређењу Главне команде бр. 5847 с.с. „О мерама за пружање помоћи НОВЈ“. Након више од месец дана проведених у Москви у консултацијама са совјетским чиновницима задуженим за помоћ НОВЈ, 19. маја 1944. два члана мисије НОВЈ – Терзић и Ђилас су добили прилику да посете Стаљина, и задржали су се у разговору са њим и Молотовом релативно дуго – 1 сат и 30 минута (од 21.00 до 22.30).¹⁰⁷⁷

Осим координације помоћи јединицама НОВЈ, мисија генерала Корњејева и помоћна група у Барију (Италија) су имале и друге задатке на Балкану обавештајне природе. СССР је тежио да добије информације о стању на терену у балканским земљама под немачком окупацијом и о стању покрета отпора (пре свега комунистичког) не само на основу извештаја коминтерновских кадрова. Зато су мисије од неколико официра војнообавештајне службе и радиста, по доласку мисије Корњејева у Бари кренуле широм целог Балкана. Прве мисије су скоро одмах отишле у Словенију (Патрахалцев, Куљков и Лихо) и Црну Гору (Коваленко). Након доласка нових официра из СССР-а овај процес „проучавања“ Балкана је био настављен. Са доласком АГОН-а совјетске мисије су биле пребачене у Грчку (мисија потпуковника Г. М. Попова са пет пратилаца и мисија В. А. Тројана) и Албанију (мајор К. П. Иванов и радиста В. Ђурин). Биле су проширене групе у југословенским покрајинама. У Југославију су стизали кадрови инструктора и лекара које је тражио штаб НОВЈ. Између осталих 9. јула у Босну су стигли чак први совјетски сниматељи В. Муромцев и Ешурин, који су снимали документарни филм о југословенским партизанима.¹⁰⁷⁸

Према историји службе за радио-везе РУ РККА, у мају 1944. мисија Корњејева се ослањала на целу мрежу радио-станица са 14 тачака: два радио-чвора (један у помоћној бази мисије у Барију, други је пратио Корњејева у Босни, на Вису и у Румунији) и 12 радио-станица у Југославији (у Србији, у Хрватској, у Словенији, у Македонији, у Црној Гори, у Војводини), Грчкој и Албанији. Ван ове мреже су остале само земље где су током рата постојале совјетске дипломатске мисије (Турска и Бугарска), које су податаке о стању у

¹⁰⁷⁶ Поповић К., *Beleške uz ratovanje*, Beograd, 1988, str. 193.

¹⁰⁷⁷ *На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 433.

¹⁰⁷⁸ Сергиенко А. М., *АГОН – авиационная группа особого назначения*, Москва, 2009, стр. 355.

тим земљама прикупљале на други начин.¹⁰⁷⁹ Чворишна станица радио-мреже мисије се налазила уз генерала Корњејева под кодним именом „Пурга-1“ („снежна олуја“) и деловала је из Дрвара, уз невероватну активност. Снажна радиостаница дневно је имала 30-40 обавезних двостраних радио-термина: шест термина са Москвом, четири термина са резервним радио-чвором „Гроза-1“ у Барију и 2-3 термина везе са осталим радио-станицама мисије. Уз то су радили и допунски термини и ретранслација на поверљивом радио-саобраћају Каиро–Москва. Укупно „Пурга-1“ је емитовала око 12–18 хиљада петобројних група на дан, што је било изузетно пуно.¹⁰⁸⁰ На основу ових података логична је претпоставка да је, за разлику од савезничке мисије код Тита која је имала само репрезентативну и комуникативну функцију, мисија генерала Корњејева фактички била совјетски обавештајни центар за читаво ратно подручје Балкана. Сваки нови долазак авиона је довозио нове официре и стручњаке: од стручњака за метеорологију А. И. Каракаша (за потребе аеродромске службе) до експерата за организацију финансијског система (према молби Тита за потребе припреме организације државне банке) - бившег првог заменика Народног комесаријата за финансије СССР-а пуковника М. Ф. Бодрова и бившег првог заменика председника управе Државне банке СССР-а пуковника В. С. Герашћенка. Стигло је и неколико официра аеродромске службе који су оспособили импровизоване терене за безбедно слетање теретних авиона...

Не можемо да избегнемо претпоставку да је ова висока активност мисије могла да послужи као додатни узрочник у одлучивању Немаца за операцију „Коњићев скок“. Неколико недеља пре напада Корњејев, који је добио информацију о могућем нападу, затражио је од Тита да се појачају мере у чувању безбедности штаба НОВЈ и да се припреми план за евентуални изненадни напад Немаца.¹⁰⁸¹ Ипак, десант је био извршен касније када је опрезност НОП-а и чланова мисије већ попустила. Тито, совјетска и британска мисија су се једва извукли из немачког прстена.

¹⁰⁷⁹ Костромин Л. П., „Наша разведка в Болгарији“, *Очерки истории российской внешней разведки*, Т. 4, 1941–1945 годы, Москва, 1999; Нажесткин О. И., „Венгерские мотивы на турецкой земле“, *Очерки истории российской внешней разведки*, Т. 4, 1941–1945 годы, Москва, 1999.

¹⁰⁸⁰ Никифоров А. Н., „Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в годы Великой Отечественной войны“, *Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки)*, Москва, 1998.

¹⁰⁸¹ Корнеев Н. В., „Военная миссия СССР в Югославии“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 202; Ѓilas M., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 386.

Оно што се дешавало у току идућих неколико дана на различите начине је било описано у успоменама совјетских и енглеских учесника догађаја. Разликовао се чак и опис почетка операције – совјетски учесници догађаја (Корњејев, Зелењин) су сумњали да су енглеској мисији унапред били познати термини за извршење операције „Коњићев скок“ на основу одређених агентурних сазнања и чињенице да су руководиоци британске мисије Ф. Маклејн и Р. Черчил неколико дана пре немачког десанта изненада напустили Титов штаб.¹⁰⁸² Појачала су њихове сумње и послератна сазнања о томе да су Енглези успешно пресретали већи део немачких радио-преговора на западном Балкану. С друге стране, савремени енглески историчари тврде да енглеска страна није имала унапред тачне података о терминима десанта мада је добијала о њему појединачна неповезана обавештења.¹⁰⁸³ Шеф британске мисије Фицрој Маклејн описао је догађаје према извештају свог заменика мајора Вивијена. Према Маклејну, све време након повлачења Вивијен је био у блиској вези са Титом. Онда га је Тито позвао и замолио да уреди да се он и његово особље авионом евакуишу до Италије све док ситуација не дозволи да се врате у Југославију. Вивијен је послао депешу у Бари. Исте ноћи „даглас“ краљевског ратног ваздухопловства је извукао Тита, његовог пса Тигра, петоро-шесторо људи из његовог особља, Вивијена и руску мисију. Пилот „дагласа“ је био неки совјетски официр, који је случајно добио овај задатак.¹⁰⁸⁴

Ова верзија догађа се налази и у српском преводу мемоара, у којем југословенски издавачи нису коментарисали ове наводе у стилу екранизације „Десанта на Дрвар“. Верзија коју је препричао Маклејн одскаче од сећања непосредних совјетских учесника евакуације врха НОВЈ из смртоносног загрљаја немачких падобранаца. Реконструкцији догађаја доприносе успомене Корњејева, Зелењина и Шорњикова (пилота који је управљао „дагласом“ којим су из Босне одлетеле стране мисије и Тито), архивска документа која су постала доступна после 1991. – извештаји службе радио-везе и

¹⁰⁸² Са Р. Черчилом из немачког окружења се пробијао и К. Квашнин, који је том приликом успоставио са сином британског премијера топле односе. Судоплатов П., *Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год*, Москва, 2001; Ковальчук В., „Люди и судьбы“, *Родник*, № 83, 18 октябрия 2002; Диенко А., *Разведка и контрразведка в лицах. Энциклопедический словарь российских спецслужб*, Москва, 2002.

¹⁰⁸³ Bennett R., „Knight's Move at Drvar: Ultra and the Attempt on Tito's Life, 25 May 1944“, *Journal of Contemporary History*, 1987, Apr., pp. 195–208.

¹⁰⁸⁴ Maklejn F., *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980, gl. 12.

извештај Александра Шорњикова упућен маршалу Александру Голованову, у то доба команданту АДД-а.¹⁰⁸⁵

Одмах чим су се прве куполе Немаца отвориле изнад Дрвара, главна радио-станица мисије је била уништена према наредби помоћника команданта мисије одговорног за радио-везу мајора Л. Н. Долгова. Мисији је остала само мања носива радио-станица Н-15 „Север“, која се обично користила за тактичке потребе мањих диверзантских јединица и партизанских одреда на дистанцама испод 400 км (у планинским условима мање).¹⁰⁸⁶ Успоставити везу са Москвом са „Севера“ је било немогуће, а без посебних припрема у планинским условима тешко и са совјетском базом у Италији. Према извештају совјетске службе за радио-везе РУ РККА узбуна у Москви и Барију била је подигнута када је одједном 25. маја заћутала „Пурга-1“, чвориште радио-мреже на Балкану чија је активност обично била изузетно висока. О овом непријатном изненађењу су одмах обавестили Стаљина, који је према сећањима С. М. Штеменка дао Генералном штабу наређење да се „ситуација разјасни и у случају потребе да се друговима пружи неопходна помоћ“. Седам дана, све до 2. јуна у Центру радио-веза војне обавештајне службе, под непосредном контролом начелника службе веза пуковника В. М. Рјабова, покушавали су да успоставе везу са „Пургом-1“ или да добију информацију о њој од „Грозе-1“. Тек рано ујутро 2. јуна била је успостављена веза са мисијом која се јављала са радио-станице са кодним именом „Вега“.¹⁰⁸⁷ Испоставило се да је мајор Долгов успео уз помоћ доступних му средстава значајно да појача снагу радио-станице и да емитује саопштење Корњејева. Исто саопштење Долгов је послао и начелнику совјетског представништва у Барију С. В. Соколову. У овој

¹⁰⁸⁵ Шорников А. С., „Наши полеты в Югославию“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 217–218; Корнеев Н. В., „Военная миссия СССР в Югославии“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 203–204; Никифоров А. Н., „Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в годы Великой Отечественной войны“, *Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки)*, Москва, 1998; Зелењин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 25–26; Голованов А., *Дальняя бомбардировочная. Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 510–515; Записка на име А. Е. Голованова от Шорникова А. С. о действиях авиагруппы в Югославии, архив семьи А. Е. Голованова.

¹⁰⁸⁶ Артемьев И. Н., *В эфире – партизаны*, Москва, 1971; Выскубов С. П., *В эфире „Северок“*, Москва, 1986.

¹⁰⁸⁷ Део совјетске мисије је успоставио контакте са Москвом нешто раније. Сергиенко А. М., *АГОН – авиационная группа особого назначения*, Москва, 2009, стр. 94–96.

поруци је био затражен долазак авиона за евакуацију који је морао да стигне на Купрешко поље 3. јуна у 22.00 сата. Пошто ова техничка довитљивост Долгова није давала стопостотне гаранције да ће тактичка радио-станица послати изузетно битну поруку на велику раздаљину, Корњејев је одлучио да се исти текст понови преко радио-станице енглеске мисије.¹⁰⁸⁸

Очито је било радио-размене и између мајора Вивијена и његових претпостављених јер је, према извештају Шорњикова, капетан Престон, представник енглеске команде у авиобазу у Барију, саопштио да авион мора да буде у Босни не у ноћи 3/4. јуна већ у ноћи 4/5. јуна. Ранији полазак је био забрањен. Сумњичавост, типична за људе њихове струке, навела је Соколава да посумња да Енглези хоће да се евакуација саботира. Соколов и Шорњиков, који више нису могли да ступе у контакт са „Вегом“, одлучили су да лет мора да буде изведен по сваку цену и то према датуму који је саопштио једва ухваћени сигнал „Вега“.¹⁰⁸⁹

Амерички авион „даглас“ којим је управљао Шорњиков (који је иначе СССР добио преко лендлиза) био је максимално олакшан пре лета – из њега су избацили фотеље, столове и сву опрему. Александр Шорњиков и његов копилот Борис Калинин су пријавили енглеском особљу авиобазе обичан извиђачки лет, а када се авион нашао над Босном, они су успешно слетели на Купрешко поље. Место за спуштање авиона и припрему терена уз помоћ југословенских бораца је одабрао Павел Јакимов, навигатор Шорњикова који је био задужен за припрему слетања совјетских авиона и био је код Корњејева од самог почетка рада мисије. По сећању Шорњикова, пола сата након слетања на аеродрому се појавио Тито и особље мисије.¹⁰⁹⁰ После краће расправе било је одлучено да у авион уђу следећи путници: начелник совјетске мисије Н. В. Корњејев, његов помоћник В. М. Сахаров

¹⁰⁸⁸ Штеменко С. М., *Генеральный штаб в годы войны*, кн. 2, Москва, 1989, стр. 200–201, 388–389; Корнеев Н. В., „Военная миссия СССР в Югославии“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 203; Никифоров А. Н., „Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в Великой Отечественной войны“, *Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки)*, Москва, 1998.

¹⁰⁸⁹ Голованов А., *Дальняя бомбардировочная. Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 510–515; Записка на име А. Е. Голованова от Шорникова А. С. о действиях авиагруппы в Югославии, архив семьи А. Е. Голованова; Корнеев Н. В., „Военная миссия СССР в Югославии“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 203.

¹⁰⁹⁰ Голованов А., *Дальняя бомбардировочная. Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 510–515; Записка на име А. Е. Голованова от Шорникова А. С. о действиях авиагруппы в Югославии, архив семьи А. Е. Голованова.

и шифрант мајор Н. С. Никитин, привремени шеф британске мисије мајор Вивијан Стрит, маршал Тито, чланови ЦК КПЈ Е. Кардељ, А. Ранковић и И. Милутиновић, начелник штаба НОВЈ А. Јовановић, Титова лична секретарица, лични лекар, обезбеђење и Титов омиљени овчар. Пас, који се звао Тигар, дуго је одбијао да уђе у авион и узнемирено трчао по крилу. Исте ноћи авион Шорњикова је поновио свој лет и пребацио је у Бари генерала Горшкова и још неколико официра НОВЈ и чланова совјетске мисије. Овога пута Шорњикова су пратила и три америчка авиона која су такође слетала на Купрешко поље и помогла у евакуацији људства у Италију. Ујутро 4. јуна на Купрешко поље су стигле немачке претходнице.¹⁰⁹¹

Већи део обавештајних официра мисије је остао на терену и њима су чак стизала нова појачања у току целог лета 1944.¹⁰⁹² Евакуисани део особља мисије на челу са самим Корњејевим је био уз Тита у Италији и на Вису. Била је значајно проширена совјетска база у Италији и 15. јула 1944. на савезничком аеродрому близу Барија совјетска мисија је добила свој сектор. На њега је слетела совјетска група (АГОН) под командом пуковника Василија Шчелкунова, коју је чинило 12 транспортних авиона „даглас“ америчке производње и 12 ловаца „јак-9ДД“ совјетске производње.¹⁰⁹³ Авиогрупа Шчелкунова је помагала у опреми партизанске одреде у Југославији, а поред тога је наставила да шири мрежу совјетских инструктора не само у Југославији већ и у Грчкој и у Албанији.¹⁰⁹⁴ У јулу 1944. у Москву је обилазним путем кренуо и генерал Корњејев, који је 17. августа 1944. реферисао своје утиске Стаљину.¹⁰⁹⁵

Почетком јула је била донета одлука о пребацивању у Србију ПК Србије и официра Главног штаба. Они су се окупљали у бази у Барију. Најзад, према заповести К. Поповића, био је одређен представник партизана Љуба Ђурић, кога је посада совјетског „дагласа“ узела за извиђачки лет над

¹⁰⁹¹ Исто; Корнеев Н. В., „Военная миссия СССР в Югославии“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 204; Dželebdžić M., Otović D., *Titovi ratni letovi*, Beograd, 1986, str. 37-45; Сергиенко А.М., *АГОН - авиационная группа особого назначения*, Москва, 2009, стр. 86.

¹⁰⁹² Никифоров А. Н., „Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в годы Великой Отечественной войны“, *Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки)*, Москва, 1998.

¹⁰⁹³ Зеленин В., „Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 27; Голованов А., *Дальняя бомбардировочная. Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 515.

¹⁰⁹⁴ Михайлов П. М., *После заката – взлет*, Смоленск, 1988, ч. 2 „Под звездами Эллады“.

¹⁰⁹⁵ *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 439.

Радан-планином у јужној Србији. Пошто је стање аеродрома било непознато, Н. А. Гиренко, начелник совјетске посаде која је морала да пребаци тамо групу југословенских и совјетских официра, предложио је Соколову да прво избаци на аеродром падобранима југословенску извидницу. Ова група југословенских официра је морала да извиди стање аеродрома на који је било планирано пребацивање високих војних и политичких старешина за Србију. Соколов није хтео да ризикује и одобрио је овај план. Гиренко је пребацио групу југословенских партизанских официра (Љубо Ђурић, Милорад Константиновић, Здравко Ољача, Лазар Бајчетић, Анте Рунић и Добривоје Михајловић) на Радан-планину. У десет часова увече, 11. јула 1944. на совјетском „дагласу“ Н. А. Гиренко је узлетео са аеродрома Бари са више важних путника: начелником Главног штаба Србије К. Поповићем, замеником начелника совјетске мисије генералом Горшковим, са једанаест југословенских (познати су Б. Нешковић, Љ. Милосављевић, Ц. Бабовић, С. Темпо, П. Илић, М. Милојевић, Р. Дугоњић, М. Неоричић, М. Марковић) и четири совјетска официра (Б. П. Одинцов, В. В. Зеленин, К. И. Козлов, М. А. Иванов). Проблем је био у томе што група совјетских авиона АГОН-а још није стигла из СССР-а. Зато су морали да помогну савезници. Енглези су након напорних наговарања пристали да дају један свој „даглас“ да превезе остали део партизанских првака који су морали да буду пребачени у Србију. После лета „који је протекао доста безбедно уз ретку противавионску паљбу“, авиони су слетели на помоћни аеродром краљевске југословенске војске код Лесковца. Р. Дугоњић се сећао: „Када смо излазили чекали смо да видимо народ. А тај народ је диван. Гледао сам неке жене које су плакале када су видјеле авион са петокраком звијездом и од плача нису знале да проговоре. На свим лицима се видјела радост што смо дошли и повјерење да ће од сада све да иде још боље...“¹⁰⁹⁶

Везе Тита и његових сарадника, које су они у међувремену почели да јачају са енглеским војним и политичким врхом, нису изазивале претеране симпатије код чланова совјетске мисије.¹⁰⁹⁷ Ови контакти се нису испољавали само кроз визите енглеских званичника већ и тако што је након одређеног времена на енглеском разарачу „Блекмур“ Тито био пребачен на острво Вис, формално део југословенске територије али у ствари праву базу

¹⁰⁹⁶ Марковић М., *Рат и револуција у Србији (Сећања 1941–1945)*, Београд, 1987, стр. 281–283; Сергиенко А.М., *АГОН - авиационна група особог назначења*, Москва, 2009, стр. 176–178.

¹⁰⁹⁷ Корнеев Н. В., „Военная миссия СССР в Югославии“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 204.

англосаксонских савезника на далматинској обали.¹⁰⁹⁸ Особље совјетске војне мисије је већ 10. септембра прелетело на авиону Александра Шорњикова са Виса у Крајову (Румунија), где се већ налазила Црвена армија, а где је ускоро требало да стигне Тито са својим сарадницима. „Још пре доласка маршала Тита са оперативном групом Врховног штаба били су припремљени сви услови за њихов рад на управљању трупима, успостављене везе са командом совјетских фронтава и трупа, са којима су морале да сарађују југословенске јединице и партизански одреди.“¹⁰⁹⁹ Припреме за смештај Тита и његовог окружења су почеле пре тога. У другој половини августа 1944. био је утврђен проширени списак мисије која ће морати да се смести у Крајови. У овај проширени списак је ушао и новоименовани начелник штаба мисије И. Старинов. Већ 8. септембра 1944, недељу дана од уласка совјетских тенкова у Букурешт, у Румунију је стигао Старинов са осталим члановима мисије и започео рад на припреми неопходне базе за смештај Тита и совјетске војне мисије.¹¹⁰⁰

Тешко је утврдити да ли је Тито стварно толико журио да напусти Вис или је пак Москва журила да га склони из енглеског загрљаја у којем се неочекивано лепо сместио доскорашњи кадар Коминтерне. Осим жеље за јачањем контроле над лидером НОВЈ могло је да буде и других разлога. Сви совјетски мемоаристи и извештаји који описују рад совјетске мисије на Вису помињу негативне испаде енглеске стране, која је тежила да успорава рад совјетске мисије. У овом контексту чак није ни битно да ли је ово успоравање стварно постојало. Очито је једно – да је и овај субјективни или објективни осећај „енглеске подмукле саботаже“ могао да појача жељу Москве да се Тито пребаци са Виса.¹¹⁰¹ Још је један разлог –

¹⁰⁹⁸ Сјајан опис Виса као савезничке базе је дао Маклејн. Maklejn F., *Rat na Balkanu*, Београд, 1980, гл. 13.

¹⁰⁹⁹ Рак П. Г., „В глубококом тылу врага“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югослави*, Москва, 1960, стр. 211.

¹¹⁰⁰ Старинов И. Г., *Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта*, Москва, 1999.

¹¹⁰¹ Шорников А. С., „Наши полеты в Югославию“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югослави*, Москва, 1960, стр. 217–218; Корнеев Н. В., „Военная миссия СССР в Югославии“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югослави*, Москва, 1960, стр. 203–204; Никифоров А. Н., „Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в годы Великой Отечественной войны“, *Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки)*, Москва, 1998; Зеленин В., „Советска војна мисија у Југославији 1944“, *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 25–26; Голованов А., *Дальняя бомбардировочная. Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 510–515; Записка на име А.

постојање оправдане сумње у то да Немци могу да пробају да исправе свој неуспех у Дрвару. Скорцени, организатор десанта на Дрвар, завршио је у својим мемоарима опис неуспешног „лова на маршала“ на следећи начин: „Касније ми смо наравно покушавали да тачно лоцирамо штаб Тита, који се преселио на обалу Јадранског мора, а после на острво Вис. Чак смо почели да планирамо муњевиту операцију са искрцавањем на острво, али развој догађаја нас је опет прстигао.“¹¹⁰²

Брзи и ненајављени одлазак Тита са Виса је ишао на руку Москви. Ђилас је тврдио да је совјетска мисија инсистирала на томе да Тито дође у Москву и да напусти Вис.¹¹⁰³

Маклејн наводи да је Тито неочекивано и без најаве нестао са Виса. Једног јутра Маклејнов заменик Вивијен Стрит отишао је Титу са поруком од генерала Вилсона и утврдио да је без трага нестао са острва. „Распитивања о томе где може бити, дала су само неодређене одговоре. Била је то стара прича, тако позната из московских дана: болестан је, заузет је, отишао је у шетњу. Одговорнији чланови маршалове пратње су, изгледа, такође нестали. Остали, ако су нешто и знали, снебивали су се да ишта кажу. При даљем испитивању утврђено је да је неки неидентификован руски авион слетео на Вис и потом полетео, вероватно са Титом“.¹¹⁰⁴ Ђилас је такође поменуо нагли и тајновити начин одласка Тита са острва у пратњи Корњејева, Ранковића и Милутиновића.¹¹⁰⁵ Не мање сликовит опис муњевитог одласка Тита са Виса дао је и совјетски пилот П. М. Михајлов из групе Шчелкунова. Касно увече 18. септембра Михајлов и његов копилот Павлов су добили наређење да крену са острва Вис на подручје где су стациониране руске трупе. Полазак је био планиран у три сата после поноћи. Пилотима је било наређено да узлете у мраку, без аеродромске дозволе за полетање. Када је Михајлов ушао у авион са изненађењем је приметио да се у авиону већ налази један њему непознати путник у светлосивом мантилу са звездицом на војничкој капи. Пошто Михајлову није било јасно ко и како је ушао у његов авион он је покушао да добије одговор. Али одједном је осетио додир нечије руке и иза леђа је приметио пуковника из совјетске војне мисије, који му је кратко

Е. Голованова от Шорникова А. С. о действиях авиагруппы в Югославии, архив сењи А. Е. Голованова.

¹¹⁰² Скорцени О., *Секретные задания РСХА*, Москва, 1999; Skorцени О., *Тajне misije*, Beograd, 1952; Skorцени О., *Specijalna misija: memoari najopasnijeg čoveka Evrope*, Beograd, 2007.

¹¹⁰³ Dilas M., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 396.

¹¹⁰⁴ Maklejn F., *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980, gl. 16.

¹¹⁰⁵ Dilas M., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 397.

наредио: „Бави се својим послом!“¹¹⁰⁶ Исте ноћи, 19. септембра, авион, који је безбедно надлетео непријатељску територију, успешно је слетео на совјетски аеродром у Крајови.

Када је Тито стигао у Крајову, срео се са начелником штаба совјетске војне мисије Стариновом: „На Титу је била маршалска униформа. Он је изгледао релативно млад и енергичан, но некако ми је изгледало незадовољан... Чврсто стиснувши моју руку Тито је рекао на руском: 'Најзад лично видим Вас, Рудолфо! (Под овим псеудонимом мене су познавали у Шпанији). – Надам се да ће наш заједнички рад бити користан. Можете такође да се повежете са Вашим другаром Иваном Харишом'...“ Тито је био смештен у вили коју се реквирирали од неког чиновника Антонескуа, а његову резиденцију су чували припадници посебног одсека МГБ СССР-а задуженог за послове обезбеђења Стаљина и његовог окружења. На челу овог обезбеђења је био заменик начелника личног обезбеђења Стаљина. Ипак, према Старинову, ова част није обрадовала Тита. Обезбеђење је компликовало долазак код Тита његових сарадника и спречавало његову независност.¹¹⁰⁷

Крајем септембра Тито је на неколико дана одлетео у Москву код Стаљина. О томе како је изгледала ова посета има релативно мало веродостојних података. Очито је да наводи Дедијера имају више веома сумњивих појединости. На пример да је Стаљин имао два-три састанка са Титом у канцеларији и два пута у својој кући.¹¹⁰⁸ Увидом у распоред посета код Стаљина или у протоколе односа између Стаљина и Черчила, лако је закључити да је Стаљин према овом наводу требало да се виђа са Титом више неголи са члановима велике тројке у Техерану или чешће него са својим министром спољних послова за прве две недеље октобра.¹¹⁰⁹ Тешко је претпоставити да је нешто могло да натера Стаљина да види Тита толико пута. Пре ће бити истинито оно што наводи Ђилас, који каже да је Тито био код Стаљина само два пута, и то једном у кабинету, а други пут у викендици.¹¹¹⁰ Тито је, према Ђиласу, рекао да је Стаљин одмах пристао да

¹¹⁰⁶ Михайлов П. М., „Полеты к югославским партизанам“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 221.

¹¹⁰⁷ Старинов И. Г., *Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта*, Москва, 1999.

¹¹⁰⁸ Дедијер В., *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 412–415.

¹¹⁰⁹ *На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 303; Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискусии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004.

¹¹¹⁰ Ђилас М., *Revolucionarni rat*, Београд, 1990, стр. 399.

у помоћ југословенским партизанима пошаље тенковски корпус како би се омогућило ослобађање Београда и источног дела Југославије од Немаца. Ово није била прва молба за помоћ коју је Тито упутио Стаљину. У документима Молотова сачуван је извештај о молби Тита послатој у Москву 29. априла 1944. да му се у помоћ пошаље совјетска падобранска дивизија. Тада је, за разлику од јесени 1944, Стаљин оценио ову молбу као преурањену.¹¹¹¹ Обећања Стаљина о војној подршци нису могла да не орасположе Тита, јер су јединице НОП-а тада биле спремне само за обрачун са четницима – „унутрашњим непријатељем“ и саме „не би биле кадре да у то време ослободе Београд“.¹¹¹² После пословног разговора лидер југословенских комуниста је посетио Стаљинову вилу („Ближа викендица“ код насеља Кунцево),¹¹¹³ где је било приређено чашћење. „Тито ненавикнут на пиће повукао на повраћање уз пратњу и циничне примедбе Берије: Ништа, ништа, дешава се...“¹¹¹⁴

Невероватно, али Дневник посета помиње касније доласке Тита код Стаљина (6. априла 1945, 12. априла 1945, 27. маја 1946. и 10. јуна 1946), а ниједан такав долазак се не помиње у току 1944.¹¹¹⁵ Логично би било претпоставити да је Тито ипак био примљен код Стаљина крајем септембра 1944. јер југословенско питање није могло да не занима Стаљина пре, планираног за 9–18. октобра, доласка Черчила у Москву.¹¹¹⁶ Титов долазак код Стаљина поменуо је и један од потпуно страних Титу (значи и релативно веродостојних) сведока ове посете. Према наводима маршала Голованова, он је једном срео Тита код Стаљина у септембру 1944.¹¹¹⁷ Голованов је био код Стаљина у септембру само 27. септембра 1944, дан уочи обелодањивања уговора између Тита и Стаљина. Овај датум је хронолошки прихватљив, с обзиром на то да је следећег дана био објављен споразум Тито–Стаљин, у вези са захтевом НКОЈ о привременом уласку совјетске војске на територију Југославије. Једино није јасно зашто тако прецизан дневник не помиње Тита међу Стаљиновим посетиоцима тог дана. Тог

¹¹¹¹ РГАСПИ, ф. 82 „Фонд В. М. Молотова“, оп. 2, д. 1370, стр. 17.

¹¹¹² Ђilas М., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 400; Дедијер В., *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 398.

¹¹¹³ Девятов С., Шефов А., *Ближняя дача Сталина*, Москва, 2004.

¹¹¹⁴ Ђilas М., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 399–400.

¹¹¹⁵ *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 715.

¹¹¹⁶ Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004, стр. 412–488.

¹¹¹⁷ Голованов А., *Дальняя бомбардировочная. Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 524.

дана Стаљина су посетили командант стратешке авијације А. Е. Голованов и други виши официри из АДД-а (А. А. Новиков, М. М. Громов, И. В. Марков), командант падобранских трупа Црвене армије И. И. Затевахин и неколико других високих генералштабних официра (С. М. Штеменко, А. И. Антонов, И. Д. Черњаховски). Једини необичан детаљ тог дана, према запису Дневника, било је присуство (од 20.00 до 00.15)¹¹¹⁸ у Стаљиновом кабинету неког „Тимофејева“, кога су издавачи Дневника идентификовали као П. В. Тимофејева (1902–1982) – истакнутог конструктора ИЦ-уређаја. Ова идентификација изгледа прилично спорно, ако се сетимо хронологије долазака посетилаца код Стаљина тог дана. На почетку „радног дана“ код Стаљина је стигао Молотов, а пет минута после њега је дошао „Тимофејев“. Очито је да овај мистериозни посетилац није био конструктор ИЦ-технике (јер није имао ништа заједничко са министром иностраних дела). Стаљин, Молотов и њихов тајанствени посетилац су разговарали скоро два сата када им се придружио Маљенков (у 21.40). У 22 сата у канцеларију су ушли Штеменко, Антонов, Черњаховски и Марков, а сат касније – у 23,00 – Голованов, Громов, Новиков, Затевахин. У исто време стигао је Шчербаков (22.30). Нешто касније (23.15–23.30) Стаљина су напустили официри ваздухопловних и копнених јединица. И у канцеларији су опет остали Стаљин, више руководство СССР-а и нејасна фигура тог дана – „Тимофејев“. После неког времена (00.10) њима су се придружили још и Берија и Булгањин. На крају сви присутни су напустили кабинет, с тим да је „Тимофејев“ био присутан до самог краја тог пријема.¹¹¹⁹ Ипак није јасно зашто Дневник посета не наводи да је тог дана код Стаљина био и Тито. Покушаји да се одговори на ово питање уз данас доступну грађу неће имати пуно основа.¹¹²⁰

У сваком случају, Тито се ускоро вратио у Крајову, где се није дуго задржао, и био је пребачен у Вршац, у који су у међувремену ушле јединице маршала Малиновског, који је наводно примио од Стаљина у Титовом присуству наређење да не спава и да напредује.¹¹²¹ Ускоро су у Србију

¹¹¹⁸ Стаљинов „радни дан“ са посетиоцима је почињао око 20-21 сат а завршавао се касно у ноћ или у раним јутарњим сатима.

¹¹¹⁹ *На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 595.

¹¹²⁰ Стенограм разговора Стаљина са Титом у јесен 1944, према тврдњама покојног директора Института за славистику РАН-а В. Волкова, постоји у Архиви председника РФ, али још није доступан истраживачима.

¹¹²¹ Đilas M., *Revolucionarni rat*, Београд, 1990, стр. 400; Дедијер В., *Jocun Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 415.

пребацили и југословенски политички врх: 16. октобра 1944. совјетски авиони са Виса и из Барија су пребацили на импровизовани аеродром Дивци код Ваљева чланове НКОЈ и официре Врховног штаба Југославије, а 22. октобра из Барија у Белу Цркву је био пребачен и премијер Југословенске краљевске владе И. Шубашић кога је пратио начелник југословенске војне мисије у Британији В. Велебит.¹¹²² У међувремену, тенковски (тачније механизовани) корпус генерала Жданова, који је обећан Титу у Москви, и партизанске дивизије очистили су Београд од Немаца. Након тога и сам врховни командант НОВЈ почео је да се спрема за Београд, у који је стигао 25. октобра 1944.¹¹²³ Заједно са њим се селило и особље совјетске војне мисије у Југославији. Када су 20. октобра корпус генерала Жданова и југословенски партизани заузели Београд, у Панчеву су започели стационирање главне радио-станице совјетске мисије у Југославији. Ово је била нова, велика радио-станција која је променила кодно име „Пурга-1“. Од сада је ово била снажна „Алфа“, која се претворила у централни радио-чвор разгранате мреже совјетских станица на Балкану. Касније се „Алфа“ претворила у радио-станицу амбасаде СССР-а у Југославији.

Војну мисију су уселили у „Вилу Рош“, која се налазила у Катићевој улици у близини Славије. Ова луксузна кућа пре октобра 1944. је припадала швајцарским држављанима – браћи Рош, која су се евакуисала са Немцима. Прво су се тамо уселили чланови Покрајинског комитета Србије, који су пронашли у њеним подрумима склониште са теписима, ловачким оружјем, сервисима скупог порцелана, уметничке слике које су пожурили да окаче по зидовима. Након неког времена назвао је Митар Бакић, генерални секретар председника Тита, и саопштио „да је Тито наредио да се Покрајински комитет исели из те куће јер ће се у њу сместити Совјетска амбасада. Ми смо морали да се снађемо за нови смештај и да све ствари у кући оставимо. Без поговора смо напустили 'Вилу Рош', а понели смо неколико стварчица.“¹¹²⁴ Крајем новембра 1944. на аеродром Земун био је премештен из Италије и АГОН, чији су ловци били враћени у састав редовне војске. У исто време био је смењен и начелник војне мисије у Југославији генерал Корњејев, на чије место је био постављен генерал-мајор А. Ф. Кисељев.¹¹²⁵

¹¹²² Никифоров А. Н., „Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в годы Великой Отечественной войны“, *Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки)*, Москва, 1998.

¹¹²³ Марковић М., *Рат и револуција у Србији (Сећања 1941–1945)*, Београд, 1987, стр. 319.

¹¹²⁴ Исто, стр. 314.

¹¹²⁵ Сергиенко А. М., *АГОН – авиационная группа особого назначения*, Москва, 2009, стр. 411–413.

БОРБЕНЕ ОПЕРАЦИЈЕ ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ У СРБИЈИ

Улазак совјетских трупа у Југославију у јесен 1944., имао је две очигледне консеквенце – протеривање из Србије немачких, бугарских и мађарских окупационих трупа и устоличење у Београду комунистичког тоталитарног режима. Совјетске трупе које су борећи се прошле кроз Југославију у јесен 1944. по први пут у југословенској историографији су добиле наводнике поред назива „ослободиоци“ већ 1951–1953, у време врхунца југословенско-совјетског конфликта везаног за резолуцију ИБ-а. Ове наводнике користи и М. Ђилас у својим *Разговорима са Стаљином*.¹¹²⁶ Додуше, наводници у овим радовима коришћени су у смислу оспоравања улоге Црвене армије као главне силе у ослобођењу Србије од Немаца у јесен 1944. До праве ревалоризације улоге РККА у догађајима у Србији у јесен 1944. долази тек након превредновања комунистичког наслеђа уопште, након дефинитивног пораза једнопартијске диктатуре. Свест о томе да је ЈВуО такође представљала покрет отпора окупатору и почетак откривања истине о партизанским репресијама 1944–45. наметнули су питање поновног сагледавања улоге Црвене армије у југоисточној Европи па и у Србији. Потреба да се ови догађаји ревалоризују још није добила академски израз, мада је присутна у публицистичким радовима¹¹²⁷ и усменим изјавама дела академске елите. Професор историје на Филозофском факултету у Београду Никола Самарцић је на радију Б92 у емисији „Пешчаник“ 21. децембра 2007. већ констатовао да се „Србија поделила на питању да ли је окупација почела 1941. или уласком јужног крила Црвене армије 1944. За неке је то био много гори вид окупације, јер су последице биле много теже...“¹¹²⁸ Овај историографски правац се уклапа у модерне тенденције „младоевропске“ историографије, која се у околним земљама (Пољска, Мађарска, Естонија и Летонија) већ скоро двадесет година бави утврђивањем штете од

¹¹²⁶ Ђилас М., *Разговори са Стаљином*, Београд, 1962.

¹¹²⁷ На пример, П. Симић, у првој опсежној биографији Тита у новој српској историографији, квалификује улазак совјетских трупа у Србију у јесен 1944. као „инвазију“. Симић П., *Тито. Тајна века*, Београд, 2009, стр. 175, 178 и др. За немачког аутора волуминозног прегледа српске историје Х. Зундхаузена „немачке трупе су се у октобру 1944. повукле из Србије“, након чега су „Београд заузеле јединице Црвене армије и Народноослободилачка војска Југославије“, а „после ‘ослобођења’ наступио је талас хапшења и стрељања“. Зундхаузен Х., *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009, стр. 366–367.

¹¹²⁸ Lukić S., Vuković S., *Peščanik FM*, књ. 11, Београд, 2008, стр. 110–111 (21. децембар 2007).

окупаторске улоге Црвене армије 1944–45.¹¹²⁹ Сарадник Института за европске студије др Горан Николић чак је успео и да израчуна да би Србија да је успела да избегне совјетску окупацију „данас имала минимум БДП од 29.000 евра... а не садашњих 7.000“.¹¹³⁰ Ова „младоевропска“ тенденција у тумачењу историје проналази подршку у радовима западноевропских научника. Водећи савремени немачки стручњак за историју Србије сматра да су се „немачке трупе у октобру 1944. повукле из Србије“, после чега су „Београд заузеле јединице Црвене армије и Народноослободилачка војска Југославије“.¹¹³¹

Објективно гледано долазак РККА у Југославију не може бити тумачен као једнозначан и монолитан процес. Комплексност „ослободилачког похода Црвене армије“ постаје очигледна чак и за конзервативне специјалисте Института за војну историју Министарства одбране Руске Федерације који веома чврсто бране ослободилачку мисију совјетских војника у источној Европи. Чак и они признају да је у борбеним циљевима Црвене армије било још нешто осим борбе против немачког нацизма. „Многозначни карактер делатности Црвене армије (...) је одређен компликованошћу задатака које су они решавали, специфичношћу војне ситуације... у Румунији, Југославији и Бугарској... Не може да се не узме у обзир то да је Црвена армија, чак и по свом називу, изражавала не само национално-државну припадност, већ социјално-класну намену, типичну за њу од првих дана стварања совјетске државе – револуционарна армија, 'наоружани одред светског пролетаријата'“.¹¹³² Антитеза „ослободилаца“ или „окупатора“ не може се посматрати ван контекста о узајамној перцепцији совјетских војника и становника Србије који су се у различитим улогама (партизани,

¹¹²⁹ У оквиру овог историографског правца ревалоризације борби Црвене армије против немачких трупа у Европи 1944–45. не може а да се не посматра однос неких источноевропских земаља према споменицима црвеноармејцима. Не можемо да негирамо ту чињеницу да је талас деконструкције споменика припадницима Црвене армије који је био типичан за Пољску и Мађарску деведесетих, а тренутно прелива Естонију, Летонију и западну Украјину започео и у Југославији још далеке 1948. као симбол ослобођења од омрзнутог совјетског присуства. О томе видети: Manojlović Pintar O., „Široka strana moja rodnaја' Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954“, *Tokovi istorije*, 1–2/2005, str. 134–145.

¹¹³⁰ Miladinović V., Lalić V., „Istraživanje: Kako bi izgledala Srbija da je pobedio Draža?“, *Пресс*, 9. мај 2005.

¹¹³¹ Зундхаузен Х., *Историја Србије од 19. до 21. века*. Београд, 2009, стр. 366–367.

¹¹³² Васильева Н. В., „Российский воин на Балканах в двух мировых войнах: исторические цели и реалии поведения. (Дискуссионные аспекты)“, *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века*, Санкт-Петербург, 2002, стр. 144.

четници, цивилно становништво) срели у јесен 1944. Понашање совјетских војника у Србији у јесен 1944. и однос локалног становништва према њима значајно су утицали не само на допринос „совјетске Русије“ грађанском рату у Србији већ и на стварање узајамних стереотипа, који и до данас утичу на односе између Срба и Руса.

Југословенска и совјетска историографија веома дуго су пролазиле кроз фазу „такмичарског“ приступа улози совјетских и партизанских трупа, и једна и друга страна су се бавиле тиме чија улога је била значајнија у „истеривању Немаца из Србије“. Разлика у совјетском и југословенском приступу је била у томе да ли се радило о „офанзиви совјетских трупа у Југославији и ослобођењу источних делова земље и Београда“¹¹³³ или „продору главнине НОВ у Србију и наступању 1. армијске групе НОВЈ и 4. механизованог корпуса Црвене армије ка Београду“.¹¹³⁴ Увид у бројно стање партизанских и совјетских дивизија које су у јесен 1944. упале у Србију и Београд обезвређује историографски значај ове разлике у тумачењу догађаја у јесени 1944. Према савременим подацима, базираним на опсежним истраживањима у архивима Министарства одбране Руске Федерације, бројно стање совјетских јединица које су непосредно учествовале у Београдској операцији (28. септембра – 20. октобра 1944)¹¹³⁵ је било 300.000 људи (III украјински фронт – 200.000, делови II украјинског фронта на северу Србије – 93.500, Дунавска флотила – 6.500).¹¹³⁶ Такође је утврђено на основу југословенске архивске грађе, да је за продор у Србију било ангажовано девет дивизија (26 бригада, односно као што је и било обично у то доба три бригаде у дивизији НОВЈ) а у самој Србији у то време НОВ је имао пет дивизија, чије бројно стање је било веома дискутабилно.¹¹³⁷ Просечно бројно стање бригаде НОВЈ 1944, према најоптимистичким калкулацијама, било је око 950 бораца.¹¹³⁸ Без обзира на мобилизацију у току борби, која је нешто

¹¹³³ *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 54–80.

¹¹³⁴ *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1958, стр. 274–331.

¹¹³⁵ Мање од борби у Србији уопште јер не укључује учешће совјетских трупа у операцијама у јужној Србији септембра–октобра 1944. и Срему и Бачкој октобра–новембра 1944.

¹¹³⁶ *Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование*, Москва, 2001, стр. 300.

¹¹³⁷ Цолић М., *Преглед операција на југословенском ратишту: 1941–1945*, Београд, 1988; Цолић М., *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 151; Львов А., Мошанский И., *На земле Югославии, Белградская стратегическая наступательная операция (28 сентября – 20 октября 1944)*, Москва, 2005, стр. 15–16.

¹¹³⁸ „Brigade u NOR“, *Vojna enciklopedija*, 2, Beograd, 1971, str. 28.

повећавала бројност партизанских дивизија, однос снага НОВ и Црвене армије не мора де се коментарише.

Нестанком СССР-а и СФРЈ овај историографски дискурс је уступио место дискурсу „окупатори или ослободиоци“. Из тог старог совјетско-југословенског приступа остала је активна тема која се односи на такозвано совјетску молбу и Титов пристанак на привремени долазак (или чак „пролазак“) совјетских трупа кроз подручје Југославије.

ТАСС је 28. септембра 1944. објавио саопштење о споразуму између совјетске владе и НКОЈ-а као резултату разговора Стаљин–Тито. То саопштење је гласило: „Пре неколико дана совјетска команда имајући у виду интересе развијања борбених операција против немачких и мађарских трупа у Мађарској – обратила се Националном комитету ослобођења Југославије и ВШ НОВ и ПОЈ с молбом да дају пристанак на привремени улазак совјетских трупа на југословенску територију, која се граничи с Мађарском...“¹¹³⁹

Југословенска историографија веома озбиљно је схватила овај документ, који је у ствари био формалан начин јачања ауторитета југословенских партизана као независне стране у међународним преговорима. Чак и најобјективнији југословенски истраживачи су озбиљно схватили „Титов позив“ и критиковали су неке недовољно дипломатске изразе прогласа ТАСС-а према југословенској страни.¹¹⁴⁰ Реалније ставове, уз мање критике према совјетским формулацијама и уз више реализма у оцени значаја „Титовог позива“, испојио је Никола Б. Поповић у својој студији. Поповић је утврдио да је постојала не Стаљинова већ Титова жеља да се да изјава како би се повећао ауторитет НКОЈ, као и то да је сам Тито молио да јединице РККА уђу у Србију. Уосталом и сам текст резолуције био је саопштен амбасадору САД-а у Москви још два дана пре званичног саопштења ТАСС-а. Молотов је саопштио Хариману: „совјетска Врховна команда се обратила врховној команди и Националном комитету Југославије са молбом да дозволе делу совјетских трупа у циљу развоја операција против немачко-мађарских трупа у Мађарској привремени улазак на подручје Југославије погранично са Мађарском, с тим да по завршетку потреба совјетске трупе ће да напусте Југославију“, и да су НКОЈ и штаб НОВЈ „задовољили молбу совјетске врховне команде уз услов да ће у позадини совјетских трупа функционисати искључиво југословенска цивилна администрација народно-ослободилачког покрета“.¹¹⁴¹

¹¹³⁹ „Сообщения ТАСС“, *Правда*, 28 септембра 1944.

¹¹⁴⁰ Petranović B., *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд, 1992, стр. 630.

¹¹⁴¹ Поповић Н., *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988, стр. 154–157; *Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны*

Савремени истраживач не може да не посумња не само у реални значај Титовог „пристанка“ и Стаљинове „молбе“ већ и у то да је баш Титова „молба“ изазвала Стаљинов „пристанак“ на улазак Трећег украјинског фронта у Југославију. Као што је то утврдио Н. Поповић овде се радило о покушајима легализације администрације НОП-а у пределима ослобођеним од Немаца, а не о легализацији присуства совјетских трупа на западном Балкану. Неизбежност доласка совјетских трупа у Југославију, са војно-стратешког гледишта, постала је очигледна још пре него што је у ноћи 18/19. септембра совјетски „даглас“ са маршалом Титом напустио вишки аеродром и кренуо према Румунији одакле је вођа југословенских партизана био пребачен у Москву, а поготову пре него што је 27. септембра „на молбу Врховне команде Совјетског Савеза постигнут споразум о учешћу трупа Црвене армије у операцијама на делу југословенске територије“.¹¹⁴²

Крајем августа 1944. немачки окупациони апарат у Србији започео је припреме за евакуацију Београда.¹¹⁴³ Почетком септембра 1941. извиђачка група маринаца Дунавске флотиле, у којој је било и неколико Југословена-добровољаца, под командом искусног диверзанта поручника корвете Виктора Калганова званог „Брада“, активно је „испитивала терен“ у источном српском Подунављу.¹¹⁴⁴ Након муњевите „добровољне промене спољнополитичке оријентације“ Румуније и Бугарске, совјетска 17. ваздушна армија под командом генерал-пуковника В. Судеца је већ средином септембра активно започела авиациону припрему офанзиве у источној Србији са уништавањем циљева у северозападној Грчкој, Македонији и источној Србији.¹¹⁴⁵ Према успоменама припадника ЈВуО, 5. септембра совјетска извиђачка јединица прешла је Дунав и у пробном нападу на Кладово испитивала је јачину немачке одбране. Совјетски гардијски минобацачи („каћуше“) су 12. септембра гранатирали немачке положаје у српској Текији са својих положаја у румунској Оршави.¹¹⁴⁶ Бивши начелник

1941–1945, т. 2, Москва, 1984, стр. 218.

¹¹⁴² *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Београд, 1988, стр. 90.

¹¹⁴³ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, Санкт-Петербург, 1999, стр. 275.

¹¹⁴⁴ Чхеидзе А. А., *Записки дунайского разведчика*, Москва, 1984, стр. 69; Стрехнин Ю., *Отряд Бороды. Невидиманние истории*, Чебоксары, 1969, стр. 122.

¹¹⁴⁵ Судец В. А., „Авиация в боях за освобождение Югославии“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 122; ЦАМО РФ, 17 ВА, Оперотдел, Журнал боевых действий за сентябрь 1944.

¹¹⁴⁶ Милуновић М., *Од немила до недрага*, Београд, 1992, стр. 52–55; Пилетић В., *Судбина српског официра*, Крагујевац, 2002, стр. 100–110.

Политичке управе III украјинског фронта генерал-лајтнант И. С. Аношин прибележио је да већ „20. септембра 3. Украјински фронт је добио наредбу Штаба Врховне главне команде да се спроведе нова операција, која је добила назив Београдска“.¹¹⁴⁷ А 22. септембра 1944. јединице 75. стрељачког корпуса 46 армије II украјинског фронта су се искрцале на југословенској страни Дунава (код Турн-Северина – Брзе Паланке) и на тај начин су започеле непосредне копнене борбе на подручју источне Србије.¹¹⁴⁸ Позадинска померања бројних трупа III и дела јединица II украјинског фронта од тренутка „изласка Румуније из рата“ (24. августа 1944) нису била изазвана само потребама безбедне окупације Румуније и притиска на Бугарску већ су имала за циљ и даље померање на запад Балканског полуострва – на територију Југославије. Објективно, 300.000 совјетских бораца није могло одједном да се појави на границама Србије и да пређе границу тек 24 сата после добијања пристанка ВШ НОВ и ПОЈ!

Прве стратешке припреме за улазак на подручје дунавских држава су се назирале и пре Јашко-кишињевске операције (20–29. августа 1944). У оквиру ових стратешких припрема у априлу 1943. се појавила одлука о формирању посебне дунавске ратне флотиле. Према сећањима начелника штаба Дунавске ратне флотиле А. В. Свердлов, већ тада је био постављен задатак „у саставу снага Црноморске флоте сарађивати у офанзивним операцијама совјетских трупа, које су избиле код Дњестра и морале су се померити према Дунаву, а након тога учествовати у ослобођењу држава, које се налазе у његовом току“. У јулу 1944. код Одесе су биле стациониране бригада оклопних чамаца (22 оклопна чамаца,¹¹⁴⁹ 10 полуглисера, 10 чамаца „ЗИС“) и 4. самостална бригада речних бродова (монитор „Железњак“, 14 оклопних чамаца, 12 чамаца наоружаних „каћушама“, 22 чамца-миноловца, 15 полуглисера). Сам појам речна флотила не значи да су у саставу ове формације били само бродови и чамци већ и пет копнених батерија великог калибра, посебан дивизион ПВО, батаљон маринаца и пратеће службе.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁷ Аношин И. С., *На правый бой*, Москва, 1988, стр. 102.

¹¹⁴⁸ Шлемин И. Т., „Войска 46-й армии в Борьбе за освобождение Югославии“, *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 158; Толубко В. Ф., Барышев Н. И., *От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции*, Под редакцией и с предисловием В. Ф. Чиж, Москва, 1968, стр. 92; ЦАМО РФ, 75 ск, Оперотдел, Журнал боевых действий за сентябрь 1944.

¹¹⁴⁹ У овом случају не користимо српски термин „топовњача“ јер се у совјетском оригиналу користи детаљнија класификација: оклопни чамац са кулама од Т-34 и чамац наоружан „каћушама“ уз мању оклопну заштиту.

¹¹⁵⁰ Свердлов А. В., *Воплощение замысла*, Москва, 1987, стр. 90.

Натпис „Дунавска флотила“ се појавио на капама морнара и marinaца ове формације и није остављао сумњу у намере совјетских лидера да се Црвена армија попне до ушћа Дунава.¹¹⁵¹ Уосталом ако је долазак ове флотиле у Беч још могао да буде дискутабилан и далек, планови у вези са доњим и средњим током Дунава су били неизбежни. Да се радило само о Румунији и Бугарској, које имају пространу црноморску обалу, јединица са овим називом не би почела да се формира већ у пролеће 1944. када се Тито још налазио у Дрвару.

Према Н. Поповићу, пристанак мањих држава на пролазак оружаних снага великих сила преко њихове територије није ни био потребан и представља „анахронизам“ који нису поштовали ни САД ни Британија ни СССР у другим ратним приликама.¹¹⁵² Бахати и самоуверени приступ суверенитету мањих држава испољавао је не само Стаљин већ га је популаризовала и политичка управа Црвене армије. Пропагандна управа Црвене армије пронашла је у историјском искуству царске армије из доба руско-турског рата 1877–1878. карактеристичан пример у вези са „пристанком на пролаз“. „У вагону воза Букурешт–Ђурђев седели су Румуни и група руских официра. Разговор је ишао о дневним догађајима, о рату. Румуни су почели да хвале успехе своје војске и један од њих 'прекорачивши меру' обратио се Русима: 'Ево добро је да сте сада у савезу са нама без препрека стигли на обале Дунава и сада бијете непријатеља, а шта бисте радили да вас нисмо пустили?' Румун који је ово изјавио задовољно се насмејао и поносно је погледао мислећи вероватно да је поставио у ћорсокак руске официре. Одговор је био муњевит. Један од официра такође се насмејао и рекао: 'Е, па то не би била нека велика несрећа. Прво бисмо потукли вас, а после Турке'“¹¹⁵³

Борбени пут совјетских трупа од искрцавања код Неготина до ослобођења/освајања Београда добро је реконструисан у совјетској и у југословенској историографији.¹¹⁵⁴ Бројне јединице Црвене армије, опремљене

¹¹⁵¹ Назив „Дунавска флотила“ био је традиционално обележен на морнарским капама већ средином лета 1944. Коленко В. А., „Братишки с 'полундрой' в атаку идут...“; *Рязанские ведомости*, № 171 (1951), 19 августа 2004.

¹¹⁵² Поповић Н., *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988, стр. 156.

¹¹⁵³ Кривицкий А., *Русский офицер за рубежом.*, Москва, 1946, стр. 20, ово је зборник фелтона које је написао и објавио још 1945. за време рата А. Ј. Кривицки, новинар главних новина РККА *Красная звезда*, што се може сазнати из његових мемоара: Кривицкий А. Ю., *Не забуду вовек*, Москва, 1964, стр. 1.

¹¹⁵⁴ *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960; Loktionov I., *Dunavska flotila и velikom otadžbinskom ratu: 1941–1945*, Beograd, 1966; Локтионов И. И., *Дунайская флотилия в Великой Отечественной войне*, Москва, 1962; Толубко

модерним тешким наоружањем, сломили су немачки отпор у Србији и омогућиле продор у Србију партизанских јединица. С друге стране, партизански одреди су продором у Србију створили компликовану ситуацију на немачким комуникацијама и помогли су затварању полукруга око Београда, који је био заузет у заједничком наступању војника две армије. Улога бројне и технички надмоћне совјетске армије у фронталним борбама против Немаца била је значајна. У овом контексту индикативна је епопеја Сремског фронта, где су југословенски комунисти самостално ступили у класичне фронталне борбе, као регуларна армија и апсолутно оправдано су их запамтили као невиђено тешко страдање.¹¹⁵⁵

Када је реч о војноисторијском аспекту борби совјетских јединица у Југославији, веома прецизно забележеној историји бробрених операција Црвене армије и НОВЈ за време Београдске операције¹¹⁵⁶ потребно је додати још једну карактеристичну цртицу. Пажњу треба скренути на догађај који је веома дуго био занемарен како у совјетској тако и у југословенској историографији.

У питању је битка која је по својим карактеристикама одскакала од уобичајних показатеља о активности Црвене армије за време Београдске операције, у којој је просечна ширина борбеног фронта била 400–620 км, дубина продора до 200 км, а средњи темпо офанзиве је био негде око 8–9 км на дан.¹¹⁵⁷ Ради се о догађајима који су се формално одиграли у времену између Београдске и Будапештанске операције Црвене армије – о форсирању Дунава на изласку из Србије – односно о Батинској бици и пратећим десантним операцијама. Учесници ових догађаја су их називали најтежом битком за совјетске војнике за све време ратовања у Југославији.¹¹⁵⁸

В. Ф., Барышев Н. И., *От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции*, Под редакцией и с предисловием В. Ф. Чижга, Москва, 1968; Група совјетских и југословенских аутора, *Београдска операција*, у редакцији маршала Совјетског Савеза С. С. Бирјузова и генерал-пуковника ЈНА Р. Намовића, Београд, 1964; *Београдска операција: округли сто 18. октобра 1984*, Београд, 1985; *Београдска операција*, Београд, 1989.

¹¹⁵⁵ Пајовић Љ., *Сремски фронт: 1944–1945*, Београд, 1979; Тмушић Д., Анић Н., *Сремски фронт: 23. X. 1944 – 13. IV. 1945*, Нови Сад, 1987; Рајић М., „Сремски фронт: српски партирологион“, *Банатски весник*, бр. 1/2 (1993), стр. 16–18.

¹¹⁵⁶ *Београдска операција*, Београд, 1989.

¹¹⁵⁷ Може се упоредити са Будапештанском операцијом, у којој је просечна ширина борбеног фронта била 420 км, а средњи темпо офанзиве 2,5–4 км. *Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование*, Москва, 2001, стр. 300, 302.

¹¹⁵⁸ Слуцкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 79; Скоморохов Н. М., *Боем живет истребитель*, Москва, 1975, стр. 219–220.

Одмах након 20. октобра 1944, када је Београд био ослобођен од Немаца а КПЈ је почела да се прилагођава улози званичне владајуће странке, јединице Црвене армије су наставиле свој покрет на запад према преосталим главним градовима непријатеља Будимпешти, Бечу и Берлину. Београдска стратешка офанзивна операција је била завршена, али рат се настављао пуним интензитетом.

Трупама Црвене армије пут је препречио Дунав. Испоставило се да је излазак из Србије за Црвену армију био тежи од уласка. Немци су се спремили да задрже Црвену армију на овој широкој воденој препреци. Осим тога, било је још неколико мањих, али такође важних фактора: с друге стране Дунава у позадини непријатеља овог пута није било покрета отпора, већ је становништво било расположено непријатељски.¹¹⁵⁹ Војници који су се супротстављали Црвеној армији – Немци, Мађари и Хрвати – имали су осећај да се боре на прагу своје куће, у земаљама некадашње Аустро-Угарске, и да бране свој завичај од источних хорди.

О томе колико кржаве и упорне борбе су пратиле форсирање Дунава сведочи број награђених „највишим степеном одликовања за личне... заслуге пред државом, повезане са извршењем јуначког подвига“, одликовањем *хероја Совјетског Савеза*.¹¹⁶⁰ Укупно је за учешће у борбама на подручју Југославије за време Другог светског рата звање хероја СССР-а добило 66 совјетских војника. Награде за укупан допринос операцијама је добило 23 људи, од њих 15 pilota и то махом припадници транспортне и стратешке авијације.¹¹⁶¹ Према овој статистици се види да су Немци слабо бранили небо над Југославијом, па су Совјети авијацију углавном користили за одржавање веза са партизанима и пребацивање код њих терета и људи.

За појединачне подвиге у току Београдске офанзиве (односно од преласка Дунава у источној Србији до ослобођења Београда) награду су добиле само четири особе. Непосредно за борбу у самом Београду је награђен један црвеноармејац (!),¹¹⁶² за борбе у околини Београда – у селу Винча – један, и

¹¹⁵⁹ ЦАМО, ф. 233 сд, д. 35, стр. 283; д. 34, лл. 162–165.

¹¹⁶⁰ *Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь*, т. 2, Москва, 1988.

¹¹⁶¹ Из АДД-а осморо људи, из транспортне авијације – шест, pilota журишника ил-2 – један, старијих официра – пет, совјетских учесника партизанског покрета бивших совјетских заробљеника у НОВЈ – два, из РУ РККА – један.

¹¹⁶² Поручник медицинске службе Николај Кравцов, старији војни техничар 42. посебне бригаде ПТО, рођен 1921. Као члан журишне групе тешко је рањен 15. октобра у нападу на зграду Поштанске станице Београда. Н. Н. Кравцов се са још два добровољца пео по олуцима и упали су кроз прозор поште, где су противтенковским бомбама уништили немачко упориште у згради – десет војника и тешки митраљез. Преминуо је од последица рањавања 18. октобра. Кузьмин М. К., *Медики – Герои Советского Союза*, Москва, 1970;

још двојица су добила звање хероја Совјетског Савеза за борбе у близини села Ритопек које су се одиграле након преласка Дунава. Од ових бројева знатно одскаче статистика о наградама по завршетку операција у Београду, односно током преласка Дунава на изласку из Србије. За јунаштво током операција форсирања Дунава код Вуковара, звање хероја Совјетског Савеза добило је седам војника и морнара, за форсирање Дунава код Апатина – 11, а за форсирање Дунава код села Батина – 19 (!) особа. Осим тога, две особе су добиле звезду хероја СССР-а за борбе током ширења мостобрана које су уследиле одмах након преласка Дунава код Апатина и Батине. Први и последњи пут за време операција III украјинског фронта у Југославији, у борбама код Батине је била концентрисана сва авијација коју је имао Толбухин – комплетна 17. ваздушна армија.¹¹⁶³

Борбе за излазак Црвене армије на операцијски простор Панонске равнице и удар на Будимпешту и Беч у историографији Другог светског рата нису биле довољно расветљене. Највећа појединачна битка Другог светског рата на подручју Југославије – Батинска битка – била је у позадини пажње совјетских и југословенских историчара, из посебних разлога. Југословенска историографија од 1948, па све до краја постојања СФРЈ, тежила је да докаже тезу о „самоослобођењу“ земље, потцењујући улогу Црвене армије чак и у ослобођењу Београда, и потискивала је успомене на Батину коју су обично убрајали у борбе на Сремском фронту.¹¹⁶⁴ Совјетски историчари су испуштали Батинску битку из вида јер је за њих то био део Будимпештанске стратешке офанзивне операције, која је имала неупоредиво грандиозније борбе него код Батине или игде другде на подручју Југославије за време Другог светског рата.¹¹⁶⁵

Батинској бици је претходило премештање трупа II украјинског фронта из Војводине на север, на подручје савремене Мађарске, простор између Тисе и Дунава. На њихово место су долазиле јединице III украјинског фронта, које је требало да напредују на северозапад. У то време је био извршен борбени задатак који може да се упореди са подухватом хауптштурмфирера СС-а Фрица Клингенберга и његових шест војника који су заузели напуштени

Бессмертные подвиги, Москва, 1980; *Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь*, т. 1, Москва, 1987.

¹¹⁶³ Скоморохов Н. М., Бурляй Н. Н., Гучок В. М. и др., *17-я воздушная армия в боях от Сталинграда до Вены*, Москва, 1977, стр. 178.

¹¹⁶⁴ Једини изузетак је веома исцрпна књига настала крајем постојања СФРЈ. Воžić N., *Batinska bitka*, Novi Sad, 1990.

¹¹⁶⁵ Најбољи увид у ове борбе даје модерна мађарска историографија: Ungváry K., *Battle for Budapest. 100 days in World War II*, London – New York, 2003.

Београд 12. априла 1941.¹¹⁶⁶ Извиђачка група маринаца Дунавске флотиле, под командом искусног диверзанта Виктора Калганова званог „Брада“, 22. октобра 1944. ушла је у Нови Сад, који су у то време већ напуштале последње немачке јединице. Ево како је тај подухват описао капетан бојног брода Аркадиј Свердлов, начелник штаба Дунавске флотиле: „изненађујуће лако заузели смо дунавски градић Нови-Сад. Тамо је био избачен мањи извиђачки десант – осам маринаца и пет Југословена-добровољаца под командом поручника корвете В. А. Калганова. Заједно са извиђачима се искрцао и сарадник нашег штаба поручник фрегате Г. К. Чепижни. Када су се упознали са ситуацијом, извиђачи су закључили да Немаца има мало и да су они углавном код пристаништа. Маринци су одлучили да нападну. Изненадни јуриш је запањео непријатеља. Преживели Немци пожурили су на чамце и побегли. Оставивши другове Југословене да чувају барже са непријатељском војном опремом које је оставио непријатељ, маринци су ушли у град. Калганов и Чепижни су се обратили окупљеним грађанима и рекли су им: Град је слободан, фашисти овде више неће доћи.“¹¹⁶⁷ Након тога власт у граду је преузео Новосадски партизански одред, а следећег дана у град су ушле и редовне јединице VII војвођанске ударне бригаде НОВЈ: „Да би испитао ситуацију у Новом Саду и услове за пребацивање бригаде преко Дунава, помоћник комесара бригаде, Душан Секић Шаца и обавештајни официр Главног штаба Војводине, Радован Новић Цига, упутили су се са групом бораца у Нови Сад. Искрцавши се 24. октобра ујутро на пристаништу, они су се неочекивано нашли опкољени раздраганим и одушевљеним Новосађанима. Посадивши их у цвећем искићени фијакер, грађани Новог Сада су пошли за њима кличући слободи и нашој победи. На све стране вијориле су се црвене заставе и кретале поворке грађана. У центру града састали су се са члановима штаба Новосадског партизанског одреда, који су претходног дана ушли у напуштени Нови Сад.“¹¹⁶⁸ Даље напредовање Црвене армије у Срему (па и јединица НОВЈ) је било заустављено због оперативних разлога, јер су се Немци, који су евакуисали источни део Југославије, спремили да спрече овај поход Црвене армије на границама НДХ, а ово напредовање није било кључно за остваривање стратешких циљева рата.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁶ Heaton C. D., „Taking Belgrade by bluff“, *World War II*, January 1998, pp. 30–36; Interview with Hans-Dietrich Hossfelder one of six members of the Klingenberg's reconnaissance unit captured Belgrade. (<http://www.hotlinecy.com/Hossfelder.htm>).

¹¹⁶⁷ Свердлов А. В., *Воплощение замысла*, Москва, 1987, стр. 119.

¹¹⁶⁸ Божић Н., *Седма војвођанска НОУ бригада*, Београд, 1984, стр. 228.

¹¹⁶⁹ *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Beograd, 2003, str. 144–146.

Јединице III украјинског фронта су морале да заобиђу немачку линију одбране и да поново пређу Дунав. Било је изабрано неколико места за прелазак Дунава – код Вуковара, Апатина и Батине. Основни ударац је био испланиран код села Батине, које се налази на десној (хрватској) страни Дунава у подножју Беломанастирске греде (савремени назив Банска коса) која доминира са истока и запада над равницом. Немци су претворили Батину у јако упориште са неколико одбрамбених линија. На самој обали реке се налазила разграната мрежа ровова, митраљеских гнезда и артиљеријских положаја за пољске топове. Бодљикава жица, минска поља и друга инжењеријска средства су била коришћена да се појача одбрамбена снага приобалних положаја. На падинама Беломанастирске греде, изнад села Батина је ишла друга линија одбране, а трећа је пролазила по гребену Беломанастирске греде. Посебно утврђена упоришта су била на котатама 169, 205 и 206 и на железничкој станици Батина. Дунав је код Батине широк око 500 метара а додатна компликација за форсирање је то да је лева (српска) обала ниска и мочварна, што омета пролазак трупа. Услед јесењих киша кретање трупа и превозних средстава ван једине цесте, која води од оближњег саобраћајног чвора код Сомбора и Бездана, постало је веома отежано. Овај пут се налазио у директној зони гађања доминантних ката на десној страни Дунава и зато се користио пуним интензитетом само ноћу.¹¹⁷⁰

Када је приступ Батини био толико тежак, зашто је баш Батина била одабрана за место главног удара? Постоји неколико одговора на ово питање. Висока ризичност Батине као места главног удара је била очигледна не само Совјетима већ и Немцима, што је давало нападу Црвене армије одређени елемент препада, јер су Немци на самом почетку операција Батину сматрали за споредни правац искрцавања и зато нису успели да на време изврше исправан распоред резервних трупа. Други, веома битан разлог је био у томе што је баш код села Батине пролазила граница одговорности армијске групе „Југ“ (под командом Врховне команде Вермахта – ОКВ) и команде „Југоисток“ (под командом Врховне команде копнених снага – ОКН). Ова чињеница је такође могла да искомпликује доток резерви код планираног места главног удара. И трећи, вероватно најбитнији разлог је био у томе да се иза Беломанастирске греде налазила широка равница без природних препрека где би у пуном залету и снази могле да се искористе оклопне јединице Црвене армије.

У Батинској бици са немачке стране су учествовале: дивизија „Бранденбург“, 13. дивизија СС-а „Ханџар“ (Бошњаци), 31. дивизија СС-а (бачки

¹¹⁷⁰ ЦАМО, ф. 57 А, д. 406 лл. 1–56.

фолксдојчери из дивизије „Кама“), 1. брдска дивизија, 118. ловачка дивизија, дивизијска група „Штефан“ (формирана од пука „Тврђава Београд“), делови 44. дивизије „Hoch und Deutschmeister“ (аустројски Немци), 71. ловачка дивизија, 117. ловачка дивизија, 164. пешадијска дивизија, остаци 92. моторизоване бригаде, и још низ мањих немачких, мађарских и хрватских јединица хитно пребачених из Мађарске, Хрватске и Италије услед концентрације немачке пажње на борбе код Батине. Укупно, са немачке стране у борбама је учествовало око 60.000 војника (више него у одбрани Београда) са око 200 топовских цеви. Са совјетске стране је учествовала 57. армија III украјинског фронта, којој је ваздушну подршку пружала 17. ваздушна армија. Укупно у совјетским операцијама је учествовало пет пешадијских дивизија (19, 74, 113, 233, 236), три гардијске пешадијске дивизије (20. и 73. гардијска пешадијска и 10. гардијска падобранска), 32. гардијска механизована бригада, 9. артиљеријска јуришна дивизија и још неколико артиљеријских, минобацачких, гардијских минобацачких („каћуше“) и инжењеријских јединица, које је требало да појачају ватрену моћ ударне групе за време преласка Дунава и у току ширења упоришта на другој страни реке.¹¹⁷¹ Непосредно у борбама су учествовале и јединице НОВЈ – 12. и 51. војвођанска бригада, углавном формиране од старог партизанског кадра и мобилизованих војвођанских Срба који су добили совјетско наоружање.¹¹⁷² На тај начин са леве стране Дунава је била формирана група од око 90.000–100.000 војника, која је имала значајну надмоћ и у артиљерији – око 1.200 топовских цеви¹¹⁷³. Ова концентрација ватрене моћи на релативно малом простору је остала у сећањима старије генерације локалног становништва.¹¹⁷⁴ Веома тешко је одредити бројно стање оклопне технике јер је и са совјетске и са немачке стране било више помоћних јединица из састава других формација, међутим, према успоменама учесника и фотографијама из Батине одмах по завшетку борби може да се утврди да је и са совјетске и са немачке стране у борбама учествовало више оклопне технике.

Совјетску офанзиву је предводио командант 57. армије генерал-пуковник Михаил Шарохин. Шарохин је завршио Академију Генералног штаба СССР-а и без обзира на своје релативно младе године (46) већ је био познат као стручњак „за форсирање река“, јер је већ организовао форсирање Дњепра, Буга, Дњестра и Дунава. Баш за овај допринос победи,

¹¹⁷¹ ЦАМО, ф. 57 А, д. 349, лл. 394–398.

¹¹⁷² Воџић Н., *Batinska bitka*, Novi Sad, 1990.

¹¹⁷³ ЦАМО, ф. 57 А, д. 406 лл. 1–56.

¹¹⁷⁴ Усмена истраживања аутора код села Батина.

у „организацији форсирања река и успостављања мостобрана“ М. Н. Шарохин је добио звање хроја СССР-а.¹¹⁷⁵

Пробни покушај форсирања Дунава код Батине је био урађен у тмурну ноћ 8. новембра 1944. Овај подухват је уз помоћ дрвених чамаца на веслање, који су примали по 12 људи, морала да изведе 1. чета 703. пука 223. пешадијске дивизије. Немци су открили овај покушај и уз топовску ватру су уништили чамце и посаде на средини реке. Након одређене паузе, 2. чети 703. пука је пошло за руком да неопажено пређе на другу страну Дунава, међутим, одмах по ступању на обалу чета је такође била откривена и потпуно уништена у кратком ватреном контакту (5–10 минута). Следеће ноћи 9. новембра на другу страну Дунава је кренула 3. чета 703. пука којом је командовао капетан Сергеј Решетов.¹¹⁷⁶

„Сакупили смо остатке нашег батаљона – свега око 100 људи. Са 10 чамаца смо започели форсирање. На средини реке чамци су наишли на јаки ток реке, а Немци су лансирали ракете за осветљавање и почели су да нас гађају. Када је до обале било буквално 10-15 метара на мом чамцу један од инжењера веслача је био убијен, а други – тешко рањен. Ухватио сам весло и почео да веслам према обали. До супротне обале је успело да дође само два чамца... Заједно смо се насукали на обалу искочили и заузели заклон. На овој обали је било село, а испред села – насип, који га је бранио од поплава. И у овом насипу су Немци направили ровове и митраљеска гнезда. Када смо заузели заклон заправо смо легли на лешеве: то су били лешеве наших другова, који су успели да се искрцају прошлу ноћ. Сви су погинули. (...) Био је осећај да ако се задржимо овде бар на минут онда ће нас стићи исти усуд. Уз јаке руске псовке смо заједно устали и упали у ров на насипу! Заузели смо одмах неколико метара рова и почели да бацамо бомбе лево и десно. Немци нису схватили колико се нас искрцало... и нама је пошло за руком да зузмемо још 4 кућице иза насипа. Када сам најзад успео да пребројим своје, испоставило се да нас је искрцано само 16 (...) А ујутро... код обале су стигла још два чамца... са седамнаест југословенских партизана... Док није свануло укопавали смо се. Југословени су били прави – неће да оставе Русе! И ево читав дан наших 16 људи и 17 Југословена... држали су одбрану на овом малом мостобрану... Када је наше командовање схватило да ћемо задржати мостобран, пружили су нама јаку ватрену подршку – довели артиљерију, 'каћуше'. И они су тукли директно изнад наших глава... А увече... са чамца се искрцало још 40 људи са капетаном Књажиним. Одмах

¹¹⁷⁵ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2, Москва, 1988.

¹¹⁷⁶ ЦАМО, ф. 233 сд, д. 33, стр. 168–179.

смо кренули у напад и одбацили Немце још на 60–70 метара. Постало је веселије. А када је стигла ноћ наше трупе су направиле понтонски мост и код нас је брзо прешао читав наш пук, и делови дивизије и две југословенске бригаде.“ Тако је запамтио почетак Батинске битке капетан Сергеј Решетов, који је тада имао само 21 годину.¹¹⁷⁷

Батину су у то доба бранили 4. мађарски граничарски пук, делови 31. дивизије СС-а (војвођански фолксдојчери из дивизије „Кама“) и полицијске јединице НДХ. Не само дисциплина и нацистичка пропаганда већ и само њихово порекло (Мађари, Хрвати и војвођански Немаци) су инспирисали ове војнике да очајнички бране свој завичај од „хорди са истока“ (махом Руса из 233. дивизије и Срба из 12. и 51. војвођанске бригаде).¹¹⁷⁸ У обавештајним саопштењима штаба 68. корпуса, који је деловао пре тога на подручју Србије, ниједном није забележен као непријатељ српски војник – ни под командом официра Д. Михаиловића, нити из јединица М. Недића или Д. Љотића. Ипак, после доласка Црвене армије у рејоне са хрватским становништвом, усташе и домобрани су се одмах појавили у борбеним извештајима као непријатељска војска, поред немачких и мађарских трупа. Аутори совјетских информативних извештаја су бележили да „домобранске трупе настављају да ратују због тога што, како су изјављивали заробљеници, они бране своја села, куће и породице јер је већина домобранских војника рођена у овим крајевима“.¹¹⁷⁹ Као куриозитет звучи да је раме уз раме са Немцима, Мађарима и Хрватима у Батинској бици „Европу бранио“ од „источних хорди“ совјетских и југословенских војника и један татарски батаљон, чијих је пет бораца такође пало у руке совјетских војника.¹¹⁸⁰

Немци су одмах почели да користе оклопну технику и концентрисали резерве како би збацили у Дунав неочекивани мостобран „црвених“. По први пут за време борби на подручју Југославије совјетски војници су осетили ударе немачке авијације.¹¹⁸¹

Након одлучне акције совјетски и југословенски борци су успели да заузму Батину, а затим су почеле вишедневне борбе за коте које су доминирале над обалом. Најбитнији тактички значај, али и најјачу непријатељску

¹¹⁷⁷ Воспоминания Сергея Никитича Решетова, Периодическое электронное интернет-издание „Победа-60“, <http://www.pobeda-60.ru/main.php?trid=6643>.

¹¹⁷⁸ Pencz R., *For the Homeland! The History of the 31st Waffen-SS Volunteer Grenadier Division. Danubian-Swabian Grenadiers on the Danube and in Silesia Helion & Company, Solihull*, 2002.

¹¹⁷⁹ ЦАМО РФ, ф. 68 ск, д. 244, стр. 261–290.

¹¹⁸⁰ ЦАМО РФ, ф. 233 сд, д. 37, стр. 201.

¹¹⁸¹ ЦАМО, ф. 233 сд, д. 37, стр. 201; ф. 17 ВА, д. 250, стр. 2–29, д. 309, стр. 1–117.

одбрану имала је тзв. „Пирамида“ или „крвава кота“ 169.¹¹⁸² У исто време (7–20. новембра 1944) мањи мостобран је успела да заузме и 74. пешадијска дивизија код Апатина. Снаге 75. и 64. пешадијског корпуса су успеле 23. новембра да потисну непријатеља и да споје батински и апатински мостобран.¹¹⁸³ На тај начин је био отворен пут за продор на потезу Кнежеви Виногради – Бели Манастир, након освајања та два насеља Црвена армија је избила на операцијски простор све до језера Балатон.

Дунав је ипак остао блокиран јер су немачке и хватске јединице упорно браниле прилазе Вуковару, а артиљеријске батерије смештене у граду су сметале бродовима Дунавске флотиле да се попну узводно.¹¹⁸⁴ Зато су 8. децембра 1944. совјетски маринци из 315. батаљона, артиљерци 1. гардијског одбрамбеног рејона и борци 5. војвођанске бригаде покушали да, уз подршку топовњача Дунавске флотиле, заузму Вуковар на препад као и Батину. Међутим овде десант није био успешан. Непријатељ је већ сконцентрисао оклопну технику и артиљерију у оближњим рејонима и зато је оперативно блокирао мостобран и започео његово уништавање. Десант је био евакуисан уз ватру топовњача, а Вуковар је остао у саставу НДХ све до априла 1945. и пробоја Сремског фронта. Без обзира на то, совјетске јединице које су напредовале дуж јужне границе Мађарске и Аустрије су се налазиле у блиском контакту са јединицама НОВЈ, које су напредовале просторима Славоније и Словеније. У току ових борби јединице 57. армије које су учествовале у форсирању Дунава су се бориле не само против Немаца већ и против Панвицових Козака. Дошло је до тешких фронталних борби 233. дивизије против Козака код Питомаче у Славонији, а крајем рата и до учешћа јединица 57. армије у заробљавању истих Козака у Словенији и Аустрији.¹¹⁸⁵

ЦРВЕНА АРМИЈА И ЈВуО У ЈЕСЕН 1944: НЕСУЂЕНА САРАДЊА

У контексту одређивања карактера ослобађања/освајања Србије веома је важно утврдити однос између совјетских војника и српског покрета отпора Д. Михаиловића. ЈВуО се веома дуго у југословенској зва-

¹¹⁸² Воџић Н., *Batinska bitka*, Novi Sad, 1990.

¹¹⁸³ Шарохин М. Н., Петрухин В. С., *Путь к Балатону*, Москва, 1966.

¹¹⁸⁴ Локтионов И. И., *Дунайская флотилия в Великой Отечественной войне*, Москва, 1962.

¹¹⁸⁵ ЦАМО, ф. 233 сд, д. 93, стр. 267–269; ф. 57 А, д. 477, лл. 667.

ничној историографији налазила у истој равни са усташким покретом у Хрватској.¹¹⁸⁶ Тек 1992. темељним радом Б. Петрановића *Србија у Другом светском рату* српска академска наука верификовала је ЈВуО као један трагичан и на крају неуспешан, али без сумње антиокупаторски покрет отпора. Парламент и влада Србије једну деценију након тога су потврдили овај став и државним законом.¹¹⁸⁷ Ова промена у ставу великом муком пробија пут у руску историографију, која у овом сегменту није показала жељу да преиспита совјетску историографску традицију.¹¹⁸⁸ Уосталом и у Србији, упркос законском признању ЈВуО као покрета отпора постоје групе истраживача које сумњају у антиокупаторски карактер четничких одреда.¹¹⁸⁹ Тема карактера активности ЈВуО излази из оквира нашег истраживања, али ми не можемо заобићи питање односа четника и совјетских трупа у току ослобођења Србије од немачког окупатора у јесен 1944.

Односи јединица Црвене армије и команданата ЈВуО на терену представљали су у совјетској и у југословенској историографији „осетљиву“ тему. Совјетска историографија је избегавала да се генерално бави овим односима јер није желела да прикаже умешаност СССР-а у грађански рат нити да призна компликовани однос Црвене армије према четницима Драже Михаиловића на терену. Једини изузетак из генерално негативног односа према покрету Д. Михаиловића представља совјетски зборник докумената Трећег рајха у који су биле укључене и тезе реферата шефа оперативног одељења генерала Јодла поднетог рајхслајтерима и гаулајтерима 7. новембра 1943. у Минхену. У реферату под називом „Стратешки положај у почетку пете године рата“ сажето су описани догађаји у свим областима где се Рајх борио за своје интересе против спољног и унутрашњег непријатеља. У одељку „Југоисток“ било је речено следеће: „На окупираном подручју Балкана одвија се мали рат. Он се води против понекад веома добро наоружаних банди,

¹¹⁸⁶ Чак и најбољи познаваоци покрета генерала Михаиловића нису могли да превазиђу овај приступ. Марјановић Ј., *Дража Михајловић између Британца и Немца*, Загреб–Београд, 1979.

¹¹⁸⁷ Скупштина Србије 21. децембра 2004. усвојила је Измене закона о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица, којим се изједначавају права припадника четничког и партизанског покрета, те установљава „Равногорска споменица 1941“, попут „Партизанске споменице“.

¹¹⁸⁸ Пример ове академске ортодоксности у тимачењу Другог светског рата је најновији зборник радова посвећен историји Југославије. *Балкански узел, или Русија и „југославски фактор“ в контексте политике великих држава на Балкану в XX веку*, Москва, 2005.

¹¹⁸⁹ Веома типична су у овом смислу издања Савеза антифашиста Србије, програмског и правног следбеника Друштва за истину о антифашистичкој народноослободилачкој борби у Југославији 1941–1945.

подражаваних од стране Англосаксонаца укупног броја од сто четрдесет до сто педесет хиљада људи. Све банде се боре против Немаца иако нису међусобно јединствене. Издвајају се: а) у Хрватској и Србији комунистички партизански одреди под командом Тита бројног састава од око деведесет хиљада људи; б) четници под командом Драже Михаиловића бројног састава од тридесет хиљада људи; в) у Грчкој – националне банде под командом Зерваса бројног састава од десет хиљада људи и око петнаест хиљада комуниста.¹¹⁹⁰ У фуснотама и коментарима нема покушаја да се оспори поглед на Михаиловића као на борца са немачким окупатором. Ипак, ово издање представљало је једини пример позитивне оцене четника у совјетској послератној историографији, чији су се погледи на ЈВуО стереотипно базирали на ставу југословенске комунистичке историографије.

С друге стране, југословенска историографија из доба ИБ-а забележила је двосмислене случајеве у односима између четника и совјетских команданата на терену. Непосредни учесници догађаја су се сећали, „немилих“ у то доба, контаката између совјетске стране и краља, долазећи чак и до идеје о томе да је СССР тежио да „наметне“ Југославији монархију.¹¹⁹¹

У каснијим радовима званична југословенска историографија нешто опрезније је обрађивала тему совјетско-четничких веза, која је могла да поремети успостављену вештачку „равнотежу“ између четника и усташа и да индиректно смањи апсолутни историографски мрак у који је потапан покрет Драже Михаиловића. Стога је дошло до сагласја у ставовима југословенске и совјетске историографије. Ситуацију у југословенској историографији је преломио превод рада Јозе Томашевића, који је скептично оценио могућност постојања крупнијих уговора између совјетске стране и Д. Михаиловића, али је поменуо неуспешан покушај успостављања такве везе преко команданата Крајинског корпуса пуковника Велимира Пилетића. Осим тога Томашевић је поменуо и сарадњу команданта Расинско-топличке групе корпуса пуковника Драгутина Кесеровића са РККА приликом ослобођења Крушевца, као и активну помоћ команданта 4. групе

¹¹⁹⁰ „Совершенно секретно! Только для командования!“ *Стратегия Фашисткой Германии в войне против СССР. Документы и материалы*, Москва, 1967, стр. 544.

¹¹⁹¹ Маодуш С., „Стаљинско-караљевска дружба. (Са страница 'Службених новина' Југословенске избегличке владе)“, *Народна армија*, 31. јануар 1952; *Ubijeni ljudski obziri. Zločinstva crvenoarmejaca u Jugoslaviji*, издавач редакција „Омладинске ријеџи“, lista Narodne omladine Bosne i Hercegovine, штампано у Штампарском предузећу „Графичар“ Тузла, б. м., б. г. (Sarajevo?, 1953?), стр. 56.

јуришних корпуса потпуковника Ракића током борби за Чачак.¹¹⁹² Много више информација у вези са овим догађајима постало је доступно тек након објављивања тзв. „четничког“ (XIV) тома *Зборника докумената НОП*, у коме је објављен детаљан извештај Кесеровића о догађајима код Крушевца и саопштење о покушајима Ракића да успостави контакт са совјетским трупима и његовој сарадњи са њима у борби против Немаца код Чачка.¹¹⁹³ Савремена српска историографија чврсто је доказала постојање контаката између команданата ЈВуО са командантима појединих јединица Црвене армије у источној Србији, код Крушевца и код Чачка.¹¹⁹⁴

Први овакав контакт збио се у источној Србији када је према заповести генерала ихаиловића (издатог, по сећању Пилетића, 30. августа) пуковник В. Пилетић покушао да успостави контакте са совјетском командом у Крајови (Турн-Северину), о чему су оставили успомене учесници догађаја.¹¹⁹⁵ Генерал Михаиловић је послао на територију Крајинског корпуса ЈВуО свог представника Миливоја Наумовића, са усменим упутствима о вођењу преговора. Према сећањима Миодрага Ратковића, преговори су вођени да се реше „три главна питања... да се замоли Совјетска армија за посредовање код партизана, да између нас престану непријатељства, те да заједничким снагама ослободимо земљу од окупатора; по ослобођењу земље од окупатора, да се наше и партизанске снаге повуку у касарне и тамо остану све док се не обаве потпуно слободни избори од једне привремене и неутралне владе, без нашег и партизанског учешћа, под пуном контролом Западних Савезника и Совјета; да се никакве кривице и злочини почињени на територији Југославије, за време окупатора и под његовом заштитом не кажњавају сада, већ да се то остави редовним судовима после извршених слободних избора.“ Могућност остваривања овог плана (фактички да се Совјети одрекну подршке својим експонентима, да их натерају на предају оружја и да препусте „своју“ утицајну зону делимичној контроли западних савезника) изгледала је сумњиво чак војнику од заната М. Ратковићу али је М. Наумовић као „лице које је пре рата било на служби у Министарству

¹¹⁹² Tomasevich J., *The Chetniks: war and revolution in Yugoslavia, 1941–1945*, Stanford, 1975; Tomašević J., *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979, str. 346–349.

¹¹⁹³ *Зборник НОР-а*, т. XIV, књ. 4, Београд, 1985, стр. 402–403, 869–882.

¹¹⁹⁴ Николић К., *Историја равногорског покрета: 1941–1945*, књ. 2, Београд, 1999; Самарџић М., *Борбе четника против Немаца и усташа 1941–1945*, том 2, Крагујевац, 2006; Давидовић Г., Тимоотијевић М., *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, књ. 3: *Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945*, Чачак–Краљево, 2004, стр. 132–166.

¹¹⁹⁵ Милуновић М., *Од немила до недрага*, Београд, 1992, стр. 48; Пилетић В., *Судбина српског официра*, Крагујевац, 2002, стр. 107–120.

иностраних дела“, показао своју „дипломатску“ вештину и сналажљивост: „Главна је да Совјети то прихвате, а ту су Западни Савезници који ће наставити свим силама да се то и спроведе!“ „Опсежним“ захтевима у преговорима са надмоћним и не баш пријатељски расположеним Совјетима се додавала још и идеја да се они пређу и да их на уступке натерају Енглези и Американци. На страну то да ових „западних савезника“ није баш било много у Србији поред 300.000 црвеноармејаца. Прави проблем је био у томе што су Енглези већ повукли своје мисије од Драже, а САД је задржало само мисију обавештајне природе без пуномоћи да подржава ЈВуО.¹¹⁹⁶ И болни сусрет са реалношћу није изостао...

У делегацију за преговоре са Совјетима Д. Михаиловић је хтео да укључи потпуковника Велимира Пилетића, потпуковника Љубу Јовановића - Патка, Александра Трифунца, београдског адвоката који се већ налазио у Неготинској крајини, и Миливоја Наумовића, саветника краљевског министарства спољних послова. Трифунац се у тренутку доласка М. Наумовића већ налазио у Румунији. В. Пилетић, као члан Врховне команде ЈВуО, одлучио је, упркос Дражиној наредби да сачека Совјете, на територији Србије да четничка мисија пређе Дунав да се што пре нађе са претставницима Црвене армије. Преговори су били, према сећањима М. Ратковића, хитна ствар јер су тих дана партизани појачали притисак, разбили Комбиновани јуришни корпус и убили његовог команданта мајора Бору Станисављевића. М. Наумовић, који према запажању Ратковића ни сам није веровао у успех преговора, одбио је да прелази Дунав али је дао „детаљна упутства“ о томе како водити преговоре. У мисију су ушли Велимир Пилетић, Миодраг Ратковић, Александар Трифунац, Михаило Крстић са још 30 официра, 110 четника и 80 Немаца заробљеника, које је Пилетић планирао да преда Совјетима. Мисија се пребацила преко Дунава код Трајанове табле у ноћи између 10. и 11. септембра.¹¹⁹⁷ Румунија се у то доба већ налазила под контролом СССР-а. Борце ЈВуО су делимично разоружале румунске власти одмах по преласку и пребачени су у Крајову. Занимљив је редослед по којем је В. Пилетић вршио своје званичне посете у улози преговарача код совјетске команде: прво – румунски командант П. Антонеску (који није био вољан да види Пилетића

¹¹⁹⁶ NARA, Declassified: NND 877092 by AB 12/30/2004. Orders to Lt. Col. Robert H. McDowell, AUS from Edward J. Green, Lt. Comdr., USNR. Headquarters company B, 2677th Regiment, Office of strategic services (Prov), APO 534, U. S. Army. 15 August 1944; Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 428–448.

¹¹⁹⁷ Ратковић М., „Организација Источне Србије“, *Књига о Дражи. Св. 2: 1944–1946*, Ваљево, 2005, стр. 337–341; Карапанчић Б. М., *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд, 1993, стр. 351.

лично), друго – америчка војна мисија одакле је Пилетић послао „кратак радиограм председнику совјетске владе“ (односно лично Стаљину), након тога је ступио у комуникацију са представницима британске мисије и тек након тога је ступио у контакт са совјетским официрима. Главна идеја В. Пилетића је била да он буде постављен на чело независне бригаде која би била формирана од припадника ЈВуО регрутованих у Србији, а наоружана трофејним оружјем које је Црвена армија запленила у Румунији. Друга опција, коју је Пилетић више пута износио, била је молба да се људи подређени Пилетићу пребаце на неко друго ратиште где би се борили под енглеском или америчком командом. У неформалном разговору Пилетић (према његовим мемоарима) је саопштио совјетским официрима: да чак ако се у Југославији и устали комунизам макар и по жељи српског народа, Пилетић у том случају не би никада био комуниста, да су он и његови истомишљеници везани са Русима преко Енглеза и Американаца итд. Очекивање совјетског одговора на ове неформалне и формалне изјаве и кораке, Пилетић је прекраћивао у друштву официра енглеске мисије. Као врхунац, у редовима несрећних „преговарача“ се појавио и издајица – студент Љуба Мирић, ађутант потпуковника Пилетића, који је оптужио своје другове код Совјета да су енглески шпијуни. Због свега тога органи СМЕРШ-а¹¹⁹⁸ су 30. септембра – 1. октобра ухапсили В. Пилетића под оптужбом да је „британски шпијун“.¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁸ Пилетић В., *Судбина српског официра*, Крагујевац, 2002, стр. 117, 126; *Зборник НОР-а*, т. XIV, књ. 4, Београд, 1985, стр. 378.

¹¹⁹⁹ Иако су се Енглеска и СССР борили против Немачке ово није сметало безбедносним органима СССР-а да се боре са енглеским шпијунима. Према подацима НКВД СССР-а, британска страна је већ у августу 1941. предузела низ корака да покрене читаву мрежу обавештајних мера уперених против интереса СССР-а. Од 1941. до 1945. одговарајуће инстанце у НКВД-у, РККА и ВМФ СССР-а су откривале и спречавале више енглеских покушаја неформалне инфилтрације и вођења обавештајног рада на подручју СССР-а и на територијама које су контролисале совјетске трупе. „Директива НКВД СССР №41/407 об агентурно-оперативных мероприятий по пресечению подрывной деятельности английской разведки на территории СССР от 20 августа 1941“, *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, т. 2, кн. 1, Москва, 2000, стр. 492–493; „Сообщение 1-го управления НКВМФ СССР №54056-СС в 3-е управление НКМВФ СССР о разведывательной деятельности членов английской военно-морской миссии и английских представителей в СССР от 6 сентября 1941“, *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, т. 2, кн. 2, Москва, 2000, стр. 27–30; Мазохин О. Б., *ВЧК-ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата*, Москва, 2004; Чертопруд С., *НКВД-НКГБ в годы Великой Отечественной войны*, Москва, 2006; *История советских органов государственной безопасности*, ред. Чебриков В. М., Москва, 1977, стр. 405–409; *Английская разведка*, Москва, 1963, стр. 31–35.

Ово хапшење је било неизбежно у околностима тоталног рата, који је брутално затирао право мањих народа на посебну позицију, а појединаца на слободно и независно мишљење. Трагично је али у лето 1944. не само совјетски већ и британски контраобавештајци су хапсили четничке емисаре. Исту судбину као и Пилетић у Румунији, коју су „окупирали“ Совјети, доживео је Живко Топаловић у Италији, коју су „ослободили“ Британци. Генерал Михаиловић је послао Топаловића да успостави контакте са Британцима. „После један сат летења кроз ноћ спуштени смо у море светлости, на Барски аеродром. Ту је настала дуга конференција између генерала Армстронга и команданта Барског аеродрома о томе шта се десило и о томе шта ће са нама. Верујем да се генерал Армстронг старао да нас узме у заштиту и да се осећао захвалним за све оно што је у Србији било учињено за њега и његове официре. Али командант аеродрома морао је поступити по закону. Сви странци који долазе први пут на британску територију имају проћи кроз тзв. 'Patriotic school' – патриотску школу. То ће рећи кроз поступак војнополитичке полиције, која има да испита њихов патриотизам у односу на безбедност британских трупа и лојалност према британској власти. Преузео нас је један официр спроводник, метнуо у један стари џип и одвезао десетак километара далеко у једну стару зграду ограђену разваљеним зидом. Команда места одредила је ову зграду Обавештајној служби за њене потребе. Зграду су чували око 50 британских војника. Они су себи подигли шаторе у дворишту и башти. То у ствари није био затвор него притвор, али унутра поступак је био затворски. Официр нас је увео уз мрачне камене степенице на спрат у одају са запрашеним каменим подом. Унутра велики број дрвених кревета у два ката, један над другим. Подофицир који је убрзо стигао са једном свећицом и четири ћебета показао нам је руком да можемо узети или два кревета један изнад другог, или два доња кревета један до другог. Било је неколико празних кревета, а у другима су спавали људи. Моја се жена у чуду окретала 'па ми смо у затвору', рекла је.“¹²⁰⁰ Уочљиво је да се совјетска и британска ратна тактика према „сумњивим појединцима“ није сувише разликовала.¹²⁰¹

¹²⁰⁰ Topalović Ž., *Jugoslavija. Žrtvovani saveznik*, London, 1970, str. 70–71.

¹²⁰¹ „знао сам за енглеску тактику: ако неко некога другог огласи код Енглеза као сумњивог, Енглези такву личност одмах затворе и пошаљу у један од многобројних својих концентрационих логора, и ту има да остане до краја рата, уколико остане жив. Енглези му дају мало чаја, мармеладе и хлеба. Али то само у толикој мери колико да не умре гладан. Имао сам разлога да се бојим тога.“ Трбић В., *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, књ. II, Београд, 1996, стр. 180.

Након хапшења Пилетића био је интерниран и његов одред. Већ је 8. октобра авион пребацио ухапшене чланове мисије на челу са Пилетићем у Москву. Тамо је Велимир Пилетић провео пет месеци у унутрашњем затвору Лубјанка (где су се у то време обично водила испитивања „најзанимљивијих“ затвореника) и осам месеци у главном затвору НКВД-а Љефортово (где су углавном ови занимљиви чекали на суд или други начин решења судбине). Одатле је 19. октобра 1945. спроведен у специјални официрски логор Красногорск, где је остао до 8. новембра 1945. Овај логор је служио за „колаборативне заробљенике“ који су изразили спремност да сарађују са совјетским безбедносним органима, на пример немачки антифашистички комитет са фелдмаршалом Паулусом на челу.¹²⁰² Осим немачких „сарадника“, у Красногорску је било више „колаборативних“ заробљеника и из војске немачких сателита.¹²⁰³ Након боравка у Красногорску, Пилетићу је под сумњивим околностима пошло за руком да побегне из руку НКВД-а током испоручивања новим југословенским властима и да се придружи четничкој емиграцији у западној Европи. У Европи су се под сличним околностима после рата нашли и неки од ухапшених чланова његове мисије.¹²⁰⁴

Долазак Пилетића у Румунију је био први покушај ЈВуО да оствари званичне контакте са Црвеном армијом. Покушај је пропао захваљујући унапред заузетом, неповољаном по покрет генерала Михаиловића, ставу совјетског руководства, као и несумњивом утицају партизанских емисара. Донекле је уђе на ватру доливао и апсолутно неувиђаван став самог Пилетића, који није ни тежио да се бори за симпатије совјетске стране. Морамо да додамо да је цела ова прича имала и своју увертуру.

Из успомена Марка Милуновића, блиског В. Пилетићу, може се закључити да је совјетска страна испиавала терен и пре Пилетићевог преласка на румунску страну. Већ је 25. августа на румунску страну је била пребачена и изручена совјетским официрима „руска јединица“. На изненађење припадника ЈВуО који су пребацивали ову јединицу, „совјетски четници“ нису били одмах упућени у трупе већ су били закључани у посебну бараку,

¹²⁰² Адам В., *Трудные решения: мемуары полковника 6-й герман. армии*, Москва, 1972, гл. „Лагерь военнопленных в Красногорске“; Бурцев, М. И., *Прозрение*, Москва, 1981, гл. „Об антифашистской школе г. Красногорска“; Всеволодов В. А., „Центральная антифашистская школа для военнопленных в Красногорске (1943–1950 гг.)“, *Красногорье: ист.-краевед. альм.*, Вып. 9, 2005; Всеволодов В. А., *Срок хранения – постоянно: краткая история лагеря военнопленных и интернированных УПВИ НКВД–МВД СССР № 27 (1942–1950 гг.)*, Москва, 2003.

¹²⁰³ Lončarević Đ., *Specijalna misija*, Beograd, 1991, str. 84, 124; Пилетић В., *Судбина српског официра*, Крагујевац, 2002, стр. 130–184.

¹²⁰⁴ Пилетић В., *Судбина српског официра*, Крагујевац, 2002, стр. 130–184.

након чега су српски официри пожурили да се повуку у страху да и њих не снађе нека зла судбина. Радило се о примарној обради бивших заробљеника, поступку детаљног испитивања појединаца које су вршили припадници контраобавештајне службе СМЕРШ. У овом поступку из опште масе војника су извајали немачке шпијуне и дезертере, а осим тога су прикупљали и оперативне информације о ситуацији иза непријатељских ровова.¹²⁰⁵ На тај начин представници СМЕРШ-а су могли да добију непосредне информације о ставовима, понашању и ратној активности бораца Крајинског корпуса ЈВуО. Чак је и половина онога што је забележио Рутам у својим мемоарима (а он сигурно није бележио све) могла да уруши углед четника у очима совјетских официра.¹²⁰⁶

Ипак, према записма Милуновића, на почетку односи нису били лоши. Постојала је и одређена сарадња између извиднице совјетске армије и четника. Почетком септембра дошло је до преласка мање совјетске јединице под командом неког Кузњецова, која је предузела пробни напад на Кладово, на српску страну Дунава. Ускоро након ових догађаја Пилетић је покушао да се пребаци у Румунију, што се завршило интернацијом њега и његових сапутника.¹²⁰⁷ Занимљиво је да у свести Милуновића (односно у његовим успоменама) уопште нису биле повезане две чињенице – изручивање бивших совјетских војника совјетским јединицама и то да су након десетак дана совјетски официри имали пуно детаља о ситуацији на српској страни Дунава.¹²⁰⁸

Према опису јединице Кузњецова и акцијама које је она предузимала на српској страни Дунава можемо да претпоставимо да се радило о дивизијској извиђачкој јединици из састава 75. корпуса. Прелазак ове јединице на подручје Србије спада у припремне извиђачке операције које су претходиле пребацивању 22. септембра 1944. у источну Србију главнине 75.

¹²⁰⁵ СМЕРШ: *Исторические очерки и архивные документы*, Москва, 2003; Север А., „Смерть шпионам!“. *Военная контрразведка СМЕРШ в годы Великой Отечественной войны*, Москва, 2009.

¹²⁰⁶ Рутам Џ., *Пуцањ у празно*, Београд, 2004, стр. 233, 290.

¹²⁰⁷ Милуновић М., *Од немила до недрага*, Београд, 1992, стр. 49–55.

¹²⁰⁸ В. Пилетић је чак имао прилику да у неформалним разговорима са совјетским официрима чује да су они испитивали бивше „руске четнике“. Међутим, Пилетић није ни помислио да совјетски безбедњаци могу да сазнају од бивших заробљеника низ релативно контрадикторних ствари. На примедбу о боравку и утисцима совјетских заробљеника у његовом одреду Пилетић је рекао: „Све што смо за Совјетски Савез учинили, то је из осећаја дужности“. На ово совјетски официр који је водио са њим информативни разговор није имао шта да каже, осим да се му захвали на искренности. Пилетић В., *Судбина српског официра*, Крагујевац, 2002, стр. 117–118.

корпуса. Преласком ових трупа у Србију дефинитивно је пала у воду идеја о сарадњи ЈВуО са РККА. Једини предлог који су чуле старешине четничких одреда сводио се на потчињавање партизанским формацијама, што је за њих било апсолутно неприхватљиво.¹²⁰⁹

Покушаји успостављања добрих односа са непожељним савезником нису били спонтани, већ су били израз жеље Врховне команде ЈВуО да на брзу руку успостави односе са СССР-ом и да покуша да нађе са њим заједнички језик. Генерал Михаиловић наредио је 8. новембра 1944. командантима на правцу надирања руских трупа у Србији да „и даље покушавају војничку сарадњу са Русима као савезницима у борби против окупатора... да покажемо нашу решеност за борбу против окупатора“.¹²¹⁰ У том контексту треба тумачити и појаву очајничких равногорских прогласа-летака у којима су се наивно мешале лозинке „Живео краљ!“ и „Живео СССР!“ Записе о томе је сачувао у свом дневнику из ратног времена бивши сарадник политичког одељења 57. армије Борис Слуцки.¹²¹¹ Овај пропагандни материјал имао је мало утицаја на огромну и незадрживу масу совјетске војске. Штавише, „просовјетска“ фразеологија четника није се схватала у контексту „словенског братства“, већ као израз жеље да се у задњем часу промени оријентација, на шта су већ почели да се навикавају официри и војници Црвене армије, која је осећала дубоко самопоуздане и презир према Немцима и њиховим помагачима.¹²¹²

Руководству партизанског покрета било је добро познато да су у суседној Бугарској и Румунији комунисти морали да уђу у редовну војску, а редовна војска се ставила под директну команду Совјета. Посебно ризичан по партизане је био пример Бугарске, која није прогласила рат Совјетском Савезу и где је током читавог рата деловала совјетска дипломатска мисија. Бугарска војска, непријатељска према савезницима СССР-а и НОВЈ, преко ноћи је променила оријентацију и претворила се у совјетског савезника. Мора да се каже да партизани нису мирно чекали успостављање „савезничких“

¹²⁰⁹ Милуновић М., *Од немила до недрага*, Београд, 1992, стр. 53–55.

¹²¹⁰ *Зборник НОР-а*, т. XIV, књ. 4, Београд, 1985, стр. 402.

¹²¹¹ Слуцкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 64.

¹²¹² Индикативне су у овом контексту успомене немачког комунисте Г. Кегела који је прешао на совјетску страну крајем 1944. али није одмах успео да убеди совјетске војнике у своју лојалност јер „када сам мало погледао по страни и попричао са заробљеницима који су ишли са мном, схватио сам значај прве реакције совјетских војника на тврдњу да сам комуниста. Ако бих судио по речима заробљеника из наше групе, у хитлеровској војсци уопште није било фашиста. Бар сваки други је тврдио да је комуниста, или да је увек био њихов симпатизер, или је гласао за њих, а да је сам био бар социјалдемократа“. Кегель Г., *В бурях нашего века: Записки разведчика-антифашиста*, Москва, 1987, гл. „Гитлеровская армия без нацистов?“

односа између ЈВуО и РККА и покушавали су да што више компромитују четнике.

„Код партизанских команданата могли су да се запазе напори да се о четницима исприча што више гадости – и посебно о њиховом односу према Русији.“¹²¹³ Уосталом југословенски партизани су за разлику од бугарских и румунских комуниста, имали ауторитет непрекидне борбе од 1941, а румунска и бугарска војска су биле много одлучније у својој преоријентацији него што је то био ЈВуО. Врховна команда ЈВуО више се није уздала у Британију и пронашла је нови, крајње имагинарни ослонац у САД-у.¹²¹⁴ Овај став није увек имао одазива код свих бораца ЈВуО¹²¹⁵ већ је био последица политичких прорачуна Врховне команде. На трезвеност оцене су утицале и јалове наде у балканско искрцавање савезника услед занемаривања улоге оклопних јединица и везивања за искуство из Првог светског рата. У овим околностима напори партизана да се четници компромитују у очима совјетске војске нису могли да не уроде плодом.

Прва документована епизода сарадње совјетских и четничких јединица повезана је са ослобођењем Крушевца. Крушевац је вероватно највећи град у Србији који су 1944. године борци ЈВуО под командом пуковника Драгутина Кесеровића ослободили од Немаца. У интерним документима и званичним публикацијама страна везаних за борбе око Крушевца може да се пронађе неколико верзија овог ослобођења. Ево на пример, шта се каже о томе у заједничкој совјетско-југословенској монографији: „јединице 64. стрељачког корпуса Црвене армије и 2. пролетерске дивизије НОВЈ после заузећа Крушевца су успешно напредовале на запад“.¹²¹⁶ Постоји и чисто партизанска верзија о ослобођењу Крушевца, које је извела Четврта пролетерска (црногорска) бригада.¹²¹⁷ Постоји и извештај самог Кесеровића

¹²¹³ Слуцкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 64.

¹²¹⁴ Одсуство реалне основе за наду Врховне команде у помоћ од потпуковника Макдауела су већ истицали српски истраживачи. (Димитријевић Б., Николић К., *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004, стр. 447–457). Потпуно одсуство политичке конотације и чисто обавештајни карактер боравка америчких официра код Михаиловића у другој половини 1944. истичу и интерна документа OSS-а. NARA, Declassified: NND 877092 by AB 12/30/2004, Report on Partisan Intelligence – Effect of Mihailovich Intelligence Unit to Gen. Wm. J. Donovan from Col. E. C. Huntington, 31 August 1944; Orders to Lt. Col. Robert H. McDowell, AUS from Edward J. Green, Lt. Comdr., USNR. Headquarters company B, 2677th Regiment, Office of strategic services (Prov), APO 534, U. S. Army, 15 August 1944.

¹²¹⁵ Младеновић М., *Лажни идоли и варљиви идеали*, Београд, 2004, стр. 350.

¹²¹⁶ *Белградска операција*, Москва, 1964, стр. 262.

¹²¹⁷ О партизанском „ослобођењу“ Крушевца видети: *Крушевац: ослобођени град*, Крушевац, 1966; Јанковић Б., *Четврта пролетерска црногорска бригада*, Београд, 1975.

о догађајима код Крушевца у коме он тврди да су Крушевац ослободили борци ЈВуО.¹²¹⁸ Све ово може да се допуни на основу белешке америчког поручника Елсворта Крамера, представника OSS-а који се спремао да постави изнад ослобођеног Крушевца америчку заставу.¹²¹⁹ Најзад постоји низ докумената, недавно отворених за истраживаче у архиви Министарства одбране Русије, која допуњују саопштење Кесеровића, а уједно пружају могућност да се сагледају извори „партизанске“ верзије догађаја.

Укратко ситуација у Крушевцу према совјетским и четничким подацима била је следећа. На ултиматум Д. Кесеровића поднет 13. октобра немачком команданту Крушевца, долази до капитулације Немаца у овом граду 14. октобра. У Кесеровићевом штабу у то доба је био амерички поручник Елсворт Крамер. У преговорима Кесеровића (који се чак представио као посредник америчког официра) са немачким командантом као основни стимулативни мотив за капитулацију је наведена могућност да се Крушевац преда америчкој, а не совјетској војсци и на тај начин дође до спречавања уласка у град Црвене армије и партизана. Према наводима у извештају Крамера преговори са Немцима су почели већ 22. септембра али тада нису уродили плодом.¹²²⁰ Тек по доласку совјетских трупа у непосредну близину Немци су се заинтересовали за овај предлог и у Крушевац је мањим авионом „шторх“ (Fi.156) био упућен пуковник немачког генералног штаба начелник штаба корпуса „Милер“ Бернгард фон дер Шевалери, који је стигао 14. октобра и био заробљен од припадника ЈВуО. Касније у совјетском заробљеништву Шевалери је изјавио да „се није плашио насиља од стране четнике, јер су они свуда радили у контакту са Немцима“.¹²²¹ У Крушевцу је дошло до сусрета

¹²¹⁸ *Зборник НОР-а*, т. XIV, књ. 4, Београд, 1985, стр. 869–882.

¹²¹⁹ Објављен је извештај поручника Крамера. Pavlović M., „Očevidac Građanskog rata u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, 1/2007.

¹²²⁰ Осим спашавања америчких пилота и информисања о стању у Југославији потпуковник Макдавел је добио у задатак и да „ако се укаже прилика да послужи као посредник за било коју врсту предлога о предаји који могу да уследе од дела немачких, бугарских, мађарских или било којих других непријатељских или колаборационистичких група“. NARA, Declassified: NND 877092 by AB 12/30/2004. Orders to Lt. Col. Robert H. McDowell, AUS from Edward J. Green, Lt. Comdr., USNR. Headquarters company B, 2677th Regiment, Office of strategic services (Prov), APO 534, U. S. Army. 15 August 1944.

¹²²¹ Касније је у тексту Шевалери детаљно објаснио ову своју тврдњу и рекао да „четници Михаиловића никада нису планирали да се боре против Руса. Њихов циљ је био у томе да користећи Немце дођу до метака и оружја. Настала издаја четника и њихов прелаз на страну Црвене армије за немачку команду је потпуно изненађење. Заробљеник сматра да су четници прешли на страну Црвене армије да после одласка Немаца узму учешће у управи државне власти у Србији“. ЦАМО РФ, 68 ск, РО, д. 242, „Допрос военноплененог начальника штаба корпуса 'Мюллер' полковника нештаба Бернгарда фон дер Шева-

Шевалерија са Крамером, који је објаснио да је последњи циљ – „заузети са одредима четника низ насеља“ где ће бити подигнута „америчка застава и на тај начин спречен улазак јединица Црвене армије у ова насеља“.¹²²²

У исто време, 13. октобра 1944, поручник Крамер је написао писмо команданту наступајуће 52. стрељачке дивизије генералу Л. М. Миљајеву у коме је „изложио да жели да се састане са њим и молио га да му се обезбеди пут до њега“. Ово писмо је било упућено „када се сазнало за прелазак руских трупа преко реке В. Мораве“ (вероватно се радило о преласку 16. самосталног јуришног батаљона код Варварина). Писмо је понео потпоручник ЈВуО Александар Златковић који је кренуо 13. октобра у 18.00 а доставио писмо 14. октобра у 10.00 сати. Миљајев је одмах поставио питање да ли ће се четници борити против снага његове дивизије. Изненађени Златковић је изјавио да је то немогуће јер су РККА и ЈВуО савезници. На то је Миљајев изричито рекао: „Не, ми нисмо савезници“. Осим тога генерал Миљајев је додао да би јединице ЈВуО морале да истога дана (14. октобра) до шеснаест сати разоружају Немце и да потом положе и своје и немачко оружје трупама Црвене армије.¹²²³ Овде је изнет став који је био типичан за преговоре са непријатељским јединицама – савезницима Немаца.¹²²⁴ Очито

лери“, стр. 268. Сличних изјава о неочекиваном заокрету у политици ЈВуО након долашка совјетских трупа у Србију има и код других припадника Вермахта који су се нашли у Србији у јесен 1944. Пољанский А., „Мы и четники“, Политанский А., „Коварство наших союзников“, *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, Санкт-Петербург, 1999. Уосталом о томе да се радило о неочекиваном за Немце заокрету индиректно се види и по томе што су према речима Кесеровића на преговоре са њим стигли колима командант Крушевца мајор Кни и командант 7. дивизије СС-а „Принц Еуген“ оберфирер СС-а Ото Кум. Да ли би два најстарија у гарнизону официра стигла на преговоре са омраженим непријатељем? У случају неке „непогоде“ јединице у Крушевцу би остале обезглављене. Ово не личи на понашање сталоженог и срачунатог Кума. Kumm O., *Vorwärts Prinz Eugen! Geschichte der 7.SS-Freiwilligen Gebirgs Division „Prinz Eugen“*, Dresden, 2007. Компликовани однос између Немаца и бораца ЈВуО у околини Крушевца до долашка РККА назире се и из описа америчког поручника Крамера. Крамер је описао како је 4. октобра отворено, цестом и по дану пошао за Врњачку Бању путничким колима у којима су осим њега били потпуковник Пилетић и капетан Гордић „уз пратњу двадесет и пет четника у камиону“. Немачке патроле нису санкционисале ово кретање које су им сапутници Крамера правдали тиме да су они четници који иду „да нападну партизанску патролу“. Pavlović M., „Očevidad Građanskog rata u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, 1/2007, str. 176.

¹²²² ЦАМО РФ, 68 ск, РО, д. 242, „Допрос военнопленного начальника штаба корпуса 'Мюллер' полковника нештаба Бернгарда фон дер Шевалери“, стр. 265.

¹²²³ *Зборник НОР-а*, т. XIV, књ. 4, Београд, 1985, стр. 869–882.

¹²²⁴ „Разоружајте и ухватите надређене вама Немце, предајте ваше оружје и након тога предајте се и сами“ – типични захтев за време преговора са јединицама немачких савезника. Користила га је 57. армија у преговорима са туркестанским батаљоном у Румунији у аугу-

је се да Миљајев овде придржавао инструкција добијених преко политичког и обавештајног одсека дивизија и корпуса 57. армије пре уласка у Србију. Информација обавештајног одсека од 5. септембра 1944. дефинисала је „четнике Драже Михаиловића“ као „реакционарну војску... која се бори на страни окупатора од 1941“ и „има их око тридесет хиљада, с тим да је већина смештена у Србији и Санџаку (двадесет хиљада бораца)“.¹²²⁵

Још пре доласка поторучника Златковића генерал Миљајев је упутио наредбу својим јединицама (429, 431, и 439. пуку, ојачаним јединицама самоходне и антитенковске артиљерије) да крену према Крушевцу.¹²²⁶ У борбеном наређењу бр. 35, које су пукови примили 13. октобра у 24.00, Миљајев је прецизирао главни положај. Према њему, дивизија је пратећи противника у повлачењу на северозапад и запад заузела 13. октобра у 13.00 Параћин и заузела положај Стрижа, Доње Видово, Сталаћ, Ћићевац. Следећег дана (14. октобра) био је планиран наставак офанзиве и заузимање Крушевца. Дивизија се налазила на крајњем левом крилу совјетских јединица и није имала с леве стране означене совјетске или савезничке трупе, а с десне стране наступале су јединице 68. стрељачког корпуса. Главни задатак за дивизију био је да до четрнаест часова заузме град Крушевац и пређе на другу страну Мораве. Генерал Миљајев је поделио своје снаге. Заузето подручје: Параћин, Доње Видово, Горин, Сикирица, Дреновац требало је да чува 429. стрељачки пук до доласка јединица 233. стрељачке дивизије. Он је био појачан 523. минобацачким пуком и два дивизиона 1028. артиљеријског пука. На тај начин значајан део артиљерије Миљајев је оставио да брани већ освојен положај, што је било оправдано у одсуству левог крила одбране и у време убрзаног повлачења непријатеља када је темпо напредовања био битнији од ватрене снаге предњих јединица. По доласку јединица 233. дивизије, 429. пук са снагама појачања придружио би се снагама дивизија, које је у то доба већ требало да буду у Крушевцу. Командантно место је требало да буде у Сикирици. Заузимање Ћићевца и Сталаћа до девет часова је било задатак 431. стрељачког пука уз помоћ Самосталног гардијског самоходног артиљеријског пука и са дивизионом 1028. артиљеријског пука.

сту 1944. или са четом хонведа у Мађарској у фебруару (Службени Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, 1945, стр. 24, 90). Исти захтев се постављао и другим колаборационистичким јединица спремним да напусте Немце. Дробязко С. И., *Под знаменами врага*, Москва, 2005, стр. 216.

¹²²⁵ ЦАМО РФ, 68 ск, РО, д. 242, стр. 270–281. „Справка о составе и дислокации Югославской армии, немецких войск на Балканах на 19 сентября 1944 г. и реакционных войск Павелича, Недича, Михайловича и Рупника на 5 сентября 1944.“

¹²²⁶ ЦАМО РФ, 431 сп, д. 3, стр. 116, „Боевой приказ № 35. штадива 52. 24.00 13. 10. 44“.

Након тога командно место 431. пука, један батаљон 431. пука и топови су морали да се задрже у Ћићевцу, а два батаљона пешадије и „самохотки“ требало је да до четрнаест сати са севера и истока уђу у Крушевац и да са задрже у северном делу града. Најзад 439. стрељачки пук појачан 418. антитенковским артиљеријским пуком је требало да обиђе Мојињску планину са истока и да уђе у Крушевац преко Прасковче и Гаглова са истока и југозапада и да заузме јужни део града Крушевца. Сама команда 52. дивизије се 13. октобра налазила у Стрижи, а следећег дана 14. октобра, по заузимању Ћићевца, било је планирано да се она пребаци у њега. Задатак да први уђе у Крушевац је добио 16. самостални јуришни батаљон III украјинског фронта који је морао кренути из Варварина према Крушевцу већ у девет часова 14. октобра, ући у град са севрозапада (од Јасике) и заузети северозападни део града. Припрема наступања је била поверена извиђачким водовима који је требало да крену испред својих јединица већ у ноћи 13. на 14. октобар.

Овај извештај нам помаже да појаснимо ситуацију у којој је пуковник Кесеровић упутио свог делегата код генерала Миљајева. Наиме, може се уочити да је у том тренутку идеја о преговорима већ била закаслела. Преговори су започети када је дивизија већ увелико била у току извршења борбеног задатка. У време када је потпоручник Златковић почео да износи планове Кесеровића у вези са предајом Крушевца „самохотке“ ИСУ-122 из Самосталног гардијског самоходног артиљеријског пука већ су се налазиле у зони гађања Крушевца.¹²²⁷ При том ове „самохотке“ у тренутку преговора нису стајале већ су напредовале према Крушевцу, као и други делови 52. дивизије и јединица појачања. У овим околностима другачије звучи одговор Миљајева да предаја јединица Кесеровића у Крушевцу има смисла само до шеснаест часова. Овде се није радило, као што је касније оценио Кесеровић, о намерној жељи да се поставе неизводљиви услови, већ о томе да су пукови, дивизије, корпуси и армије имали унапред предвиђене рокове офанзиве. Оперативна дисциплина је диктирала паралелност кретања јединица у офанзиви. Да заустави развој офанзиве III украјинског фронта због преговора са потпоручником ЈВуО А. Златковићем, генерал-мајор Миљајев није могао, а вероватно није ни хтео.

У самом Крушевцу ситуација се развијала својим током. Према извештају Кесеровића, већ у 6.30 у његов штаб је стигао мајор Весић заједно са „једним руским поручником“. С обзиром на то да се касније тај совјетски поручник ослањао на јединице које су наступале из правца Јасике, може се

¹²²⁷ ИСУ-122 је био наоружан топовима А-19С калибра 121,92 мм (директно гађање 5 км а хаубично 14,3 км) тежина једног пуњења – 25 кг. Карпенко А. В., „Тяжелые САУ“, *Танкомастер*, № 4, 2001.

претпоставити да се радило о извиђачком воду 16. самосталног јуришног батаљона.

Потребно је објаснити шта је био 16. самостални јуришни батаљон III украјинског фронта. Овај китњаст назив је крио посебну – казнену официрску јединицу. Иначе РККА је већ 1942. наређењем Стаљина бр. 227 од 28. јула 1942. позајмио из Вермахта једну од идеја „масовног рата“ – казнене јединице.¹²²⁸ Јуришни батаљони имали су сличну улогу, иако је назив „казнени“ био намерно изостављен. Јуришни батаљони су створени на основу Стаљиновог наређења бр. Орг-2-1348 од 1. августа 1943.¹²²⁹ У њима су само командир батаљона, његов заменик за кадровска питања, начелник штаба и команданти чета били из сталног официрског састава. Сви остали су били из „специјалног официрског контингента“. То су били официри који су се за време немачке офанзиве 1941–1942. нашли на окупираној територији и нису се придружили партизанским јединицама нити су покушали да се пробију до активне армије, већ су се притајили и у „породичном амбијенту“ дочекали долазак совјетских трупа. Формално нису били осуђивани и након филтрације коју је обавио НКВД, већина њих је долазила на официрска места у обичне јединице. Ипак, онај део чије је понашање за време окупације било превише пацифистичко (око 36% од општег броја официра из ове групе)¹²³⁰ морао је током два месеца да врати држави дуг који су њихове савесније колеге давале док су они „пааметно ишчекивали“. За време службе у јуришним батаљонима носили су привремену ознаку звања, али им је то време рачунато у рок официрске службе, а њихове породице су добијале примања одговарајућа њиховом звању. По истеку два месеца проведена у борби или пре тог рока у случају рањавања или добијања ордена, припадници

¹²²⁸ Постојале су посебне јединице за редове и воднике (и бивше официре) који су због војничких и кривичних дела били осуђени на казну затвора коју су служили у казненој чети. „Казнена чета“ се користила у „посебно опасним“ операцијама и зато се сматрало да је неколико недеља (до три месеца) проведених у овој јединици довољна замена за неколико година затвора. Ако је за време проведено у редовима казнене јединице војник био рањен или убијен, он или само његово часно име су се сматрале оправданим. У овим јединицама стални официрски састав (све до нивоа вода) се формирао на добровољној основи, добијао је веће звање и примања, али се налазио и у очито тежим условима. Било је и других казненних јединица („казнени батаљони“ и „казнени водови“). Колбасов, Н. К., Толстой, И. А., *Штрафники. Люди в кирасах*, Москва 1990; Рубцов Ю. В., *Штрафники Великой Отечественной*, Москва, 2007.

¹²²⁹ *Великая Отечественная. Т. 15. Курская битва. Документы и материалы 27 марта – 23 августа 1943 г.*, Москва, 1997, стр. 70–71.

¹²³⁰ Земсков В. Н., „ГУЛАГ (историко-социологический аспект)“, *Социологические исследования*, 1991: № 6, стр. 10–27, № 7, стр. 3–16.

јуришног корпуса су распоређивани у обичне јединице РККА према својој војној струци и звању.¹²³¹ Јуришни батаљони су сматрани посебно подесним јединицама за први улазак у мање непријатељске градове. Након неколико успешних борби, командант дивизије којој су они били привремено додељени потписивао је „борбену препоруку“, која је служила као формална основа за расформирање батаљона.¹²³²

На тај начин и командир извиђачког вода 16. јуришног батаљона који је стигао код мајора Весића, а после у његовој пратњи и код пуковника Кесеровића, такође је припадао групи специјалног официрског контингента. Према Кесеровићу, совјетски лајтнант је рекао да „има овлаштење да регулише односе између наших трупа и Руских трупа које надиру према Крушевцу. Рекао је да ћу ја остати као командант у Крушевцу да се наше трупе третирају као савезничке, да се партизанима не дозвољава долазак у Крушевац и да ће ако покушају да нас нападну бити разоружани“. Овај савезнички однос према четничким јединицама су испољавали према изјави мајора Весића и други припадници 16. јуришног батаљона који су хитали према Крушевцу. Осокољени Кесеровић поверовао је да је у центру савезничке пажње јер се нашао у друштву америчког и совјетског поручника. Кесеровић је добио извештај о напредовању совјетских јединица из правца Јасике и одлучио да убрза преговоре са Немцима и да им постави ултиматум. Већ у осам часова 14. октобра код њега су стигли оберфирер Кум и мајор Кни који су разговарали са њим о предаји. Мајор Кни, командант Крушевца, према наводима Е. Крамера, био је изненађен и „питао зашто га четници нису бранили, а Кесеровић је одговорио да му је обећао само да ће се борити против партизана и комуниста али не и Руса јер су они савезници“.¹²³³ После ових преговора, уз обећање о предаји, немачки официри су слободно отпутовали назад.

Овај пут изненађење је очекивало Кесеровића јер само је део Немаца одлучио да испуни своје обећање и да се преда. Јединице 7. СС дивизије „Принц Еуген“ радио-станицом су позвале тенкове и уз њихову помоћ се повукли према Краљеву. Према Кесеровићу мало ко од Немаца се извукао.¹²³⁴ Командант 7. СС дивизије О. Кум се не сећа „кобног по Немце повлачења“

¹²³¹ *Великая Отечественная. Т.15. Курская битва. Документы и материалы 27 марта – 23 августа 1943 г.*, Москва, 1997, стр. 70–71.

¹²³² ЦАМО РФ, 52 сд, ПО, д. 51, „Боевые отзывы“, стр. 1–2.

¹²³³ Pavlović M., „Očevidac Građanskog rata u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, 1/2007, str. 179.

¹²³⁴ *Зборник НОР-а*, т. XIV, књ. 4, Београд, 1985, стр. 869–882.

из Крушевца у својим веома детаљним успоменама.¹²³⁵ Други учесник догађаја на страни ЈВуО навео је да су се Немци организовано повлачили од Сталаћа (где су стигли совјетске јединице) и да су тенкови, оклопна возила и камиони са војницима „пројурили без задржавања кроз град и ослободили своје војнике“ без посебних сметњи „јер се на тенкове није могло јуришати с голим рукама“.¹²³⁶ Не може пак да се порекне да су из немачких магацина били су узети богати ратни трофеји. Осим тога борци ЈВуО су успели да заробе део војника Вермахта и Руског заштитног корпуса који су били стационирани у Крушевцу.

После повлачења возила и људства 7. дивизије СС „Принц Еуген“ центар Крушевца је био окићен југословенским, америчким, енглеским и совјетским заставама, а грађанство је формирало и одбор за дочек. У међувремену у град је стигао 16. јуришни батаљон. Командант батаљона потпуковник Проњин стигао је на челу свог батаљона који се махом кретао пешке, али је имао и неколико коњских запрега са батеријом мањих (45 мм) противтенковских топова, одељењем минобацача и одељењем противоклопних пушака. Потпуковник који је очекивао љуту борбу, а уместо тога је добио свечани дочек, био је одушевљен. Његов говор донекле открива и оно што је рекао поручник из његовог извиђачког вода. Потпуковник Проњин је, према наводу Кесеровића, рекао да су „му познате наше борбе од 1941. год, да се наша восјка треба сматрати као регуларна, а да ће се партизани разоружати јер припадају групи Троцкиста“. Кесеровић, Крамер и Проњин су се обратили грађанима са балкона хотела „Париз“.¹²³⁷

Уз сагледавање свих околности јасно је да се радило о евидентном неспоразуму и забуни код потпуковника Проњина. Речи потпуковника Проњина о борбама од 1941. сведоче о томе да су официри 16. јуришног батаљона сматрали да имају посла са Титовим борцима, а не са четницима. О борбама четника против Немаца 1941. потпуковник Проњин и његови војници нису могли да знају јер је о четницима совјетска пропаганда говорила веома мало, чак и у лето 1941. С друге стране, Проњин је сигурно имао прилику да чита у армијским новинама чланак о „НОВЈ и партизанима“

¹²³⁵ Kumm O., *Vorwärts Prinz Eugen! Geschichte der 7.SS-Freiwilligen Gebirgs Division „Prinz Eugen“*, Dresden, 2007.

¹²³⁶ Младеновић М., *Лажни идоли и варљиви идеали*, Београд, 2004, стр. 346.

¹²³⁷ Pavlović M., „Očevidac Građanskog rata u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, 1/2007, str. 179. Постоји и фотографија овог наступа. Самарџић М., *Борбе четника против Немаца и усташа. 1941–1945*, т. 2., стр. 258.

и о томе да су се они борили против Немаца од 1941.¹²³⁸ Мора да се узме у обзир и то да су Проњин и његов батаљон стигли у предњу борбену линију тек 10. октобра 1944, а први пут учествовали у судару са непријатељем у борби за Параћин 13. октобра.¹²³⁹

Због тога је о препорученом негативном погледу на ЈВуО Проњин могао бити необавештен. Ако су Кесеровић и Весић избегли назив „четници“ и представили се као регуларна „Југословенска војска у отаџбини“, није било тешко да се они помешају са другом „Народноослободилачком војском Југославије“, како су се у то доба већ давно називали партизани. Посебно обећавајуће могле су да изгледају за Кесеровића речи Проњина „да је регуларна војска – нешто добро, а партизани – нешто лоше“. У томе нема ништа контрадикторно за једног совјетског официра, јер у перцепцији регуларне совјетске војске не само „партизанштина“ већ и „партизани“ (чак и своји, а камоли страни) су били сумњиви.¹²⁴⁰ Улогу у овоме су сигурно одиграле и информације које је потпуковник Проњин добио од генерала Миљајева. Према изјави потпоручника Златковића, генерал Миљајев је показао на карти да су свуда око Крушевца титовци.¹²⁴¹

Очито је да Кесеровић није схватио (или није желео да схвати) забуну Проњина и саопштио му је „да су партизани – троцкисти“. У интерним извештајима политичких или обавештајних одсека дивизија, корпуса и армије „троцкизам код партизана“ се уопште не помиње. Тврдњу о троцкизму партизана могли су изнети само представници ЈВуО. Природно је да је, у одговору на констатацију Кесеровића о „троцкизму код партизана“, Проњин аутоматски осудио ову појаву и носиоце те „главне комунистичке јереси“.

Осим уопштених разговора са Проњином, Кесеровић је покушао да сазна и то да ли има још неких совјетских трупа које напредују према Крушевцу. На директно питање, добио је негативан одговор. Када су касније из правца Дедине, око тринаест сати, стигле совјетски „самохотке“ и два

¹²³⁸ „Југославия. Экономический и политический очерк“, *Звезда Советов (Армейская газета 57 А)*, 4 октябрия 1944.

¹²³⁹ ЦАМО РФ, 52 сд, ПО, д. 51, „Боевые отзывы“, стр. 1–2.

¹²⁴⁰ Разлози томе су били у варијацијама дисциплине и понашања код партизана. „Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...“ *Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории*. Киев, 2006.

¹²⁴¹ *Зборник НОР-а*, т. XIV, књ. 4, Београд, 1985, стр. 869–882.

батаљона 431. пука Кесеровић је опет био изненађен.¹²⁴² Заједно са овим другим таласом совјетских трупа у Крушевац су ушли и партизани.

Ситуација је постала изненађујућа и за совјетску страну. Кесеровић је кренуо у сусрет Миљајеву, чије јединице су напредовале према Крушевцу. Када је Миљајев схватио да је дошло до борбене сарадње коју нису предвиделе наредбе Политичког одсека 57. армије, постао је „изузетно хладан и надут и није хтео ни да пружи руку помоћнику Кесеровића“. Припадници пратеће јединице су наглас коментарисали монархистичке амблеме на униформи пратилаца Кесеровића.¹²⁴³ Сам Кесеровић је чуо коментар: „Јоп твоју маћ монархистичку, ето нужно разоружај и зарезат“.¹²⁴⁴ До сусрета Миљајева и Кесеровића је дошло између Јасике и Крушевца, и након упознавања, они су се вратили у Крушевац и отишли у хотел „Париз“. Тамо је Миљајев срео и америчког поручника Крамера, али очито није могао да схвати Крамерову идеју да се Крушевац предао савезничкој армији и да би се совјетска јединица требало да повуче. Генерал Миљајев је изразио сумњу у овлашћења и идентитет поручника Крамера, па је наредио да се до даљег Крамер ухапси.¹²⁴⁵ Према Крамеровим сећањима, следећег дана (15. октобра) генерал Хол из америчке мисије у Софији је био информисан о овом догађају, али тек 17. октобра, након низа испитивања, Совјети су предали Крамера генералу Холу.¹²⁴⁶

¹²⁴² То што је Кесеровић био изненађен тиме што један официр Црвене армије није пожурио да саопшти борбени распоред дивизије (најповерљиви податак који је вероватно могао да зна официр нивоа команданта батаљона) човеку кога је видео први пут у животу сведочи не о „подмуклости“ Проњина, како је тумачио Кесеровић, већ о схватању појма „војничка тајна“ самог Кесеровића.

¹²⁴³ *Зборник НОР-а*, т. XIV, књ. 4, Београд, 1985, стр. 869–882.

¹²⁴⁴ Прецизности ради мора да се каже да псовка мајке у руском језику не може да буде усмерена на неку конкретну појаву и припадност мајке може да буде одређена само присвојном заменицом. Осим тога глагол „резати“ („клати“) веома ретко се користио за време Другог светског рата у Црвеној армији у смислу ликвидације политичких неистомишљеника (овде је могао да буде глагол „перепитати“, „перестрелять“ – побити, упуцати или неки непристојни синоними са још даљим фонетским еквивалентом). Можемо да претпоставимо да је пратилац Миљајева узвикнуо „Ёб твою мать! Монархисты! Это все нужно разоружить и вязать“. Нешто мање агресивно, али нипошто не мање трагично по Кесеровића, који је очекивао савезнички загрљај.

¹²⁴⁵ У записнику о саслушању Фон Шевалерија пише „четници предали пуковника, његовог pilota и америчког официра на располагање команди Црвене армије“. ЦАМО РФ, 68 ск, РО, д. 242, „Допрос военнопленного начальника штаба корпуса 'Мюллер' полковника нештаба Бернгарда фон дер Шевалери“.

¹²⁴⁶ Pavlović M., „Očevidac Građanskog rata u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, 1/2007.

Кесеровић, коме је све већ било јасно, повукао се у тоалет, споредним излазом напустио хотел и отишао у свој штаб, који се ускоро (до шеснаест сати тог 14. октобра) повукао из града.¹²⁴⁷

На помолу је била једна неочекивана трагедија. Уз жалове преговоре између Миљајева и Кесеровићевих представника, припадници Црвене армије и партизани су разоружавали и хапсили припаднике ЈВуО, који су још пре неколико сати мислили да је дошло до дугоочекиваног сусрета са савезницима. Неколико десетина четника је било ухапшено, пребијено и опљачкано. Иако Кесеровић пише да је предаја била поносна и мирна, дошло је и до борби између несудђених савезника.¹²⁴⁸ Ову борбу у вечерњим сатима описао је и други учесник догађаја М. Младеновић који је тврдио да се „само што пао мрак чула борба по периферији града“. „Борба у Крушевцу и по периферији трајала је целе ноћи са највећом жестином. Руси и партизани овладали су Крушевцем. У зору су пристизали из града према нама здрави и лако рањени. О резултатима борбе за Крушевац није вредно говорити. Свако може закључити како смо се провели кад су нас притисли партизани ка граду, а дочекали Толбухинови црвеноармејци у граду, па удри. Изгубили смо пар стотина бораца у окршају и имали лечити задобијене ране. Оно што нас је највише убијало, био је одјек у народу који је видео да се ми боримо против Руса. Вест о борби с Русима у Крушевцу потпомогнута комунистичким пропагандом, деловала је на народ поражавајуће и деморалисала га. Поново смо били не десетковани, већ преполовљени. Многи наши војници бежали су својим кућама...“¹²⁴⁹

Тешко је утврдити губитке бораца ЈВуО и регуларних јединица 52. дивизије (ако је тих губитака и било) али на основу тачних извештаја из 16. јуришног батаљона може се закључити да је у њему било дванаест рањеника од којих је један тешко рањени био евакуисан.¹²⁵⁰ Немачко оружје, које су заробили припадници ЈВуО, било је подељено партизанима, а предат је и део заробљеника који су били одмах ликвидирани.¹²⁵¹ Ово је било урађено упркос постојећим наредбама да се оружје шаље трофејним јединицама РККА, а да се заробљеници шаљу у позадину и да се тамо уз записник предају посебно одређеним представницима нове југословенске власти.¹²⁵²

¹²⁴⁷ *Зборник НОР-а*, т. XIV, књ. 4, Београд, 1985, стр. 869–882.

¹²⁴⁸ ЦАМО РФ, 52 сд, ПО, д. 48, „Боевые донесения“, стр. 67–70.

¹²⁴⁹ Младеновић М., *Лажни идоли и варљиви идеали*, Београд, 2004, стр. 347–350.

¹²⁵⁰ ЦАМО РФ, 16 ошсб сд, Алфавитная книга офицерского состава, п. 165, 260, 741, 744, 749, 897, 921, 926, 934, 946, 947, 950, 974.

¹²⁵¹ Младеновић М., *Лажни идоли и варљиви идеали*, Београд, 2004, стр. 347–350.

¹²⁵² ЦАМО РФ, 52 сд, ПО, д. 36, „Политические донесения“, стр. 61–62.

Крвави обрачун партизана са „народним непријатељима“ забележио је не само М. Младеновић већ и интерна совјетска војна документа. Трагедија се одиграла све до 17. октобра када су се преостали борасти ЈВуО повукли у планине, а совјетске и партизанске трупе кренуле према Краљеву.

На путу према Краљеву дошло је до још једног трагичног случаја, који је описао у својим успоменама тадашњи капетан и командант 1. дивизиона 1028. артиљеријског пука Пјотр Михин.¹²⁵³ У то доба Михину је било само 23 године, али је био на ратишту од 1941, што је његовој младалачкој самоуверености додало невероватну залиху самопоуздања, базирану на мукотрпном и опасном ратном искуству свакодневних борби. У то доба 52. дивизија (којој је био припојен 1028. артиљеријски пук) напредовала је према Краљеву. Дивизион Михина је био додељен 431. стрељачком пуку, који је напредовао дуж северне обале Западне Мораве према селу Богдање, док су два друга пука дивизије напредовала са супротне стране Западне Мораве према Трстенику, који је био у рукама четника.¹²⁵⁴

У једном тренутку дивизион се нашао преко пута Трстеника нешто око петсто метара узводно од железничког моста. Одједном усред жестоког пушкарања са Немцима, Михину је пришао неки „мали црномањаст мушкарац у цивилној одећи“. Он се представио као партизан и на питање о бројности свог одреда признао је да има само двадесетак људи. Али ово не смета ако „друг капетан“ помогне да се заузме читав Трстеник. Када је Михин изразио сумњу у успех ове авантуре, партизан је објаснио да су у Трстенику четници који ће „да се уплаше и једног снажног плотуна“.¹²⁵⁵

Михин је скренуо поглед ка Трстенику и на своје изненађење видео миран градић испред кога су били неки војни положаји и неколико топова и митраљеза, али њихове посаде уопште нису изгледале као неко ко се припремио за борбу, већ су биле изразито мирне и нису ни покушавале да се маскирају, што је било у контрасту са понашањем Немаца, који су се налазили испред 431. пука. На питање Михина о разлозима оваквог мирног стања, партизан је објаснио да се наводно радило о посебној врсти „заплашивања партизана који немају својих топова“. Овај одговор је задовољио Михина, који је одлучио да помогне и уз један плотун директним гађањем са

¹²⁵³ Михин П. А., „Артиллеристы, Сталин дал приказ!“ *Мы умирали, чтобы победить*, Москва, 2006, стр. 319–324.

¹²⁵⁴ У глави овог ветерана су и до дан данас остале старе дефиниције и зато је навео да су град „бранили локални фашисти – четници Драже Михаиловића“. Михин П. А., „Артиллеристы, Сталин дал приказ!“ *Мы умирали, чтобы победить*, Москва, 2006, стр. 319.

¹²⁵⁵ Михин П. А., „Артиллеристы, Сталин дал приказ!“ *Мы умирали, чтобы победить*, Москва, 2006, стр. 320.

дистанце мање од шесто метара подигао је у ваздух читав положај заједно са његовом посадом. Када су резултат гађања (црну спаљену пустињу на месту немаскираних положаја) видели „југословенски партизани они су се обрадовали као деца – скакали, викали и врештали“. Одмах након тога на свим зградама Трстеника појавиле су се беле заставе. Капетан Михин, петоро совјетских војника и двадесетак партизана упутили су се преко моста у Трстеник. Михин је наредио четницима, који су га дочекали са друге стране моста, да се предају. Након тога Михину је пришла група четника у којој је био старији официр са великом футролом са „браунингом“. Михин је гестом показао официру да му да пиштољ и футролу, што је официр без речи и урадио. Након тога Михин се жустро повукао на другу страну реке, а у град су ушле јединице 52. дивизије (први је опет био 16. јуришни батаљон).¹²⁵⁶ До краја свог живота Михин је остао сигуран да га је само Бог чувао приликом његовог „јуначког“ подухвата „ослобођења“ града Трстеника и разоружања старешине „непријатељске посаде“.¹²⁵⁷

Вероватно никада нећемо сазнати какве успомене о овом сусрету је сачувао старешина ЈВуО из Трстеника, који је добијао упутства попут овог: „Команда Групе Трстеничких Бригада Бр. Служб. 15. октобра 1944. Слободне Српске Планине. Команданту VI батаљона II Трс. бригаде. Одмах упутите тројку на ваш терен са наређењем да народ сутра изађе на пут са цвећем и заставама по могућству и поздрави савезничку Руску војску и нашег Краља. Војска ће проћи главним друмом. Свим обвезницима саопштите да сутра безусловно и најхитније дођу у састав својих јединица јер ћемо вероватно у име Бога кренути да запоседнемо нашу границу према Италији, Мађарској и Немачкој. Савезничка Руска војска је 14. о.м. ушла у Крушевац и братски је дочекана од војске и народа српског, који је после дугог ропства дочекао их као ослободиоце. Све улице су окићене нашим и савезничким заставама, љубљењу и грљењу није било краја. Исто тако ноћас око двадесет и један час Руски савезници стигли су и у Стопању где су наше снаге тек дочекале борбу са Немцима где је шесто Немаца погинуло, а наши су огроман плен у оружју и осталом заробили. С вером у Бога за Краља и Отаџбину. Живео Краљ Петар II! Живео Дража, живели савезници.“¹²⁵⁸

Трагедија сучељавања ЈВуО са несуђеним савезницима настављала се и следећи пут је избила у зони борбене активности 93. дивизије којом је руководио пуковник С. В. Саличев. Совјетско интерно саопштење о томе

¹²⁵⁶ ЦАМО РФ, 52 сд, ПО, д. 51, „Боевые отзвывы“, стр. 1–2.

¹²⁵⁷ Михин П. А., „Артиллеристы, Сталин дал приказ!“ *Мы умирали, чтобы победить*, Москва, 2006, стр. 324–325.

¹²⁵⁸ ВА, собр. „Четничка архива“, к. 110, ф. 7, стр. 12–13.

појавило се у информацији Обавештајног одељења 68. стрељачког корпуса од 19. октобра 1944. „У Рејону Чачка и Пријевора бригада четника од две хиљаде и двеста (*људи?* – А. Т.) прешла је на страну Црвене армије и води борбе са Немцима. Према подацима четника у Краљеву је постојао корпус четника од три хиљаде бораца, који води борбу са немачким трупима...“¹²⁵⁹ Слична информација постоји и у званичним извештајима ЈВуО: „командант Првог и Другог равнорског корпуса капетан Раковић задржао се у борби против Немаца код Чачка и Краљева. Када су наишле руске трупе капетан Раковић је продужио ову борбу у сарадњи са њима“, „22. X. Раковић у околини Чачка и под руском командом напада на Чачак“.¹²⁶⁰

Објективну реконструкцију ових догађаја направили су Г. Давидовић и М. Тимотијевић. „Одмах по доласку Црвене Армије, ЈВуО предузима борбена дејства против Немаца у очајничкој нади да ће се тако обезбедити политичка будућност покрета“.¹²⁶¹ Иако је информација о судбини покушаја пуковника Кесеровића обесхрабрила команданата ЈВуО, долина Западне Мораве од Крушевца до Чачка је планула непријатељством према Немцима.

Једну од почетних акција ове офанзиве ЈВуО описао је бивши припадник Руског корпуса А. Пољански. „У јесен 1944. јединице 3. и 4. пука Корпуса су заједно са немачким јединицама водиле операције против 'црвених' у рејону Чачка. У исто време борбу са 'црвенима' су водили и четници, концентрисани у рејону градића Ужичка Пожега, који се налази приближно тридесетак километара од Чачка. Четници су усклађивали своје активности са нашим трупима, држали су сталну везу са немачком командом која је руководила операцијама и више пута су добијали помоћ како у муницији и оружју, тако и слањем војних јединица за њихову подршку“. Средином октобра у Чачак код немачког заповедника у звању генерала су дошли посланци из Ужичке Пожеге „представници четника, који су донели убедљиву молбу свог војводе о помоћи. Војвода је саопштавао да се на њега крећу крупне партизанске снаге, које он сам није у могућности зауставити и зато моли да му се пошаље један одред војске. У извршење ове молбе у ноћи са 15. на 16. октобар у Ужичку Пожегу је кренуо одред који се састојао од 2 чете 3. пука, вода тешких митраљеза и минобацача... Ништа не сумњајући наш одред у маршевској колони је ушао у град и зауставио се на централном тргу..., али се нашао у клопци. Све излазе са трга су заузеле гомиле четника, наоружаних тешким и лаким митраљезима... Одред је предао оружје, након

¹²⁵⁹ ЦАМО РФ, 68 ск, РО, д. 244, „Разведсводки корпуса с приложением схем“, стр. 256.

¹²⁶⁰ *Зборник НОР-а*, т. XIV, књ. 4, Београд, 1985, стр. 402, 579.

¹²⁶¹ *Затамњена прошлост. Историја равнорача чачанског краја*, књ. 3: *Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945*, Чачак–Краљево, 2004, стр. 140–150.

тога су војницима одузели и вредне ствари, сатове, обућу и пустили су их назад у Чачак...“ Сличне успомене на догађаје октобра 1944. имају и саборци А. Пољанског.¹²⁶²

Све до 18. октобра у спорадичним нападима борци ЈВуО су узнемиравали Немце честим нападима, али нису успели да их потисну из Чачка. У исто време дошло је до састанка капетана Предрага Раковића са начелником штаба 93. стрељачке дивизије Ј. Беловим и командантом 129. пука исте дивизије.¹²⁶³ Потпуковник Белов је заступао пуковника С. В. Саличева, команданта 93. дивизије. Постигнут је споразум да ће се јединице команданта I јуришног корпуса Југословенске војске у отаџбини капетана Предрага Раковића борити против Немаца у Чачку „под вишом командом“ Мулојара (од оца Шамардана) Гадељшина, потпуковника Црвене радничко-сељачке армије и команданта 129. пука 93. стрељачке дивизије.¹²⁶⁴ Дошло је до веома необичне сарадње, која ипак није уродила плодом – Чачак није био заузет. „Егзотичност“ ове борбе није тешко представити ако се узме у обзир да су положаје у срцу западне Србије бранили не само Вермахт и белогардејски официри из Руског корпуса већ и средњоазисјки војници једног од туркестанских батаљона који су Немци формирали од совјетских заробљеника источних националности.¹²⁶⁵

Краткотрајна сарадња са четницима је са совјетске стране схватана крајње незванично, па чак на оперативним картама 68. стрељачког корпуса (у који је улазила 93. дивизија) нису означаване јединице ЈВуО иако је Обавештајни одсек дивизије саопштавао о постојању такве сарадње. Међутим, већ 1. новембра, услед успоравања темпа напредовања 68. стрељачког корпуса, совјетска команда (на нивоу фронта или више) закључила је да даље напредовање на југозапад више нема стратешке користи. Снаге 57. армије концентрисале су се за ударац на северозапад – према мађарској граници. Почетком новембра напади у правцу Чачка су били прекинути, дошло је до оперативне паузе, а совјетске јединице су прешле у одбрану и припремале

¹²⁶² Ове успомене имају релативно висок ниво веродостојности јер су изворно писане за интерни часопис припадника Руског корпуса *Наши вести*. Полянский А., „Мы и четники“, *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, Санкт-Петербург, 1999; Политанский А., „Коварство наших союзников“, *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, Санкт-Петербург, 1999.

¹²⁶³ Николић К., *Историја равногорског покрета: 1941–1945*, књ. 2, Београд, 1999, стр. 294–296.

¹²⁶⁴ Историјски архив Чачка чува изузетно писмо које је написао Раковић совјетској команди у којем је поменут овај уговор. Давидовић Г., Тимотијевић М., *Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанског краја*, књ. 3: *Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945*, Чачак–Краљево, 2004, стр. 152.

¹²⁶⁵ ЦАМО РФ, 68 ск, РО, д. 244, стр. 258.

су се за предају терена борцима НОВЈ. Проређен у борбама, 129. пук је био повучен и распоређен у Лазаревцу, Обреновцу и Аранђеловцу.¹²⁶⁶

Престанак офанзиве Црвене армије у западној Србији пратили су совјетски покушаји да се постигнути успеси у сарадњи са ЈВуО инструментализују на други начин. Привлачи пажњу чињеница да је баш у то доба на положаје код Чачака била је пребачена позната 1. југословенска бригада формирана у СССР-у.¹²⁶⁷ Већину њених бораца чинили су совјетски ратни заробљеници: Хрвати 369. појачане хрватске пуковније, Словенци регрутовани у Вермахт на југословенском подручју припојеном Рајху (махом из Корушке и Штајерске) и војвођански Срби регрутовани у Хонвед и мађарске радне јединице. Приликом стварања 1. југословенске бригаде је коришћен исти приступ као и приликом формирања чехословачке бригаде генерала Слободе и пољског корпуса генерала Берлинга. Бригада је формирана као резервни адут СССР-а у југословенској игри. Ова резервна варијанта је створана од 17. новембра 1943. у намерно блажој верзији него што је била југословенска партизанска војска. Познато је да су у овим јединицама на почетку планирали ношење кокарде (коју су касније заменили југословенском тробојком без звезде) и држали су у касарни слику краља Петра, користили су систем чинова краљевске југословенске војске, бригада је и званично празновала верске празнике и организовала свечани пријем за совјетске официре поводом православних божићних и ускршњих празник. Иако су на молбу Ђиласа и Влаховића као ознаке укинуте кокарде и официрске еполете Краљевине Југославије, на печату се задржао двоглави орао мада без круне. „Старешине су се међу собом ословљавале са ‘господине’; stroj је поздрављан са: ‘Помоз Бог, јунаци!’ а овај је одговарао: ‘Бог ти помог’о’; свако јутро и вече читана је молитва“.¹²⁶⁸ Православни Ускрс, по сећањима припадника бригаде и архивским материјалима, третирао се и славио готово као службени празник. Иначе, православни празници су се празновали много активније (иако су у саставу јединице Срби били у мањини) него католички. Војничка заклетва бригаде је одржана 12. марта 1944. у четири групе: православци (заклетву је проводио прота Димитрије Цветков мајор Црвене армије и верски референт Југословенске јединице у СССР-у), католици (заклетву је проводио жупник дон Анте Вајс капетан II

¹²⁶⁶ ЦАМО РФ, 68 ск, ОО, д. 124, „Боевые решения с приложением схем“, стр. 298.

¹²⁶⁷ О југословенским јединицама формираним у СССР-у има неколико радова. Popović N., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd, 1988, str. 240–248; *Bojna pot brigad, ustanovljenih v ZSSR*, Maribor, 1984; Paunić Ž., *Sećanja na ratne dane 1941–1945*, Novi Sad, 1997; Lončarević Đ., *Specijalna misija*, Beograd, 1991.

¹²⁶⁸ Lončarević Đ., *Specijalna misija*, Beograd, 1991, str. 123.

класе), муслимани (заклетву је проводио потпоручник Ахмед Цилимцић) и најмања група – атеисти.¹²⁶⁹ Институција војних свештеника у југословенској бригади је била формирана по образцу прихваћеном у чехословачким и пољским јединицама.¹²⁷⁰ Индикативно је да је у интерним пропагандним материјалима јединице још за време боравка у СССР-у била смањена, или је уопште није било, критичка реторика против Д. Михаиловића, кога су изостављали с листе народних непријатеља (на којој су били Павелић, Рупник и Недић).¹²⁷¹

По доласку у Југославију бригада се нашла под двоструким притиском – с једне стране хрватско-словеначка већина није могла да се мотивише у довољној мери за борбу против дојучешњих савезника и долазило је до појаве пребега. С друге стране, и локално партизанско руководство одмах је осетило суревњивост и дошло је до покушаја оговарања руководства бригаде пред совјетском командом, запостављања у смислу логистике итд.¹²⁷² По пребацивању бригаде код Чачка (у то доба и све до 29. октобра само формално у саставу 23. дивизије НОВЈ) четнички официри су добили совјетски предлог да се уједине 1. југословенска бригада и корпус Раковића. Но та идеја наилазила је на непремостиве тешкоће. Није могао да се премости јаз између четника и бивших усташа, између Срба и Хрвата, између оних који су остали лојални својој заклетви пет година и оних који су већ имали три заклетве. Нити је борбени морал хрватског и словеначког људства југословенске бригаде могао да се уклопи са жељама официра ЈВуО и да представља озбиљну конкуренцију поузданим совјетским савезницима из НОВЈ. Дефинитивно југословенска бригада је била стопљена са 23. дивизијом НОВЈ 29. октобра, када је бригу над јединицом из руку НКВД-а преузела Озна. У периоду 10–13. новембра 1944. био је смењен командант бригаде М. Месић и дошло је до растурања кадровског апарата па је бригада након тога изгубила своју посебност.¹²⁷³

Осим одбојности четника према идеји о неком савезу са бившим усташама, ова идеја одмах се нашла на нишану руководства КПЈ. Притисак се испољавао не само у притужбама Тита код Толбухина већ и у спорадичним

¹²⁶⁹ Paunić Ž., *Sećanja na ratne dane 1941–1945*, Novi Sad, 1997, str. 86, 100; Lončarević Đ., *Specijalna misija*, Beograd, 1991, str. 85, 124–127.

¹²⁷⁰ Поплавский С. Г., *Товарищи в борьбе*, Москва, 1974.

¹²⁷¹ *Ubijeni ljudski obziri. Zločinstva crvenoarmeјaca u Jugoslaviji*, izdavač redakcija „Omladinske riječi“, lista Narodne omladine Bosne i Hercegovine, štampano u Štamparskom preduzeću „Graficar“ – Tuzla, b. m., b. g. (Sarajevo?, 1953?), str. 56; ВА, к. 791, бр. 37-3.

¹²⁷² Слуцкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 72–73.

¹²⁷³ Lončarević Đ., *Specijalna misija*, Beograd, 1991, str. 179.

нападима упркос склопљеном примирју, па и отвореном убијању бораца ЈВуО, без обзира на склопљени уговор између ЈВуО и официра 93. дивизије. У то доба, када су четничке јединице изручивале немачке заробљенике Обавештајном одељењу 93. дивизије, када су борци ЈВуО јуначким ударцем пробали прстен немачког опкољавања и спасили један совјетски батаљон, партизански команданти нису могли да замисле компромис са противницима из грађанског рата.¹²⁷⁴ На очиглед совјетских војника и официра долазило је до немилых сцена. На пример, једном су четници спроводили под оружаном пратњом око триста немачких заробљеника, када су партизани на њих отворили ватру. Четнички стражари су морали да потраже заклон, а Немци су побегли. „Једном када су код команданта 93. дивизије пуковника Саличева стигла два четничка официра, потпуковник, командат 23. партизанске дивизије, који је био присутан пуцао је њима директно у лице и убио ову двојицу без икаквог објашњења...“¹²⁷⁵ Овог случаја са поносом се много касније сећао командант 23. ударне дивизије Миладин Ивановић који је описао како су он и командант XIV корпуса Радивоје Јовановић лично убили неколико четничких омладинаца и официра чим су их спазили у друштву команданта 93. дивизије.¹²⁷⁶

Миладин Ивановић следећим речима је описао овај свој допринос савезничкој победи: „Ево нас у Горњем Милановцу. Неколико дана раније дошла је ту 93. гардијска дивизија. – Здравствујте, товаришч полковник! – Здравствујте, натмурено, кисело, надувено, али ето 'здравствујте', кроз зубе и не гледајући нас. – Ми смо знате овде са четницима склопили савез за заједничку борбу против Њемаца. – Ма какав савез? Шта вам је? Четници читаве три године, заједно са Њемцима и Талијанима, ратују против нас, а ви сада са њима савез. Нећемо, богами, тако! – Знате, овдје њих има седам-осам хиљада. Ми ћемо са њима сада заједно, па кад уништимо Њемце, онда ћемо лако са њима. – Нека их има и двадесет и осам хиљада, а не седам-осам, ми са њима нећемо никаквог савеза. Ми смо се са њима натезали пуне три године, па мјесто савеза увијек добисмо нож у леђа... Никаквог савеза са четницима овдје не може бити. И наша Четрнаеста бригада оде да 'преброји' тих седам-осам хиљада 'руских' четника. Око села Горње Горјевице заграјаше митраљези, заћофкаше пушке, заурла и по која бомба. Но све за кратко,

¹²⁷⁴ Слуцкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 63–64.

¹²⁷⁵ Исто.

¹²⁷⁶ „Дискусија на научном скупу“, *Борбе са главнином немачке Групе армија „Е“ на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године: зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26–27. новембра 1986. године*, уред. Коча Јончић, Београд–Краљево–Чачак, 1990.

неколико часака. И ево. Четрнаеста бригада води око седамдесет заробљених четника. Остало је пршло некуда. Четничка бригада бројила је шест-седам стотина четника и распршила се“.¹²⁷⁷

Иако су бројеви „непријатеља народа“ вероватно смањени као што су и поједностављени ратни успеси, овај текст јасно приказује атмосферу „ћутљивог непријатељства“ и „неодобравања“ које се осећало код совјетских официра према овим крвавим мерама према четницима. Временом код команданата је почео да се јавља осећај, који је ускоро био потврђен и директним наредбама Војног савета фронта, да су у овом случају партизани спроводили „линију вишег руководства“.¹²⁷⁸ А ову линију веома чврсто су оцртали пропагандисти - новинари у новинама 57. армије *Звезда Советов* које су окачиле на четнике етикету „народних издајника“.¹²⁷⁹

У условима поделе мањих држава источне Европе на утицајне зоне, покушаји старешина ЈВуО да очувају независност, па још и под окриљем енглеско-америчких савезника нису могли да уроде плодом. Као што је приметио Бранко Петрановић, очито је постојало „трагично Михаиловићево неразумевање политике“.¹²⁸⁰ Сви напори Пилетићевих, Кесеровићевих и Раковићевих бораца нису водили неком реалном циљу јер су Черчил и Стаљин већ поделили Балкан. Можда се није случајно британска мисија повукла из гудура источне Србије у априлу 1944, управо у тренутку када су у далеким фабрикама хиљадама километара на истоку почели да шију траке за морнарске капе са натписом „Дунавска ратна флотила“.

Линију подела на Балкану поштовале су велике силе без обзира на идеологију. Ову линију енглеска страна је одржавала уз још већу одлучност него ли совјетска страна. О томе су доследно, без коментара и сажето извештавале и совјетске војничке новине. „У саопштењу команданта енглеских оружаних снага се говори да је стање у предграђу углавном без промена. Нове снаге партизана продиру у те рејоне и предграђа Атине које енглеске трупе још нису у стању да запоседну. После подне 10. децембра групацију партизанских јединица спремних за напад источније од Атине распршили су енглески бомбардери. Нанети су одређени губитци...“¹²⁸¹ Заправо, радило се о томе да су 3. децембра 1944. британске трупе и јединице грчке

¹²⁷⁷ Ивановић М., „Борбе за ослобођење Чачка 1944. године. (Руско-четнички савез. 'Последње' слово војне науке. 'Братско' и 'борбено' садејство. Подмукле и нечасне подвале)“, *Народна армија*, 7. фебруар 1952.

¹²⁷⁸ Слуцкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 64.

¹²⁷⁹ „Народы-братья встретились“, *Звезда Советов (Армейская газета 57 А)*, 22 октябрия 1944.

¹²⁸⁰ Petranović B., *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 634.

¹²⁸¹ „Сообщения ТАСС“, *Звезда Советов (Армейская газета 57 А)*, 13 декабря 1944.

владе формиране од бивших припадника монархистичког покрета отпора (пандана ЈВуО) и снага грчких колаборациониста (пандана Српске државне страже) оружјем растерали комунистичке демонстрације у центру Атине. Према наређењу Черчила, шеф енглеских трупа у Грчкој генерал Скоби морао је да се понаша у Атини „као да се налази у окупираном граду где је избио локални устанак“, „да отвара ватру на сваког наоружаног мушкарца у Атини који неће да се покорава енглеској власти“, „и да даје лекције уз помоћ својих оклопних снага“. Тек након коришћења авијације, маринаца и снага појачања пребачених из Италије британске трупе су успеле да ојачају већ поменуто „линију поделе Балкана“ и са своје стране.¹²⁸²

Одсуство свести о овој димензији светске политике, убеђеност у то да је пут румунске краљевске и бугарске царске војске неприхватљив за прве герилце Европе, предодредили су трагичне судбине старешина ЈВуО. Предраг Раковић је погинуо 15. децембра 1944. у селу Миоковци код Чачка, у кући коју су опколили борци 2. пролетерске дивизије. Драгутин Кесеровић је био ухапшен и стрељан 17. августа 1945. у Београду. Велимир Пилетић више никада није видео родну грудну и преминуо је у изгнанству 1972. у Француској.

Последње совјетско уплитање у грађански рат у Србији било је заробљавање групе припадника Српског добровољачког корпуса који је извела Црвена армија у касну јесен 1944. Ова група је била у општем таласу немачких и румунских заробљеника повучена на рад у СССР, где је остала и после завршетка рата.¹²⁸³ Завршна тачка у историји односа ЈВуО и совјетске државе тиче се самог хапшења/заробљавања генерала Михаиловића и мора се поменути иако излази из хронолошког оквира рада. Податке о овом хапшењу дао је, у свом интервјуу, Ђорђе Нешић (1924–1992), 1944. истакнути сарадник специјалног потерног одељења Удбе.¹²⁸⁴ Овај интервју углавном се подудара са мемоарским белешкама другог

¹²⁸² Черчилл У., *Вторая мировая война*, т. 5, Москва, 1991, стр. 488; Лавренов С. Я., Попов И. М., *Советский Союз в локальных войнах и конфликтах*, Москва, 2003; Gerolymatos A., *Red Acropolis, Black Terror: The Greek Civil War and the Origins of Soviet-American Rivalry, 1943–1949*, New York, 2004.

¹²⁸³ Услед блискости словенских језика, дошло је до претварања релативно малобројних српских заробљеника у одређену логорску елиту која је царовала уз ослонац на румунске заробљенике користећи корупцију и преваре. Ово је у лето 1945. изазвало прави револт западноевропских заробљеника (махом Немаца, али и Мађара, Шпанаца па и Швеђана) у радном логору Пира код града Нижњи Новгород, са јединим захтевом: „Доле српско-румунска мафија!“ Фритцше К., *Цель – выжить. Шесть лет за колючей проволокой*, Саратов, 2001.

¹²⁸⁴ Krivokapić B., *Bes/konačni Tito (i Krležine „masne laži“)*, Beograd, 2006.

учесника предсудских активности над командантом ЈВуО Слободана Борисављевића, што повећава његову веродостојност.¹²⁸⁵ Са Нешићевим описом Михаиловићевог хапшења слаже се и верзија коју заступају и водећи биографи команданта ЈВуО.¹²⁸⁶ Званична историја совјетских безбедносних органа (објављена за поверљиву употребу) наводи да је крајем рата и одмах након њега било активне помоћи Југославији у инструкторима (који су заузимали положаје совјетских официра везе или недоређено се називали „совјетским добровољцима НОВЈ и ПОЈ“), наставној литератури и настави у подучавању контраобавештајних кадрова у шифрантском раду и у „борби са националистичким илегалцима и државним злочинцима“.¹²⁸⁷ Стажирање југословенских кадрова у фронтонским јединицама совјетске контраобавештајне службе је запазио и бивши сарадник СМЕРШ-а М. Мондич. Према његовим речима у периоду од фебруара до априла 1945. неколико „титовских стажиста“ – „тмурних Срба тамнијег тена“ се издвајало у официрским мензама и у канцеларијама Другог одељења СМЕРШ-а IV украјинског фронта, које се бавило контраобавештајним радом у позадини (борбом против агената непријатеља и падобранаца, радом са ратним заробљеницима, „филтрацијом“ војника из заробљеништва).¹²⁸⁸ „На молбу југословенске стране на течајевима Више школе НКГБ у Москви је било припремљено првих 29 полазника. По њиховом повратку у отаџбину у априлу 1945. године Ранковић је приредио велику пријатељску прославу и изразио нашој страни велику захвалност за корисну сарадњу“.¹²⁸⁹

Уочљиво је да Нешићев опис операције коју је предузела Озна приликом хватања Драже Михаиловића (врбовање једног од лидера побуњеничког покрета након његовог хапшења, припрема групе лажних одметника из редова поузданих официра државне безбедности, излазак групе на терен уз

¹²⁸⁵ АСАНУ, ф. 14950, д. 3, Слободан Борисављевић „Разговори са Дражом Михаиловићем“, записано 14. марта 2000.

¹²⁸⁶ Димитријевић Б., Николић К., *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004, стр. 482–486.

¹²⁸⁷ *История советских органов государственной безопасности*, ред. Чебриков В. М., Москва, 1977, стр. 483–487; Воробьев Л. И., „На югославской земле“, *Очерки истории российской внешней разведки, Т. 4, 1941–1945 годы*, Москва, 1999; Ландер И., *Негласные войны. История специальных служб 1919–1945, т. 2*, Одесса, 2007, гл. „Балканы во Второй мировой!“.

¹²⁸⁸ Мондич М., *СМЕРШ. (Год в стане врага)*, 1948, стр. 56,67

¹²⁸⁹ Ландер И., *Негласные войны. История специальных служб 1919–1945, т. 2*, Одесса, 2007, гл. „Балканы во Второй мировой!“; Воробьев Л. И., „На югославской земле“, *Очерки истории российской внешней разведки, Т. 4, 1941–1945 годы*, Москва, 1999, стр. 453; *СМЕРШ: Исторические очерки и архивные документы*, Москва, 2003, стр. 70.

пратњу заврбованог члана, као и неке ситније пратеће детаље организације) изузетно подсећа на методе који је НКВД већ 1944–45. широко користио за борбу против старешина Организације украјинских националиста (ОУН-УПА). Наиме ради се о тзв. „конспиративно-извиђачким групама“ које су формиране и коришћене прво против лидера украјинских антикомуниста, а касније и у балтичким републикама и Пољској локални безбедносни органи су их користили против вођа антикомуниста.¹²⁹⁰ Шема коју су разрадили још у пролеће 1944. официри НКВД УССР-а В. Кашчеев и Б. Корјаков била је искоришћена и у Србији крајем 1945. под вођством начелника Озне за Србију Слободана Пенезића Крцуна: почетком 1946. ухапшен је и заврбован Н. Калабић, створена је група „лажних четника“ од проверених официра-комуниста и самог Калабића, организован је конспиративни одлазак на терен и хапшење на препад истакнутог „одметничког лидера“ – ђенерала Драгољуба Михаиловића.¹²⁹¹ После хапшења Д. Михаиловића, по совјетским обрасцима суђења „народним непријатељима“, био је организован монтирани судски процес у оквиру кога је, уз коришћење лажних обећања и тајних притисака, била добијена сарадња оптуженог са судом. Након суђења, опет је у најбољим традицијама стаљинистичке праксе, оптужени био тајно погубљен и сахрањен на непознатој локацији.

ИСКУСТВО СУЧЕЉАВАЊА: ЦРВЕНОАРМЕЈЦИ И СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ

Анализа улоге „црвених“ и „белих“ Руса у збивањима у грађанском рату у Србији и Југославији била би некомплетна без посматрања теме узајамне перцепције и сучељавања црвеноармејаца и становништва Србије (како цивила тако и оних који су се прихватили оружја за време бурних година рата). Овој теми потребно је посветити посебну пажњу. Очигледан је значај узајамне перцепције црвеноармејаца и југословенског (и пре

¹²⁹⁰ Россов О., „Миф о 'переодетых энкавэдэшниках': спецгруппы НКВД в борьбе с бандформированиями в Западной Украине“, *Великая обоганная война-2. Нам не за что каяться!*, Москва, 2008; Попов А. Ю. „Использование органами госбезопасности опыта партизанского движения в борьбе с националистическим подпольем“, *Исторические чтения на Лубянке*, № 5, Москва, 2002.

¹²⁹¹ Димитријевић Б., Николић К., *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004, стр. 482–486.

свега српског) становништва у јесен 1944. За војнике Црвене армије, као представнике совјетског и пре свега руског¹²⁹² становништва, ово је била прва прилика да стекну представу о Југословенима и Србима, изгубљену после прекида традиција словенских веза у вртлогу екстремног левичарског експеримента (бољшевичке револуције). Слика створена у јесен 1944. ушла је у широке народне масе и, уз мање корекције, опстала је до модерног доба. Изузетно битна била је и представа о источној велесили коју су Срби стекли у јесен 1944, која је уз екстраполацију неких пређашњих представа о Русима и уз одређене мутације током послератних година, такође сачувала своју актуелност.

Неопходно је сагледати како су изгледали и ко су уопште били војници Црвене армије које су у септембру и октобру 1944. видели исред својих кућа становници источне и централне Србије, Београда и Војводине.

Људи који су у редовима Црвене армије стигли на Балкан у јесен 1944. разликовали су се од оних „пререволуционарних Руса“ који су последњи пут овамо масовно долазили за време источне кризе 1875–1876, као и од избеглица које су у таласима запљуснуле Балкан после грађанског рата 1917–1921. Револуција, грађански рат, успостављање тоталитарног режима са претензијама на месијанску есклузивност нове идеологије водили су изолацији и издвајању Русије из породице европских народа. Само име Русија, услед Лењинових идеја о светској држави пролетера, нестаје и створен је нови назив – Савез Совјетских Социјалистичких Република.¹²⁹³ Због појачавања „шпијунотије“ и спречавања било каквих контаката са странцима, без директне контроле органа државне безбедности, с једне стране, и због појачане пропаганде о патњама радне класе у капитализму и о успесима социјалистичке привреде, с друге стране, крајем тридесетих година велики део совјетског становништва имао је веома мало реалних представа о томе како је живео остатак Европе. У СССР-у није било страних инвестиција нити колонија које би он могао да експлоатише, и зато су превазилажење последица Првог светског и грађанског рата и убрзана индустријализација спровођени о трошку самог становништва. Тако је пад

¹²⁹² Две трећине црвеноармејаца (око 66%) били су етнички Руси. Ова бројка би била још већа (око 75%) ако узмемо у обзир руско становништво источне Украјине и Белорусије које је званична статистика водила као Украјинце и Белорусе. *Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование*, Москва, 2001, стр. 238.

¹²⁹³ Детаљније о питању утицаја нове идеологије на руски народ видети у концептуалном научном раду: Вдовин А. И., *Российская нация: Национально-политические проблемы XX века и общенациональная российская идея*, Москва, 1995. и ново проширено издање истог аутора: Вдовин А. И., *Русские в XX веке*, Москва, 2004.

животног стандарда сељака и радника заправо пружио совјетској држави неопходна средства за развој тешке индустрије и производњу наоружања. Уочи Првог светског рата царска Русија је морала да купује наоружање у иностранству.¹²⁹⁴ Током тридесетих година 20. века Русија се претворила из полуаграрне земље у индустријског цина који је могао 1944. да произведе више наоружања него водећа индустријска сила Европе – Немачка, чија привреда се ослањала на индустријску и сировинску базу западне и централне Европе. Совјетско оружје (тенк „т-34“, авиони „ил-2“ и „ла-5“, пушке „свт“ и „пшш“, гардијски минобацач „бм-13“/каћуша и др.) било је ефикасно, једноставно и технолошки адекватно. Цену овог „индустријског чуда“ углавном су платили руски и украјински сељаци, али и целокупно становништва СССР-а, падом својих потрошачких могућности. С друге стране, и повећавање доступности здравствених и образовних услуга и културних установа неопходних за васпитање регрута за модерну војску такође је морало да се финансира из истих резерви.¹²⁹⁵

Прелазак совјетско-румунске границе за многе припаднике Црвене армије био је прва животна прилика да виде Европу и да упореде живот капитализма са достигнућима комунистичког система.¹²⁹⁶ Овај контакт је највише бринуо совјетско руководство, које је тежило да добије детаљне извештаје, преко својих политичких органа, о томе какав је утисак војника о иностранству. Исто тако тежило је да побољша и утисак који су остављали сами војници на становништво дела Европе ослобођеног од Немаца.

Војници и официри су представљали релативно младу популацију. Упадљива младост официрског кадра била је последица страшних губитака почетних година рата, када је скоро читав регуларни официрски кор погинуо у покушајима да се заустави немачка ратна машинерија. Официрски кадар Црвене армије – због губитака и мањка традиција и класних ограда – био је формиран уз помоћ убрзаних официрских курсева. Ово је деловало веома изненађујуће и на балканске кадровске официре које су први пут имали прилику да виде „потпуковника команданта бригаде, а два мајора су команданти пукова. Сви су млади људи, потпуковник има око 20, један мајор испод 30, а други једва 25 година.“¹²⁹⁷ Ово чуђење нису могли да не примете

¹²⁹⁴ Видети на пример успомене „оца руског аутоматског оружја“ Владимира Федорова: Федоров В. Г., *В поисках оружия*, Москва, 1964.

¹²⁹⁵ Вишневский А., *Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР*, Москва, 1998; Кондрашин В., *Голод 1932–1933 годов: Трагедия российской деревни*, Москва, 2008.

¹²⁹⁶ Слуцкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 28–35.

¹²⁹⁷ Пилетић В., *Судбина српског официра*, Крагујевац, 2002, стр. 109.

ни сами млади официри.¹²⁹⁸ Убрзана припрема официра била је надокнађена великим ратним искуством које су они стицали за време непрекидних и тешких борби али није увек могло да им пружи навике и особине које су имали кадровски официри.¹²⁹⁹

Младост у комбинацији са великим ратним искуством, повећавала је самопоуздање па и самоувереност војника и поготову официра. Долазило је и до одређеног потцењивања балканских колега. Негативну улогу у томе је одиграла и чињеница да је прва балканска војска са којом су се срели совјетски официри јужног крила Црвене армије била румунска војска. Потцењивање румунских трупа и поготово румунског краљевског официрског кора било је типично за совјетске официре још и пре доласка на Балкан.¹³⁰⁰ Због брзе промене спољнополитичке оријентације, количина поштовања према румунским и бугарским трупама није порасла већ се додатно смањила. Ни непосредна пропаганда у трупама није била усмерена ка томе да маскира разлоге за ову наглу промену оријентације бивших савезника Хитлера на Балкану и да их објасни неким „прогресивним идеалима“, него је директно признавала: „Напустили су Румуни Хитлера, одрекли су га се и Бугари, окренули су се од њега и Финци – сувише су снажни наши ударци“.¹³⁰¹ Покушаји румунских официра да добију официрски поздрав од савезничких совјетских млађих официра и војника често су доводили до непријатних инцидента: од туче до посезања за оружјем.¹³⁰²

¹²⁹⁸ Михин П. А., *„Артиллеристы, Сталин дал приказ!“ Мы умирали, чтобы победить*, Москва, 2006, стр. 370.

¹²⁹⁹ Зато је, уз велике напоре, Политичка управа Црвене армије покушавала да совјетском официрском корпусу експресно усади потребне манире и схватања. Кривицкий А., *Русский офицер за рубежом*, Москва, 1946.

¹³⁰⁰ „борбена способност совјетског и румунског војника не могу ни да се упоређују“, сматрао је начелник штаба III украјинског фронта. Иванов С. П., *Штаб армейский, штаб фронтовой*, Москва, 1990, стр. 434. „Румуни су се предавали у групама, за једно вече био је заробљен читав румунски пук“, тврдио је комсомолски организатор стрељачког батаљона једне од стрељачких дивизија III украјинског фронта. Роменский А. П., *Глазами и сердцем солдата*, Москва, 1979, стр. 108. Политички некоректне квалификације румунских официра које су износили совјетски официри овде ћемо изоставити. Коришћење пудера за лице, кармина, шминке, мушица, корсета, као и слаба борбеност су срозавали углед румунских официра у очима совјетских официра. Воронов Н. Н., *На службе военной*, Москва, 1963, стр. 162–163.

¹³⁰¹ Ову песму су прочитали у новинама 17. ваздухопловне армије совјетски пилоти након доласка у Бугарску. Скоморохов Н. М., *Боем живет истребитель*, Москва, 1975, стр. 189.

¹³⁰² ЦАМО РФ, 57 А, ОО, д. 16, стр. 138; пилот Маслов Леонид Захарович <http://www.iremember.ru/content/view/398/51/lang.ru/>.

Овај став није могао да не остави трага ни у начину размишљања совјетских официра у контактима са другим балканским колегама. Официри Црвене армије имали су веома висок ниво самоуверености, па и препотентности у контактима са бугарским колегама. „По годинама може да ми буде отац, али у ствари ко је он? Ми смо довде дошли кроз борбе од Москве, а они нису ни ратовали како треба. Ја сам ратни и искусни официр снажне војске, а он представља војску трећеразредне државице, чији цар је понизно службовао Хитлеру“ – ове мисли, иако нису изречене, биле су присутне код бројних представника Црвене армије.¹³⁰³

Официри и војници Црвене армије, осим свог релативно младог узраста, имали су још и једну општу особину – огорман и свеprisутан умор. Слаб отпор у Румунији и одсуство отпора у Бугарској нису спашавали пешадију од вишесатних ноћних маршева. Терет физичког напора и одговорности који је лежао на официрима и војницима био је претежак и за младе снаге. Због сталног притиска долазило је и до тужних инцидентата. Тако је командант 703. стрељачког пука 233. стрелчаке дивизије Д. Т. Нестерук добио од команданта дивизије више критика у вези са понашањем свог пука за време преласка преко Румуније. Због умора и неподношљивог терета одговорности, млади официр, који је имао само двадесет година, пуцао је себи у слепоочицу, на ивици цесте, где су његово тело и нашли војници пука који је марширао иза његовог.¹³⁰⁴ Овај замор од марширања већина војника је подносила ћутке али је умор прелазио све могуће границе и само понекад је долазило до гласног изражавања незадовољства. Гунђање у личним разговорима су забележили партијски организатори јединица. Редов 572. стрељачког пука Иван Наконечни, стар двадесет година, изјавио је: „Нас терају напред као стоку... по ноћи... одузимају нам могућност да се наспавамо или да запалимо, идемо по прашини, прљави, хранимо се скоро у покрету, насеља пролазимо по ноћи...“ Редов 703. стрељачког пука Григориј Жужера је рекао: „Сваког дана пешачимо. Не дају нам да се одморимо како треба. А команднанти траже без дозволе да не излазимо из колоне. Када ће томе бити крај?“¹³⁰⁵ Физички и психички замор био је невероватан – од свог првог до последњег боја у Другом светском рату (28. фебруара 1942. – 28. фебруара 1945) војници 431. стрељачког пука 52. стрелчаке дивизије су

¹³⁰³ Михин П. А., „*Артиллеристы, Сталин дал приказ!*“ *Мы умирали, чтобы победить*, Москва, 2006, стр. 370; Pavlović М., „*Očevidad Građanskog rata u Srbiji*“, *Istorija 20. veka*, 1/2007, стр. 183.

¹³⁰⁴ ЦАМО РФ, 233 сд, ПО, д. 93, стр. 174.

¹³⁰⁵ *Исто*, стр. 163.

прешли више од 7.000 км, од предграђа Москве до центра Будимпеште.¹³⁰⁶ За разлику од километраже, бројевима се не може изразити стање борбеног стреса у ком су се налазили војници услед сталних борби, губитака другова, ризика од смрти или инвалидитета...

Совјетски војници су почели да заборављају реч „глад“ тек 1943–44.¹³⁰⁷ Тада нису гладовали углавном захваљујући „пронађеној“ храни и ратном плену. Могуће је завирити у кухињу тенкиста 4. гардијског механизованог корпуса генерала Жданова. На званичном менију у септембру 1944. су били: „доручак – гриз, ручак – купус чорба (боршч) са месом, вечера – чај; доручак – просена каша, ручак – пасуљ са месом и гриз, вечера – чај; доручак – просена каша, ручак – купус чорба (боршч), вечера – чај; доручак – просена каша, ручак – купус чорба (боршч) и кнедле са месом, вечера – чај; доручак – просена каша, ручак – просена супа, вечера – чај. Количина супе – 1.000–1.105 г, тежина главног јела – 300–329 г. Калоријска вредност – 1.298 КК; ручка – 1.422 КК; вечере (уз хлеб) – 500 КК. Али је ужина обично изостајала.“¹³⁰⁸ Према савременим препорукама Министарства здравља Русије мушкарци у узрасту од осамнаест до двадесет и девет година који се баве лаким физичким послом требало би да уносе 2.800 калорија. Нешто мање од тога могао је да добије дневно црвеноармејац у кухињи 4. гардијског механизованог корпуса који је био оштрица ударне снаге III украјинског фронта у јесен 1944. Овакво стање изазивало је забринутост и код санитетске контроле корпуса: „Квалитет припреме хране је низак, безукусан и без обавезне количине витаминизираних састојака. Калоријска вредност хране је недовољна... количина супе је велика због воде, а не хране, услед чега се губи укус јела...“ Занимљиво је да, на питање о томе колико су задовољни храном, војници нису изнели никакву критику осим једне девојке која је рекла: „Ових сплачина има довољно“.¹³⁰⁹ Повремено су чак и официри који су добијали повећану порцију били незадовољни не само квалитетом него и количином хране.¹³¹⁰

Проблема је било и код снабдевености одећом и обућом. Опремљеност униформама била је проблем за Црвену армију од настанка, тек 1926. било је објављено да су јединице у потпуности снабдеване униформама и

¹³⁰⁶ ЦАМО РФ, 431 сп, д. 1, стр. 1, „Журнал боевых действий 431 сп“.

¹³⁰⁷ Слуцкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 28–32.

¹³⁰⁸ ЦАМО РФ, 4 гвмк, ОО, д. 377, „Медицинские донесения корпусного врача“, стр. 16.

¹³⁰⁹ *Исто*, стр. 15.

¹³¹⁰ ЦАМО РФ, 52 сд, ПО, д. 105, стр. 218; 233 сд, ПО, д. 93, стр. 182.

обућом.¹³¹¹ Међутим, након избијања рата 1941, уз велике губитке магацина и индустријских капацитета, с једне стране, и уз повећавање количине људства у војсци дошло је до несташица униформи и обуће. Бројне цивилне фабрике су кренуле у производњу војних униформи, што је повећало шаренило дезена и кројева. Војницима су давали униформу и из робних резерви које су чувале старе образце униформе РККА. Чак је на чувеној Паради победе 1945, када су немачке заставе бацали у подножје Маузолеја, искусно око могло да уочи разлику у униформама. У борбеним јединицама истрошена и закрпљена униформа носила је трагове сувише хладних ноћи уз ватру, рупе и флеке непозантог порекла. Ратни плен је долазио у помоћ тамо где би затајила интендантска служба. Масовно су користили немачке каишеве (понекад чак нису ни скидали немачке ознаке са њих), а понекада су брусилу средину да трофеј ослободе омрзнуте готике и кукастог крста. Чизме и шињели су такође спадали у тражене трофеје. Није било ни довољно ознака чинова и рода оружја као ни елементарних звездица, које су појединци секли од конзерви и качили на војничку капу згужвану кацигом. Није се радило само о мањку у магацинима или о неуредности већ и о својерсном занемаривању личне имовине услед непредвидљивости ратне судбине. На тај начин се, иако неформално, често исказивало као социјално прихватљиво чак и занемаривање личне опреме у име заједничког циља.¹³¹² У зиму 1941. гардијски генерал тенкиста Михаил Катукон је носио обичан црвеноармејски шињел на коме су генералске звездице биле нацртане хемијском оловком.¹³¹³

Ове уобичајене појаве у Црвеној армији биле су увелико раширене и у оним совјетским јединицама које су стигле на Балкан, па и у Србију. Обиље трофејне одеће уместо униформи, мањак обуће, доњег веша, мањак војничких торбица и ранчева, па се муниција носила у џеповима шињела, били су проблеми 233. пешадијске дивизије и у Украјини и у Молдавији а ситуација се није поправила ни на Балкану.¹³¹⁴ Начелник штаба 52. стрељачке дивизије забележио је да „официрски састав не поздравља надређене начелнике, спољни изглед није задовољавајући... Већина официра је без каишева, капе су разноврсне све до мрежица за косу, оковратници су раскопчани, официри нису обријани. Команданти јединица не обраћају пажњу ни на

¹³¹¹ Шалито А., Савченков И., Рогинский Н., Цыпленков К., *Униформа Красной Армии*, Москва, 2001, стр. 9.

¹³¹² Скоморохов Н. М., *Боем живет истребитель*, Москва, 1975, стр. 122, 183.

¹³¹³ Липатов П., *Униформа Красной Армии. Знаки различия, обмундирование, снаряжение сухопутных войск Красной Армии и войск НКВД 1936–1945 г.*, Москва, 2001, стр. 41–65.

¹³¹⁴ ЦАМО РФ, 233 сд, ПО, д. 34–35; д. 93, 163–164, 213.

спољни изглед војника ни на војну дисциплину... први крше дисциплину сами официри“ и инсистирао је на томе да бар официри (!) морају да носе црвеноармејске звездице, каишеве и еполете. Појединци су носили пушке не на прописаном каишу већ на конопцу или телефонском каблу. У новембру је командир 52. дивизије Миљајев констатовао да се ситуација није променила, уместо регуларне шубаре официри (да и не говоримо о војницима) носе козачке „кубанске“ шубаре и шубаре непознатог порекла, немачке капе и слично. Ова несређеност униформи била је типична и за старије официре¹³¹⁵. У редовима Црвене армије био је и одређени број жена (саобраћајне иструкторке, медицинско, штапско и помоћно особље) које су такође имале велике проблеме са униформом. Иначе неженствена униформа у својим „ерзац“ облицима, сасвим је унаказивала жене-црвеноармејце. „Жене су лоше обучене, чизме су превелике, већина девојака нема грађанску одећу и ципеле, као ни предмете за личну хигијену и козметику“.¹³¹⁶

Помоћна техничка опрема такође је била веома шарена. На пример, у корпусу генерала Жданова 65% превозних неборбених механичких средстава су били заплешени аутомобили непријатеља. Уз достављена преко лендлиза возила ово је стварало велико шаренило па је у корпусу генерала Жданова било чак 97 врста превозних неборбених механичких средстава: татре и мерцедеси, опели и кубелвагени (будуће „бубе“), шевролети и сту-дебекери, џемсији и немачки фордови.¹³¹⁷

У јединицама је недостајало чак и обичног папира те је значајан део штабских докумената па и поверљивих и строго поверљивих, куцан на полеђини немачких карата, трофејних образаца немачког савеза фолкс-дојчера и на другим папирима најразличитијег порекла. Недостајало је и машина за куцање па је долазило до масовне реквизиције не само бугарских машина већ и српских код којих се комплет азбуке није поклапао са руским. Траг ових машина се сачувао у штапским документима где је слово љ мењало ја, ђ је мењао љ, ђ – љ, љ – њ, а почео да се губи тек у Мађарској и Аустрији где су веште локалне занатлије вршиле русификацију ових „ослобођених“ машина.¹³¹⁸

Од тешких услова живота и стања сталног умора и борбеног стреса војници и официри нису могли да се лече одмором или релаксацијом, већ

¹³¹⁵ ЦАМО РФ, 52 сд, ПО, д. 36, стр. 2, 46, 49, 71, 77.

¹³¹⁶ ЦАМО РФ, 4 гвмк, ОО, д. 164, стр. 482.

¹³¹⁷ Толубко В. Ф., Барышев Н. И., *От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции*, Под редакцией и с предисловием В. Ф. Чижга, Москва, 1968, стр. 20.

¹³¹⁸ Велики број докумената из фондова корпуса и дивизија III украјинског фронта у ЦАМО РФ.

су користили алкохол као средство смирења душевних и физичких патњи. Осим борбене порције (100 мл вотке или 300 мл вина дневно), војници и официри су тежили да пронађу додатне изворе „течног заборава“. Пијанство се претворило у један од најчешћих и најблаже кажњаваних прекршаја.

Понекад је то водило трагедијама. На подручју Бугарске Црвена армија је имала најозбиљније губитке ван борбе 14. септембра 1944. у магацинима код града Бургаса, где је било складиштено више буради са алкохолом. Командант пука мајор Приходко заједно са политичким замеником команданта Рисиним је позвао старијег лајтнанта медицинске службе Ђаћенка и наредио му да спроведе експрес-анализу алкохола у несвакидашњем облику: „Ви сте лекар, па попијте и реците шта је ово?“. Ђаћенко је одбио да пије алкохол, али је пристао да изврши редовну анализу алкохола из магацина. Чуvari су се код магацина појавили тек ујутро 17. септембра када је постало јасно да алкохол у буради није погодан за употребу. Због њега је 16–19. септембра у гарнизону Бургасу 190 људи било отровано метанолом, од њих су медицинску помоћ тражила 154 војника и официра, 120 људи је било хоспитализовано, шест је изгубило вид и 42 је умрло.¹³¹⁹ Када би се на путу напредовања јединица наишло на велике количине прехранбеног алкохола, могло је да дође до непредвидљивих последица. Делови 31. стрељачког корпуса 46. армије 2. украјинског форта су прешли 20. септембра 1944. границу Србије у Банату.¹³²⁰ „Приликом проласка јединица Црвене армије кроз Јаша Томић, неки мештани су војнике одвели у фабрику ликера ‘Келико’, где су у обиљу пића заједнички почели да прослављају ослобођење. Велику бурад са разним врстама пића отварали су из аутомата – рафалом. Бетонски подрум је претворен у велику бачву разних пића. Војска је захватала пиће чиме је стигла: бензинским кантама, кофама – једном речи што је ко имао. Пошто је запретила опасност да се због ове врсте славља не поремете планови војне команде један виши официр је запалио склониште. У огромном пламену, који се у кишној ноћи дизао пут неба, изгорела је цела фабрика.“¹³²¹ Чак и партијски организатори позвани да спрече опијање нису могли да се уздрже од алкохолисања. Услед опијања долазило је до попуштања самоконтроле, што је водило најразличитијим последицама: од масовног тровања алкохолом, пијаних туча, вожње у

¹³¹⁹ ЦАМО РФ, ф. 4 гвмк, д. 377, „Медицинские донесения корпусного врача“, стр. 17, 30.

¹³²⁰ ЦАМО РФ, ф. 46 А, д. 435, стр. 31.

¹³²¹ Đukanov M., *Kratka monografija Jaša Tomića: 1334–1978*, Jaša Tomić, 1980.

пијаном стању са хаваријама до неизвршења добијених наредби и насиља над женама.¹³²²

Иначе проблем личног живота смртно уморних али ипак младих војника и официра, политичка управа Црвене армије је покушавала да реши насилним целибатом. За разлику од савезничких или немачких команди (које су имале установу „рекреативних одмаралишта“), руководство Црвене армије тежило је да потпуно укине полно општење. Санкционисање затруднелих жена на служби у Црвеној армији (доста благо због великих демографских губитака) и много строже казне према официрима и војницима који су се заразили полним болестима, били су одраз ове политике. Међутим према извештајима медицинских служби појединих корпуса и дивизија III украјинског фронта, ови случајеви су били релативно ретки. До пораста броја полних болести код црвеноармејаца је дошло тек након доласка на Балкан,¹³²³ прецизније након преласка границе Румуније, што су војносанитетске установе повезивале са обиљем јавних кућа. Након уласка у веће градове команде корпуса и дивизија су играле улогу брижних родитеља забринутих за морал и чедност својих малолетних васпитаника и наређивале су „хитно затварање јавних кућа и забрану продаје алкохола“.¹³²⁴

Једна од најгорих ствари која је могла да се деси совјетском официру у иностранству, према мишљењу Политичке управе РККА била је веза са страном држављанком. „Од локалних жена бежати као од неког отрова или се чувати и плашити заразе“, „ко је пријатељ, а ко је непријатељ? Ово одмах не може да се определи, па чак и отворен и наизглед директан поглед саговорника може да буде маска која крије црне мисли. Руски официр ако се чврсто сећа свог дуга мора увек бити на опрезу...“, „Чувајте се у иностранству жена“ – и још прегршт оваквих препорука у писаном облику пружа добар приказ става Политичке управе Црвене армије према питању ближег упознавања црвеноармејаца и локалног женског света.¹³²⁵ Као илустрација овог става може послужити писмени укор који је командир тенковске бригаде 4. гардијског механизованог корпуса Жуков упутио начелнику медицинске службе бригаде Стерлигову: „Вишекратно сам Вас опоменуо наоружавши се крајњим стрпљењем, да би се Ви уразумили и да не бисте каљали високо официрско достојанство. Али ви сте се, уместо тога,

¹³²² ЦАМО РФ, 4 гвмк, ОО, д. 164, стр. 26, 101, 496, 516, 716; д. 377, стр. 30, 83; 68 ск, ОО, д. 240; 233 сд, ПО, д. 93, стр. 171, 174, 181, 182; д. 140, стр. 182; 52 сд, ПО, д. 35, стр. 71, 92; д. 36, стр. 26, 44.

¹³²³ ЦАМО РФ, 4 гвмк, ОО, д. 377, стр. 32–146.

¹³²⁴ ЦАМО РФ, 4 гвмк, ОО, д. 164, стр. 642, 650.

¹³²⁵ Кривицкий А., *Русский офицер за рубежом*, Москва, 1946.

у последње време окренули пијанчењу и још горе од тога – ступили сте у интимну везу са мађарском женом, која живи у селу Коминдин, код које Ви скоро сваку ноћ идете у санитарском возилу из села Палд. Ви, совјетски официр у чину мајора! Пали сте пред непознатом Вам женом, само због тога што сте изгубили осећај одговорности пред Отацбином и своје властито достојанство¹³²⁶. Покушај насилног „моралног уздизања“ и идеолошки утемељен целибат је очито одскакао од озваничених јавних кућа Вермахта и савезника и понекад је водио одређеним девијацијама.

Случајеви насиља, као и случајеви пљачке имовине и убијања оних који су покушавали да сачувају своју част или својину, спадали су у ред ретких, али ипак присутних појава. Веома често се у западноевропској историографији може прочитати да је постојала малтене званична подршка насиљу војника над цивилима, као облику освете или о озваниченом иживљавању напаћених војника.¹³²⁷ Материјали везани за девијантна понашања совјетских војника у иностранству и до дан данас спадају у категорију најстроже чуваних тајни архива Министарства одбране Руске Федерације.¹³²⁸ Само поједини совјетски учесници рата су довољно отворени у одговору на питање о овој „мрачној страни“ ратовања.¹³²⁹

Мора се одмах констатовати да је војна команда предузимала велике напоре да спречи појаву криминалних девијација у редовима РККА. Совјетска врховна команда је била свесна да је „постојање појединих аморалних појава у војним јединицама као што су: пијанство и кавга, убијање цивила од стране наших војника, силовање жена, пљачка, – све ово оставља лош утисак на поједине слојеве друштва“,¹³³⁰ и одлучно се са таквим појавама борила. Борба са девијантним понашањима била је усмерена у неколико праваца – превентивном (спречавање) и пенитенцијарном (кажњавање). Партијски и политички органи веома су се ангажовали како би објаснили опасност оваквог понашања за углед СССР-а и част појединца, који би

¹³²⁶ ЦАМО РФ, 4 гвмк, ОО, д. 164, стр. 102.

¹³²⁷ Беддекер Г., *Горе побежденным: Беженцы III Рейха, 1944–1945*, Москва, 2006; Гофман И., *Сталинская война на уничтожение: Планирование, осуществление, документы*, Москва, 2006; Бивор Э., *Падение Берлина. 1945*, Москва, 2005; Fisch В., *Nemmersdorf, Oktober 1944. Was in Ostpreussen tatsächlich geschah*, Berlin, 1997; Hastings М., *Armageddon: The Battle for Germany 1945*, London, 2004.

¹³²⁸ Материјали Војног тужилаштва су затворени за истраживаче, али се дупликати налазе у бројним интерним извештајима политичких одељења дивизија и корпуса III украјинског фронта, до којих смо успели да дођемо.

¹³²⁹ Никулин Н. Н., *Воспоминания о войне*, Санкт-Петербург, 2008.

¹³³⁰ ЦАМО РФ, ф. 57 А, д. 416, л. 138.

требало да се осећа као ослободилац, а не као пљачкаш и насилник. У превентиву су спадали и кораци које је предузимало војно правосуђе да објави и да упозна све војнике и официре са суровим казнама које очекују оне који би прекршили законе. У пенитенцијарну групу мера спадала је бескомпромисна активност у проналажењу и кажњавању криваца према важећем совјетском Кривичном законнику.¹³³¹ Распон казни се кретао од стрељања за теже прекршаје против личности (намерно убиство са циљем пљачке или силовања), као и за најгоре војне прекршаје (дезертерство и саморањавање), до затворских казни од једне до десет година због убиства са олакшавајућим околностима, силовања, крађе, туче. У случају да се није радило о војним већ о цивилним прекршајима (убиство са олакшавајућим околностима, силовање, пљачка или крађа) осуђеник је могао да се нада да ће у замену за затвор добити краћи рок у казненој чети где је морао „крвљу да опере љагу са свог имена“. Ако се радило о тежим случајевима или политичким испадима, онда би осуђеник губио награде и чинове и био кажњаван према члановима кривичног законика.

Број кривичних дела које су починили црвеноармејци на подручју Србије и Југославије био је мањи од сличних појава у Мађарској и поготово у Немачкој, где је у јесен 1944. долазило до ужасних појава.¹³³² Оценити укупан број ових испада које су починили црвеноармејци на подручју Југославије је релативно тешко. Ипак у повељивом извештају припремљеном за Тита уочи „нормализације“ односа са СССР-ом дате су одређене процене. Према овој анализи поједини официри и војници Црвене армије су починили на подручју ФНРЈ низ кривичних дела: забележено је 1.219 силовања, 359 покушаја силовања, 111 силовања са убиством, 248 силовања са покушајем убиства, 1.204 пљачке са телесим повредама опљачканих.¹³³³ Доказати веродостојност ових података тренутно је немогуће због тога што материјали повезани са кривичним делима које су починили црвеноармејци спадају у најбоље чуване тајне Централног архива Министарства одбране Русије. Ипак извештаји политичких одсека дивизија и армија отворени су за истраживаче и допуштају претпоставку да изнети подаци могу да одговарају истинитом стању ствари, иако је тачна статистичка анализа немогућа. Укупан број тешких кривичних дела би могао да се упоређи са

¹³³¹ *Уголовный кодекс РСФСР. Редакции 1926 года*, Москва, 1948.

¹³³² Ово признају и савремени руски истраживачи. Петров И., „Неммерсдорф: Между правдой и пропагандой“, *Великая обоганная война-2. Нам не за что каяться!*, Москва, 2008.

¹³³³ АЈ, Архив Ј. В. Тита, Кабинет председника републике, I-3-a (SSSR), к. 170, Poseta državno-partijske delegacije SSSR-a na čelu sa N. S. Hruščovom 26. 5. – 3. 6. 1955, Informativno-politički materijal, I.574.

трајањем боравка (око два месеца) и бројем црвеноармејаца (300 хиљада људи) на подручју Југославије. Средњи месечни показатељ би био висок чак и у случају ако бисмо га екстраполирали на „склонији деликтима“ део популације – мушкарце узраста „19–30 година“ (у коју је спадала апсолутна већина црвенормејаца). Посебно висока би била стопа криминалитета ако би се упоредила са танашњим просеком из мирних дана. Међутим, и поред свих ових калкулација, овде се радило само о промилима, а не о процентима оних који су одскакали од многих хиљада поштених војника од којих су неки жртвовали свој живот да ослободе Србију од Немаца.

Није случајно да је главна (иако не 100% делотворна) морална кочница за заустављање ових испада на тлу Југославије била осуда насилничког понашања (крађе, пљачке и насиља) од армијског колектива. Официри и војници су често пријављивали ово понашање својих несавесних другова, што није био случај у Мађарској и Аустрији.¹³³⁴ Стога није случајно да је до насиља и пљачке долазило по правилу код војника и официра склоних девијантном понашању, који су због природе свог службеног задатка били издвојени од колектива и лишени ове битне моралне кочнице. Девијантних испада совјетских војника и официра сигурно је било, и оно што су касније обелоданили војни пропагандисти ЈНА у антисовјетским издањима из доба борбе против ИБ-а (силовања, пљачке, пијане туче и јавно блудничење)¹³³⁵ вероватно је имало одређену основу. Међутим овакво понашање је било изузетак а не правило.

Осим ових општих карактеристика припадника III украјинског фронта као групе, важно је анализирати и непосредне утиске који су се формирали код црвеноармијаца о Југославији и Србији. На формирање ових погледа до доласка на подручје Југославије битно је утицала пропагандна активност политичких органа, која се испољавала кроз усмена предавања и војну штампу.¹³³⁶ Официри и они војници који су имали прилику да дођу до новина или да чују агитатора који је препричавао садржај војних новина, добијали су кратак приказ географије Југославије праћен набрајањем њених народа. Војне новине су такође наводиле улепшану биографију „рођеног

¹³³⁴ Слущкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 101.

¹³³⁵ *Ubijeni ljudski obziri. Zločinstva crvenoarmejaca u Jugoslaviji*, издавач редакција „Омладинске riječi“, lista Narodne omladine Bosne i Hercegovine, штампано у у Штампарском предузећу „Gračar“ – Tuzla, b. m., b. g. (Sarajevo?, 1953?).

¹³³⁶ „Экономический и политический очерк. Югославия“, *Звезда Советов (газета 57 А)*, 4 октябра 1944; „Маршал Иосип Броз-Тито“, *Звезда Советов (газета 57 А)*, 8 октябра 1944; „Маршал Тито“, *Вперед за Родину (газета 233 дивизији)*, 3 октябра 1944; „Народы-братья встретились“, *Звезда Советов (газета 57 А)*, 22 октябра 1944.

војсковође“ – Јосипа Броза Тита. „Напредна и позитивна“ улога КПЈ у започињању организованог партизанског рата супротстављана је описаном раду „народних издајника“ (Недића, Михаиловића, Павелића, Рупника). Основна идеја коју је читалац могао да добије из ових текстова била је та да су се у Југославији од самог почетка окупације, од 1941, партизани под командом Тита стално борили против Немаца и њихових савезника.

Друга веома битна идеја коју су желели да пренесу аутори информативно-пропагандних текстова био је опис „историјске улоге ослободилаца Руске армије и њене наследнице Црвене армије на Балкану“. Очито је да се овај мотив већ користио и пре уласка у Бугарску. Ипак, за разлику од Бугарске, у случају Југославије много већи значај је имала општа премиса тезе о ослобођењу – претерани опис патњи становништва под јармом Немаца и њихових савезника, омиљена пропагандна тема у приказима окупираних територија уопште. Овом општем пропагандном клишеу био је додат, веома популаран у другом делу рата, мотив братства словенских народа, чији је утицај био толики да је дошло чак до стварања посебне форме ословљавања множине припадника своје скупине. Наиме осим формалног „другови“ и колоквијалног „момци“ у језику бораца се већ широко користила форма обраћања „Словени“ („Напред, Словени!“). У пропаганду се укључила и наука која је стварала „научно-популарне“ радове за „проширивање видика“ совјетског официра и пропагандисте у „словенском питању“. У више десетина хиљада примерака је био одштампан рад академика Н. Дежравина „Вековна борба Словена са немачким освајачима“. Србима је у том раду било посвећено читаво поглавље са јасним називом – „Бандитски напад аустријских Немаца на српски народ 1914 г.“¹³³⁷

Значај словенске заједнице припадници Црвене армије су могли да схвате већ након првих контаката са становништвом. У каснијим успоменама остало је забележено да је изазивала расположење и олакшање већ и сама чињеница да су натписи у Бугарској и Југославији били искључиво на руском војнику разумљивој ћирилици. За споразумевање са локалним становништвом није требао приручник за конверзацију.¹³³⁸ Уосталом, оваквих приручника у јединицама није ни било за разлику од широко присутних румунских, мађарских и немачких приручника за комуникацију. Чак су покушаји југословенске стране да користе у комуникацији преводиоце

¹³³⁷ Державин Н., *Вековная борьба славян с немецкими захватчиками*, Москва, 1943, стр. 76–81.

¹³³⁸ Скомоухов Н. М., *Боем живет истребитель*, Москва, 1975, стр. 203.

доживљавани код појединих црвеноармејаца као увреда и намерно отуђивање.¹³³⁹

Све ово је унапред стварало позитивну слику о Југославији (што је и иначе био циљ пропаганде) с тим да је ова стварана слика била „позитивнија“ него представа о околним народима. Очита је разлика и у интерном пропагандном материјалу (пажљиво скривена за време постојања Источног блока) и у препорукама политичког руководства о томе да треба разликовати пријатељске од непријатељских нација на путу Трећег украјинског фронта. У прве су спадали Југословени и Бугари, без изражене диференцијације у званичној пропаганди. У другу групу, чврсто дистанцирану мањком „пропагандне позитивности“, Мађари и Аустријанци, чије се „ослобођење од нацизма“ пропагандно декларисало, али је изгледало мање уверљиво у пракси због жилавог отпора који су они пружали. Негде између тих група били су Румуни као новостечени савезник, али без заборављања онога што су чинили за време румунске окупације у Украјини.¹³⁴⁰ У истом смеру иду и препоруке о јачању пажње и смањењу контаката са мађарским и немачким становништвом, које су политички одсеци дивизија и корпуса на препоруку надређених органа упућивали у штабове јединица у време напуштања југословенских предела.¹³⁴¹ Већ на северу Војводине јединицама су чак биле упућене директне препоруке да се пази на национални састав цивилног становништва, јер трупе улазе на територију непријатељски расположене Мађарске.¹³⁴²

Објективни и мање објективни разлози су утицали на расположење совјетских војника према становништву Југославије. Према успоменама учесника рата, међу совјетским војницима и цивилима 1941–1943. постојао је драматичан осећај усамљености СССР-а у борби против Немаца и њихових савезника. Овај осећај узалуд је покушавала да сузбије званична совјетска пропаганда. Зато је онај ко се такође борио против Немаца од 1941. на сопственој територији, бранећи своје огњиште, природно стицао код совјетских војника позитиван имиџ.

Не можемо да оценимо колики је реално имала утицај пропаганда из 1941–42. везана за устанак народа Југославије против окупатора – бројни

¹³³⁹ „Артиллеристы, Сталин дал приказ!“ *Мы умирали, чтобы победить*, Москва, 2006, стр. 344.

¹³⁴⁰ Илустративани је приказ из политичког извештаја за официре пре уласка у Румунију. „Зверства румынских захватчиков, чувство ненависти и мести Красной армии к румынским оккупантам и наша политика по отношению к Румынии“. ЦАМО РФ, 233 сд, ПО, д. 91, стр. 181.

¹³⁴¹ ЦАМО РФ, 233 сд, ПО, д. 34, стр. 162–165; д. 35, стр. 283.

¹³⁴² ЦАМО РФ, 233 сд, ПО, д. 34, стр. 219.

написи у новинама и кратак играни филм „Ноћ над Београдом“ (1941). Доступност и утицај ових информација о борбама у Југославији тешко је утврдити, али је јасно да је њихово пласирање наилазио на низ препрека: мања доступност ове пропаганде за официре и војнике на ратишту (грађанске новине и биоскопске пројекције), општа штурост информација о Југославији и њихова затвореност у контекст бројних не баш истинитих описа устанака и диверзија „народних осветника“ у целој Европи. Мит о европском покрету отпора, као јакој и општенародној појави, пажљиво је градила совјетска пропаганда, што је умањивало ниво поверења или бар пажње читалаца ка појединачним догађајима. Најзад, међу масом црвеноармејаца 1941–1943. питања геополитике тешко да су могла да конкуришу решавању егзистенцијалних питања.

Ниво информисаности црвеноармејаца о Југословенима пре доласка РККА на Балкан сликовито илуструје дијалог који су у зиму 1943. водили српски заробљеник из мађарске радне чете и совјетски стражар. „Био је сунчан дан и мраз је попустио. Седео сам напољу поред зграде и сунчао се недалеко од млађег стражара. Упитао ме које сам националности кад натучам руски. Одговорио сам му да сам 'Југославен'. По изразу његовог лица примећујем да не зна ко су Југословени. Поновиће он питање: 'Која је то националост?' Схватио сам да није чуо за Југославију, па сам допунио одговор: 'Серб!' Опет он не зна шта је то, а ја већ нервозно допунио: 'Балканец!' Е сад видим да не зна ни за тај део света на кугли земљиној и изнервиран рекох са осмехом: 'Фриц!' [*тако су Руси колоквијално називале поданике Трећег рајха* – А. Т.] 'А Фриц!' понови он и тако завршимо разговор.“¹³⁴³ Тим је било веће позитивно изненађење црвеноармејске масе која је наишла у Југославији на војнике са звездама на капама¹³⁴⁴ и сазнала од политичких пропагандиста да отпор ових бораца немачком окупатору није јењавао све од 1941.

¹³⁴³ Раунић Ж., *Сећања на ратне дане 1941–1945*, Нови Сад, 1997, стр. 56.

¹³⁴⁴ Овде није на одмет да поменемо да су ове звезде код југословенских партизана биле заступљеније него у самој Црвеној армији. На пример, тенковске колоне корпуса генерала Жданова нису носиле ознаку звезде већ амблеме из животињског царства. „Брзе зечеве“ на мотоциклима извидница, „издржљиве псе“ на колима пешадије за подршку, „спретне куне“ на мањим оклопним возилима подршке пешадије и најзад „љуте медведе“ на куполама тенкова Т-34 који су представљали основну ударну масу корпуса. Зато су корпус Жданова црвеноармејци незванично називали „Ждановљев зверињак“. На тенковским куполама својих нових тенкова југословенски партизани су цртали пре свега звезде. Код црвеноармејаца није била реткост да носе војничку капу без ознака али сваки партизан је тежио да натакне звезду чак и на цивилну капу макар ју исекао из лименке. Толубко В. Ф., Барышев Н. И., *От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о бое-*

Ипак, у односу према партизанима била је присутна и доза арогантности иначе типична за однос Црвене армије према партизанима и у самом СССР-у. Овај елеменат био је базиран како на високом мишљењу о себи тако и на чињеници да партизани нису сматрани довољно дисциплинованим.¹³⁴⁵ Подсетићемо на типичан, донекле надмен поглед на партизанске борце које је имао Михин приликом гранатирања Трстеника.¹³⁴⁶ О позитивном, али и потцењивачком погледу сведочи и то да су на војним картама борбених операција и у борбеним плановима јединице НОВЈ веома често биле изостављене или су наведене на самом крају. Ипак, након првих борби дошло је до пораста поверења у војнике НОВЈ. Мржња партизана према Немцима није могла да не импонује војницима Црвене армије, иако се ова мржња понекад исказивала и превише, за укус совјетских официра, егзалтирано. Масовна и експресна стрељања заробљених немачких војника и њихових помагача (у које су партизани сврставали све политичке непријатеље) узалудно су покушавали да спрече представници политичких одсека совјетских јединица (не због хуманизма и свести о правима заробљеника, већ због могућег негативног утицаја на спремност непријатеља да се преда). Појавило се више опомена и забрана изручења заробљеника партизанским јединицама. Због ових немилих појава се препоручивало да се заробљеници упућују у сабирне центре у позадину.¹³⁴⁷ Било је и случајева који су изазивали још већу критику совјетских политичких органа (али и неформалну симпатију црвеноармејаца). На пример у Панчеву када је након пар дана после уласка партизана у град освануо плакат: „Немачки становници града Панчева су отровали вином девет војника Црвене армије. Као одговор на то стрељано је двеста и педесет Немаца - становника Панчева'... Даље се наводио списак стрељаних, који је започињао са председником Културбунда, градоначелником, бившим есесовцима итд. Једанаести на списку је био Грос – кафеџија. Његово презиме је пратила лаконска опаска – 'велики фашиста', па још шестнаест немачких презимена са исто толико лаконским карактеристикама. И најзад још двеста двадесет и три Немца за које је речено само то да су они становници града Панчева. На

вхх действиях советских танкистов в Белградской операции, Под редакцией и с предисловием В. Ф. Чижва, Москва, 1968; Војни музеј, збирка фотографија, несређено.

¹³⁴⁵ „Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...“ *Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории* Киев, 2006.

¹³⁴⁶ Када су видели резултат артиљеријског плотуна, „југословенски партизани су се обрадовали као деца – скакали су, викали и вриштали“. Михин П. А., „*Артиллеристы, Сталин дал приказ!*“ *Мы умирали, чтобы победить*, Москва, 2006, стр. 319.

¹³⁴⁷ Слуцкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 62–65.

крају је стајало: 'Упозоравамо све Немце, да ће надаље за сваког отрованог црвеноармејца или партизана бити стрељано не тридесет, већ сто људи.'¹³⁴⁸

После краћег времена дошло је и до неформалног зближавања између црвеноармејца и партизана, које се понекад претварало у колективне пијанке. Ово испољавање осећања блискости у виду колективних пијанки се појављивало и касније када су совјетски војници добијали прилику да дођу у друштво војника НОВЈ.¹³⁴⁹ Таква „дружења“ су изазивала оштру реакцију политичких органа совјетских јединица.¹³⁵⁰ Командант 57. армије морао је да објави посебну наредбу № ВС/0497, 5. децембра 1944. „О појавама контаката између војника дивизија са локалним становништвом Југославије и о категоричној забрани било каквих личних контаката припадника армије са становништвом Румуније и Југославије“.¹³⁵¹

Готово сви совјетски учесници у борбама у Југославији сећали су се гостопримљивог односа становништва, што је доприносило стварању позитивног утиска о Југословенима и о Југославији. Однос припадника Црвене армије према цивилном становништву Југославије био је базиран на топлој добродошлицы приређиваној совјетским војницима у сваком насељу. Сусрет са новом средином наметао је природно упоређивање стандарда живота локалног сеоског становништва са животом у СССР-у. Иако је у Србији овај стандард био углавном виши то није изазивало мржњу и завист као на богатим поседима у Румунији, где је стандард био наивно тумачен „ратним бенефицијама“.¹³⁵² Ситуација у Србији није личила ни на сиромаштво румунских сељака које је одскакало од луксуза „експлоататорске“ класе и служило је као добра илустрација за идеолошку конструкцију о „неправдама класног друштва“. Стање у Србији војнике је углавном подсећало на године совјетске *нове економске политике* 1921–1928. (НЕП) када је слободно предузетништво омогућило сељацима да повисе свој животни стандард: „за неколико сати боравка у кући стигао сам да ручам и о много чему да поразговарам са сељацима. Све је код њих било тако како је било код нас у годинама НЕП-а: није богат живот, али је са надом на побољшање. И бриге сељачке су биле исте као код мог оца

¹³⁴⁸ Исто, стр. 65.

¹³⁴⁹ ЦАМО РФ, 4 гвмк, ОО, д. 164, стр. 716; Чхеидзе А. А., *Записки дунајског разведчика*, Москва, 1984, стр. 89; Краснофлотец Пахомов Игорь Николаевич, <http://www.iremember.ru/content/view/448/23/lang.ru/>.

¹³⁵⁰ ЦАМО РФ, 233 сд, ПО, д. 35, стр. 283.

¹³⁵¹ ЦАМО РФ, 233 сд, ПО, д. 140, стр. 203.

¹³⁵² Милуновић М., *Од немила до недрага*, Београд, 1992, стр. 52–55.

1924–1925.“¹³⁵³ Паметнији су задржавали ова нова запажања за себе. Онај ко је то јавно рекао био је кажњаван попут наредника Нонца, који је изјавио саборцима: „Наши се колхози нису доказали. Самостално домаћинство је много боље него колхозно. Колхозници у нашој земљи живе лоше“, што је СМЕРШ карактерисао као „антисовјетску агитацију“.¹³⁵⁴

Позитиван однос према Југославији види се и из мемоара совјетских учесника борби у Југославији, где се могу наћи одушевљени описи југословенске природе (појава иначе нетипична за совјетске ратне успомене) оставили. „Било је рано јутро. Октобар у Југославији је као крај августа код нас: то још није јесен већ свуда обилно зеленило, цвеће, топло и сунчано... Свуда мирише природа. Лепота невиђена! Провидан ваздух, натопљен аромама дрвећа, цвећа и трава са сваким уздахом се разлива по телу. ‘Ево живи народ као у рају.’“¹³⁵⁵ Или „Какви су називи – благозвучни и сочни! Две трећине земље заузимају планине. И то какве планине! Не можеш њима да се надивиш. Са висина на којима смо летели, оне су уопште неописиве – то мораш само да видиш“.¹³⁵⁶

Као негативан индикатор осећања и емоција које су стекли црвеноармејци о Југославији и Југословенима може се навести књига Ореста Маљцева *Југословенска трагедија*. Реч је о квазиуметничком делу, заправо пропагандном памфлету из доба ИБ-а, у коме је описано све негативно, црно и критично што су ангажовани совјетски аналитичари успели да ископају у вези са југословенским комунистима и њиховим вођством. Ипак, чак и у овом раду, крцатом бројним истинитим и неистинитим оптужбама, не може се пронаћи ниједан лични негативан доживљај совјетских војника који су се у јесен 1944. нашли у Југославији.¹³⁵⁷ Позитивни утисак о Југославији остао је не само у колективној свести црвеноармејаца III украјинског фронта већ и код војника који су добијали неформалну информацију о томе из „војничког телеграфа“ – гласина и разговора са саборцима. Према успоменама, војници који никад нису били у Југославији су 1945. из званичних саопштења и разговора „упијали најмање нијансе информација. Није нам било лако. Саосећали смо са онима који су били у Будимпешти и код Берлина, завидели

¹³⁵³ Михин П. А., „Артиллеристы, Сталин дал приказ!“ *Мы умирали, чтобы победить*, Москва, 2006, стр. 292, 313.

¹³⁵⁴ ЦАМО РФ, 233 сд, ПО, д. 93, стр. 182.

¹³⁵⁵ Михин П. А., „Артиллеристы, Сталин дал приказ!“ *Мы умирали, чтобы победить*, Москва, 2006, стр. 300.

¹³⁵⁶ Скоморохов Н. М., *Боем живет истребитель*, Москва, 1975, стр. 201.

¹³⁵⁷ Мальцев О., *Югославская трагедия*, Москва, 1952.

смо у позитивном смислу онима које су одушевљено дочекали Југословени и Чеси. Читав рат је био дубоко преживљен и остајао је у души.¹³⁵⁸

Анализирајући перцепцију војника Црвене армије, не може се прецизно утврдити да ли су они разликовали Југословене и Србе, и да ли је било неке разлике у перцепцији појединих југословенских народа. Први закључак на основу објављених мемоара и архивске грађе пре би био да нису него да јесу. Помена Срба малтене нема и увек се користило збирно име Југословени. Међутим, веома је вероватно да је неких неформалних назнака ове диференцијације ипак било. Дочек Црвене армије у Србији, где чак ни наводни (ЈВуО) ни реални сарадници (СДК) окупатора нису хтели да се боре против Црвене армије, није могао да не одудара од односа према црвеноармејцима у Хрватској, где су се хрватске јединице здружено бориле, раме уз раме са Немцима, у одбрани своје домовине од „црвене хорде“. Занимљиво је да у поменутом роману Маљцева има позитивних ликова из свих народа Југославије, али је већина измишљених ликова негативаца хрватског порекла, што индиректно сведочи о преокрету у односу на коминтерновске стереотипе. Није могло да не дође до повратне реакције и на посебно „српско и православно русофилство“ цивилног српског становништва, које су уочавали припадници политичког апарата Црвене армије у Југославији.¹³⁵⁹

Перцепција црвеноармејаца код југословенског (српског) цивила и војника имала је друге предиспозиције и битно се разликовала. Почетни однос према совјетским војницима базирао се на свести о Русији која је негована код великог дела народних маса и грађанског друштва током 18. и 19. века и била је базирана на историјској свести српског народа која је имала своје корене у средњем веку.¹³⁶⁰ Поред тога, био је присутан и одређен опрез према политици велике силе која је имала своје интересе и није пуно марила за интересе мањих народа. Ову другу страну медаље уочио је и Ц. Рутам, који је поменуо „зид скептицизма... и сећање које су Срби имали да их је царска Русија изневерила у Балканским ратовима, а и Првом светском рату“.¹³⁶¹ Поткопавао је „руски мит“ и доживљај материјално необезбеђених руских избеглица, односно појединаца из њихове средине чији морални

¹³⁵⁸ Красноармеец Кожин Юрий Алексеевич (<http://www.iremember.ru/content/view/38/8/1/1/lang,ru/>).

¹³⁵⁹ Слуцкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 64–74.

¹³⁶⁰ Видети о овом феномену који је имао корене још од доба св. Саве: Маевский В., *Русские в Югославии. Взаимоотношения России и Сербии*, т. 1, Њу-Йорк, 1966.

¹³⁶¹ Рутам Ц., *Пуцањ у празно*, Београд, 2004, стр. 233.

лик је одскакао од традиција и погледа патријархалне балканске средине.¹³⁶² Каснија колаборација руске емиграције са Немцима индиректно је водила паду угледа не само емиграната већ и Руса: „Срби су тим Русима дали надимак 'ми тоже акупатори' и терали спрдњу са њима“.¹³⁶³

С друге стране, код припадника партизанског покрета постојала је пропагандно карикирана и поједностављена комунистичка идеологија што је водило претеривању у формирању идеализованих представа о црвеноармејцима и совјетској свакодневици. Партизанска пропаганда, грађена по совјетском обрасцу, одбацивала је могућност постојања било каквих „мрља на Сунцу“ – на Совјетском Савезу. У наивном и прагматичном тумачењу, доступном широким народним масама, предност комунистичке идеологије се испољавала у материјалном благостању које је она требало да донесе. Шок од контраста очекиваног друштва свеопштег благостања и реалне слике живота у СССР-у су бележили у својим успоменама о првим контактима са совјетским животом и сарадници амбасаде Краљевине Југославији, као и потковани југословенски комунисти и обични људи које је ратна судбина довела у СССР.¹³⁶⁴ Осим ових кључних предуслова за перцепцију Црвене армије, српско друштво је имало и низ општих балканских традиционалних особина које су утицале на положај жене и јавни морал у друштву, односе према алкохолном пићу и др. У руском патријархалном сеоском друштву било је пуно тога што је донекле личило на ове традиције, међутим већина совјетских војника и официра којима је било суђено да дођу на Балкан у редовима Црвене армије, била је млада и маскимално детрадиционализована како услед идеолошког притиска у школским установама у предратно доба тако и услед неколико година проведених далеко од круга породице и старијих. Раширеном позитивном ставу у дочеку совјетских војника доприносила је страсна жеља да се истера омрзнути окупатор (формулисана као „Нека дође и црни Циганин само да није Шваба“), слабо поверење у пропагандне тврдње Немаца и њихових

¹³⁶² Детаљније о томе видети: Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану. 1920–1940*, Београд, 2006.

¹³⁶³ Милуновић М., *Од немила до недрага*, Београд, 1992, стр.29.

¹³⁶⁴ Трбић В., *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, књ. II, Београд, 1996, стр. 188–189; Раунић Ж., *Сећања на ратне дане 1941–1945*, Нови Сад, 1997; Дедијер В., *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 240. Видети у том контексту и утиске југословенских студената на студијама у СССР-у крајем и одмах после рата. Перишић М., *Од Стаљина ка Сартру: формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд, 2008.

помагача о тешким последицима доласка совјетских трупа, као и поменути стереотип о томе да ће крајем рата доћи модел „куд који“.¹³⁶⁵

Прве импресије о Црвеној армији су зависиле од личних идеолошких ставова појединца: да ли је он чекао ослободиоце из СССР-а или је чекао ослободиоце из Енглеске и САД-а и да ли је уопште чекао ослободиоце или је био задовољан животом и под немачком окупацијом. Како је последња категорија била у убедљивој мањини, у српском друштву први сусрет са совјетским војницима по правилу је изазивао одушевљење. Највише одушевљења изазивала је бројна и снажна војна техника чије количине и демензије су биле необичне у односу на дотадашње ратно искуство. Током окупације Југославије 1941. и касније у борбама против партизана, Немци су користили мање тенкове Pz Kpfw I (тежина 5,4 т), Pz Kpfw II (тежина 7,2 т), као и слабију чешку, италијанску, мађарску, француску и пољску оклопну технику. Новије генерације већих тенкова као што су Pz Kpfw III (тежина 22 т) и Pz Kpfw IV (тежина 24,6 т) а да се не говори о „великим мачакама“ панцервафе („тигар“, „пантер“, „краљевски тигар“) били су ретки гости у планинском подручју Југославије у борби са партизанима који су оскудевали у ПТО. Стога колоне безбројних Т-34 (тежина 29,2 т) и ИСУ-122 (тежина 45,5 т) нису могле да не делују импресивно на Југословене. Подрхтавање тла се већ осећало док је стуб прашине од надолазећих тенкова вијорио на хоризонту. Вибрације од звукова паљбе топова великог калибра нису само парале уши већ су одзвањале по целом телу и избијале су стакла околних кућа. „Око поноћи пробудила нас је пригушена тутњава. Долазила је из правца Милића и за наша отупела чула постајала је све јача. Ма ко да је, не сме нас изненадити у креветима! Непозната опасност поспешила је отржењење. Без тетурања допузао сам до бараке најближе путу и сакрио се иза угла да бих посматрао долазак ослободилачке Црвене армије. Опрезности никад довољно... Издалека је било јасно да се приближавају тенкови. Мора да су у најмању руку тридесеттонски, толико је земља подрхтавала. Један за другим, уз страховиту тутњаву, обавијени црним димом, хучали су према мени, осветљавајући пут под оштрим углом...“¹³⁶⁶

Униформа и спољни изглед совјетских војника одавали су утисак крајњег сиромаштва и били су потпуно супротни спољнем изгледу не само

¹³⁶⁵ Илустративне су успомене припадника СДК које нису биле пристрасне према црвеноармејцима. Маринковић А., „Све је било могуће у оне дане... Сећање на септембар 1944“, *Записи из добровољачке борбе III*, Минхен, 1955.

¹³⁶⁶ Импресионираност надолазећим совјетским тенковима (са симпатијом или без ње) показивали су Југословени најразличитијих политичких погледа. Бајт А., *Берманов досије*, Београд, 2006, стр. 1045–48.

америчко-енглеских савезника већ и Немаца и предратне краљевске војске. Разочарање и шок услед одсуства материјалног благостања код војника и официра РККА (благостања присутног код америчких, енглеских и донекле чак и код немачких бораца) забележили су скоро сви Југословени који су дошли у додир са совјетском војском.¹³⁶⁷ Најотвореније су ово разочарење забележили у својим успоменама М. Милуновић и В. Пилетић. „У Винчи је логоровало неколико чета совјетске војске. На нас су оставили тужан и веома тежак утисак. До зла Бога су лоше обучени и обувени. Нигде нисмо видели тенка, ни борних кола. Имали су неке коњске запреге са малим, косматим коњићима. По двориштима и воћњацима села, гореле су ватре на којима се кувало и пекло. Лако је било запазити да немају организовану интендатуру и да се свака десетина бринула за своју исхрану. Селом се чуло кокодакање живине и скичање свиња, које су терали и ловили по двориштима и доносили их у своје 'кухиње'“. Милуновићу и Пилетићу у очи је падала велика младост војника и официра, као и неформали односи између њих који су се испољавали чак и у случајвеима физичког обрачуна официра са својим подређенима.¹³⁶⁸ Младост совјетских старешина била је уочљива и чудна за припаднике ЈВуО и цивиле, али не и за партизана чије руководство је такође било веома младо. Партизана, окупљене на идеолошкој и добровољној основи, највише је чудила појава физичког обрачуна официра са војницима јер су њу повезивали са одликама војске из „класног доба“.¹³⁶⁹ Таквим појавама није могло да буде место у младој партизанској војсци са врелом идеолошком свешћу каква је тада била НОВЈ.

Након првих контакта са војницима и официрима Црвене армије, Југословени у униформи и без ње уочили су истинитост фразе „пије као Рус“, која је у општу употребу ушла приликом сусрета са емигрантском масом. Осим националне подлоге било је и других фактора, попут стресног стања у којима су се налазиле две велике групе Руса са којима су Срби дошли у контакт у двадесетом веку. Постоји и једна дубља подлога – наиме ради се и о традиционалним особинама пијења алкохола код Срба

¹³⁶⁷ У овом контексту веома су индикативне забелешке убеђених комуниста и етничких Срба, припадника Југословенске бригаде чије успомене о додиру са Црвеном армијом нису прожете идеолошком или верском антипатијом, али без обзира на то су крцате поменима о шоку који су они доживели након првог контакта са совјетском реалношћу. Lončarević Đ., *Specijalna misija*, Београд, 1991; Paunić Ž., *Sećanja na ratne dane 1941–1945*, Нови Сад, 1991.

¹³⁶⁸ Милуновић М., *Од немила до недрага*, Београд, 1992, стр. 51; Пилетић В., *Судбина српског официра*, Крагујевац, 2002, стр. 108–109.

¹³⁶⁹ *Ubijeni ljudski obziri. Zločinstva crvenoarmejaca u Jugoslaviji*, издавач редакција „Омладинске riječi“, lista Narodne omladine Bosne i Hercegovine, штампано у Штампарском предузећу „Граfičар“ – Тuzла, б. м., б. г. (Sarajevo?, 1953?), стр. 37–38.

и код Руса. Код првих, услед плодности земље и састојака за производњу алкохола, била је типична редовна, али умерена употреба алкохола, којег је увек било у добростојећем домаћинству. У Русији држава је обично држала монопол на индустријску производњу алкохола, земља је била мање плодна, а количина састојака за производњу алкохола – житарице (углавном пшеница и раж) директно је зависила од тога колико ће залиха остати кад сељак прехрани породицу. Тако је дошло до стварања другог – „славског“ модела конзумирања алкохола, где су се ограничене количине алкохола куповале или су се спремале само за одређена славља када су се и конзумирале до самог краја залиха. Долазак у земљу гостопримљивог становништва и јефтиног алкохола није могао да не изазове последице.

Употреба алкохола је попримила претеће размере. Потпуковник политичког одсека 52. стрељачке дивизије правдао се 21. октобра да је заповест коју је дао није била извршена јер је партијски руководиоца био пијан. Њему је 29. октобра дошао љутит одговор начелника политичког одељења 57. армије пуковника Цињева: „Друже Кокареву! Зар пијаноме можете да дајете политичке наредбе? Каква срамота! Партијски организатори се опијају! Радите са партијским активом незадовољавајуће. Побољшати рад са комунистима“.¹³⁷⁰ Према успоменама Слуцког, који је долазио у штаб 1. пролетерског корпуса НОВЈ, „у мензи корпуса где је пијанство било строго забрањено и санкционисало се редовно, давали су одвратну по укусу ракију – за долазеће руске официре. Домаћини су посматрали оне који су пили са сажаљењем“.¹³⁷¹ Заједно са опијањем ишле су и немиле последице, истина не и толико ретке.¹³⁷²

Пљачке, отимачина и насиље били су присутни у мањем обиму од оног са којима су се суочили становници Рајха, али ипак у довољно иритантном по савезничку државу. Описи ових догађаја које су оставили Дедијер или Ђилас могли би да изазову сумњу, али њихове наводе потврђују материјали политичких одсека совјетских јединица које су прошле кроз источни део Југославије. Иако су аутори памфлета „Злочинства под плаштом социјализма“ и претеривали, генерализујући негативне појаве у Црвеној армији, бројни предмети Војног тужилаштва 57. армије непобитно сведоче да велики део криминалних појава југословенски комунисти нису измислили.

¹³⁷⁰ ЦАМО РФ, 52 сд, ПО, д. 105, стр. 191.

¹³⁷¹ Слуцкий Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 67.

¹³⁷² ЦАМО РФ, 52 сд, ПО, д. 36, стр. 51, 60.

Ево неколико примера: 8. новембра 1944. наредник К. О. Аветисјан и поднаредник К. И. Шпицин су извршили незаконито хапшење грађанина Томашкова, након чега су силовали његову жену К. Хорват. Војни трибунал осудио је Аветисјана на десет, а Шпицина на девет година радних логора, без могућности замене службе у казненој чети. Пијани црвеноармејац се потукао 14. новембра 1944. разбио стакло и тешко ранио цивилно лице. Био је осуђен на десет година радних логора, без могућности замене службе у казненој чети. Наредник Борисов у селу Дероње у пијаном стању је силовао Ганић М. (81 година). Био је осуђен на десет година радних логора, без могућности замене службе у казненој чети.¹³⁷³ Штета коју су правили одређени појединци није била само материјална већ и морална. У Бољевцу, Улица краља Александра 17, код Драгомира Михаиловића су остали на конаку у ноћи између 10. и 11. октобра заменик команданта 429. стрељачког пука за материјално обезбеђење и начелник Самосталног вода за везу истог пука. Преко ноћи код њих су дошле и две девојке из састава јединице. Девојке су отишле рано ујутро и носиле су неке ствари у великим завежљајима, према изјави једног од совјетских официра настањених у суседној кући. После одласка официра, Михаиловић је установио да је из ормана нестало шест вунених хаљина, један капут и доњи веш који није могао да поброји. На саслушању Михаиловић је изјавио тужиоцу дивизије да орман није закључао. Према његовој изјави он је „дуго чекао Црвену армију и зато се надао да ће све бити у реду и да господа официри Црвене армије неће да си дозволе да нешто узму“. За казну официри су изгубили чинове и били су упућени у казнену чету, а девојке су вратиле украдене ствари осим доњег веша, који је због ношења био неупотребљив.¹³⁷⁴ Бројност ових испада довела је до ситуације да су, упркос строгој забрани ширења компромитујућих информација (Наредба НКО № 034), неки случајеви, уз одговарајућу критику, били поменути чак и у интерним армијским новинама.¹³⁷⁵ Једна од водећих жена партизанског покрета и будући српски министар просвете, Ђиласова супруга, Митра Митровић са згражавањем се сећала недоличног понашања црвеноармејаца: „Тенкиста – дебелко прилази ми и предлаже: ‘Ајмо гарава!’“.¹³⁷⁶ Ови догађаји нису могли да не изазову револт руководства КПЈ јер они нису урушавали само ауторитет СССР-а већ и идеологије на којој се базирала нова власт у Југославији. Оштре изјаве

¹³⁷³ ЦАМО РФ, 233 сд, ПО, д. 140, стр. 164, 193, 195.

¹³⁷⁴ ЦАМО РФ, 52 сд, ПО, д. 105, стр. 130.

¹³⁷⁵ *Исто*, стр. 196.

¹³⁷⁶ Службени Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 62.

Ј. Б. Тита, Е. Кардеља, К. Поповића, П. Дапчевића и нарочито М. Ђиласа биле су дате начелнику мисије СССР-а генералу Корњејеву и начелнику совјетског гарнизона Београда генералу П. М. Верхолвичу, касније и лично Стаљину.¹³⁷⁷ Посебно се љутио Ђилас: „то се кувало бесомучно... прекипело је...“¹³⁷⁸ Лично увређени Ђилас постао је веома забринут за расположења широких маса.¹³⁷⁹

Жалбе и притужбе руководства КПЈ, осим аморалних испада црвено-армејаца, изазвала је и још једна појава – однос према партизанима и НОВЈ као савезнику. Југословенско руководство је неколико пута молило да се израз „ослобођење Београда снагама Црвене армије“ замени са формулацијом „ослобођење Београда снагама Црвене армије и југословенским трупима“, да се заведе војнички поздрав југословенским официрима, да се заустави однос према југословенској војсци „као неспособној и другоразредној“.¹³⁸⁰ Према искуству совјетских пропагандиста и објашњењу југословенских колега ово је било изузетно битно, јер грађански Београд „веома често је спајао и супротстављао своје русофилство са антититоизмом, спрдао се његовој (*Титовој* - А. Т.) сиромашној војсци, и понекад је и отворено демонстрирао одговарајуће осећаје“.¹³⁸¹ Осим „мрља на Сунцу“ (совјетског животног стандарда и морала, препотентности појединих официра), југословенски комунисти су доживели непријатна искуства и када је био изневерен њихов осећај присног заједништва и чак поистовећивања са СССР-ом. У непосредном додиру са совјетским војницима и официрима III украјинског фронта припадници КПЈ у веома брзо осетили да их чланови ВКП(б) пак увелико сматрају комунистима друге сорте. КПЈ, као и друге стране комунистичке партије према мишљењу совјетских функционера, била је само „творевина“ и „еманација“ ВКП(б), што су се они и трудили да ставе до знања већ у првом контакту.¹³⁸² Искуство хладнијег него што се очекивало совјетског пријема су забележили скоро сви мемоаристи који су имали прилику да се по први пут сретну са совјетским војницима и официрима.

¹³⁷⁷ Ђилас М., *Разговори са Стаљином*, Београд, 1962; Службени Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 74.

¹³⁷⁸ Ђилас М., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 408.

¹³⁷⁹ Забринутост Ђиласа за расположење народних маса није му сметала да „убрзава револуцију“ у Херцеговини и Црној Гори крајем 1941. и почетком 1942. Домазетовић В., *Револуција у Црној Гори и њени узроци*, Београд, 1944.

¹³⁸⁰ Службени Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва, 2005, стр. 75.

¹³⁸¹ Исто.

¹³⁸² Исто, стр. 74.

Ипак, било би потпуно неправилно тврдити да је укупна југословенска и пре свега српска перцепција совјетских војника била само негативна. Дуго очекивано ослобођење и сусрети са „Русима“ нису могли да буду потпуно помућени испадима појединаца и надувено хладним и опрезним држањем совјетских официра. Совјетска материјална и војна помоћ НОВЈ, помоћ коју је пружала совјетска држава у завршном раздобљу рата, такође је утицала на стварање позитивније слике о СССР-у иако ни то није било без понеких забуна и неспоразума.¹³⁸³

Комбинација од среће да се Немцима „виде леђа“, помешаности позитивних емоција према Русима и непознавања карактера комунистичких режима водила је дирљивим сценама. Ево како је описао одлазак Немаца и долазак Црвене армије Јуриј Лобачев у својим мемоарима.¹³⁸⁴ Уз надареност сликара и писаца и добро памћење, Лобачев је дао приказ једног од првих тренутака доласка „црвених Руса“ у Београд: „Сву ноћ су пролазиле, журећи према центру града, колоне Немаца, четника. И настала је нека чудна, необична тишина. Свиће. Пукла је зора тог петка, 15. октобра 1944. године. Свежег, прозачног, јесењег дана. Но, ето, на крају данашње улице Максима Горког, дуж зидова порушене куће, са пушком на готовс, појавила се силуета, за њом друга, трећа. Сиве, прашњаве 'гимнастјорке', шињели. На шлему петокрака. 'Товариши!' – из подрума полупорушене куће искачу људи, жене, деца, грле сасвим младог совјетског капетана. Све је више људи. Међу њима и ја. Прилазим капетану: 'Друже капетане, тамо горе, иза булевару је митраљеско гнездо. Немци су још тамо. Али може се преко рушевина неприметно проћи. Ходите, показаћу вам'. 'У реду, покажите!' И војницима: 'За мном!' Од прозора полусутерена напола срушене куће до врата митраљеског гнезда око петнаест метара. Капетан тихо каже: 'Коља, давај! (Коља, хајде)'. Мали плећати војник прилази прозору, плуноу је у шаке, узео гранату, тренутак као да ју је вагнуо и хитнуо кроз прозор. Врата су избијена. Друга, трећа граната. Пут је отворен. Али сад се треба пробити кроз гомилу света, кога је све више. У рукама цвеће, чутуре, флаше. Грле војнике, зову у госте, заборавили су да је ослобођење града тек почело. И тако је било

¹³⁸³ Детаљније о томе видети: Поповић Н., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Београд, 1988, стр. 187–231.

¹³⁸⁴ У својим мемоарима Лобачев, који је као тумач у 57. армији дошао од Београда до Беча, није се устручавао, за разлику од велике већине руских аутора мемоара, да помене бројне случајеве пљачки и слиловања које су починили припадници Црвене армије у Европи. Уосталом он их није генерализовао већ их је описао као једну негативну појаву, са којом су се безуспешно борили војни, политички и безбедносни органи Црвене армије. Лобачев Ђ., *Кад се Волга уливала у Саву*, Београд, 1997, стр. 139, 144, 149, 157, 169.

свуда: често на једном крају улице се још води борба, а на другом крају, већ ослобођеном, прозори са полупаним стаклима се украшавају ћилимима, од раније спремљеним тробојкама, црвеним заставама, и раздрагани људи грле борце-ослободиоце.¹³⁸⁵

На основу доступног материјала може се извести општи закључак да су Југословени, и пре свега Срби, након проласка совјетских војника преко своје територије доживели одређено разочарање у СССР, па и у Русе. Криминални или антисоцијални иступи појединих црвеноармејаца су морали да оставе горак укус чак и у великој срећи због ослобођења од немачког окупатора. Ова осећања су, уз репресије југословенских комуниста одмах по уласку у Србију,¹³⁸⁶ доприносила снажном схватању догађаја 1941–45. пре свега као грађанског рата. Тај комплексни сплет околности допринео је чињеници да су у модерној Србији успомене на Други светски рат доживеле потпуно срозавање.¹³⁸⁷ Невероватно је, али овај критички став је у потпуном контрасту са позитивним успоменама које су сачували совјетски војници о сусрету са становништвом Србије и НОВЈ. Позитивна слика створена у то доба у масовној свести руског народа надживела је комунистичку идеологију, СССР и СФРЈ, помогла је обнављању старих традиционалних симпатија затрпих за време „пролетерских баханалија“ двадесетих и почетка тридесетих година и пружила добру основу за позитивну слику о Србима код савремених Руса.

¹³⁸⁵ Лобачев Ђ., *Кад се Волга уливала у Саву*, Београд, 1997, стр. 123–124.

¹³⁸⁶ Cvetković S., *Između srpa i čekića: represija u Srbiji 1944–1953*, Београд, 2006.

¹³⁸⁷ Уочљиво је стање у којем се тренутно налазе споменици црвеноармејцима ван домашаја „званичних делегација“ у српској унутрашњости. Ови споменици подигнути на месту масовних погибија совјетских војника се углавном налазе у распону од распадања услед потпуне запуштености (на пример село Ритопек на обали Дунава) до екстремног бацања у отпад (споменик црвеноармејцима и партизанима у селу Лештане такође надомак Београда). Manojlović Pintar O., „Široka strana moja rodnaja’ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954“, *Tokovi istorije*, 1–2/2005.

Владимир Крејтер,
руководилац Бироа за заштиту интереса
емиграната у Србији 1943.

Балерина Јелена Корбе
на позорници Руског дома, 1943.

Руска радионица за израду играчака,
Београд, 1943.

Руско задружно поље
у предграђу Београда, 1943.

Деца из обданишта-интерната
у Руском дому, 1943.

Полазник руског кадетског корпуса
у Белој Цркви, 1943.

Митрополит Анастасиј (Грибановски), поглавар РПЦЗ-а, и генерал Борис Штејфон, командант РОК-а, на свечаности РОК-а. Топчидерске касарне, 1943.

Редовно богослужење је било неизоставни део живота РОК-а.

Значајан део РПЦЗ-а је подржавао милитантну антикомунистичку делатност ултрадесничарског крила руске емиграције на Балкану.

Свештенство XV кавалеријског корпуса није било подређено РПЦЗ-у, за разлику од свештенства РОК-а, али је такође активно учествовало у дневном животу јединице. Посета генерала Петра Краснова Козачкој дивизији. Хрватска, 1944.

Генерал Михаил Скородумов, оснивач РОК-а и његов командант до септембра 1941.

Генерал Борис Штејфон, ратни командант РОК-а од септембра 1941. до априла 1945.

Пуковник Анатолиј Рогожин, последњи командант РОК-а од априла 1945.

Организатор јединица Хипо и пука „Варјаг“ штандартенфирер СС-а Михаил „фон“ Семјонов.

Артиљерац РОК-а, 1942.

На кациги је ознака добровољачког корпуса, а на прсима – значка Николајевске војне академије.

Већину припадника РОК-а је спајало старо другарство из грађанског рата у Русији и мржња према комунистима.

На служби у РОК-у је било више школованих официра, али није било довољно младих регрута.

Учесник грађанског рата у Русији генерал Андреј Шкуро
у обиласку Козачке дивизије. Поред њега – командант дивизије генерал Х. фон Панвиц.

Командант козачке дивизије
генерал Хелмут фон Панвиц

Пуковник Иван Конов, донски козак
најстарији руски официр Козачке дивизије,
командант донског козачког пука.

Војници Козачке дивизије на лечењу у болници РОК-а.
Кроз посете Београду, где се концентрисала већина руских емиграната,
развијале су се формалне...

...и неформалне везе између избеглица и скорашњих совјетских грађана у Вермахту.
Београд, децембар 1943.

Униформа Козака изгледала је егзотично за локално становништво.
Сисак (Хрватска), децембар 1943...

...а за Козаке егзотично је изгледала комбинација словенских кућа и џамија.
Руданка (Босна), децембар, 1943.

Медицинска сестра Марија Н. била је награђена за пружање помоћи рањенику под непријатељском ватром. На рамену има ознаку „ВД“ – „Војско донско“. Петриња (Хрватска), 1943.

Степан Н., десетар терских козака, наставник омладинске групе. Руданка (Босна), децембар, 1943.

Без обзира на све покушаје „идеолошког кићења“ Козаци Фон Панвица су служили Немцима и сарађивали са најмрачнијим представницима колаборациониста.

Леонид Линицки је руководио резидентуром НКВД-а у Југославији до децембра 1935. Следећи пут је у Југославији боравио у мисији генерала Корњејева.

Василиј Зарубин, учесник преговора НКГБ–СОЕ у септембру 1941. о заједничкој мисији код Д. Михаиловића. Касније је био начелник резидентуре НКГБ-а у САД-у, која је између осталог врбовала будућег премијера И. Шубашића.

The image shows a complex KGB personnel file card for Friedrich Walther. It features a small portrait of the subject on the left side. The card is filled with handwritten text in Cyrillic, organized into various sections and tables. At the top, there are fields for name and date of birth (1923). Below that, there are sections for service history, including dates like 1944 and 1945. A table with columns for 'Датум', 'Служба', 'Личност', 'Служба', and 'Служба' is present. The bottom part of the card contains administrative notes and signatures.

Анкетни лист плаћеног референта ИК Ки Фридриха (од оца Франца) Валтера. Москва, 1936.

К. Ворошилов се рукује са Илијом Стариновим, инструктором у предратним „партизанским школама“ под окриљем војно-обавештајне службе Црвене армије. У јуну 1944. И. Старинов је постао начелник штаба у мисији генерала Корњејева. Лењинград, 1935.

Генерал Црвене армије Карољ Свечевски, начелник Централне војно-политичке школе Коминтерне тзв. „партизанске академије“, смештене у ближој околини Москве (код градића Балашиха). После 1936, као и бројни војно-политички кадрови Коминтерне, отишао је у Шпанију.

На Дан Црвене армије 23. фебруара 1944. три енглеска „дагласа“, од којих је сваки вукао по две тешке америчке летелице са људством и теретом мисије, уз ваздушну подршку 25 енглеских „спитфајера“, пребацила су генерала Корњејева на импровизовани аеродром код села Медено Поље, 7 км од Босанског Петровца.

Командант 5. корпуса Славко Родић, који је дочекао мисију на пољу.

Поводом доласка совјетске мисије у Дрвару је 24. фебруара била приређена свечана вечера.

Ј. Б. Тито и Н. Корњејев.
24. фебруара 1944, Дрвар

А. Горшков и А. Јовановић.
24. фебруара 1944, Дрвар

М. Ђилас, Н. Патрахалцев и А. Ранковић.
24. фебруара 1944, Дрвар

Југословенски, совјетски и енглески официри.
24. фебруара 1944, Дрвар

Сарадник 4. („диверзантске“) управе НКГБ СССР-а
потпуковник Константин Квашњин.
Босна, пролеће 1944.

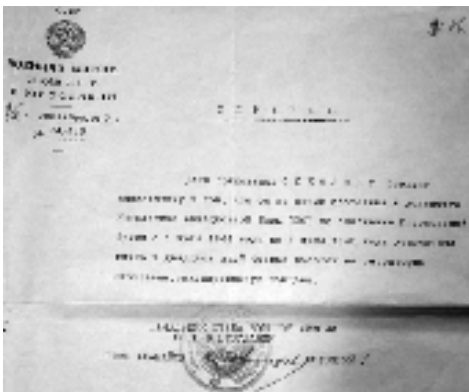
П. Дапчевић, М. Бакић и група
мајора П. Коваленка у Црној Гори.
Морача, 1944.

Ђ. Вучинић, амерички официр за везу при ГШ
Словеније, и Е. А. Куљков, преводилац за енглески
језик из групе Н. Патрахалџева. Словенија, април 1944.

Група официра АГОН-а на
савезничком аеродрому на острву Вис,
лето 1944.

Потврда коју је Војна мисија СССР-а
у Југославији издала С. Соколову.

Начелник совјетске базе у Барију
генерал Степан Соколов.

Формирана од заробљених Хрвата, Словенаца и војвођанских Срба, 1. југословенска бригада имала је верске референте и краљевске ознаке чинова. Коломна (Русија), март – април, 1944.

Београдску операцију Црвене армије је организовао командант III украјинског фронта генерал Фјодор Толбухин.

Код Мале Каменице 27. септембра 1944. припадници 2. пука дивизије Бранденбург су заробили и убили официре из совјетске претходнице: И. И. Калашникова, А. А. Шаталина и В. Х. Наређана

После повлачења 7. дивизије СС „Принц Еуген“ из Крушевца, град је био окићен југословенским, америчким, енглеским и совјетским заставама, а грађанство је формирало и одбор за дочек ослободилаца.

Забуна у Крушевцу – на балкону су командант Расинско-топличке групе корпуса ЈВУО Д. Кесеровић, командант 16. јуришног батаљона А. Пројин и представник OSS-а Е. Крамер.

По доласку у Крушевац команданта 52. дивизије генерала Л. Миљајева и његових ИСУ-122 дошло је до хапшења „погрешних“ ослободилаца из ЈВУО и постављања „исправних“ из НОВЈ

Подрхтавање тла се већ осећало док је стуб прашине од огромних тенкова тек виорио на хоризонту. Вибрације од звукова паљбе топова великог калибра нису само парале уши већ су одзвањале по целом телу и избијале су прозорска стакла. Београд, октобар, 1944...

...Одмах након 20. октобра 1944, колоне тенкова и пешадије Црвене армије су наставиле свој покрет на запад према Берлину, Бечу и Будимпешти.

Највећа битка Другог светског рата на подручју Балкана је била вођена на Батинском мостобрану. Батина (Хрватска), новембар 1944.

За неколико недеља је био подигнут мермерни споменик погинулим црвеноармејцима у центру Београда. Срушен је након 1948.

ЗАКЉУЧАК

У Југославији Други светски рат је био праћен тешким и вишеслојним грађанским ратом. Догађаји 1941–45. су били изазвани пре свега немачком експанзијом, која је покушала прво на миран начин,¹ а после ратом да освоји простор југоистока Европе. Организацију отпора на терену су преузеле две снаге које су се ослањале на различите спољне силе: ЈВуО (чије руководство је тежило да пронађе у Енглеској и касније САД-у подршку, која је стизала у оскудном материјалном, дипломатском и нарочито пропагандном смеру само до 1943) и НОП (чије руководство је тражило и добило од СССР-а предратне припреме, дипломатску, пропагандну, а касније и материјалну и најзад војну подршку). Главног противника на Балкану током читавог рата Хитлер је видео пре свега у „великосрпству које је једини државотворни елемент на простору Југоистока Европе“.² Зато су у Југославији подршку окупатора имале све снаге које су наступале против заједничке државе са центром у Београду. На тај начин је дошло до борби на етничкој основи између припадника оних народа који су се надали стицању независности или бар аутономије у оквиру „Нове Европе“ и њихових бивших суграђана лојалних идеји јединствене државе са центром у Београду (Срба и појединих Словенаца³ и Хрвата). Осим тога окупација није доносила само немачку експанзију већ и десничарску идеологију Трећег рајха. Стога су друштва појединих окупационих етнитета (без обзира на то који степен државности им је пружао окупатор) била подељена и према свом погледу на политичке вредности: либералне (либерално левичарске и екстремно левичарске), с једне стране, и „антимодернизаторске“ (традиционалистичке и екстремно десничарске), с друге стране. Ова подела је водила различитом односу према другачијем покретима отпора и према идеји отпора уопште.

¹ Ristović M., *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991, str. 248; Алексић Д., *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002.

² *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Beograd, 2003, str. 54–55, 141.

³ Видети зајимљив приказ грађанског рата и окупације у Словенији: Бајт А., *Берманов досије*, Београд, 2006.

Ове компликоване прилике грађанског рата нису биле јединствене у европским пределима које је накратко успео да сакупи под својом влашћу Трећи рајх. Слично стање подељености према идеолошким вредностима између покрета отпора постојало је и у другим европским државама у којима су узели маха комунистички и некомунистички покрети отпора: у Грчкој, Албанији, Италији и у Француској. Донекле је слична ситуација била и на истоку Европе, где је осим конфликта између противника и носилаца идеје отпора, и противника и заштитника либералних вредности дошло и до етничке димензије конфликта. На истоку Европе било је народа чија се егзистенција није уклапала у визију послератног уређења коју је имао Адолф Хитлер. То су били Руси и Пољаци, народи који нису добили ни најмањи облик државности док је Рајх био снажан и док је имао бар неке изгледе на то да се задржи на њиховој територији. Није случајно да је Немачка пружила подршку плановима М. Недића и идејама А. Власова тек 1944. када се наша на издисају стегнута напорима СССР-а на Источном фронту и САД-а, Енглеске и „Слободне Француске“ на Западном фронту. У СССР-у, као и у Југославији, осим борбе против окупатора и борбе између заговорника супротних идеологија, дошло је и до обрачуна на етничкој основи. Зато Руси који су видели идеал у јединственој Русији нису могли да буду прихватљиви савезници Рајха, што се у Југославији видело на примеру Михаила Скородумова и његовог окружења 1941. године. И оне „руске“ јединице које су заправо стизале на простор Југоистока да се боре против партизана имале су у свом саставу велики број најразличитијих сепаратиста и заговорника независности Кавказа, Украјине, средње Азије. Чак и они који су сматрали себе Русима и који су тежили да се боре у „идеолошком“ Грађанском рату са бољшевицима морали су да се декларишу као „независни Козаци“.

Нема сумње да је подела Балкана између Стаљина и Черчила, а касније и долазак Црвене армије у совјетску интересну сферу Балканског полуострва, означила насилни завршетак свих грађанских ратова и насилно успостављање комунистичког режима, који без ове подршке не би могао

да савлада све своје стране и домаће непријатеље. Уосталом СССР је већ имао своје снаге на Балкану и зато је могао да пребаци на њих већи део „прљавог посла“. То је онај део посла који су Енглези морали да одрађују сами у борби против оних који се нису слагали са утврђеним „процентним споразумом“.⁴ Ипак, у овом инсистирању на значају „совјетске инвазије“ за устоличење Тита у Београду не треба заборавити ни другу димензију – то да је у јесен 1944. захваљујући совјетској и енглеској помоћи, заплењеном италијанском оружју, али и успешној спољнополитичкој и унутарполитичкој стратегији, партизански покрет, према совјетским, енглеским, немачким и наравно својим оценама био бројнији од војника који су се налазили под командом армијског генерала Драже Михаиловића. У Грчкој, (1946–49) где су комунистички покрет отпора покушали да савладају силом, грађански рат је плануо уз много мање бројно стање супротстављених страна и на мањој територији него у Југославији. Уз хиљаде мртвих, десетине хиљада рањених и стотине хиљада расељених лица, савремени стручњаци сврставају у последице грчког грађанског рата и модерну традицију политичког насиља, од кога се Грчка није могла ослободити после завршетка грађанског рата („владавина пуковника“ 1967–1974, „Седамнаести новембар“ и др).⁵

Због немачких ставова према Русима и Србима, одлучна борба против Немаца у Другом светском рату имала је за ове народе егзистенцијални карактер. Одлучна борба је била потребна нарочито почетком рата јер победа Трећег рајха није била толико немогућа и имала је реалних изгледа све до 1943. године, када су Стаљинград и Курск⁶ преломили ток рата, а Техеран званично оверио судбину Трећег рајха. Посматрајући догађаје Другог светског рата и са ове тачке гледишта, не може се изоставити чињеница да јединице Црвене армије нису носиле само пролетерску заставу већ су помагале и томе да се српској држави (макар и социјалистичкој) врати јужна (Врање–Ниш–Пирот) и северна Србија (Војводина).

⁴ Британија је успела да ликвидира противнике своје доминације у Грчкој само уз тенкове, топове и авијацију у борбама против ЕЛАС-а, као и уз непосредну помоћ грчке Националне гарде, коју су Енглези формирали од „насилника и колаборациониста“ (према мишљењу америчког војног историчара). Овакву слику даје један интерни елаборат о догађајима и грађанском рату у Грчкој 1941–1945. написан у САД-у 1962. Gardner H. H., *Guerrilla and Counter guerrilla Warfare in Greece. 1941–45*, Office of the Chief of Military History, Department of the Army, for use by the Special Warfare School, Special Warfare Center, Fort Bragg (N. C.), Washington (D. C.), 1962, pp. 202–213.

⁵ Kousoulas D. G., *Revolution and Defeat: The Story of the Greek Communist Party*, London 1965; Close D., *The Greek civil war, 1943–1950: studies of polarization*, London – New York, 1993.

⁶ Судаћи по бројности погинулих и заробљених немачких војника.

Постоји и још једна димензија оног што се дешавало у Србији у јесен 1944. На подручју Југославије 1941–45. су се налазили и црвени и бели Руси. О томе говори и број погинулих црвеноармејаца у Београдској операцији и број погинулих у козачким, белогардејским, туркестанским и украјинским јединицама Вермахта, полиције, СС-а на подручју Југославије. Међутим, очито је да су совјетски војници наишли у Србији на неупоредиво бољи однос него што су га осетили бивши грађани руске империје или СССР-а који су учествовали у југословенском грађанском рату са друге стране.

Спољнополитичка оријентација зараћених страна у грађанском рату не би требало да се поистовећује искључиво са њиховим русофилством или супротно негативним односима према Русима и симпатијама према Немцима или Енглезима. Занимљиво је да је у грађанском рату у Србији, који је поделио не само народ већ и комшилуке, другарства и породице, дошло и до „поделе русофилства“. „Русофилство“ су испољавали не само бројни партизани⁷ и припадници ЈВуО (посебно у западним деловима српског етничког простора). У овом контексту занимљиво је да је русофилске ставове још за време свог министровања испољавоо генерал Милан Недић,⁸ а Димитрије Љотић је изражавао јавну симпатију према Русима и за време рата.⁹ Као последица спољних и унутрашњих околности, у Србији је победило левичарско „русофилство“.

У току рата емигрантска влада и Врховна команда ЈВуО су имале низ лоших политичких прорачуна, а лидери партизанског покрета су се показали као вешти тактичари и мудри стратежи који су вешто маневрисали ослањајући се не само на СССР већ и на Енглеску, а у најтежим тренуцима ступали су и у преговоре са Немцима.¹⁰ Уз снажну помоћ СССР-а Тито

⁷ Али не и сви партизани. На пример совјетски официри из мисије Корњејева већ су за време рата обратили пажњу на антируске ставове код Кардеља. Воробьев Л. И., „На југославској земљи“, *Очерки историје рускојој внешнеј разведки, Т. 4, 1941–1945 године*, Москва, 1999, стр. 452.

⁸ Јовановић Д., *Медаљони*, Београд, 2008, књ. III, стр. 380–381.

⁹ *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Београд, 2003, стр. 147; Љотић Д., „Писмо грофу Грабеу (29. 01. 1945)“, *Сабрана дела*, књ. IX, Београд, 2003; *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Policijski elaborat*, Билећа, 1953, стр. 655–725–727.

¹⁰ Velebit V., *Sećanja*, Загреб, 1983; Leković M., *Martovski pregovori 1943*, Београд, 1985; *Nemačka obavешtajna služba, UDB III odeljenje*, т. V, Београд, 1958, стр. 577–591; Bakrač B., „Razmjena ratnih zarobljenika i uhapšenika na području Pisarovine“, *III godina NOR na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka*, Карловач, 1977, стр. 845–865; Basta M., Labović Č., *Partizani za pregovarackim stolom*, Загреб, 1986; Kazimirović V., *Njemački general u Zagrebu, Kragujevac*–Београд, 1996; „Свједоштво хрватског књижевника Габријела Цвитана из јесени 1944“, *Часопис за савремену повјест*, бр. 3, 2003.

је успео да добије грађански рат, „легалитет статуса“ *de jure* (уз владу И. Шубашића, „сарадника В. Правдина“) и *de facto* (уз тенкове генерала Жданова у Београду). Након успостављања комунистичког режима у Београду била је започета изградња стаљинистичке државе, и то чак активније него рецимо у Бугарској или Чешкој (где је такође победио социјализам уз „легалну владу“). Репресије и деградација грађанског слоја заслужено су се претворили у предмет пажљивог проучавања новије српске историографије.

Амбивалентни карактер ослобођења Београда и Србије од Немаца у јесен 1944. створио је прави јаз између модерних руских и српских успомена на Други светски рат. У Русији победа у Другом светском рату представља снажан кохезивни фактор државног и националног јединства, што сигурно није случај у Србији. Постоји непремостива разлика у схватању природе догађаја који су се одиграли у Србији у јесен 1944. Томе су додатно допринеле и разлике у узајамној перцепцији совјетских војника и Срба у униформама и без њих у јесен 1944. Нису могле да не допринесу каљању успомена на Други светски рат и манипулације југословенске, а касније и новије српске историографије са историјом Другог светског рата у Југославији уопште, па између осталог и манипулације везане за однос снага Црвене армије и НОП у операцијама у Србији у јесен 1944.

Срзовање успомена на ослобођење Србије у јесен 1944. донекле се поклапа са савременим историографским токовима у источној Европи. Потпуно негирање ослободилачке улоге Црвене армије представља општи историографски тренд који се јавља у историографији свих земаља источне Европе, осим у онима у којима је доминантна руска етничка компонента (Русија, Белорусија, источна Украјина). Тешко је негирати очигледну чињеницу да је после совјетског ослобођења ових крајева од немачке окупације дошло до руске експанзије, одвајања ових предела од заједничких европских токова и цепања европског културног и идеолошког простора. У доба када се Европа уједињује у једну целину, у којој доминирају демократске вредности, разбијање европског простора и насилно увођење једне тоталитарне идеологије не могу да изгледају као нешто позитивно. Ипак, и у овој „модерној европској парадигми“, критички приступ совјетском ослобођењу не би требало да води ренесанси ултрадесничарства и да замагли значај борбе са немачким нацизмом. Савремена Европа се базира не само на заједничкој културној баштини већ и на либералним и демократским вредностима супротним фашизму, нацизму и њиховим клоновима.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

АРХИВСКИ ФОНДОВИ

1. Историјски архив Београда (ИАБ), фондови „Суђење сарадницима окупатора“, „BdS – Гестапо Београд“, „Специјална полиција“, „Збирка новина и прогласа Жика Јовановић“
2. Војни архив (ВА), микрофилмована документа Козачке дивизије из National Archives and Records Administration in Washington и Militärarchiv in Freiburg, собр. „Четничка архива“, „Недићевска архива“, собр. „Командант Србије“
3. Архив Југославије (АЈ), СК КРЈ – КИ, лични фондови, фонд Министарства спољних послова Краљевине Југославије, фонд посланства у СССР-у, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата
4. Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), лични фондови
5. Народна библиотека Србије – (НБС), Фонд ретких књига, Плакати и прогласи
6. Позоришни музеј Војводине. Юрий Ракитин. Дневник
7. Војни музеј, збирка фотографија
8. Филмски материјал из архива Југословенске кинотеке
9. Российский государственный архив социально-политической истории – (РГАСПИ), РГАСПИ, ф. 82 „Фонд В. М. Молотова“; ф. 495 Исполком Коминтерна“, ф. 529 „Коммунистический университет национальных меньшинств Запада имени Ю. Мархлевского“, РГАСПИ, ф. 531 „Международная Ленинская школа“, РГАСПИ, ф. 532 „Коммунистический университет трудящихся Востока“

10. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), ф. 6343 Синод РПЦ(з), ф. 6792 Бюро по защите интересов русской эмиграции в Сербии, ф. 5752 Казачье Национально-освободительное движение
11. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ), фондови јединица Црвене армије који су учествовали у борбама у Југославији: (57 А, 4 гвмк, 17 ВА, 68 ск, 75 ск, 52 сд, 233 сд, 431 сп, 16 ошсб)
12. Российский государственный военный архив (РГВА), ф. И. Г. Старина
13. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. Личные дела офицеров Генерального Штаба
14. Семейный архив семьи В. А. Плотникова, Автобиография Плотникова В. А. 14/IX 1937г. для НКВД; Личный листок по учету кадров на Плотникова В. А.; Номенклатурное личное дело Плотникова В. А.
15. Семейный архив семьи А. Е. Голованова, Записка на име А. Е. Голованова от Шорникова А. С. о действиях авиагруппы в Югославии
16. National Archives and Records Administration (NARA), Declassified: NND 877092 by AB 12/30/2004, Report on Partisan Intelligence – Effect of Mihailovich Intelligence Unit to Gen. Wm. J. Donovan from Col. E. C. Huntington, 31 August 1944; Orders to Lt. Col. Robert H. McDowell, AUS from Edward J. Green, Lt. Comdr., USNR. Headquarters company B, 2677th Regiment, Office of strategic services (Prov), APO 534, U. S. Army, 15 August 1944.
17. National Security Agency (NSA), Venona project papers
18. Library of Congress, Original notes from KGB archival files by Alexander Vassiliev

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА

1. „Svjedočanstvo hrvatskog književnika Gabrijela Cvitana iz jeseni 1944“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 2003.
2. „Письмо Мартина Бормана – Альфреду Розенбергу от 23. 07. 1942“, *Военно-исторический журнал*, 1/1965, стр. 82–83.
3. *1941 год: в 2 книгах*, Москва, 1998.
4. *27. mart 1941: tematska zbirka dokumenata*, priređivači Petranović B., Žutić N., Beograd, 1990.

5. *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata: 1941–1945*, Nešović S., Beograd, 1983.
6. Boban Lj., *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade: 1941–1943: izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb, 1985.
7. Boban Lj., *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade: 1941–1943*, Zagreb–Ljubljana, 1988.
8. *Genocid nad muslimanima 1941–1945*, Zbornik dokumenata i svjedočenja, priredili V. Dedijer i A. Miletić, Sarajevo, 1990.
9. *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu: 1943–1945: dokumenti*, Petranović B., Beograd–Zagreb, 1981.
10. *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu: 1941–1943: dokumenti*, Krizman B., Beograd–Zagreb, 1981.
11. *Kolaboracija u Srbiji 1941–1945: zbornik građe*, prir. Ž. Jovanović, Beograd, 2001.
12. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. 3. 1948. god.*, knj. IX, Stanovništvo po narodnosti, Beograd, 1954.
13. Pavlović M., „Očevicac Građanskog rata u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, 1/2007.
14. *Prepiska (radiogrami) CK KPJ – IK KI*, Vujošević Ubavka, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/3, 1992.
15. *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Policijski elaborat*, Bileća, 1953.
16. *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Beograd, 2003.
17. Tito J., *Vojna djela, T. I: 1941–1945*, Beograd, 1961.
18. *Ubijeni ljudski obziri. Zločinstva crvenoarmejaca u Jugoslaviji*, izdavač redakcija „Omladinske riječi“, lista Narodne omladine Bosne i Hercegovine, štampano u Štamparskom preduzeću „Grafičar“ – Tuzla, b. m., b. g. (Sarajevo?, 1953?)
19. *Venona: Soviet Espionage and the American Response 1939–1957*, edit. R. L. Benson and M. Warner, Laguna Hills (CA), 1996.
20. Vujošević U., „Prilozi za biografiju Mustafe Golubića: (nepoznati dokumenti iz arhiva Kominterne)“, *Istorija 20. veka*, 1–2 (1993).
21. *Великая Отечественная. Т. 15. Курская битва. Документы и материалы 27 марта– 23 августа 1943 г.*, Москва, 1997.
22. *Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том IV (1935–июнь 1941 г.)*, Москва, 1946.
23. *Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы*, Москва, 2000.
24. *Деяния 2-го Всезарубежного Собора Русской Православной Церкви за границей*, Белград, 1939.

25. *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945*, приредили Пијевац К. и Јончић Д., Београд, 2004.
26. *Застольные разговоры Гитлера*, Пикер Г., Смоленск, 1998.
27. *Hitlers Tischgesprache im Führerhauptquartier*, М. Picker, Bonn, 1961.
28. *Зборник докумената и података о НОР-у народа Југославије, I–XIV*, Београд, 1949–1985.
29. Зечевих М., *Документа. Албум из историје равногорског покрета*, Београд, 2001.
30. Зюин Е. И., „Соображения об основах стратегического развертывания Вооруженных сил Советского Союза на Западе и на Востоке на 1940 – 1941 гг.“, *Военно-исторический журнал*, № 1, 1992, № 12, 1991.
31. *Из воспоминаний Владыки Василия (Родзянко), Приложение II в Косик В. И. Русская церковь в Югославии (1920–1940-е гг. XX в.)*, Москва, 1999.
32. *Коминтерн и вторая мировая война. Сборник документов*, Москва, 1994.
33. *Коминтерн и идея мировой революции. Документы*, Москва, 1998.
34. Кучерук О., „Бажаю ще раз послужити мој батькивщині... (генерал Андрій Шкуро і Організація Українських Націоналістів)“, *Військово-історичний альманах*, № 3, 2001.
35. Ленин В. И., *Полное собрание сочинений*, 1960.
36. *Лубянка в дни битвы за Москву: Материалы органов госбезопасности СССР из Центрального архива ФСБ России*, Москва, 2002.
37. Миличевих П., *Осторожно – ревизионизм. Письма Сталина и Молотова югославским руководителям в 1948 году об опасности ревизионизма*, Москва, 2001.
38. *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008.
39. Николић К., *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд, 2000.
40. *Нюрнбергский процесс. Сборник материалов, I*, Москва, 1954; ИМТ, vol. XXVI.
41. *Огненная дуга: Курская битва глазами Лубянки*, Москва, 2003.
42. *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд, 1996.
43. *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, Т. 1– Т. 5, Москва, 1995–2009.
44. Пикер Г., *Застольные разговоры Гитлера*, Смоленск, 1998.

45. *Прибалтика и геополитика (1935–1945). Сборник документов СВР РФ*, Москва, 2006.
46. Ржешевский О., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004.
47. Садкович Н. (режиссер), Богословский Н. (композитор), Ласкин Б., Склют И. (авторы сюжета и песен) „Ночь над Белградом“, *Боевой киносборник № 8*, Ташкентская к/с (СССР), 1941/1942.
48. *Секреты Гитлера на столе у Сталина: разведка и контрразведка о подготовке германской агрессии против СССР, март–июнь 1941 г. Сборник документов*, Москва, 1995.
49. *Секреты польской политики 1935–1945 гг. Рассекреченные документы СВР РФ*, Москва, 2009.
50. *Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия Фашисткой Германии в войне против СССР. Документы и материалы*, Москва, 1967.
51. *Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945*, Москва, 1984.
52. *Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945. В 2 томах*, Москва, 1985.
53. *Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников... Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории*, Киев, 2006
54. *Споменица православних свештеника – жртва фашистичког терора и палих у народноослободилачкој борби*, Београд, 1960.
55. *СССР–Германия 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях*, Вильнюс, 1989.
56. *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Ржешевский О., Москва, 2004.
57. *Сталин И., Полное собрание сочинений*, Москва, 1948.
58. *Сталинградская эпопея: Материалы НКВД СССР и военной цензуры из Центрального архива ФСБ РФ*, Москва, 2000
59. Тимофејев А., „Генерал Крејтер о будућности руске емиграције у Русији“, *Токови историје*, 4/2006.
60. *Трагедия Литвы: 1941–1944 годы. Сборник архивных документов о преступлениях литовских коллаборационистов в годы Второй мировой войны*, Москва, 2006.

61. Шеншин А., „Садашње стање руске емиграције у Југославији, 23. 11. 1943, МИП, прилог Пов. бр. 6544/43“, у: Јаковљевић Р., *Руси у Србији*, Београд, 2004.

МЕМОАРСКА ЛИТЕРАТУРА

1. *Bojna pot brigad, ustanovljenih v ZSSR*, Maribor, 1984.
2. Cenčić V., *Enigma Kopinič*, I, Beograd, 1983.
3. Churchill, Winston, *The Second World War*, 6 vols, London, 1948–1953 (Čerčil V., *Drugi svetski rat*, b. g. Beograd – Čerčillъ U., *Вторая мировая война*, Москва, 1991).
4. Dalton H., *The Fateful Years: Memoirs, 1931–1945*, London, 1957.
5. Deakin F. W. D., *The Embattled Mountain*, London, 1971.
6. Dedijer V., *Dnevnik*, Beograd, 1951.
7. Dedijer V., *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Beograd, 1984.
8. Dikin F., *Bojovna planina*, Beograd, 1973.
9. Đilas M., *Memories of a Revolutionary*, New York, 1973.
10. Đilas M., *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990.
11. Hariš I., *Diverzant*, Zagreb, 2007.
12. Hariš I., *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1977.
13. Heaton C. D., „Taking Belgrade by bluff“, *World War II*, January 1998, pp. 30–36; Interview with Hans-Dietrich Hossfelder one of six members of the Klingenberg's reconnaissance unit captured Belgrade. (<http://www.hotlinecy.com/Hossfelder.htm>).
14. Horstenaу G., *Između Hitlera i Pavelića*, Beograd, 2007.
15. Kern E., *General von Pannwitz und seine Kosaken*, Göttingen, 1964.
16. Krivokapić B., *Bes/konačni Tito (i Krležine „masne laži“)*, Beograd, 2006.
17. Kumm O., *Vorwärts Prinz Eugen! Geschichte der 7.SS-Freiwilligen Gebirgs Division „Prinz Eugen“*, Dresden, 2007.
18. Lazarević B., „Dnevnik jednoga nikoga. (26) General Simović i avijatičari junaci dana“, *Danas*, 10. septembar 2008.
19. Lončarević Đ., *Specijalna misija*, Beograd, 1991.
20. Mackenzie W., *The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000.

21. Maklejn F., *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980.
22. Maslarić B., *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb, 1952.
23. Paunić Ž., *Sećanja na ratne dane 1941–1945*, Novi Sad, 1997.
24. *Podroben opis sovražnih edinic na teritoriju kontroliranem po NOV in POS*, b. m., 1945.
25. Popović K., *Beleške uz ratovanje*, Beograd, 1988.
26. Prpić B., *Preko Atlantika u partizane*, Zagreb, 1965.
27. *Španija 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu*, t. 1–5, Beograd, 1971.
28. Topalović Ž., *Jugoslavija. Žrtvovani saveznik*, London, 1970.
29. Velebit V., *Sećanja*, Zagreb, 1983.
30. Авакумовић И., *Михаиловић према немачким документима*, Београд, 2004.
31. Адам В., *Трудные решения: мемуары полковника 6-й герман. армии*, Москва, 1972.
32. *Альбом Русского Корпуса*, Нью-Йорк, 1960.
33. Афанасјев В., *Мој отац руски емигрант – Породична хроника*, Београд, 2007.
34. Бабовић Г., *Летопис Шапца. 1933–1944*, прир. С. Петровић Тодосијевић, Београд–Шабац, 2010.
35. Бајт А., *Берманов досије*, Београд, 2006.
36. Бодиско В., „Русский Корпус 1941–45“, *Кадетская переключка*, № 28, 1981.
37. *Белградская операция*, Москва, 1964.
38. Белов Н., *Я был адъютантом Гитлера*, Смоленск, 2003.
39. Берберова Н. Н., *Люди и ложи*, Харьков – Москва, 1997.
40. Васильчикова М., *Берлинский дневник, 1940–1945*, Москва, 1994.
41. Ваупшасов С. А., *На тревожных перекрестках*, Москва, 1974.
42. *Верные долгу. 1941–1945*, Наяк (Нью-Йорк), 1961.
43. Винаров И., *Бойцы тихого фронта: Воспоминания разведчика*, Москва, 1971.
44. *Война и судьбы. Вторая мировая, без ретуши*, I–IV, Невинномысск, 2003.
45. Гайке В.-Д., *Українська Дивізія „Галичина“ („Вони хотіли волі“)*, Записки НТШ: Том 188, Торонто–Париж–Мюнхен, 1970.
46. Гальдер Ф., *Военный дневник*, Москва, 1971.

47. Ганусовский Б., *10 лет за железным занавесом. 1945–1955. Записки жертвы Ялты. Выдача XV казачьего корпуса*, Сан-Франциско, 1983.
48. Георгиевский Е., *Путь моей жизни*, Москва, 1994.
49. Гильотен Ж., *Две моје домовине*, Горњи Милановац, 1991.
50. Голованов А., *Дальняя бомбардировочная... Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007.
51. Горшков А., *„Народ беретя за оружие“, Они защищали Тулу. Воспоминания и очерки*, Тула, 1965.
52. Граббе Г., *Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи)*, Нью-Йорк, 1978.
53. *Грозное оружие – малая война, партизанство и другие виды асимметричного воевания в свете наследия русских военных мыслителей*, Москва, 2007.
54. Гудериан Г., *Воспоминания солдата*, Смоленск, 1999.
55. Дедијер В., *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955.
56. *Делатност совјетске обавештајне службе у Југославији до 1948. Извештај за интерне потребе*, Београд, 1953.
57. *Диверсанты Западного фронта. Артур Спрогис и другие. Страницы Памяти*, ред. Боярский В., Москва, 2007.
58. Домазетовић В., *Револуција у Црној Гори и њени узроци*, Београд, 1944.
59. Ђилас М., *Разговори са Стаљином*, Београд, 1962.
60. Ђоновић Ј., *Моје везе са Дражом Михаиловићем*, Београд, 2004.
61. Жуков Г. К., *Воспоминания и размышления*, Изд. 13-е, исправленное и дополненное по рукописям автора, I–II, Москва, 2002.
62. *Записки из добровољачке борбе*, Минхен, 1955.
63. Зевелев А. И. и др., *Ненависть, спрессованная в тол*, Москва, 1991.
64. Зелењин В. В., *„Совјетска војна мисија у Југославији 1944“, Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995.
65. Зеленин В. В., *„Операция ‘Ход конем’“, Советское славяноведение, № 3, 1974.*
66. Јовановић Д., *Медаљони*, књ. III, Београд, 2008.
67. Казанцев А. С., *Третья сила. Россия между нацизмом и коммунизмом*, Москва, 1994.
68. Казанцев Н., *„О ‘Варяге’ – то, что никогда не было сказано“, Наша страна* (Буэнос Айрес), 8 мая 2010.
69. Карапанџић Б. М., *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд, 1993.

70. Кегель Г., *В бурях нашего века: Записки разведчика-антифашиста*, Москва, 1987.
71. Киселев А., *Облик генерала Власова (Записки военного священника)*, Нью Йорк, 1977.
72. *Књига о Дражи*, Ваљево, 2005.
73. Ковачевић М., *Исповест Перише Костића, мајора НКВД из Жупе Никшићке*, Београд, 2004.
74. Константинов Д., *Записки военного священника*, Канада, 1980.
75. Костић Б., *За историју наших дана*, Београд, 1996.
76. Краинский Н. В., *Фильм русской революции в психологической обработке*, Белград, 1940.
77. Краснов П., *Сочинения: В 2 кн*, Москва, 2000.
78. Краснов-младший Н. Н., *Незабываемое*, Сан-Франциско, 1957.
79. Кривицкий А., *Русский офицер за рубежом*, Москва, 1946.
80. Кромиади К., *За землю, за волю...*, Сан-Франциско, 1980.
81. Лазурко Р., *На шляхах Европи*, Чикаго, 1971.
82. Ланин А. В., *Агония Югославии: воспоминания очевидца*, Белград, 1941.
83. Линьков Г. М., *Воспоминания о прошлом с выводами на будущее*, Москва, 1961.
84. Лобачев Ђ., *Кад се Волга уливала у Саву*, Београд, 1997.
85. Љотић Д., *Сабрана дела*, књ. I–IX, Београд, 2003.
86. Маевский В., *Русские в Югославии. Взаимоотношения России и Сербии*, Нью-Йорк, 1966.
87. Майский И. М., *Воспоминания советского дипломата, 1925–1945 гг.*, Ташкент (Узбекистан), 1980.
88. Максимов А., Краткая биография Анатолия Максимова для журнала „Фокс“, Часть третья, <http://fox.ivlim.ru>.
89. Мальцев О., *Югославская трагедия*, Москва, 1952.
90. Марковић М., *Рат и револуција у Србији (Сећања 1941–1945)*, Београд, 1987.
91. *Материалы по истории русского освободительного движения 1941–1945*, Вып.1–4, Москва, 1997–1999.
92. Месснер Е., *Хочешь мира, победи мятежвойну!*, Москва, 2005.
93. Миклашевская (Белавина) Н., *Стихи*, Нью-Йорк, 1985.
94. Милуновић М., *Од немила до недрага*, Београд, 1992.

95. Минић М., *Записи и сећања из народноослободилачке борбе у чачанском крају*, Горњи Милановац, 1988.
96. Минић М., *Ослободилачки или грађански рат у Југославији: 1941–1945*, Нови Сад, 1993.
97. Михайлов П. М., *После заката – взлет*, Смоленск, 1988.
98. Михин П. А., *„Артиллеристы, Сталин дал приказ!“ Мы умирали, чтобы победить*, Москва, 2006.
99. Младеновић М., *Лажни идоли и варљиви идеали*, Београд, 2004.
100. Мондич М., *СМЕРШ. (Год в стане врага)*, Мюнхен, 1948.
101. Мордвинкин Ю. Б., *Белогвардейцы*, 2001, глава 10. „Казачья дивизия фон Паннвица“, http://www.cadet.ru/library/litera/belo/gl_10.htm.
102. *Мы – интернационалисты. Сборник*, Москва, 1986.
103. Нагаевский И., *Спогади польового духовника*, Торонто, 1955.
104. Науменко В. Г., *Великое Предательство*, Санкт-Петербург, 2003.
105. *Незабытые могилы*, Москва, 2004.
106. Никулин Н. Н., *Воспоминания о войне*, Санкт-Петербург, 2008.
107. Новиков Н. В., *Воспоминания дипломата: (Записки о 1938–1947 годах)*, Москва, 1989.
108. Овад Ј., *Бо війна війною...*, Львів, 1999.
109. *Організація українських націоналістів: 1929–1954*, б. м., 1955.
110. Острогорский Г., *Заметки к Слову о полку Игореве*, Белград, 1941.
111. Парежанин Р., *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Београд, 2001.
112. Паршина Е. А., *Динамит для сеньориты: Докум. повесть о А. К. Спрогисе: Отр. из исп. дневника*, Москва, 1989.
113. Пилетић В., *Судбина српског официра*, Крагујевац, 2002.
114. Плећаш Н., *Ратне године*, Београд, 2004.
115. Побігущий-Рен Є., *Мозаїка моїх споминів*, Мюнхен–Лондон, 1982.
116. *Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки)*, Москва, 1998.
117. Попивода П. С., *Партизаны*, Москва, 2003.
118. Пятницкий В. И., *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Минск, 2004.
119. Пятницкий В. И., *Разведшкола № 005*, Москва–Минск, 2005.
120. *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945 г.г. Исторический очерк и сборник соратников*, Нью-Йорк, 1963.

121. *Русский корпус на Балканах и во время II Великой войны 1941–1945. Воспоминания соратников и документы, Сборник второй*, Санкт-Петербург, 1999.
122. Рутам Ц., *Луцањ у празно*, Београд, 2004.
123. Свердлов А. В., *Воплощение замысла*, Москва, 1987.
124. Сергеев А., Глушик Е., *Беседы о Сталине*, Москва, 2006.
125. *17-я воздушная армия в боях от Сталинграда до Вены*, Москва, 1977.
126. Скоморохов Н. М., *Боем живет истребитель*, Москва, 1975.
127. Скородумовъ М. Ф., *Памятка Руссаго Народнаго Ополченія. Идеологія, задачи, организация*, Белград, 1935.
128. Скородумовъ М. Ф., *Шта треба да зна, сваки Словен, а нарочито словенски политичар*, Београд, 1939.
129. Скорцени О., *Секретные задания РСХА*, Москва, 1999
130. Слуцкий Б., „*Записки о войне*“, *О других и о себе*, Москва, 2005.
131. *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960.
132. Станіславів-Макух В., *Ліс приймає повстанців*, Кременець, 2002.
133. Старинов И. Г., *Разрушайте тыл врага*, Чернигов, 1941.
134. Старинов И. Г., *Подготовка партизанских кадров*, Москва, 1989.
135. Старинов И. Г., *Записки диверсанта*, Москва, 1997 .
136. Старинов И. Г., *Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта*, Москва, 1999.
137. Старинов И. Г., *Солдат столетия*, Москва, 2002.
138. Судоплатов П. А., *Разведка и Кремль*, Москва, 1996.
139. Судоплатов П. А., *Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год*, Москва, 2001.
140. Судоплатов П. А., *Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы*, Москва, 1997.
141. *Тврђава*, Збирка добровољачке лирике, друго допуњено издање, Минхен, 1977.
142. Толганбаев А., *Исповедь судьбы*, (ур. И. М. Саввин), Алма-ата, 2005.
143. Толубко В. Ф., Барышев Н. И., *От Видина до Белграда. Историко-мемоарный очерк о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции*, Под редакцией и с предисловием В. Ф. Чижана, Москва, 1968.
144. Топаловић Ж., *Србија под Дражом*, Београд, 2004.

145. Трбић В., *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, књига I и II, Београд, 1996.
146. Трушнович Я. А., Русские в Югославии и Германии, 1941–1945, *Новый Часовой*, № 2, 1994.
147. Фритцше К., *Цель – выжить. Шесть лет за колючей проволокой*, Саратов, 2001.
148. Хаген В., *Фальшивомонетки Третьего рейха. Операция „Бернхард“*, Москва, 2004. (Walter Hagen, Unternehmen Bernhard, *Ein historischer Tatsachenbericht über die grösste Geldfälschungsaktion aller Zeiten*, Wels, 1955).
149. Хольмстон-Смысловский Б. А., „Личные воспоминания о генерале Власове“, *Суворовец*, бр. 30(45)–38(53), август–октябрь, 1949.
150. Черкассов К. С., *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, Мюнхен, 1965.
151. Чухнов Н., *В смятенные годы*, Нью-Йорк, 1967.
152. Чхеидзе А. А., *Записки дунайского разведчика*, Москва, 1984.
153. Шавельский Г., *Воспоминания*, т.1, Москва, 1996.
154. Шарохин М. Н., Петрухин В. С., *Путь к Балатону*, Москва, 1966.
155. Шелленберг В., *Мемоары*, Минск, 1998.
156. Шкуро А. Г., *Гражданская война в России: Записки белого партизана*, Москва, 2004.
157. Штеменко С. М., *Генеральный штаб в годы войны*, кн. 2, Москва, 1974.
158. Штрик-Штрикфельдт В. К., *Против Сталина и Гитлера*, Москва, 1993.
159. *Щоденник національного героя Селепка Лавочки*, Буенос-Айрес, 1954.
160. *Я шел своим путем. Ким Филби в разведке и в жизни*, ред. Кудрявцева Т. А., Москва, 1997.

ТЕМАТСКЕ БАЗЕ ПОДАТАКА И ИНТЕРВЈУА БИТНИХ ЗА ИСТОРИЈУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

1. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898 – 1991, <http://www.knowbysight.info>
2. Справочник „Общевойсковые армии“, Справочник „Командный состав РККА и РКВМФ в 1941–1945 годах“, <http://www.soldat.ru/spravka/>

3. Лексикон Вермахта <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de>
4. Периодическое электронное интернет-издание „Победа-60“, <http://www.pobeda-60.ru/main.php?trid=6643>
5. Воспоминания участников освобождения Югославии: <http://www.iremember.ru>
6. Дигиталне библиотеке војне и историјске литературе:
7. <http://infanata.org/category/history/> <http://militera.lib.ru>
8. <http://cgsc.leavenworth.army.mil/carl/contentdm/home.htm>
9. Официальный сайт СВР РФ. svr.gov.ru/history/
10. Пројекат *CWHP* на www.wilsoncenter.org

ШТАМПА

1. *Ново Време*, 1941.
2. *Коло*, 1943.
3. *Гласник СПЦ*, 1944.
4. *Ведомости Охранной группы*, 1942–1943.
5. *На казачьем посту*, 1943–1945.
6. *Казачий вестник*, 1941–45.
7. *Русский голос*, 1941.
8. *Новый путь*, 1942–1943.
9. *Русское дело*, 1943–1944.
10. *Церковная жизнь*, 1941–1944.
11. *Церковное обозрение*, 1941–1944.
12. *Сводка. Еженедельное издание русских военных организаций на территории НДХ*, Загреб, 1941–1944.
13. *Народна армија*, 1951–54.
14. *Звезда Советов (Армейская газета 57 А)*, 1944.
15. *Вперед за Родину (газета 233 дивизии)*, 1944.
16. *Правда*, 1941–1945.
17. *Кадетская переключка*, 1971–1992.
18. *Наши вести. Издание Союза чинов Русского корпуса*, 1952–1995.

МОНОГРАФИЈЕ И ЧЛАНЦИ

1. Adam P., *Art of the Third Reich*, New York, 1992.
2. Auty P., *Tito: A Biography*, New York, 1970.
3. Babac D., *Specijalne jedinice jugoslovenske vojske u Aprilskom ratu*, Beograd, 2006.
4. Bailey R., „Communist in SOE: Explaining James Klugmann’s Recruitment and Retention“, *Intelligence and National Security*, № 20, 2005.
5. Bakrač B., „Razmjena ratnih zarobljenika i uhapšenika na području Pisarovine“, *III godina NOR na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac, 1977.
6. Barker E., *British policy in south-east Europe in the Second World War*, London, 1976.
7. Basta M., Labovic Ć., *Partizani za pregovaračkim stolom*, Zagreb, 1986.
8. Bennett R. „Knight’s Move at Drvar: Ultra and the Attempt on Tito’s Life, 25 May 1944“, *Journal of Contemporary History*, Apr., 1987, pp. 195–208.
9. *Beogradska operacija: okrugli sto 18. oktobra 1984*, Beograd, 1985.
10. *Beogradska operacija*, Beograd, 1989.
11. *Bojna pot brigad, ustanovljenih v ZSSR*, Maribor, 1984.
12. Bondžić D., *Beogradski univerzitet: 1944–1952*, Beograd, 2004.
13. Borštnik P., *Pozabljena zgodba slovenske nacionalne ilegale*, Ljubljana, 1998.
14. Bošnjak Lj., *Diverzantska dejstva u Narodno-oslobodilačkom ratu 1941–1945*, Beograd, 1983.
15. Božić N., *Batinska bitka*, Novi Sad, 1990.
16. Božović B., *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Beograd, 1988.
17. Božović B., *Specijalna policija u Beogradu: 1941–1944*, Beograd, 2003.
18. *British Intelligence in the Second World War: Its Influence on Strategy and Operations*, V.,3, P,1, London, 1984.
19. *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, eds. P. Auty and R. Clogg, London, 1975.
20. Brown A., *Wild Bill Donovan: The Last Hero*, New York, 1982.
21. Campbell J. C., *Tito’s Separate Road: America and Yugoslavia in World Politics*, New York, 1967.
22. Casagrande T., *Die Volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen“*, Frankfurt am Main, 2003
23. Cenčić V., *Enigma Kopinič, I–II*, Beograd, 1983.

24. Close D., *The Greek civil war, 1943–1950: studies of polarization*, London–New York, 1993.
25. Cohen P. J., Riesman D., *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*, New York, 1996.
26. Cooper M., *Nazi war against soviet partisans*, New York, 1979.
27. Crawford J. R., *The Creation of States in International Law*, New York, 1979.
28. Crawford T., „Armed Insurrection“, *International Socialism*, No. 46, February/March 1971.
29. Crevelde von M., *Hitler's Strategy 1940–1941: the Balkan Clue*, Cambridge University Press, 1973
30. Cripps J., „Mihailović or Tito? How the Codebreakers Helped Churchill Choose“, *Action This Day*, London – New York, 2001, pp. 237–263.
31. Cvetković S., *Između srpa i čekića: represija u Srbiji. 1944–1953*, Beograd, 2006.
32. Dallin A., „The Kaminsky Brigade: A Case-Study of Soviet Disaffection“, *Revolution and Politics in Russia. Russian and East European Series*, vol. 41. Bloomington (Indiana), 1972.
33. Stafford D. A. T., „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'Etat of March 1941“, *Slavic Review*, Vol. 36, No. 3 (Sep., 1977).
34. Deakin W. et al., *British Political and Military Strategy in Central, Eastern and Southern Europe in 1944*, New York, 1988.
35. Detloff v. Kalben H., C. Wagner, *Die Geschichte XV. Kosaken-Kavallerie-Korps*, s. 1., 1987.
36. Die Kosaken in Osttirol. Archäologische und volkskundliche Aspekte zur Tragödie an der Drau. Institut für Ur- und Frühgeschichte sowie Mittelalter- und Neuzeitarchäologie, Institut für Europäische Ethnologie/Volkskunde <http://www.uibk.ac.at/kosaken/projekt/>.
37. Dixon C. A, Heilbrunn O., *Communist Guerilla Warfare*, London, 1954.
38. Dobnik J., *Vodnik po transverzali kurirjev in vezistov NOV Slovenije*, Ljubljana, 1980.
39. Doder M., *Kopinič bez enigme*, Zagreb, 1986.
40. Draginčić S., Zupan Z., *Istorija jugoslovenskog stripa*, Novi Sad, 1986.
41. Dželebdžić M., Otović D., *Titovi ratni letovi*, Beograd, 1986.
42. Đukanov M., *Kratka monografija Jaša Tomića: 1334–1978*, Jaša Tomić, 1980.
43. Đuretić V., *Vlada na bespuću: internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti: 1941–1944*, Beograd, 1983.

44. Electronic museum „Brygada Swietokrzyska“ http://www.electronicmuseum.ca/Poland-WW2/holy_cross_brigade/hcb.html.
45. European Resistance Archive mapa pokreta otpora u Evropi. <http://www.resistance-archive.org/en/resistance>.
46. Felmy H., *The Cossack Corps. US Army Historical Division*, 1946.
47. Fisch V., Nemmersdorf, *Oktober 1944. Was in Ostpreussen tatsachlich geschah*, Berlin, 1997.
48. Foot M. R. D., *Resistance: An Analysis of European Resistance to Nazism*, London, 1976.
49. Ford K., *OSS and the Yugoslav Resistance, 1943–1945*, College Station (Texas), 1992.
50. Friedrich K-P., „Collaboration in a ‘Land without a Quisling’: Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II“, *Slavic Review*, Vol. 64, No. 4, 2005.
51. Gašić R., „Beogradska politička i vojna elita u svetlu nemačkih i britanskih izvora pred Drugi svetski rat“, *Istorija 20. veka*, 1/2006.
52. Gerolymatos A., *Red Acropolis, Black Terror: The Greek Civil War and the Origins of Soviet-American Rivalry. 1943–1949*, New York, 2004.
53. Godeša B., *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, Ljubljana, 1995.
54. Godeša B., Mlakar B., Šorn M., „Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2002.
55. Grosshans H., *Hitler and the Artists*, New York, 1983.
56. Hagen W., *Unternehmen Bernhard, Ein historischer Tatsachenbericht über die grösste Geldfälschungsaktion aller Zeiten*, Wels, 1955.
57. Hamrick S. J., *Deceiving the Deceivers: Kim Philby, Donald Maclean, and Guy Burgess*, New Haven, 2004.
58. Hastings M., *Armageddon: The Battle for Germany 1945*, London, 2004.
59. Hoare M. A., *Genocide and resistance in Hitler’s Bosnia: the Partisans and the Chetniks, 1941–1943*, Oxford, 2006
60. Hoare M. A., *The Chetnik-Partisan Conflict and the Origins of Bosnian Statehood*, Yale, 2000.
61. Hoare M. A., *Whose is the Partisan Movement?: Serbs, Croats and the legacy of a shared resistance*, London , 2002.
62. Hoffmann J., *Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945. Einzelschriften zur militärischen Geschichte des Zweiten Weltkrieges*, Freiburg, 1986.

63. Hoffmann J., *Die Kaukasien 1942/43: Das deutsche Heer und die Ostvölker der Sowjetunion*, Freiburg, 1976.
64. Hoffmann J., *Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945*, Munich, 1999.
65. Howard M., *The Mediterranean Strategy in the Second World War*, London, 1968.
66. Janjetović Z., *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji. 1918–1941*, Beograd, 2005.
67. Janjetović Z., *Od Auschwitzta do Brijuna. Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslavensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Zagreb, 2007.
68. Jeloschek A., Richter F., Schütte E., Semler J., *Freiwillige vom Kaukasus*, Graz–Stuttgart, 2003.
69. Jurado C., *Foreign Volunteers of the Wehrmacht 1941–45*, Oxford, 1983.
70. Kachmar L., *Draza Mihailovic and the Rise of the Chetnik Movement, 1941–1942*, New York, 1987.
71. Kapr A., *Fraktur: Form und Geschichte der gebrochenen Schriften*, Mainz 1993.
72. Kazimirović V., *Njemački general u Zagrebu*, Kragujevac–Beograd, 1996.
73. King D., *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, New York, 1997.
74. Kintner W. R., *The Front is Everywhere: Militant Communism in Action*, Norman, 1954.
75. Klanjšček Z., *Pregled narodnoosvobodilne vojne 1941–1945 na Slovenskem 1941–1945*, Ljubljana, 1989.
76. Knightley P., *The Master Spy: The Story of Kim Philby*, London, 1989.
77. Kočović B., *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985.
78. Kousoulas D. G., *Revolution and Defeat: The Story of the Greek Communist Party*, London, 1965.
79. Kreso M., *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu, 1941–1944*, Beograd, 1979.
80. Kuljić T., *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, 2002.
81. Labović Đ., *Tajne misije Mustafe Golubića*, Beograd, 1990.
82. Latas B., *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašima (1941–1945)*. Dokumenti, Beograd, 1999.
83. Leković M., *Martovski pregovori 1943*, Beograd, 1985.
84. Leonard R. W., *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918–1933*, London, 1999.

85. Lerner D., *Psychological Warfare Against Germany, D-Day to VE-Day*, New York, 1949.
86. Littlejohn D., *Foreign Legions of the Third Reich*, San Jose, 1987.
87. Luidl P., *Die Schwabacher – Die ungewöhnlichen Wege der Schwabacher Judenletter*, Augsburg, 2004.
88. Mackenzie C., *Eastern Epic*, London, 1951.
89. Manojlović Pintar O., „Široka strana moja rodna ja’ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954“, *Tokovi istorije*, 1–2/2005.
90. Manoschek W., *Serbien ist judenfrei. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42 Schriftenreihe des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes*, München, 1995.
91. Marjanović J., *Dražica Mihajlović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb–Beograd, 1979.
92. Martin D., *The Web of Disinformation: Churchill’s Yugoslav Blunder*, San Diego – New York, 1990.
93. McConville M., *A Small War in the Balkans: British Military Involvement in Wartime Yugoslavia*, London, 1986.
94. McLaren R., *Canadians behind enemy lines, 1939–1945*, Vancouver, 2004.
95. McLean F., *The Heretic: The Life and Times of Josip Broz-Tito*, New York, 1957.
96. McNeely C. L., *Constructing the nation-state: international organization and prescriptive action*, Westport (Connecticut), 1995.
97. Michaelis R., *Die Brigade Kaminski: Partisanenbekämpfung in Rußland–Weißrußland–Warschau*, Berlin, 1999.
98. Michaelis R., *Die Gebirgsdivisionen der Waffen-SS*, Berlin, 1998.
99. Michaelis R., *Die Grenadier-Divisionen der Waffen-SS*, Teil 1, Berlin, 1994.
100. Michaud E., *The Cult of Art in Nazi Germany*, Stanford, 2004.
101. Milazzo M. J., *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Baltimore, 1975.
102. Milosavljević O., *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 2006.
103. Milovanović N., *Vojni puč i 27. mart 1941*, Beograd, 1981.
104. Mlakar B., *Slovensko domobranstvo: 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*, Ljubljana, 2003.
105. Moore B., *Resistance in Western Europe*, Oxford, 2000.
106. Morača P., *Istorija Saveza komunista Jugoslavije: (kratak pregled)*, Beograd, 1966.

107. Morača P., „Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941. do 1943. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2/1969.
108. Morača P., „Tito – Strateg partizanskog rata“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 9/1974.
109. *Nemačka obaveštajna služba, UDB III odeljenje*, Beograd, 1958–1960.
110. Nešković B., *Mustafa Golubić*, Beograd, 1985.
111. Newland S. J., *Cossacks in the German Army 1941–1945*, London, 1991.
112. Obradović M., „Dve krajnosti u političkoj delatnosti ruskih izbeglica u Srbiji (1941–1945)“, *Tokovi istorije*, 1–2/1997.
113. Olshausen K., *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*, Stuttgart, 1973.
114. Pavlović S., *Hitlerov novi antiporedak. Drugi svetski rat u Jugoslaviji*, Beograd, 2010.
115. Pencz R., *For the Homeland! The History of the 31st Waffen-SS Volunteer Grenadier Division. Danubian-Swabian Grenadiers on the Danube and in Silesia Helion & Company*, Solihull, 2002.
116. Petranović B., *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.
117. Petrović D., *Istočna Srbija u ratu i revoluciji*, Beograd, 1985.
118. *Pisati istoriju Jugoslavije. Viđenje srpskog faktora*, zbornik radova, Beograd, 2006.
119. Pleterski J., Kecić D., Vasić M., Damjanović P., Trgo F., Morača P., Petranović B., Bilandžić D., Stojanović S., *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985.
120. Popović N., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd, 1988.
121. Popović N., *Koreni kolaboracionizma*, Beograd, 1991.
122. Possony S. T., *A Century of Conflict: Communist Techniques of World Revolution*, Regnery, 1953, Chicago.
123. Quinn-Judge S., *Ho Chi Minh: The Missing Years, 1919–1941*, Berkeley, 2002.
124. Redžić E., *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998.
125. Ridli Dž., *Tito – Biografija*, Novi Sad, 1998.
126. Zizas R., *Armijos Krajovos veikla Lietuvoje 1942–1944 metais*, Vilnius–Kaunas, 1995.
127. Ristović M., *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa: 1940/41 – 1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991.
128. Roberts W. R., *Tito, Mihailovic, and the Allies, 1941–1945*, New Brunswick, 1973.

129. Rooney D., *Wingate and the Chindits*, London, 1994.
130. Savković M., *Kinematografija u Srbiji tokom Drugog svetskog rata 1941–1945*, Beograd, 1994.
131. Schlarp K.-H., *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944*, Stuttgart, 1986.
132. Schmider K., *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944*, Hamburg, 2002.
133. Schraml F., *Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch-kroatischen Legions-Divisionen – 369., 373, 392. Inf. Div. (kroat.) – ihre Ausbildungs- und Ersatzformationen*, Neckargemünd, 1962.
134. Stadler H., Kofler M., Berger K. C., *Flucht in die Hoffnungslosigkeit. Die Kosaken in Osttirol*, Innsbruck, 2005.
135. Stafford D., *Britain and the European Resistance 1940–1940: A Survey of SOE, with Documents*, Toronto–London, 1983.
136. Stafford D. A. T., „SOE and British Involvement in the Belgrade Coup d’Etat of March 1941“, *Slavic Review*, Vol. 36, No. 3 (Sep., 1977), pp. 399–419.
137. Stefanovski M., *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije: 1941–1943*, Beograd, 1988.
138. Steinweis A., *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany: The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts*, Chapel Hill (North Carolina), 1993.
139. Stupar D., *Patriotizam ili izdaja. Ravnogorsko četništvo 1941–1945*, Beograd, 2005.
140. Sundhaussen H., *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens in nationalsozialistischen Großraum 1941–1945*, Stuttgart, 1983.
141. Šehić N., „Četnici kao nosioci gerilskog oblika ratovanja u planovima najviših vojnih vlasti predratne Jugoslavije“, *Godišnjak društava istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XVIII, 1970.
142. Šepić D., *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb, 1983.
143. Terzić M. V., *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: (propaganda i stvarnost)*, doktorska disertacija, Beograd, 2004.
144. *The Republic Besieged: Civil War in Spain, 1936–1939*, Preston P. and Mackenzie A. eds., Edinburgh, 1996.
145. Thomas N., *Partizan Warfare 1941–1945*, London, 1983.
146. Thomas N., *The German army in World War II*, London, 2002.
147. Thorwald J., *Illusion: Soviet soldiers in the Hitler’s armies*, London – New York, 1975.
148. Tippelskirch K., *Geschichte des Zweiten Weltkrieges*, Bonn, 1954.

149. Tolstoy N., *The Minister and the Massacres*, London, 1986.
150. Tomasevich J., *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945*, Stanford, 1975.
151. Trew S., Britain, *Mihailovic and the Allies, 1941–42*, London, 1998.
152. Ungváry K., *Battle for Budapest. 100 days in World War II*, London–New York, 2003.
153. Vodušek-Starič J., *Prevzem oblasti 1944–1946*, Ljubljana, 1992.
154. Vučetić-Mladenović R., *Evropa na Kalemegdanu: Cvijeta Zuzorić i kulturni život Beograda 1918–1941*, Beograd, 2002.
155. Vujošević U., „Prilozi za biografiju Mustafe Golubića: (nepoznati dokumenti iz arhiva Kominterne)“, *Istorija 20. veka*, 1–2/1993.
156. West N., Tsarev O., *The Crown Jewels: The British Secrets at the Heart of the KGB Archives*, New Haven, 1999.
157. Wheeler M. C., *Britain and the War for Yugoslavia, 1940–1943*, New York, 1980.
158. Wheeler M. C., *Pariahs to Partisans to Power: The Communist Party of Yugoslavia, Resistance and Revolution in Mediterranean Europe, 1939–1948*, London, 1989.
159. Wilkinson P., Astley J. B., *Gubbins and SOE*, London, 1993.
160. Williams H., *Parachutes, Patriots and Partisans: The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*, London, 2003.
161. Wüsch, J., *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen 1933–1945*, Stuttgart, 1969.
162. Zapantis A., *Hitler's Balkan Campaign and the Invasion of the USSR*, New York, 1987.
163. Žerjavić V., *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1992.
164. Životić A., „Jurišne (četničke) jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije 1940–1941. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1–2, Beograd, 2003.
165. Zupan Z., „Konstantin Kuznjecov“, *Putevi*, 6 (35), 1990.
166. Zupan Z., „Руски емигранти у српском стрипу“, *Књижевна реč*, № 27 (503), 1998.
167. Абрамян Э., *Кавказцы в Абвере*, Москва, 2006.
168. Аксенова Е. П., *Очерки из истории отечественного славяноведения. 1930-е годы*, Москва, 2000.
169. Александров К. М., „Казачество России во Второй мировой войне“, *Новый часовой*, 5/1997, стр. 171.

170. Александров К. М., *Офицерский корпус армии генерал-лейтенанта А. А. Власова, 1944–1945*, Санкт-Петербург, 2001.
171. Александров К. М., *Армия генерал-лейтенанта А. А. Власова 1944–1945. Материалы к истории Вооружённых сил КОНР*, Санкт-Петербург, 2004.
172. Александров К. М., *Против Сталина. Власовцы и восточные добровольцы во Второй мировой войне. Сб. статей и материалов*, Санкт-Петербург, 2003.
173. Александров К. М., *Русские солдаты Вермахта. Герои или предатели*, Москва, 2005.
174. Алексић Д., *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002.
175. Алферьев Б., Крук В., *Походный атаман батька фон Панвиц*, Москва, 1997.
176. *Английская разведка*, Москва, 1963.
177. Андреев А. Р., Шумов С. А., *Бандеровщина*, Москва, 2005.
178. Андреев И. М. *Краткий обзор истории Русской церкви от революции до наших дней*, Джорданвилль, 1951.
179. Аношин И. С., *На правый бой*, Москва, 1988.
180. Антонов В. С., „Нелегал по фамилии Эрдберг, он же Александр Коротков“, *Независимая газета – НВО*, Москва, 20 ноября 2009.
181. Артемьев И. Н., *В эфире – партизаны*, Москва, 1971.
182. Бабушева Т. С., „Советски граѓани во НОВ на Југославија...“, *Гласник на Институтот за национална историја*, Скопје, 1/1981.
183. *Балканский узел, или Россия и „югославский фактор“ в контексте политики великих держав на Балканах в XX веке*, Москва, 2005.
184. Беддекер Г., *Горе побежденным: Беженцы III Рейха, 1944–1945*, Москва, 2006.
185. Беловолов В. Н., *Казаки и Вермахт*, Мурманск, 2003.
186. Бивор Э., *Падение Берлина. 1945*, Москва, 2005.
187. Бјелајац М., *Дипломатија и војска: Србија и Југославија 1901–1999*, Београд, 2010.
188. Бобылёв П. Н., „Точку в дискуссии ставить рано. К вопросу о планировании в генеральном штабе РККА возможной войны с Германией в 1940–1941 годах“, *Отечественная история*, № 1, 2000.
189. Болтунов М., *„Вымпел“ – диверсанты России*, Москва, 2003.
190. Болтунов М., *Короли диверсий. История диверсионных служб России*, Москва, 2001.

191. Бондаренко И. М., *Красные пианисты*, Москва, 2008.
192. Борозняк А. И., „22 июня 1941 года: взгляд с 'той' стороны“, *Отечественная история*, 1/1994.
193. Боярский В. И., *Диверсанты Западного фронта. Артур Спрогис и другие. Страницы Памяти*, Москва, 2007.
194. Боярский В., *Партизанство вчера, сегодня, завтра (историко-документальный очерк)*, Москва, 2003.
195. Бугай Н. Ф., *Казачество России: отторжение, признание, возрождение*, Москва, 2000.
196. Бурцев, М. И., „Об антифашистской школе г Красногорска“, *Прозрение*, Москва, 1981.
197. Васильева Н. В., „Российский воин на Балканах в двух мировых войнах: исторические цели и реалии поведения. (Дискуссионные аспекты)“, *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века*, Санкт-Петербург, 2002.
198. Вдовин А. И., *Российская нация: Национально-политические проблемы XX века и общенациональная российская идея*, Москва, 1995.
199. Вдовин А. И., *Русские в XX веке*, Москва, 2004.
200. Великанов Н. Т., *Измена маршалов*, Москва, 2008.
201. *Великая обогнанная война-2. Нам не за что каяться!*, Москва, 2008.
202. Верёвкин С., *Вторая мировая война: вырванные страницы*, Москва, 2006.
203. Вишневецкий А., *Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР*, Москва, 1998.
204. Войцеховский А. А., Ткаченко Г. С., *Украинский фашизм*, Киев, 2004.
205. Волков В. П., *Курс самозащиты без оружия „Самбо“. Учебное пособие для школ НКВД*, Издание школьно-курсового отделения отдела кадров НКВД СССР, Москва, 1940.
206. Волкогонов Д. А., *Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина*, Москва, 1989.
207. Всеволодов В. А., *Срок хранения – постоянно: краткая история лагеря военнопленных и интернированных УПВИ НКВД – МВД СССР № 27 (1942–1950 гг.)*, Москва, 2003.
208. Всеволодов В. А., „Центральная антифашистская школа для военнопленных в Красногорске (1943–1950 гг.)“, *Красногорье: ист.-краевед. альм*, Вып. 9, Красногорск, 2005.
209. Выскубов С. П. *В эфире „Северок“*, Москва, 1986.

210. Герасимов Г. И., „Действительное влияние репрессий 1937–1938 гг. на офицерский корпус РККА“, *Российский исторический журнал*, 1/1999.
211. Гибианский Л., „Югославия в контексте балканской политики СССР накануне Второй мировой войны“, *Acta Studia Albanica*, 2/2005.
212. Гиренко Ю. С., *Сталин – Тито*, Москва, 1991.
213. Гладков Т., *Его величество агент*, Москва, 2010.
214. Городецкий Г., Роковой самообман: *Сталин и нападение Германии на Советский Союз*, Москва, 2001 (Gabriel Gorodetsky, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*, Yale, 1999).
215. Горчаков О., „Ян Берзин, он же генерал Гришин. Судьба командарма невидимого фронта“, *Новая и Новейшая история*, 2/1989.
216. Горчаков О. А., *Ян Берзин – командарм ГРУ*, С-Петербург, 2004.
217. Горячев И. В., „Хорватская православная церковь в годы Второй мировой войны“, *Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы, 1939–1958 гг.: Дискуссионные аспекты*, Москва, 2003.
218. Гофман И., *Сталинская война на уничтожение: Планирование, осуществление, документы*, Москва, 2006.
219. Граббе Г., *Къ исторіи русскихъ церковныхъ разделеній заграницей*, Джорданвиль, 1992.
220. Граббе Г., *Правда о Русской Церквина Родине и за Рубежом*, Джорданвиль, 1961.
221. Гриф секретности снят: *Потери Вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование*, (ред. Г. Ф. Кривошеев), Москва, 1993.
222. Давидовић Г., Тимотијевић М., *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, Чачак–Краљево, 2004.
223. Денда Д., „Југословенски тенкисти у Априлском рату“, *Војно-историјски гласник*, бр. 2, 2009.
224. Дедијер В., Екмечић М., Божић И., Ћирковић С., *Историја Југославије*, Београд, 1972.
225. Димитријевић Б., Николић К., *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004.
226. Дробов М. А., *Малая война: партизанство и диверсии*, Москва, 1931.
227. Дробязко С., Карашук А., *Восточные легионы и казачьи части в Вермахте*, Москва, 2000.
228. Дробязко С., Карашук А., *Русская освободительная армия*, Москва, 1999.

229. Дробязко С. И., Ермолов И. Г., *Антипартизанска република*, Москва, 2001.
230. Дробязко С. И., *Под знамењима врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941–1945*, Москва, 2005.
231. *Други светски рат – 50 година касније*, Подгорица, 1995.
232. Дугас И. А., Черон Ф. Я., *Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным*, Париж, 1994.
233. Ђурић О., *Руска литерарна Србија 1920–1941. Писци, кружоци, издања*, Горњи Милановац – Београд, 1990.
234. Ђурић В., *Усташе и Православље*, Београд, 1989.
235. Жуков Д., *Оккултизам в Третьем рейхе*, Москва, 2006.
236. Жуков Ю. Н., *Иной Сталин: Политические реформы в СССР в 1933–1937*, Москва 2005.
237. *Зарубежная Россия 1917–1939. Сборник статей*, Санкт-Петербург, 2000.
238. *Борбе са главнином немачке Групе армија „Е“ на ибарско-западно-моравском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године: зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26–27. новембра 1986. године*, уред. Коча Јончић, Београд–Краљево–Чачак, 1990.
239. Земсков В. Н., „ГУЛАГ (историко-социологически аспект)“, *Социологически истраживања*, 6–7/1991.
240. Зуб Э., „И такве земљаци бивају... Борис Александрович Штейфон“, *Событие (Харьков) № 28/2004*.
241. Исаев А. В., *Антисуворов. Десять мифов Второй мировой*, Москва, 2004.
242. Исаев А. В., *От Дубно до Ростова*, Москва, 2004.
243. *История Коммунистического Интернационала 1919–1943. Документальные очерки*, Москва, 2002.
244. *История советских органов государственной безопасности*, ред. Чебриков В. М., Москва, 1977.
245. Јаковљевић Р., *Руси у Србији*, Београд, 2004.
246. Јанковић Б., *Четврта пролетерска црногорска бригада*, Београд, 1975.
247. Јанковић М., Лалић В., Кнез Павле. *Истина о 27. марту*, Београд, 2007.
248. Јовановић М., *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд, 1996.
249. Јовановић М., „Boljševička agentura na Balkanu 1920–1923“, *Istorija 20. veka*, 2/1995.

250. Јовановић М., „О једној забуни у нашој историографији или ко је В. Лебедев?“, *Споменица Радована Самарџића*, Београд, 1994.
251. Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006.
252. Казак В. Н., *Побратимы. Советские люди в антифашистской борьбе народов балканских стран*, Москва, 1975.
253. Каплин А. Д., „Кто не захочет сдаться – иногда сумеет выбраться. Жизненный путь и наследие Н. В. Краинского (1869–1951): Краткий очерк“, *Международный научный симпозиум „Харьковский университет и сербы“*, Харьков, 2009.
254. Каратыгин П., *Партизанство: начальный опыт тактического исследования*, Харьков, 1924.
255. *Каталог изложбе „Руске избеглице у Југославији кроз архивску грађу“*, Београд, 1997.
256. Квачков В. В., *Теория и практика специальных действий*, Москва, 2004.
257. Квицинский Ю. А., *Генерал Власов: путь предательства*, Москва, 1999.
258. Клавинг В., *Гражданская война в России: Белые армии*, Москва, 2003.
259. Клоков В. И., *Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939–1945)*, Киев, 1961.
260. Ковтун И. И., Жуков Д. А., *Русские ээсовцы в бою. Солдаты или каратели?*, Москва, 2009.
261. Колбасов Н. К., Толстой И. А., *Штрафники. Люди в кирасах*, Москва, 1990.
262. Коленько В. А., „Братишки с 'полундрой' в атаку идут...“, *Рязанские ведомости*, 19 августа 2004.
263. Колёсник А. Н., *Генерал Власов – предатель или герой?*, Москва, 1991.
264. Захаров А., „'Наш человек в Белграде' (жизнь и смерть Мустафы Голубича)“, *Секретное досье. Историко-публицистический журнал*, (Санкт-Петербург), 2/1998.
265. Колпакиди А. И., Прохоров Д. П., *Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки*, Москва, 1999.
266. *Коммунистический Интернационал*, Москва, 1969.
267. Кондрашин В., „Голод 1932–1933 годов: Трагедия российской деревни“, *Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН)*, Москва, 2008.
268. Косик В. И., *Русская Церковь в Югославии (20–40-е гг. XX века)*, Москва, 2000.
269. Косик В. И., *Русская церковь в Югославии (1920–1940-е гг. XX в.)*, Москва, 1999.

270. Косик В. И., „Русская Югославия. Фрагменты истории 1919–1944“, *Славяноведение*, 4/1992.
271. Косик В. И., *Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде (1920–1950-е годы)*, Москва, 2007.
272. Крикунов П., Казаки. *Между Сталиным и Гитлером. Крестовый поход против большевизма*, Москва, 2006.
273. Кристофер Э., Гордиевский О., КГБ: *История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева*, Москва, 1990.
274. Крушевац: *ослобођени град*, редакциони одбор и аутори Јанко Милојевић, Буда Илић, Добри Димитријевић, Милутин Тасић, Миодраг вељковић, Војислав Секуловић, Крушевац, 1966.
275. Кузьмичева Л. В., „Представители императорского дома Романовых о Карагеоргиевичих и Петровичих“, *Нововековне српске династије у мемоаристици*, Београд, 2007.
276. Лавренов С. Я., Попов И. М., *Советский Союз в локальных войнах и конфликтах*, Москва, 2003.
277. Ландер И. И., *Негласные войны. История специальных служб 1919–1945*, Одесса, 2007.
278. Лануа Ф. де, *Казаки Паннвица. 1942–1945*, 2006.
279. *Ленд-лиз и северные конвои, 1941–1945 гг.*, Москва, 1997.
280. Линдер И., Чуркин С., *Красная паутина: тайны разведки Коминтерна. 1919–1943*, Москва, 2005.
281. Локтионов И. И., *Дунайская флотилия в Великой Отечественной войне*, Москва, 1962.
282. Лукић М., *Немирно огњиште: записи из прошлости Сремске Каменице*, Нови Сад, 1967.
283. Лурье В., Кочик В., *ГРУ: дела и люди*, Санкт-Петербург–Москва, 2002.
284. Маевский В., *Русские в Югославии. Взаимоотношения России и Сербии*, Нью-Йорк, 1966.
285. Мазохин О. Б., *ВЧК–ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата*, Москва, 2004.
286. Мальцев О., *Югославская трагедия*, Москва, 1952.
287. Мамулиа Г., *Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны*, Тбилиси, 2003.
288. Маньков С. А., „Харьковские цеховые – предки генерала Б. А. Штейфона (1881–1945)“, *Девятые Петербургские генеалогические чтения „Генеалогия городских сословий“*, Санкт-Петербург, 2005.

289. Марковић О., „Доктор Сима Ровински“, *Мали човек и велика историја*, (ур. Г. Милорадовић), Ваљево, 2002.
290. *Между Россией и Сталиным. Российская эмиграция и Вторая мировая война*, Москва, 2004.
291. Миленковић Т., *Калмици у Србији, 1920–1944*, Београд, 1998.
292. Милићевић Н., *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд, 2009.
293. *Минно-подрывное дело для партизан*, Москва, 1943.
294. Морача П., *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1969.
295. Морача П., *Ослободилачки рат и револуција народа Југославије 1941–1945: кратак преглед*, Београд: Младост, 1961.
296. Мощанский И., *Битва за Балканы. Боевые действия в Южной Европе 28 октября 1940 – 1 июня 1941 года*, Москва, 2007.
297. Мощанский И., Львов А., *На земле Югославии, Белградская стратегическая наступательная операция (28 сентября –20 октября 1944)*, Москва, 2005.
298. Мухин Ю., *Антироссийская подлость*, Москва, 2003.
299. Надточий О. П., „Југославские военнопленные в Туркестане (1914–1917)“, *Вопросы социально-экономической истории дореволюционного Туркестана*, Ташкент, 1985.
300. Назимов Г. В., „Забытые могильные холмики. Посвящается Генерал-майору Михаилу Федоровичу Скородумову“, *Доброволецъ*, 2/2003.
301. Никифоров К. В., „К 60-летию Института славяноведения РАН: В. К. Волков о перспективах развития славистики“, *Славяноведение*, 2/2007.
302. Никифоров Ю. А., „Советское военно – стратегическое планирование накануне Великой Отечественной войны в современной историографи“, *Мир истории*, 2–4/2001.
303. Николић К., *Историја равногорског покрета: 1941–1945*, Београд, 1999.
304. Николић К., *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији, 1961–1991: главни токови*, Београд, 2003.
305. Николова М., *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, 1942–1944*, Београд, 2010.
306. *НОР и револуција у Србији 1941–1945*, Београд, 1972.
307. Огороков А. В., *Знаки русской эмиграции (1920–1990)*, Москва, 2005.
308. Огороков А. В., *Русские добровольцы. Неизвестные войны XIX–XX веков*, Москва, 2004.

309. Огороков А. В., *Особый фронт: Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны*, Москва, 2007.
310. *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1958.
311. *Особая папка И. В. Сталина: Из материалов Секретариата НКВД-МВД СССР 1944–1953 гг.: Каталог документов /The „Special Files“ for Stalin, From Materials of the Secretariat of the NKVD-MVD of the USSR, 1944–1953. A Catalogue of Documents/*, Сост. М. Е. Колесова, Е. Д. Гринько, Л. С. Кудрявцева, О. В. Эдельман, Ред. В. А. Козлов, С. В. Мироненко, Москва, 1994.
312. *Очерки истории российской внешней разведки, т. 3 (1933–1941 годы), т. 4 (1941–1945 годы)*, Москва, 1999.
313. Павловић М., Младеновић Б., *Коста Миловановић Пећанац, Биографија*, Београд, 2006.
314. Пајовић Љ., *Сремски фронт: 1944–1945*, Београд, 1979.
315. Перишић М., *Од Стаљина ка Сартру: формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд, 2008.
316. Петров П. С., „Фактическая сторона помощи по ленд-лизу“, *Военно-исторический журнал*, 6/1990.
317. Петровић Д., „Квислиншке формације руских белоемграната на територији Источне Србије током Другог светског рата“, *Развитак*, 6/1966.
318. Пилько Н. С., *Словения в годы оккупации*, Санкт-Петербург, 2009.
319. Писарев Ю. А., „Российская эмиграция в Югославию“, *Новая и новейшая история* 1/1991.
320. Подстаницкая Т., *Степан Колесников*, Москва, 2003.
321. Поздняков В. В., „Тайная война Иосифа Сталина: советские разведывательные службы в Соединенных Штатах накануне и в начале 'холодной войны' 1943–1953 гг.“, *Сталин и „холодная война“*, Москва, 1998.
322. *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995.
323. Поплавский С. Г., *Товарищи в борьбе*, Москва, 1974.
324. Попов А. Ю., „Использование органами госбезопасности опыта партизанского движения в борьбе с националистическим подпольем“, *Исторические чтения на Лубянке*, № 5, Москва, 2002.
325. Попов А. Ю., *НКВД и партизанское движение*, Москва, 2003.

326. Поспеловски Д., Русская Православная Церковь в XX веке, Москва, 1995.
327. *Поставки союзников по Лендлизу и другим путям во время Второй Мировой Войны*, Москва, 1956.
328. Потиевский Е., *Партизаны (д/ф)*, Москва, 1997.
329. Прасол А., „По ком звонил колокол“, *Красная звезда*, 15 сентября 1993.
330. Прудникова Е. А., Колпакиди А. И., *Двойной заговор. Тайны сталинских репрессий*, Москва, 2006.
331. Пыхалов И., *Великая оболганная война*, Москва, 2005.
332. Радић Р., *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881–1950)*, Београд, 2006.
333. Радовановић Ј., *Драгољуб Дража Михаиловић у огледалу историјских докумената*, Београд, 1996.
334. Рајић М., „Сремски фронт: српски мартирологион“, *Банатски весник*, 1–2/1993.
335. Рачев С., *Англия и съпротивителното движение на Балканите 1940–1945*, София, 1978.
336. Романько О. В., *Мусульманские легионы во второй мировой войне*, Москва, 2004.
337. Рубцов Ю. В., *Штрафники Великой Отечественной*, Москва, 2007.
338. Румянцев Н. М., *Люди легендарного подвига, Саратов*, 1968.
339. *Руска емиграција у српској култури XX века*, зборник радова, Београд, 1994.
340. Рыбас С. Ю., *Генерал Кутепов*, Москва, 2000.
341. Самарцић М., *Борбе четника против Немаца и усташа 1941–1945*, 2 т., Крагујевац, 2006.
342. Самарцић М., *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, Крагујевац, 2005.
343. Свердлов Ф., *Советские генералы в плену*, Москва, 1999.
344. Север А., „Смерть шпионам!“. *Военная контрразведка СМЕРШ в годы Великой Отечественной войны*, Москва, 2009.
345. Сергеев А., Глушик Е., *Беседы о Сталине*, Москва, 2006.
346. Сергиенко А.М., *АГОН — авиационная группа особого назначения*, Москва, 2009.
347. Симић П., *Тито. Тајна века*, Београд, 2009.
348. *СМЕРШ: Исторические очерки и архивные документы*, Москва, 2003.

349. Смиловицкий Л., *Катастрофа евреев в Белоруссии, 1941–1944 гг.*, Тель-Авив, 2000.
350. Смирнов А., „Большие манёвры“, *Родина*, 4/2000.
351. Смирнов Г., *Очищение армии*, Москва, 2007.
352. Смирнова Н. Д., *Балканская политика фашистской Италии. Очерк дипломатической истории (1936–1941)*, Москва, 1969.
353. Смыслов О. С., „Пятая колонна“ Гитлера. *От Кутепова до Власова...*, Москва, 2004.
354. Соколов Б. В., *Оккупация. Правда и мифы*, Москва, 2002.
355. Спириденков В., *Лесные солдаты. Партизанская война на северо-западе СССР*, Москва, 2007.
356. Ставинский Э., *Зарубины: Семейная резидентура*, Москва, 2003.
357. Старков Б., „Панславянская идея в Советской России. Новые документы, новые подходы“, *Европа и Срби, сборник радова са међународног научног скупа*, Београд, 1996.
358. Стрехнин Ю., *Отряд Бороды. Невыдуманные истории*, Чебоксары, 1969.
359. Тесемников В. А., „Российская эмиграция в Югославии (1919–1945)“, *Вопросы истории*, 10/1982.
360. Тесемников В. А., „Променљива судбина генерала Ф. Е. Махина“, *Токови историје*, 1–2/2008.
361. Тесемников В. А., „Югославская одиссея Федора Махина: период пребывания полковника Генерального штаба Ф. Е. Махина в Югославии и его участие во Второй мировой войне“, *Родина*, 8/2007.
362. Тимофеев А. Ю., „Генерал Милан Недич и его правительство. Сербская историография“, *Двести лет новой сербской государственности*, Санкт-Петербург, 2005.
363. Тимофејев А., „Идеологија славјанофила у радовима А. С. Хомјакова“, *Међународни научни скуп „Делиград 1806–1876. Од устанка ка независности“*, Београд, 2007.
364. Тмушић Д., Анић Н., *Сремски фронт: 23. X 1944 – 13. IV 1945*, Нови Сад, 1987.
365. Толстой Н. Д., *Жертвы Ялты*, Париж, 1988.
366. Трушнович Я. А., „Русские в Югославии и Германии, 1941–1945“, *Новый Часовой*, 2/1994.
367. Бирић Д., Станић Б., *Каталог збирке политичког плаката Музеја града Београда 1941–2000*, Београд, 2005.

368. Фритцше К., *Цель – выжить. Шесть лет за колючей проволокой*, Саратов, 2001.
369. Хаген В., *Фальшивомонетки Третьего рейха. Операция „Бернхард“*, Москва, 2004.
370. Херстер Ф. У., „Спор историков' в ФРГ“, *Новая и новейшая история*, 3/1988.
371. Хоптнер Ј., *Југославија у кризи 1934–1941*, New York – London, 1962.
372. Худобородов А. Л., *Российское казачество в эмиграции (1920–1945 гг.): социальные, военно-политические и культурные проблемы*, Москва, 1997.
373. Цолић М., *Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995.
374. Цолић М., *Преглед операција на југословенском ратишту: 1941–1945*, Београд, 1988.
375. Черкасов Н. С., „ФРГ: 'Спор историков' продолжается?“, *Новая и новейшая история*, 1/1990.
376. Чертопруд С., *НКВД–НКГБ в годы Великой Отечественной войны*, Москва, 2006.
377. Черушев Н. С., *1937 год: Элита Красной Армии на голгофе*, Москва, 2003.
378. Черушев Н. С., „Статистика антиармейского террора“, *Военно-исторический архив*, 3/1998.
379. Чуев С., *Проклятые солдаты*, Москва, 2004.
380. Шарапов Э. П., *Наум Эйтингон – карающий меч Сталина*, Санкт-Петербург, „Нева“, 2003.
381. Шкаровский М. В., *Нацистская Германия и Православная церковь*, Москва, 2002.
382. Шкаровский М. В., „Русская церковная эмиграция на Балканах в конце 1930-х – 1945 гг.“, *Зарубежная Россия. 1917–1939*, Санкт-Петербург, 2003.
383. Шкаровский М. В., „Создание и деятельность Хорватской Православной Церкви в годы Второй мировой войны“, *Вестник церковной истории*, Москва, 3/2007.
384. Шкодрић Љ., *Министарство просвете и вера у Србији, 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд, 2009.
385. Шубин А. В., *Вожди и заговорщики: политическая борьба в СССР в 1920–1930-х годах*, Москва, 2004.
386. Щелоков И., Козлов С., „Моя история: Диверсантом он стал в Испании“, *Братишка*, 1/2006.
387. Юбершер Г., „22 июня 1941 г. в современной историографии ФРГ. К вопросу о 'превентивной войне'“, *Новая и новейшая история*, 6/1999.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, БИБЛИОГРАФИЈЕ
И ОПШТА ИНФОРМАТИВНА ЛИТЕРАТУРА

1. Fuller J. F. C., *The Second World War 1939–1945. A Strategical and Tactical History*, London, 1948.
2. *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd, 1988.
3. Lazitch B., Drachkovitch M., *Biographical Dictionary of the Comintern*, Stanford, 1986.
4. *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji: 1941–1945*, Beograd–Ljubljana, 1980.
5. Liddell Hart B. H., *History of the Second World War*, New York, 1971.
6. Likso T., Čanak D., *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1998.
7. Mikić V., *Zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske. 1941–1945*, Beograd, 2000.
8. *Narodni heroji Jugoslavije*, Beograd–Titograd, 1982.
9. Neufeldt H.-A., Huck J., Tessin G. *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945*, Koblenz, 1957.
10. Nix P., Jerome G., *The Uniformed Police Forces of the Third Reich 1933–1945*, Solna, 2006.
11. *Vojna enciklopedija*, 2. izd, Beograd, 1970–1978.
12. Weinberg G., *A World at Arms: A Global History of World War II*, Cambridge, 2005.
13. *World War II in Europe, Africa, and the Americas, with general sources: a handbook of literature and research*, edited by Loyd E. Lee, foreword by Mark A. Stoler, Westport (Conn.), 1997.
14. Адибеков Г. М., Шахназарова Э. Н., Шириня К. К., *Организационная структура Коминтерна. 1919–1943*, Москва, 1997.
15. Болотин Д. Н., *История советского стрелкового оружия*, Санкт-Петербург, 1995.
16. *Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь*, Москва, 1988.
17. Диенко А., *Разведка и контразведка в лицах. Энциклопедический словарь российских спецслужб*, Москва, 2002.
18. *Дипломатический словарь*, Москва, 1984.

19. Залесский К. А., *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*, Москва, Вече, 2000.
20. Зундхаузен Х., *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009.
21. *Казачий исторический словарь-справочник*, издатели А. И. Скрылов и Г. В. Губарев, Кливленд (Охайо), 1966–1970.
22. Качаки Ј., *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији. Библиографија радова 1920–1944. Покушај реконструкције*, Београд, 2003.
23. Лейкинц О. Л., Махров К. В., Северюхин Д. Я., *Художники русского зарубежья. 1917–1939. Биографический словарь*, Санкт-Петербург, 1999.
24. Липатов П., *Униформа Красной Армии. Знаки различия, обмундирование, снаряжение сухопутных войск Красной Армии и войск НКВД 1936–1945 г.г.*, Москва, 2001.
25. Мюллер-Гиллебранд Б., *Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг.*, Москва, 2002.
26. Панајотовић Зоран, *Библиографија о народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944. године: (књиге, брошуре и чланци 1944–1985)*, 2. допуњено изд., Београд, 1989.
27. Рутыч Н., *Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения*, Москва, 2002.
28. Шалито А., Савченков И., Рогинский Н., Цыпленков К., *Униформа Красной Армии*, Москва, 2001.
29. Шатов М. В., *Библиография Освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941–1945)*, Нью-Йорк, 1961.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

ОКН	<i>Oberkommando des Heeres</i>	Врховна команда копнених снага
ОКВ	<i>Oberkommando der Wehrmacht</i>	Врховна команда Вермахта
ОСС	<i>Office of Strategic Services</i>	Уред за стратешке услуге (САД)
SOE	<i>Special Operations Executive</i>	Уред за специјалне операције (Британија)
АДД	<i>Авиация дальнего действия СССР</i>	Авијација далеког домета
ВВС	<i>Военно-воздушные силы</i>	Ратно ваздухопловство
ВШ НОВЈ	Врховни штаб Народноослободилачке војске Југославије	
ИК КИ	<i>Исполнительный Комитет Коммунистического Интернационала</i>	Изврши комитет Комунистичке интернационале
ЈВуО	Југословенска војска у отаџбини	
КИ	<i>Коммунистический Интернационал</i>	Комунистичка интернационала
КУНМЗ	<i>Коммунистический университет национальных меньшинств Запада</i>	Комунистички универзитет националних мањина Запада
КУТВ	<i>Коммунистический университет трудящихся Востока</i>	Комунистички универзитет трудбеника Истока
КУТК	<i>Коммунистический университет трудящихся китайцев</i>	Комунистички универзитет трудбеничких Кинеза
МЛШ	<i>Международная Ленинская школа</i>	Међународна Лењинова школа
НКВД	<i>Народный комиссариат внутренних дел</i>	Народни комесаријат унутрашњих послова
НКГБ	<i>Народный комиссариат государственной безопасности</i>	Народни комесаријат државне безбедности
НКВД	<i>Народный комиссариат по иностранным делам</i>	Народни комесаријат иностраних послова

НКО	<i>Народный комиссариат обороны</i>	Народни комесаријат одбране
НКОЈ	Национални комитет ослобођења Југославије	
НОП	Народноослободилачки покрет	
ПТО	Противтенковска одбрана	
РККА	<i>Рабоче-Крестьянская Красная Армия</i>	Црвена армија радника и сељака
РОА	<i>Русская освободительная армия</i>	Руска ослободилачка армија
РОК	<i>Русский охранный корпус</i>	Руски заштитни корпус
РПЦ (з)	<i>Русская православная церковь за рубежом</i>	Руска православна загранична црква
РУ	<i>Разведывательное управление</i>	Војна обавештајна служба
СМЕРШ	<i>Военная контрразведка „Смерть шпионам!“</i>	Војна контраобавештајна служба „Смрт шпијунима!“

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

А

Абакумов В. С. 298
 Абиа Р. (*Правдин В. С., Сергеј*) 227, 228
 Абрамов М. 289
 Аверкиј, протосинђел 93, 104
 Аверченко А. Т. 80
 Аветисјан К. О. 388
 Авчиников П. 68, 69
 Акимов, лајтнант РККА 290, 291
 Алахвердов М. А. 234
 Александар Карађорђевић, краљ 27, 71
 Алексиј (Симански),
 митрополит 86, 95
 Алисов М. И., хемичар 191
 Алисов С., сликар 82
 Альбов А. 88
 Альтов В. И. 67
 Амери Џ. 266
 Анастасиј (Грибановски), митрополит
 29, 92, 93, 97-104, 151
 Аношин И. С. 323, 418
 Антонеску Ј., румунски диктатор 314
 Антонеску П., румунски официр 337
 Антониј (Бартошевич), јеромонах 99
 Антониј (Медведев), јеромонах 103
 Антонов А. И. 283, 316, 418
 Антонова К. 82

Б

Бабовић Г., хроничар шабачки
 43, 58, 86, 87, 403
 Бабовић С. (*Цана*),
 организатор АФЖ-а 311
 Бадер П. 48

Базаров Б. Ј. 226
 Бајчетић Л. 311
 Бакић М. 317
 Балабанов Ф. Ф. 66
 Бан М. 158
 Бараников Г. 103
 Бартошевич И. Г. 99
 Беблер А. 188
 Беговић В. 186
 Безуглов И. С. 301
 Бејли В. 260, 266, 267, 273, 279
 Белавин С. 42, 102
 Белавина-Миклашевская Н. С.
 24, 42, 43, 405
 Белов Ј. 29, 30, 234, 357, 403
 Бенет Џ. 266
 Бенеш Е. 225, 226
 Бенсон О. 82
 Бенцлер Ф. 45
 Бергер Н. В. 150
 Берија Л. П. 297, 316
 Бериша В. 201
 Берцес Г. 283
 Биковски А. 82
 Билимович А. Д. 46
 Благојевић М. 188
 Блант А. 284
 Бодров М. Ф. 306
 Божић, секретар амбасаде
 60, 273, 328, 420
 Бојацијева Г. 82, 84
 Бојаринов Г. И. 176
 Бок фон Ф. 36
 Борисављевић С. 363

Борисов В. Е.,
 војни теоретичар 162, 164
 Борисов, наредник РККА 388
 Борман М. 76, 113, 398
 Бортински В. 102
 Брагин Ј. 102
 Брајевић В. 201
 Броз Ј. (*Тито, Валтер Ф., Стари*)
 11, 65, 172, 190, 191, 210, 220,
 225, 235, 251, 263, 264, 277, 280,
 284, 295, 303, 304, 310, 314, 315,
 316, 321, 350, 376, 384, 404
 Бубер-Нојман М. 192
 Бујницки Ј. 241

 В

Вавилов П. Н. 298
 Вајс А., жупник Југословенске бригаде
 у СССР-у 358
 Вајс Г. Б. (*С. Петровић*),
 припадник Интербригада 198
 Вановски А. А. 161
 Варнава (Росић), патријарх 27, 71, 271
 Васиан, јерођакон 104
 Васиљевски Л.П. 202
 Васић Д. 282
 Ваушасов С. А
 163, 166, 198, 202, 203, 403
 Вдовенко Г. А. 54, 150
 Велебит В. 303, 304, 317
 Венедиктов И. А. 278
 Вењјамин, епископ браничевски 102
 Вењјамин, игуман
 манастира Св. Наум 103
 Вербицки А. А. 82, 84
 Верхович П. М. 389
 Весић, мајор ЈВуО 347, 351
 Ветров Н. И. 301
 Вехтер О. 114
 Видали В. (*Карлос*) 196
 Видовић Ш. 201
 Викторин (Љабах), јеромонах 103

Виноградов В. И. 217, 298
 Висторопски Ф. 69
 Вишински А. Ј. 245, 246, 247
 Власов А. А. 12, 65, 101, 119, 120, 422
 Влаховић В. 198
 Војиновић М. 58
 Воленберг Е. 179
 Волков Г. 102, 190, 241, 294, 419, 424
 Волошин М. А. 8
 Воскобојников К. П. 118
 Востоков В. И. 75, 97
 Вујовић Ш. 201
 Вукмановић С. (*Темпо*) 235, 311
 Вукчевић, капетан ЈВуО 290
 Вучинић Џ. (Поклопац) 287

 Г

Габинс К. 235
 Гаврило (Дожић),
 патријарх 27, 100, 106, 426
 Гавриловић М. 242, 243, 244, 245, 246,
 247, 248, 272
 Гадељшин М. Ш. 357
 Гајлис А. Ј. (*Нојберг А.*) 179
 Галдер Ф. 58
 Галушкин Н. В. 54
 Гамсун К. 81
 Гандурин Ј. 103
 Ганић М. 388
 Ганусовски Б. К. 73, 74
 Гебелс Ј. 217
 Гекерт Ф. 192
 Герашћенко В. С. 306
 Гермоген (*Максимов*),
 архиепископ 44, 45, 100
 Гинес, пуковник SOE 275
 Гиренко Н. А. 252, 277, 311, 420
 Гласков В. 55
 Гол де, Ш. 219, 265
 Голиков Ф. И. 217, 223, 298
 Голицин Н. С. 169

Голованов А. Е. 162, 296, 298, 308, 309,
310, 312, 315, 316, 404
Головин Н. Н. 80
Голошћапов Н. И. 32
Голубјев С. А. 57
Голубић М. 185, 186, 222, 223, 224, 282
Гордејев-Зарецки М. Т. 62
Гордовски В. К. 40
Горошин П. Е. 300
Горшков А. П. 299, 404
Гошњак И. 188, 194, 195, 205, 207
Грабе Ј. П. 37, 75, 94, 96, 100, 101, 104
Григорјев Г. С. 300
Гриненко В. 40
Грињов Г. М. 49, 50, 51
Гришајев, капетан МГБ СССР-а 140
Громов М. М. 316
Грос, кафеџија 380
Губарев Н. Д. 57, 58, 74, 430
Гудеријан Х. 109
Гулевич В. К. 66
Гутовски М. 101

Д

Давидов Д. В. 159, 160
Далтон Х. 242
Данилевич О. 82
Дапчевић П. 209
Дараган Н. 227
Дедијер В. 190, 191, 224, 277, 280, 282,
295, 303, 304, 314, 315, 316, 384,
387, 404, 420
Деканозов В. Г. 237, 246
Демидов А. П. 27
Дикин Ф. 297, 302
Диклић Ђ. 296
Димитрије (Павловић),
патријарх 64, 358, 395, 406
Димитров Г. 216, 264, 278, 284
Долгов Л. Н. 299, 308
Донован Б. 235
Драгашевић Ј. 156, 159

Драгичевић В. 285
Драгишић П. 201
Дракин Ф. А. 227
Драценко Д. П. 45, 75
Дрејлинг Р. К. 87
Дробов М. А. 164, 165, 166, 179, 420
Дружић М. 296
Дугоњић Р. 311
Дудаков Б. Ф. 299, 300

Ђ

Ђаћенко, официр РККА 372
Ђилас М. 220, 265, 303, 305, 313, 314,
318, 387, 389, 404
Ђоновић Ј. 266, 267, 268, 269, 274, 279,
282, 404
Ђујић М. 64
Ђурић Љ. 25, 44, 100, 310, 311, 421

Е

Еверт Г. 46
Евстигнеев В. Н. 298
Еден фон, А. 88
Енгељгардт, начелник руске колоније
у Загребу 44
Ердељац П. 296
Ерден А. 115
Еренбург И. Г. 202
Еркилет Х. 115
Ешурин В. С. 305

Ж

Жардецки В. С. 67
Жилин Б. И. 296
Жужера Г. 368
Жуков Г. К., маршал РККА 110, 404
Жуков М. В., шифрант 300
Жуков П. С., командир
36. тенковске бригаде 373

З

- Завалишин С. 36
 Загородњук В. П. 82, 84
 Заимов В. 278
 Зарубин (*Николајев*) В. М.
 264, 274, 275, 279, 288
 Затевахин И. И. 316
 Зборовски В. Е. 53, 54
 Звјагин А. Ф. 203
 Зејн В. 102
 Зелењин В. В. 238, 240, 241, 259, 260,
 261, 262, 297, 299, 300, 301, 302,
 303, 304, 307, 308, 310, 312, 404
 Златковић А. 345, 347
 Золотарев А. 82, 84
 Зубов П. Ј. 226
 Зубчевски М. 57

И

- Ибзен Х. 81
 Иванов А., београдски новинар 34
 Иванов К. П., учесник мисије
 РУ РККА у Србији 305
 Иванов М. А., учесник мисије
 РУ РККА у Албанији 311
 Ивановић Љ., аутор књиге о четовању
 156, 159
 Ивановић М., официр НОВЈ 360, 361
 Идн А. 256, 258, 259
 Иконигов П. 43
 Иконова М. 87
 Илић Б., војни министар владе у егзилу
 100, 268, 274
 Илић Љ., припадник Интербригада
 200
 Илић П. (*Велько*), организатор
 НОП-а у Србији 157, 311
 Иљин И. А. 31
 Иљичев И. И. 298
 Иоан (*Шаховској*),
 архимандрит 95, 105

Ј

- Јакубович, официр Хипо 51
 Јакир И. Е. 170
 Јаковлевски В. 102
 Јовановић - Патак Љ.,
 потпуковник ЈВуО 337
 Јовановић А.,
 начелник штаба НОВЈ 310
 Јовановић Д., специјални комесар
 Београда 34
 Јовановић Р., командант XIV корпуса
 НОВЈ 360
 Јовановић С., премијер владе у егзилу
 256, 258
 Јонић В. 82
 Јосиф (*Цвијовић*),
 митрополит 65, 100, 179
 Јузепчук Б. 82

К

- Калабић Н. 291, 364
 Калганова В. А. 322, 328
 Калинин Б. Т. 309
 Камински А. И.,
 официр НКГБ СССР-а 298
 Камински Б. В.,
 бригаденфирер СС-а 118
 Караиванов И. 192
 Каракаш А. И. 306
 Карапанџић Б. 65, 67, 337, 404
 Каратигин П. П. 162, 164
 Карбованц И. 200
 Кардељ Е. 188, 310
 Катукров М. Е. 370
 Каченгин, официр Хипо 51
 Кашчеев В. 364
 Квасов В. А. 300
 Квашњин К. К. 300
 Кевиш Е. 53
 Кегел Г. 342, 405
 Кембел Р. 269

Керенски А. Ф. 31
 Кернкрос Џ. 283
 Кесеровић Д. 347, 349, 350, 351, 352,
 353, 362
 Кивељук (*Ворон*) Р. 132
 Киров С. М. 169
 Кисељев А. Ф., начелник војне мисије
 СССР-а у Југославији 317
 Кисељев А., војни свештеник
 у РОА 101
 Кјузис П. Ј. (*Берзин Ј. К., Старик*)
 199, 203, 278, 420
 Клејст фон, Е. 120
 Клембовски В. Н. 162
 Клингенберг Ф. 327
 Клугман Џ. 284
 Кни, мајор Вермахта 345, 349
 Кнорин В. Г. 192
 Књажев И. 101
 Књажин, капетан РККА 331
 Ковалевски Б., начелник руске колоније
 у Македонији 46
 Ковалевски Е. Е., начелник руске
 колоније у Београду 94
 Коваленко Н. Г., совјетски инструктор
 у Шпанији 166, 198, 202
 Коваленко П. М., официр РУ РККА
 229, 237, 300
 Коваљ, заставник украјинске легије
 131
 Ковач В. (*Шпанац*) 68
 Ковачевић С., официр НОВЈ 201
 Ковачевић, студент 201
 Козлов К. И. 203, 311, 425, 428
 Кокајев П. 102
 Кокарев, начелник политичког одсека
 52. дивизије 387
 Колб-Селецка О. 82, 84
 Колесников С. Ф. 82, 84, 85, 425
 Колчак А. В. 33
 Коморовски, начелник
 IV одсека РОВС-а 227

Руси и Други светски рат у Југославији
 Кондаков Н. П. 30
 Кононов И. Н. 122, 123, 133, 137, 138,
 142, 149, 150, 151, 296, 408
 Константиновић М. 311
 Копинич Ј. 182, 186, 187, 188, 192, 197,
 222
 Корж В. З. 166, 198
 Корјаков Б. 364
 Корнилов Л. Г. 80
 Корњејев Н. В. 297, 298, 299, 302, 303,
 304, 306, 307, 309, 310, 317
 Коробкин М. 57
 Коробов Л. А. 231
 Коровников Н. Д. 50
 Косановић С. (Коло) 265
 Косић М. 282
 Косоротов А. И. 81
 Костић П. 64, 190, 201, 202, 203, 405
 Котов И., протођакон 101
 Котов Н. Ј., официр РККА 164, 175
 Кочегаров М. К. 168, 202
 Кравцов Н. Н. 326
 Крајачић И. 225
 Крајински Н. В. 31, 38
 Крајшумовић К. 272
 Крамер Е. 344, 345, 350, 352
 Краснов П. Н. 120, 149, 405
 Креачић О. 201
 Крејтер В. В. 44, 54, 69, 70, 78, 82, 94,
 401
 Крипс С. 245
 Кромиади К. Г. 101, 405
 Крстић М. 337
 Кубијович В. М. 114
 Кузенко В. 87
 Кузнецов Ф. Ф., заменик начелника
 РУ РККА 298
 Кузњецов К.,
 цртач стрипа и плаката 65
 Кузњецов, официр прве претходнице
 РККА у Србији 341
 Кулаков Н. Л. 149

Куљков Е. А. 301, 305
 Кум О. 345, 349
 Куртин В. 55
 Кутирин В. 33
 Кучински С. И. 82, 84

Л

Лавров Е. П. 49
 Лавчевић-Лучић И. 188
 Лазаревић Б. 243
 Лазурко Р. 128, 129, 405
 Лалатовића М. 284
 Лањин А. В. 38, 40, 44, 72, 89
 Латишев С. Н. 32, 82
 Лаудански В. А. 225
 Лебедев А. М., мајор АДД-а 302
 Лебедев В. А., члан избегличког Савеза
 совјетских патриота 69, 239
 Лебедев В. З., сарадник НКВД СССР-а
 225, 238
 Лекић Д. 201
 Леман В. 247
 Лехен Т. (*Лангер А.*) 178
 Лешћински Ј. М. (*Ленски*) 192
 Линевић Б. 82
 Линицки Л. Л. 226, 227
 Лисицин И. Ј. 168
 Листер Е. 196
 Литвинов Б. Н. 87
 Лихо Г. Л. 300, 305
 Лобачев Ј. П. 66, 69, 91, 390, 391, 405
 Ломтев И. Р. 301
 Лончар А. 82
 Лукомски А. С. 32
 Лунин М. 88

Љ

Љахов Н. В. 150
 Љермонтов М. 63
 Љотић Д. 56, 64, 65, 67, 94, 138, 395,
 405, 406

М

Мајснер А. 48
 Магдауел Р. Х. 344
 Маклејн Д.,
 члан «кембричке петорке» 283
 Маклејн Ф., британски официр код Тита
 297, 304, 307
 Максимов А. 44, 60, 100, 405
 Маљенков Г. М. 297, 316
 Маљцев О. М. (*Ровински*) 382
 Мамсуров Х.-У. Д. 202, 203
 Мануилски Д. З. 192
 Мао Цегунг 182
 Марић А. 56
 Марков И. В. 316
 Марковић М. 81, 90, 311, 317, 405, 424
 Марти А. 266
 Масларић Б. 188, 189, 194, 195, 196, 201
 Махараблīdzе Е. И. 75, 76, 96, 97
 Махин Ф. Е. 69, 224, 279, 280, 281, 282
 Махно Н. И. 161, 162
 Мелник А. А. 56
 Меркулов В. Н. 288
 Меснер Е. Е. 40, 66, 74
 Миклашевски И. М. 60
 Милер К. К. 73, 344
 Милетић В. 248
 Милић А. 201
 Миличевић Ј. 186, 283, 400
 Милојевић Д., жртва Гестапоа 228
 Милојевић М., представник НОВЈ
 код савезника 302, 311
 Милосављевић Љ. 311
 Милуновић М. 289, 322, 336, 341, 342,
 381, 384, 386, 405
 Милутиновић И. 310
 Милштејн М. А. 234
 Миљајев Л. М. 345, 346, 347, 351, 352,
 371
 Миљуков П. Н. 31
 Митровић М. 2, 388

Михаиловић Д., командант ЈВуО 20,
138, 226, 250, 255, 257, 258, 259,
268, 273, 275, 278, 279, 284, 289,
336, 337, 339, 342, 343, 363, 364,
388, 403, 420, 426

Михаиловић Д.,
становник Бољевца 388

Михајлов П. М. 313

Михајловић Д., официр НОВЈ 20, 311

Михин П. А. 354, 355, 367, 368, 380, 382,
406

Мишић А. 157, 267, 273

Могильов В. 103

Молотов В. М. 210, 215, 219, 233, 237,
245, 254, 256, 257, 297, 316, 321

Молчанов Б. 103

Мондич М. 363, 406

Морозов М. 56

Мошин В. А. 105, 106

Мразовић К. 189, 194, 196

Муљев Б. 101

Муромцев В. Н. 305

 Н

Нагајевски Д. 131

Нађ К. 201

Најдановић Б. 65

Најт, енглески обавештајац 34

Наконечни И. 368

Науменко В. Г. 54, 148, 150, 151, 406

Наумовић М. 336, 337

Недић М. 90, 94, 138, 359, 395

Нејелов Н. Л. 38

Некљудов В. 93, 105

Неманов Л. 88

Немирович-Данченко В. И. 81

Неоричић М. 311

Нестерук Д. Т. 368

Нешић Ђ. 362

Нешковић Б. 311

Нидермејер фон, О. 116, 127

Никитин А. В., начелник Главне управе
за формирање РККА

Никитин Н. С., шифрант 297, 300, 310

Никодим (Нагаев), јеромонах 103

Николај (Велимировић), епископ 100

Николај II (Романов), цар
80, 84, 92, 236

Никон (Рклицки), јеромонах 103, 104

Нинчић М. 255, 256, 257, 271

Ноаров С. И. 93

Новиков А. А., официр ВВС-а 297, 316

Новиков Н. В., сарадник
НКВД-а 236, 261, 406

Новић Р. (*Цига*) 328

Нојхаузен Ф. 47

 Њ

Њугорсвол Ј. 265

 О

Обатуров А. А. 38

Оберлендер Т. 116

Одинцов Б. П. 300, 311

Одиселидзе И. 69

Озољ Ж. А. 203

Олчан М. 67

Ољача З. 311

Орбељани М. 82

Орешковића М. 201

Орлов А. С. 51

Остерман 49, 51

Остојић З. 284

Островски А. Н. 79, 81

 П

Павелић А. 57, 359

Павле Карађорђевић, кнез
27, 242, 243, 244, 245, 421

Павлић П. 296

Павлов С. В. 313

Павловић Ђ. 201, 250, 425

- Палеолог С. Н. 32
Панвиц фон, Х. 122, 133, 134, 139, 140,
141, 142, 145, 150, 418
Панков В. 56
Панченко Д. 122
Паровић Б. 189
Патрахалцев Н. К. 203, 299, 305
Паулус Ф. 116, 340
Пашић Н. 242
Пашћенко, поручник
Козачке дивизије 138
Певец Ј. 291
Пенезић С. (*Криун*) 364
Персијанов Д. А. 33, 40
Петар II Карађорђевић, краљ
65, 104, 257
Петровић, командант ЈВуО
43, 47, 58, 87, 403, 425
Пешић Л. 68, 157
Пилетић В. 289, 322, 336, 337, 338, 339,
340, 341, 345, 362, 366, 386, 406
Пјатницки О. А. 179, 192
Платон (Бондар), јеромонах 101
Плескач С. Д. 95
Плетњев Р. В. 67
Плећаш Н. 272, 279, 285, 286, 291, 406
Плотников В. А. 229, 231, 232, 233, 236,
237, 242
Побигушћи-Рен Е. 130, 131, 132
Погодин А. Л. 77
Полковников, козачки сепаратиста 55
Пољаков И. А., уредник емигрантских
новина у НДХ 45, 75
Пољаков П., вођа козачких сепаратиста
у Србији 53
Пољански А. 356
Попов В., козачки сепаратиста 55
Попов Г. М., учесник мисије у Грчкој 305
Поповић В., учесник грађанског рата у
Шпанији и у НОП-у 205
Поповић Ж.,
војни аташе у СССР-у 272
Поповић К., командант Главног штаба
НОВ и ПО за Србију
303, 310, 389
Поповић М., учесник мисије НОВЈ у
Каиру 302
Поповић Ч., агенат НКВД-а 228
Порецки Н. М. (*Рейсс И. С.*) 228
Престон, капетан из авиобазе Бари
10, 309
Прин, енглески обавештајац 34
Приходко, мајор РККА 372
Прокопец Н. А. 166, 198
Проњин В. М., руски емигрант 40
Проњин, потпуковник РККА 350
Протопопов А. М. 53
Прухњак Е. 192
Пурић Б. 262, 302
- Р
- Рабцевич А. М. 166, 198
Радивојевић Д. (*Радојевић Б.,
Робертсон Ч.*) 286
Радовић Д. 267, 268
Ракић Д. 266
Раковић П. 356, 357, 362
Ранковић А. 265, 310, 363
Расовски Д. А. 30
Ратковић М. 337
Резников Б. 82
Решетов С. Н. 331, 332
Рибентроп Ј. 78, 295
Рик И. А. 82, 84
Рик-Ковалевска Л. 82
Риксајзен, штурмбанфирер СС-а 55
Рисин, политички официр РККА 372
Ричков И. В. 38
Ровецки, аутор приручника о градској
герили 179
Ровински С. Ј. 90, 424
Рогожин А. И. 48
Родзјанко В. М. 104
Родионов И. А. 33

Родић С. 302
 Розенберг А., министар 36, 113, 269
 Розенберг В., новинар 77
 Романовски С. Г., кнез 46
 Романовски, генерал 88
 Руденко В. 151
 Рузвелт Ф. 260
 Рунић А. 311
 Рупник Л. 359
 Рутам Џ. 71, 290, 291, 341, 383, 407

 С

Сабињин В. А. 68
 Саличев С. В. 355
 Самохин А. Г. 229, 230, 231, 236, 240, 242
 Сахаров В. М. 300, 309
 Свердлов А. В. 230, 323, 328, 407, 426
 Сверчевски К. (*Валтер*) 176, 178, 182
 Секић Д. (*Шаца*) 328
 Семиз Д. 186
 Семилуцки А. 101
 Семјоно М. А. 45, 49, 50, 51, 53, 241
 Серафим (Ладе), архиепископ (од 1942. митрополит) 95
 Сердаковски Л. В. 54
 Сердар С. 296
 Сеславин А. Н. 159
 Сикорски В. 254
 Симић А., учесник мисије SOE код партизана 296
 Симић С., амбасадор у СССР-у 261
 Симић, радиста поручник ЈВуО 285
 Симовић Д. 247, 267, 272
 Сиројежкин Г. С. 202
 Скоби Р. 362
 Скородумов М. Ф. 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 94
 Скорцени О. 313, 407
 Слијепчевић А. 285

Слуцкий Б. А. 154, 325, 342, 343, 346, 359, 360, 361, 366, 369, 376, 380, 383, 387, 388, 389, 407
 Смирнов В., учесник НОП-а 69, 225
 Смирнов С. Н., сарадник Руског бироа 38
 Сокаљ И. И. 86, 93, 105
 Соколов С. В. 119, 301, 309, 311, 427
 Соламахин М. 40
 Сосновски А. П. 82, 84
 Спекторски Е. В. 46
 Спрогис А. К. 167, 202, 404, 419
 Сребрењак И. 224
 Стамболијски А. 35
 Станисављевић Б. 337
 Станиславски К. С. 81
 Старинов И. Г. (*Рудолфо*) 166, 167, 168, 180, 181, 182, 192, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 212, 228, 312, 314, 407
 Сташевски В. В. 87
 Стенес В. 275
 Степинац А., надбискуп 127
 Стерлигов, војни лекар 373
 Стефановић С. (*Ђећа*) 188
 Стојадиновић М. 225
 Судец В. А. 322
 Судоплатов П. А. 226, 234, 237, 241, 244, 246, 307, 407
 Сухоруков В. Т. 278, 279

 Т

Табурецки, козачки сепаратиста 55
 Талберг Н. 40
 Танц А. 286
 Тарасјев А. В., професор 86
 Тарасјев В. В., свештеник 93, 105
 Татаркин Г. В. 54, 150
 Телман Е. 192
 Теофан, архиепископ 45
 Терзић В. 2, 254, 305
 Териш, пуковник 303

Тихон (Белавин), патријарх 96
 Тишков А. В. 300
 Ткачев В. М. 87
 Толбухин Ф. И. 327
 Толмачев В. 103
 Толстој Л. Н. 78
 Тољати П. (*Ерколи*) 192
 Томашков, супруг К. Хорват 388
 Топаловић Ж. 273, 290, 339, 407
 Топор-Рабчински В. В. 77
 Торез М. 266
 Тохтамишев Л. 57
 Трбић В. 266, 267, 268, 272, 273, 292,
 339, 384, 408
 Трифунац А. 337
 Трифуновић-Бирчанин И. 281
 Тројан В. А. 203
 Троцки Л. 211, 228
 Туленков М. В. 301
 Тупањанин М. 242
 Туркул А. В. 54
 Турнер Х. 82
 Тухачевски М. Н. 170

 Ѓ

Ђопић В. (*Сењко*) 192
 Ђурин В. 305

 У

Уборевич И. П. 170
 Увалић Р. 228
 Уљанов В. И. (*Лењин*) 161
 Уљанцев В. 103
 Унгија Д. 199, 203
 Урванцов Л. Н. 81

 Ф

Фариш Л. (*Атила*) 287
 Фастунов С. К. 55
 Федотов П. В. 244
 Фермин Г. 44

Фигнер А. С. 159
 Филби Д. 284, 288, 408
 Фитин П. М. 264
 Флексер Г. И. 89, 90
 Флоровски Г. В. 99
 Фолкерт Р. А. 33
 Фрадински В. Ф. 105
 Франк С. Н. 81
 Франко Ф. 211
 Фридланд М. Е. (*Кољцов*) 202
 Фрунзе М. В. 122, 163, 176, 229, 257, 298

 Х

Хадсон Д. 276, 293
 Хајгендорф фон, Р. 126
 Хајдек-Корвин фон, сарадник СС 41
 Хајке В.-Д. 129, 132
 Хариман У. 321
 Харитоњенков Г. С. 299
 Хариш И. 200, 202, 203, 212, 213, 228
 Хемингвеј Е. 202
 Херен фон, В. 243
 Химлер Х. 36, 41, 150
 Химпел Н. А. 54
 Хитлер А. 28, 36, 109, 110, 114, 115, 117,
 132, 152, 234, 247, 269, 392, 393
 Ходолеј Б. 88
 Хол В. Е. 352
 Хольмстон-Смысловский Б. А. 12, 408
 Хорват К. 388
 Хорстенау фон, Г. 126, 127, 133, 141
 Хотл В. 157
 Хоуп, енглески обавештајац 34
 Хофф И. 286
 Хрисогонов М. М. 82

 Ц

Цветко В. (*Флорес*) 206
 Цветков Д. 358
 Цветковић Д. 248
 Цилимцић А. 359

Цинцар-Марковић А. 244, 245
 Цињев Г. К. 387
 Цојсер В. (*Гомес*) 196

 Ч

Чан Кај Шек 275
 Челнокова П. 82
 Чепижни Г. К. 328
 Черепов А. Ф. 81
 Черњаховски И. Д. 316
 Черчил В., британски политичар
 17, 29, 65, 217, 234, 254, 259, 314,
 361, 393
 Черчил Р., син В. Черчила 303
 Чолаковић Р. 188
 Чухнов . Н. 40, 49, 139, 408
 Чухновски Л. 89

 Џ

Џугашвили Ј. В. (*Стаљин*) 42, 65, 99,
 110, 169, 175, 183, 216, 219, 223,
 226, 233, 235, 236, 239, 245, 246,
 247, 248, 257, 260, 269, 270, 295,
 305, 314, 315, 316, 321, 324, 361

 Ш

Шавелски Г. И. 75
 Шапкин Е. Ф. 301
 Шаповалов Б. 82
 Шарохин М. Н. 330, 331, 333, 408
 Шевалери фон дер, Б. 344, 345, 352
 Шел Е. 40
 Шкљаров И. А. 227
 Шкуро А. Г. 54, 61, 62, 150, 400, 408
 Шмељев И. С. 31
 Шмидт Р. 118
 Шорников А. С. 302, 303, 308, 312
 Шпицин К. И. 388
 Шрамченко И. 82, 84
 Штејфон Б. А. 44, 70, 78
 Штеменко С. М. 297, 301, 309, 316, 408
 Штерн М. (*Клебер*) 196
 Штрандтман В. Н. 33, 34
 Штрик-Штрикфелд В. К. 37
 Штумф К. 80
 Шубашић И. (*Серес*)
 263, 264, 265, 317
 Шчелкунов В. И. 310, 313
 Шчелоков Н. И. 203
 Шчербаков А. С. 297, 316

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.1)"1941/1945"(093)
94(=161.1)(497.1)"1941/1945"(093)
327(497.1:47)"1944"(093)

ТИМОФЕЈЕВ, Алексеј, 1977-

Руси и Други светски рат у Југославији : утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945. / Алексеј Ј. Тимофејев. - Београд : Институт за новију историју Србије, 2011 (Београд : Цицero принт). - 460 стр. : фотогр. ; 23 cm

Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 414-447. - Регистар.

ISBN 978-86-7005-089-1

а) Други светски рат 1939-1945 - Војне мисије, савезничке - Југославија - 1941-1944 - Историјска грађа б) Народноослободилачка борба 1941-1945 - Савезници - 1941-1944 - Историјска грађа с) Емигранти, руски - Други светски рат 1939-1945 - Југославија - 1941-1945 - Историјска грађа д) Југославија - СССР - 1944 - Историјска грађа
COBISS.SR-ID 182522380